

ગ્રંથ પરિચય

ગુજરાત વનોડ્યુધર સોસાયટી તરફથી ગ્રંથ અને ગ્રંથકારનું પ્રથમ પુસ્તક ગયે વર્ષે બહાર પડ્યું હતું. એ પુસ્તકને સમસ્ત ગુજરાતી વાચક-વર્ગ તરફથી વધાવી લેવામાં આવ્યું હતું. આથી આ પુસ્તકની યોજનાનો આરંભ કરવા બદલ સોસાયટીના કાર્યકર્તાઓને ઘણા મંતોષ થયો છે. તેમની એ લાગણી અત્રે જાહેર રીતે પ્રદર્શિત કરવાની આ તક લઈ લું.

પ્રથમ પુસ્તક પ્રકટ થયા પછી એક વર્ષ પછી આ બીજું પુસ્તક પ્રકટ કરવા સોસાયટી સક્તિમાન થઈ છે તે માટે તેમાં સદકાર આપનાર સર્વ લેખકગ્રન્થુઓ અને બહેનોનો આભાર માનવો ઘટે છે. આ યોજનાને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવી એ તેમના જ હાથમાં છે. હજી ઘણા ગ્રંથકારોનાં અરિત્રો વગેરે આપવાનાં બાકી છે તેઓને પોતાની જાત હકીકત તેમ જ ગ્રંથ સંબંધી માહિતી મોકલી આપવાની વિનંતિ છે કે જેથી આ ગ્રંથ અને ગ્રંથકારનું ત્રીજું પુસ્તક બહાર પાડવાની સરલતા થાય.

રા. દીરાલાલે સને ૧૯૩૦ નું સિંહાવલોકન આ પુસ્તકનાં આરંભમાં લખ્યું છે તે ખરેખર એ વર્ષની પ્રવૃત્તિનું સાચું પ્રતિબિંબ છે એમ સર્વ કોઈ સ્વીકારશે. ૧૯૩૦ નું વર્ષ સાહિત્યની શાંત પ્રગતિનું નહોતું પરંતુ સમસ્ત દિલ્લાસીઓનાં છવનને માત્ર એક રંગમાં-રાજકીય વાતાવરણમાં-તરળોળ કરી નાંખનાર હતું એ તો તાજી સ્મૃતિની વાત છે. દરેક પ્રવૃત્તિની કસોટી એ ધોરણે જ થઈ હતી અને રાજકીય વાતાવરણનું પ્રાબલ્ય એટલું ઉત્કટ હતું કે જાણે દેશમાં બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિને સ્થાન કે અવકાશ નહોતો. વિવિધ માનસિક પ્રવૃત્તિ ધરાવનાર, ત્રીસ કરોડ માણસની એક જ મનોદક્ષા રચનાર અને તેને તીવ્ર સ્વરૂપમાં એકનાર કરનાર મંત્રોગોએ પ્રજામાં જે અવર્ણનીય સામર્થ્ય આપ્યું હતું તેની સરખામણી કશા સાથે થઈ શકે એમ નથી. યુરોપના મદાન યુદ્ધ વખતે દિલ્લામાં પણ આપણે તે ચાર વર્ષ દરમિયાન યુદ્ધને જ મંભારતાં, એની જ વાતો કરતાં અને એ જ આપણી ચર્ચાઓનું કેન્દ્ર બનતું. એ યુદ્ધના સમયમાં દેશના વેપારને ભારે અસર થઈ હતી. પરદેશથી આવતો માલ અંધ થયો હતો, એટલે રાજના ઉપયોગની અનેક ચીજોની અછત અને મોંઘવારી વડે એ યુદ્ધની ખબર દેશના નાનામાં નાના ગામડામાં તેમજ અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન મનુષ્યને હતી.

પરંતુ યુદ્ધ સાથેના આપણા આતરિક સંબંધ જીવો જ હતા. કદાચ યુરોપ-વાસીઓની લાગણી તે પ્રમંથે એથી લિન્નદશે પરંતુ તેમની લાગણીની કલ્પના લંબાવતા પણ આપણી મનોદશા સાથે તુલના થાય તેમ નથી. કારણ કે યુરોપીય યુદ્ધનો હેતુ અને સાધન જૂદા જ હતા. એ યુદ્ધ તરફ આજ પાછી નજર ફેરવીએ છીએ તો એમ લાગે છે કે યુરોપે કે જગતે એ લાખો માણસની હત્યા અને કરોડો રૂપીઆની ખર્ચાદીથી કાંઈ જ પ્રાપ્ત કર્યું નથી. યુદ્ધ વખતે સહુ કોઈને એમ આશા હતી કે જગતમાં કાંઈ અવનવા ફેરફાર યુદ્ધને પરિણામે થશે. રાજ્યવ્યવસ્થાઓ, સમાજવ્યવસ્થા અને મનુષ્યજીવનના ક્રમને કોઈ અપૂર્વ ઉચ્ચ લક્ષ્ય સ્થળે એ યુદ્ધ પહોંચાડશે. પરંતુ એમાંનું કાંઈ થયું નથી; એ આપણે જોઈ ચૂક્યા છીએ. આવા નાહકના ભોગ અફળ જાય છે, એ સત્ય ઉપર ગયા વર્ષની રાજકીય લડતનું આલંબન હતું; અને તેના કાર્યક્રમની અસર જાદુઈ હતી એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી. આખાલવૃદ્ધ તેમા રસ લેતા હતા અને દેશનો કોઈપણ ખુણો એવો નહોતો કે જેમાં તે સંબંધી અજાણપણું હોય.

આવા ભારે ઉશ્કેરણીના વર્ષ દરમિયાન અને ખાસકરીને ગુજરાતમાં તેનું પ્રમાણ ભારે હોવા છતાં પણ આપણા સાહિત્યે વિવિધ દિશામાં કાર્ય કર્યું છે તે આ પુસ્તકના સિંહાવયોકનમાં તેમ જ તેમાં આવેલા પુસ્તકોની યાદી તેમ જ માસિકો વગેરેમાં આવેલા મહત્વના લેખોની દીપ જોતાં જણાશે. ગુજરાતમાં પ્રતિભાશાળી લેખકો વિદ્યમાન છે એ સ્વીકારવું જ જોઈએ. લેખમાં રહેલા ચમત્કારથી, સામાન્ય ખાખતોને અસાધારણ સ્વરૂપમાં દર્શાવવાની સર્જકશક્તિથી એ લેખકો કોઈપણ દેશમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવે તેવી કોટિના છે. તેમની કૃતિઓ વડે ગુર્જર સાહિત્ય ગૌરવાન્વિત થયું છે એ નિઃસંશય છે. તે ઉપરાંત દેશપ્રીતિથી છલોછલ બરેલા હૃદયની પ્રેરણા વડે પણ અનેક ઉત્તમ કૃતિઓ આ વર્ષ દરમિયાન રચાઈ છે અને તેનો કાર્મિક નિર્દેશ સિંહાવયોકનમાંથી મળશે. એ પરથી સમજાય છે કે આપણે અનુભવેલી ઉશ્કેરણી તે માત્ર ઉપલક્ષીઓ આવેશ ન હતો પરંતુ બાહ્ય ગડબડાટની પાછળ સર્જનાત્મક શક્તિઓ કામ કરી રહી હતી.

છતાં એ કલા વિના ચાલે તેમ નથી કે અમુક દિશામાં આપણા સાહિત્યની પ્રગતિ જોઈએ તેટલી થઈ નથી. ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે સંબંધીના ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથોનું પ્રમાણ ધણું થોડું જોવામાં આવે છે, એને માટે જોઈતી સામગ્રી અને પરિચિનિતો અભાવ એ એક કારણ છે અને સાથે તે માટે લેવી પડતી મહેનત, તેમાં

જોઈતી ખંત અને ધીરજની ખામી આપણા જમાનામાં 'જોવામાં' આવે છે. જગત્ પણ એટલા વેગથી આગળ ધપે છે કે ઉંડા અભ્યાસીઓ માટે જાણે વાટ જોવાની તેને પરવા નથી. ગદન વિષયોનો અભ્યાસ કરનાર થોડા હોય અને તેમના અંધોની કદર કરનાર પણ ઓછા હોય એ તો સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. પરંતુ તેથી તેમનું મૂલ્ય ઓછું થતું નથી કે તેમની અગત્ય પણ ઘટતી નથી; અને એ તરફ દુર્લક્ષ થાય એ પણ ઇષ્ટ નથી. આપણા સાહિત્યની જે દિશામાં ઉન્નતિ થઈ હોય તે સારું અને સર્ગર્વ સ્વીકારવા સાથે તેની ઉણપો તરફ નજર ન કરીએ તો યથાથોગ્ય ન કહેવાય. થોડાથી સંતોષ ન માનવો એ જ આગળ વધવાનો માર્ગ છે. માટે અસંતુષ્ટ રહેવામાં કાંઈ હાનિ નથી. ઉલ્ટો લાભ છે, અને તે માટે વિજ્ઞાનની શોધખોળ કરનારના જીવનકાર્યનો દાખલો લેવો જરૂરનો છે. એક જ કણ અથવા એક જ જંતુ પાછળ આખું જીવન વ્યતીત કરનાર શોધકો પશ્ચિમના દેશોમાં છે. આખું જીવન વ્યતીત કર્યા છતાં પણ શોધ અધુરી રહે અને જ્યાંથી અધુરી રહે ત્યાંથી બીજો ઉપાડી લે એટલે કે મહેનત અને ખંત તો જાણે અખુટ હોય એ પ્રમાણે એ શોધો થાય છે. તે જ મુજબ સાહિત્યના કેટલાક વિભાગો માટે અયાગ મહેનત અને અનદંડ ખંતવાળા અભ્યાસીઓની જરૂર છે. તેવા અભ્યાસીઓની સંખ્યા વધશે ત્યારે આપણા સાહિત્યના તે વિભાગો પરિપૂર્ણ થશે. આપણે જાગૃત થયા છીએ અને શું કર્યું છે તે શું કરવાનું છે એનું આપણને જ્ઞાન થયું છે એટલે અવશ્ય આપણી એ ખામીઓ નજીકના લવિષ્યમાં દૂર થશે, એવી આશા રાખવી અરથાને નહીં ગણાય.

જોઈન્ટ રેટોક કંપનીઓના કાયરેક્ટરો ધણી વાર જણાવે છે કે આ વર્ષે સાફ નહોતું, વેપારમાં મંદી હતી, વિરોધી સંજોગો હતા છતાં તમારા કાયરેક્ટરોને જાણાવવા ખુશી ઉત્પન્ન થાય છે કે કંપનીએ આટલો નફો કર્યો છે. તે મુજબ આ અંચના પ્રકાશન સાથે અમારે સરવૈયામાં કહેવું જોઈએ કે પ્રજાનાં મન અરિયર હતાં, ગુજરાતી લેખક સમૂદયમાંથી કેટલાએ લડતમાં જોડાયા હતા અને જેઠામાં પણ હતા, કેમકે પણ લડત સિવાય બીજા કશાની ચિંતા ન હતી કે વિચાર કરવાની દરકાર ન હતી, તેવા સંજોગોમાં પણ સાહિત્યનો પરિપાક ધણો સારો ઉતર્યો છે એ ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાનું સુભાગ્ય છે.

માસિકોમાં આવેલા મહત્વના લેખોની યાદી આ બીજા પુસ્તકમાં આપી છે તેથી 'રિફરન્સ' તરીકે એની ઉપયોગિતા વધશે એવી આશા છે.

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદીમાં માત્ર નામ અને કર્તાનું નામ આપ્યું છે. તેને સત્વીક જનાની શકાર્થ નથી. જધા પુસ્તકો જોઈ વાંચી તેના મંજૂરી દીકા લખવી લગભગ અશક્ય છે માટે સંપાદકને મારી એ સૂચના છે કે ગુજરાતી ભાષાના પ્રતિષ્ઠિત માસિકોમાં આવતી નોંધોમાંથી યોગ્ય લાગે તે સાચવી, આવતા પુસ્તકમાં યાદી સાથે રજુ કરવી, જેથી આ પુસ્તકના વાંચનારને ઘણી સહાયતા મળશે.

લેખકોની છપ્પીઓ આપવાનું આ પુસ્તકમાં પણ ખર્ચું નથી એ દર્શાવતા ખેદ થાય છે. જેઓ છપ્પીઓ મોકલે તેમની આપવી અને ન મોકલે તેમની ન આપવી એ ધોરણ અમને રૂચતું નથી. જેમની છપ્પીઓ નથી ગળા તેમની મેળવવી એ પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. જધાની મળે તો જ છપ્પીઓ આપવી એ ધોરણ યોગ્ય છે કે નહીં તેની પણ અમારી ખાતરી નથી અને આ બાબતમાં કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો તે ખરેખર અમારી મુશ્કેલ છે. આ પુસ્તકની સુદરતા જ નહીં પણ મદદતા માટે પણ છપ્પીઓ આવશ્યક છે અને છપ્પીઓ વગર તે એક રીતે અપૂર્ણ લાગે છે. ત્રીજું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતા સુધીમાં કાર્પ માર્ગ પ્રાપ્ત થશે એમ માની, છે તેવો ગ્રંથ પ્રગ્ન સમક્ષ મૂક્યો છે.

આ પુસ્તકમાં રા. નરસિંહરાવનાં કંકર વ્યાખ્યાનમાળાનાં વ્યાખ્યાનો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે તેથી વાચકવર્ગને આ વિદ્વાપૂર્ણ લેખમાળા એક સ્થાને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન મળશે. આ વ્યાખ્યાનો આમાં પ્રકટ થવાથી પુસ્તકનું મૂલ્ય વધ્યું છે, એ નિઃસંશય છે. બચુભાઈ રાવતનો મુદ્રણકળાનો લેખ મનનીય હોઈ સહુને ગમશે જ.

ગ્રંથ અને ગ્રંથકારના પુસ્તક માટે જે લેખકભાઈઓ અને જહોનોએ પોતાના સંબંધી ન લખી મોકલ્યું હોય તેમને તે ત્રીજા પુસ્તક સાથે મોકલવા ફરીથી જાહેર વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

અમદાવાદ.
તા. ૧૨-૧૦-૧૯૩૧ }

વિદ્યાબહેન રમણભાઈ નીલકંઠ.

અસ્તાવના

સાહિત્યરસિકવાચકગ્રંથને “અંથ અને અંથકાર-પુ. ૨” સાર કરતા આનંદ થાય છે. તેની મંકલના પૂર્વવત્ ચાલુ છે. ચરિત્રાવળી વિભાગ મંપાદન કરવામાં એટલો બધો સમય વ્યતીત થાય છે કે તેમાંના બીજા વિભાગો પ્રતિ પુરતું લક્ષ આપી શકાતું નથી; તેમ છતાં એ વિભાગ અધુરો રહે છે. હજી ઘણા અંથકારોનાં ચરિત્રો તેમાં લેવાના બાકી છે. કદાચ આવને વર્ષે એ ખંડ પૂરો થઈ આવ્યાંની વિદેહી અંથકારોની ચરિત્રાવળી શરૂ કરવાનું બની આવે.

વર્ગીકૃત પુસ્તકોની સૂચી સરીક આપવાની ધારણા હતી; પણ તે બધાં પુસ્તકો જેવા તપાસવાનું મુશ્કેલ ન હોવાથી તે કાર્ય થઈ શક્યું નથી. હવેથી પુનરાવૃત્તિઓ, યાજ્ઞોપયોગી પુસ્તકો અને પરચુરણ પુસ્તકોનાં નામો યાદીમાંથી દૂરી કરી ફક્ત નવાં પુસ્તકોની નામાવલિ વિવરણ સહિત આપવાની ઉમેદ છે.

માસિકોમાં આવેલા જાણવા વિચારવા જેવા મહત્વના લેખોની યાદી આ વખતે નવી ઉમેરી છે. એમાંના મૌલિક અને અમત્યના લેખો, અભ્યાસ અને સંશોધન કાર્ય સાર મેળવવાનું સવડભણું થાય તે માટે, ફરી પ્રકટ કરવા વિષે પુસ્તક ૧ માં ઉદ્દેશ્ય કયો હતો; તદ્દનુસાર શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈએ મુખ્ય યુનિવર્સિટી તરફથી વસન્ત માધવજી હક્કર વ્યાખ્યાનો ગુજરાતી સાહિત્યપર ઈંગ્રેજીમાં આપ્યાં હતાં અને જેનો અનુવાદ “વસન્ત” માં છપાયો હતો તે અહિં એકત્ર આપવામાં આવ્યાં છે.

સોસાયટી તરફથી અપાતું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન “શુદ્ધિપ્રકાશ” માં આવી ગયા પછી પાછું છાપવું એ ઉચિત જણાયું નથી; પણ એ ખામી દૂર કરવા હવેથી પ્રસ્તુત અંથ લુલાર્ધ ઑગષ્ટમાં પ્રકટ કરી, તેના આરંભમાં એ વ્યાખ્યાન આપી શકાય એવી વ્યવસ્થા કરવા તજવીજ થશે.

મયે વર્ષે “પ્રુદ્ રીડીંગ” વિષે એક લેખ છાપ્યો હતો તે ઘણાને પસંદ પડ્યો હતો; તેથી આ વખતે શ્રીયુત ગચુભાઈને ‘પુસ્તકનું છાપકામ અને ચિત્રકામ’ વિષે લખી આપવા આગ્રહ કયો હતો. એમનો એ નિબંધ પુસ્તક છપાવનાર હરકોઈને દિમતી અને સદાયક જણાશે; અને કહેવાની જરૂર નથી કે તે અંથની ઉપયોગિતામાં ઉમેરો કરે છે.

હરેકને હાથમાં ધરેલું કાર્ય સરસ કરવાનો અભિલાષ હોય છે; પણ આવા શ્રમસાધન સંપાદનો અન્યનો સદકાર માગી લેછે. અને એવી સહાયતા અને સાથ મળેથી તેમાં નવીનતા અને વિવિધતા આવે અને તે સર્વોચ્ચ ઉપયોગી અને મુદ્દર બને.

વાસ્તે આગાના દોષ અને અપૂર્ણતા તરફ લક્ષ ન આપતા, તેને મુદ્દારવા, વિનંત કરવા અને સ્થાયી રેકર્ડ્સ ત્રય બનાવવા વાચકબંધુને તે સંબંધી જે કાંઈ સૂચના કરવી યોગ્ય લાગે તે, લખી જણાવવા મારી નમ્ર વિનંતિ છે.

આ સંપાદન કાર્યમાં ઘણા બંધુઓ તરફથી સહાયતા મળેલી છે, તેનો સ્વીકાર ન કરે તો હું કૃતજ્ઞી જ થાઉં; ખાસ કરીને શ્રીયુત બચુભાઈ રાવતે કિંમતી સૂચનાઓ કરીને તેમ લેખ લખી આપીને અને શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈ અને 'વસન્ત' ના તંત્રીશ્રી આનંદશંકરભાઈએ "વસન્ત" માધવજી કચ્છર વ્યાખ્યાનો" ફરી છાપવાની પરવાનગી આપીને મારા પર વિશેષ ઉપકાર કર્યો છે.

અને શ્રીમતી લેડી વિદ્યાવદેન મારા કાર્યમાં હમેશ સરળતા કરી આપી, મદદ આપના રહે છે તે બદલ હું તેમનો સદા ઓશિંગલુ રહીશ.

અમદાવાદ.

તા. ૨૮-૯-૧૯૩૧

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.

સંપાદક.

અનુક્રમણિકા

વિષય.

	પૃષ્ઠ.
૧ ગ્રંથ પરિચય	૩
૨ પ્રસ્તાવના	૭
૩ સન ૧૯૩૦ નું સિંદાવકોકન	૧-૩૭
૪ પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી સન ૧૯૩૦	૧-૨૨
૫ સન ૧૯૩૦ માં ગ્રાસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મહત્વના લેખોની સૂચી	૨૩-૩૪
૬ ગ્રંથકાર અરિત્રાવળી: વિદ્યમાન:	
૧ ધર્માદીપ દાદાભાઈ પટેલ ઉર્ફે 'બેકાર'	૫. ૩
૨ ધર્મામશાહ લાલશાહ ખાનવા	૪
૩ એચ જહાંગીર તારાપોરવાળા	૬
૪ કરીમ મહમદ મારતર	૭
૫ કારીરામ ભાઈશંકર ઓઝા (ત્રિમી)	૯
૬ કિશોરલાલ ધનશ્યામ મસરવાળા	૧૧
૭ કિસનસિંહ ગોવિંદ ચાવડા	૧૩
૮ કૃષ્ણલાલ જેઠાલાલ શ્રીધરાણી	૧૪
૯ ખાન ધર્મામખાન કચસરખાન	૧૫
૧૦ રા. બા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ	૧૬
૧૧ ચન્દ્રશંકર મણિયંકર ભટ્ટ	૧૮
૧૨ ચન્દ્રશંકર પ્રાણ્યંકર શુક્લ	૨૦
૧૩ જયરામદાસ જેઠાભાઈ નયગાંધી	૨૧
૧૪ જયસુખરાય પુઝગોતમરાય જોષીપુરા	૨૨
૧૫ હવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ	૨૫
૧૬ ઝવેરચંદ કાળોદાસ મેઘાણી	૨૬
૧૭ તારાચંદ પોપટલાલ અગાલખ	૨૯
૧૮ ત્રિભુવન ગૌરીશંકર બ્યાસ	૩૧
૧૯ દત્તાત્ર્ય બાલકૃષ્ણ (કાકા સાહેબ) ઝલેલકર	૩૩
૨૦ સૌ. દીપકબા દેસાઈ	૩૫
૨૧ ધીરજલાલ અમૃતલાલ ભટ્ટ	૩૬

૨૨	નરહરિ દ્વારકાંદાસ પરીખ	૩૭
૨૩	નટવરલાલ ઈચ્છારામ દેસાઈ	૪૦
૨૪	મહાત્માશ્રી શ્રીમન્ નથુરામ શર્મા (આચાર્યજી)	૪૨
૨૫	નાગરદાસ ઈશ્વરભાઈ પટેલ	૪૯
૨૬	પોપટલાલ પુળભાઈ શાહ	૫૧
૨૭	બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત	૫૨
૨૮	બાપાલાલ ગરબડાદાસ શાહ	૫૪
૨૯	પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી	૫૬
૩૦	ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા	૫૮
૩૧	ભાઈચંદ પૂજદાસ શાહ	૬૦
૩૨	ભાઈચંકર કુબેરજી શુક્લ	૬૨
૩૩	મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા	૬૩
૩૪	મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ	૬૪
૩૫	મહાશંકર ઇંદ્રજી દવે	૬૭
૩૬	મગનલાલ શંકરભાઈ પટેલ	૬૮
૩૭	મનમોહનભાઈ પુરષોત્તમભાઈ ગાધી	૭૦
૩૮	મણિલાલ ઈચ્છારામ દેસાઈ	૭૩
૩૯	મણિલાલ જીવાભાઈ દિવેદી	૭૫
૪૦	માનસંકર પીતાબરદાસ મહેતા	૭૬
૪૧	મોહનદાસ કરમચંદ ગાધી-(મહાત્માજી)	૭૯
૪૨	મોતીલાલ રવિશંકર ધોડા	૮૪
૪૩	યશવંત સવાઈલાલ પંડ્યા	૮૬
૪૪	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૮૭
૪૫	રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ	૮૯
૪૬	રમણિકરામ અમૃતલાલ મહેતા	૯૧
૪૭	રવિશંકર મહાશંકર રાવળ	૯૩
૪૮	મુનિશ્રી રત્નચંદ્ર સ્વામી	૯૫
૪૯	રત્નમણિરાવ બીમરાવ જોટ	૯૬
૫૦	રેવાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા	૯૭
૫૧	શ્રીમતી લક્ષ્મીબહેન ગોકળદાસ ડોસાણી	૯૯
૫૨	સૌ. લીલાવતી મુનશી	૧૦૦
૫૩	વલ્લભજી બાણજી મહેતા	૧૦૨

૫૪	વિદ્યાશંકર કચ્છાશંકર આચાર્ય	૧૦૩
૫૫	વિકૃતરાય ગોવર્ધનપ્રસાદ વ્યાસ	૧૦૪
૫૬	શંકરલાલ મગનલાલ કવિ	૧૦૬
૫૭	સૌ. સરોજિની મહેતા	૧૦૭
૫૮	મૌલાના પીર સૈયદ મોટામીયાં	૧૦૯
૫૯	પીરઝાદા સૈયદ સદ્દુદ્દીન દરગાહવાલા	૧૧૦
૬૦	દિમતલાલ સુનીલાલ શાહ	૧૧૧
૬૧	હીરાલાલ ત્રિબુવનદાસ પારેખ	૧૧૨
૬૨	સૌ. હંસામહેતા	૧૧૫
૬૩	સૈયદ હમામુદ્દીન દરગાહવાલા	૧૧૭
૬૪	કાલિદાસ ભગવાનદાસ કવિ	૧૧૮
૬૫	ગં. સ્વ. કાશીબહેન બેચરદાસ જડિયા	૧૧૯
૬૬	જગન્નાથ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી (" સાગર ")	૧૨૦
૬૭	જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા	૧૨૨
૬૮	મહાત્મા ત્રિકમલાલજી મહારાજ	૧૨૩
૬૯	રા. સા. મગનલાલ દલપતરામ ખખખર	૧૨૪
૭૦	માવજી દામજી શાહ	૧૨૭
૭૧	મુનિ વિદ્યાવિજય	૧૨૮
૭૨	ભગનલાલ કોકોરદાસ મોદી	૧૩૨
૭૩	ડૉ. ચાલોટે કીરે, ઉર્ફે (મુબદ્રાદેવી)	૧૩૬
૭૪	ચંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ	૧૪૧
૭	કચ્છર શ્રી વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા :	
	ગૂજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય	૧૪૫
૮	ગુજરાતી જોડણીના નિયમો	૨૧૬
૯	કોપીરાઈટ એટલે શું ?	૨૨૦
૧૦	પુસ્તક પ્રકાશન વિશે	૨૨૨
૧૧	પુસ્તકનું છાપકામ તથા ચિત્રકામ	૨૨૩

૨૨	નરહરિ દારકાંદાસ પરીખ	૩૭
૨૩	નટવરલાલ ઈચ્છારામ દેશાઈ	૪૦
૨૪	મહાત્માશ્રી શ્રીમન્ નથુરામ શર્મા (આચાર્યજી)	૪૨
૨૫	નાગરદાસ ઈશ્વરભાઈ પટેલ	૪૯
૨૬	પોપટલાલ પુળભાઈ શાહ	૫૧
૨૭	બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત	૫૨
૨૮	બાપાલાલ ગરબડાદાસ શાહ	૫૪
૨૯	પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી	૫૬
૩૦	ભરતરામ બાનુસુખરામ મહેતા	૫૮
૩૧	ભાઈચંદ પૂળદાસ શાહ	૬૦
૩૨	ભાઈચંકર કુબેરજી શુક્લ	૬૨
૩૩	મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા	૬૩
૩૪	મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ	૬૪
૩૫	મહાશંકર ઇંદ્રજી દવે	૬૭
૩૬	મગનલાલ શંકરભાઈ પટેલ	૬૮
૩૭	મનમોહનભાઈ પુરષોત્તમભાઈ ગાંધી	૭૦
૩૮	મણિલાલ ઈચ્છારામ દેસાઈ	૭૩
૩૯	મણિલાલ જીવાભાઈ દિવેદી	૭૫
૪૦	માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતા	૭૬
૪૧	મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી-(મહાત્માજી)	૭૯
૪૨	મોતીલાલ રવિશંકર ધોડા	૮૪
૪૩	મથવંત સવાઈલાલ પંડ્યા	૮૬
૪૪	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૮૭
૪૫	રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ	૮૯
૪૬	રમણિકરાય અમૃતલાલ મહેતા	૯૧
૪૭	રવિશંકર મહાશંકર રાવળ	૯૩
૪૮	સુનિશી રત્નચંદ્ર સ્વામી	૯૫
૪૯	રત્નમણિરાવ બીમરાવ ઝોટ	૯૬
૫૦	રેવાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા	૯૭
૫૧	શ્રીમતી લક્ષ્મીબહેન ગોકળદાસ ડોસાણી	૯૯
૫૨	સી. લીલાવતી મુનશી	૧૦૦
૫૩	વશ્વભજી બાજુજી મહેતા	૧૦૨

૫૪	વિદ્યાશંકર કર્ણાશંકર આચાર્ય	૧૦૩
૫૫	વિઠ્ઠલરાય ગોવર્ધનપ્રસાદ બ્યાસ	૧૦૪
૫૬	શંકરલાલ મગનલાલ કવિ	૧૦૬
૫૭	સૌ. સરોજિની મહેતા	૧૦૭
૫૮	મૌઘાના પીર સૈયદ મોટામીયાં	૧૦૯
૫૯	પીરઝાદા સૈયદ સદ્દુદ્દીન દરગાહવાલા	૧૧૦
૬૦	દિમતલાલ યુનીલાલ શાહ	૧૧૧
૬૧	હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧૧૨
૬૨	સૌ. હંસામહેતા	૧૧૫
૬૩	સૈયદ હમામુદ્દીન દરગાહવાલા	૧૧૭
૬૪	કાલિદાસ ભગવાનદાસ કવિ	૧૧૮
૬૫	મં. સ્વ. કાશીબહેન બેચરદાસ જડિયા	૧૧૯
૬૬	જમનાથ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી ("સાગર")	૧૨૦
૬૭	જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા	૧૨૨
૬૮	મહાત્મા ત્રિકમલાલજી મહારાજ	૧૨૩
૬૯	રા. સા. મગનલાલ દલપતરામ ખખખર	૧૨૪
૭૦	માવજી દામજી શાહ	૧૨૭
૭૧	મુનિ વિદ્યાવિજય	૧૨૮
૭૨	છમનલાલ હાકોરદાસ મોદી	૧૩૨
૭૩	ડૉ. ચાલોટે કૌઝે, ભેઈ (સુભદ્રાદેવી)	૧૩૬
૭૪	ચંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ	૧૪૧
૭૫	હકીમ શ્રી વસનજી માધવજી બ્યાખ્યાનમાળા :	
	ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય	૧૪૫
૮	ગુજરાતી જોડણીના નિયમો	૨૧૬
૯	કોપીરાઈટ એટલે શું ?	૨૨૦
૧૦	પુસ્તક પ્રકાશન વિષે	૨૨૨
૧૧	પુસ્તકનું જાપકામ તથા ચિત્રકામ	૨૨૩

સામાન્ય શુદ્ધિયો:—

- (૧) પૃષ્ઠ ૧૪૫ આરંભની નોંધ કાઢીસમા મૂકેલી—‘વસન્ત’ ના તંત્રીની—
કાઢી નાખવી. તે ઠેકાણે આટલું વાચવું:—

આ વ્યાખ્યાનો “વસન્ત” મા પ્રગટ થયા છે
(ભાષાન્તરરૂપે) તે આ પુસ્તકમાં, પરવાનગીથી, લીધા
છે. પુટનોટ ને છેડે ‘વસન્ત ઓદિસ’ શબ્દો છે
તે રદ ગણવા.

- (૨) વ્યાખ્યાનોનો ક્રમ ‘વસન્ત’ મા અમુક મંત્રોગોને
લીધે એક બે સ્થળે ઉલટપાલટ થયો હતો. ખરો ક્રમ
નીચે પ્રમાણે છે:—

પૃ. ૧૪૫ મે વ્યાખ્યાન (૧) શરૂ થાય છે.

પૃ. ૧૫૪ મે વ્યાખ્યાન (૨) „ „

પૃ. ૧૬૭ મે વ્યાખ્યાન (૩) „ „

પૃ. ૧૭૮ મે “અખો” વિશેનું વ્યાખ્યાન છે તે
પાંચમું મૂકવું. પૃ. ૧૯૬ મે નરસિંહ મહેતા વિશેનું
ખીજું વ્યાખ્યાન છે તે ચોથું મૂકવું.

- (૩) પૃ. ૧૭૮ માંની પ્રથમ પુટનોટ * રદ ગણવી.

પૃ. ૧૯૬ માંની પ્રથમ પુટનોટ * ની સાદાત્વ પંક્તિઓ રદ કરવી.
ચોથી પં. માં ‘મૂળ અંગ્રેજી’ એ શબ્દોની પૂર્વે ‘આ
ચોથા વ્યાખ્યાનના’ એ શબ્દો ઉમેરવા.

- (૪) પૃ. ૧૪૮ માંની પુટનોટ—

પૃ. ૧૫૦ મે નોંધઓ.

પૃ. ૧૫૦ મે એ પુટનોટ માટે ચિહ્ન—એ પૃષ્ઠમાં
જિતારેલા પદની છેલ્લી પંક્તિને છેડે મૂકવું.

સન ૧૯૩૦ નું સિંહાવલોકન.

આપું ૫ વર્ષ રાજકીય વાતાવરણથી દેશ ઉપજી બની રહ્યો હતો અને જેને આપણે ઉજ્યુતામાનદર્શક પારાધીશીનું અંતિમ બિન્દુ કહી શકીએ તે દાંડીકૃત્યે તો ઇતિહાસમાં પૂર્વે કદિ નહિ જોવામાં આવેલો એવો એક અપૂર્વ પ્રયોગ સિદ્ધ કરી બતાવી, સમસ્ત સુધરેલી દુનિયાનું ધ્યાન તે પ્રતિ ખેંચ્યું હતું.

તા. ૧૩ મી માર્ચે (ઇ. સ. ૧૯૩૦) મહાત્માજીએ ૮૧ સત્યાગ્રહી સૈનિકોની ટુકડી સાથે, સાબરમતી સત્યાગ્રહ આશ્રમમાંથી, સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ અર્થે, મીઠાના કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવા, પગરસ્તે દાંડી પહોંચવા વિજય પ્રયાણ કર્યું, તે જોમ ઐતિહાસિક તેમ લોકધામણી અને પ્રજા-બળનો અર્થસૂચક પ્રસંગ હતો.

હિન્દી સરકારે તે સમયે જાણે જ આન્ધું હશે કે આ મુકીબર મનુષ્યો ચોતરફ દેશમાં અજબજાદ મચાવી પૂકશે, અને જનતામાં અશાન્તિ ફેલાવશે. તેણે વિચાર્યું હશે કે, તેઓ પકવી પકવીને કેટલું મીઠું પકવશે કે વેચશે ?

પણ એ સરકાર લોકનાદી પારખી શકી નહિ; તેણે એમ ન જોયું કે પ્રજાનો દેહ સતત ધોવાઈ રહ્યો છે, તેનું આ સૂચક ચિહ્ન છે.

આવી મંજીર બૂલ ઈંગ્લાંડે આગળ અમેરિકા સાથેના વર્તોવમાં કરી હતી; જેના પરિણામે તે દેશ ખોલ્યો હતો. અન્યાયમુક્ત કરની સામે વિરોધ કરવા અમેરિકન પ્રજાએ ચાલી પેટીઓ દરિયામાં ઢાલવી નાંખી હતી, તેમ આ લડતમાં પણ લોકોએ મીઠું પકવી તેમ વેચી, અને તેમ કરવાનો પ્રજાને કુદરતી હક્ક છે, એવી પ્રતીતિ કરાવી, સ્વરાજ્યના ગણેશ માંડ્યા હતા.

આ પ્રસંગનું ઉપદાસકરતું એક રમુજ ચિત્ર (Cartoon) તે અરસામાં જાણીતા કાર્ટુનીસ્ટ મી. લોએ (Low) દોર્યું હતું, જેમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને એક જંગરજસ્ત અને સમર્થ સિંહરૂપે ચિત્રી, છેટે વામનરૂપ મહાત્માજીને તેની પુંજીડીના છેડે મીઠું ગ્રસણતા બતાવવામાં આવ્યા હતા. જેમ એકાદ છોલાવલા ભાગપર મીઠું લાગતાં, તીવ્ર વેદના

યાય અને શરીર કમકમી હોય તેમ સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ અર્થે મંડાયલી આ મીઠાની લડતે, સાચે ઘિટિય સસ્તનતને હંફાવી અને હાફળીફાફળી કરી મૂકી હતી, એમ કહેવું તે જરા ય અતિશયોક્તિભર્યું નહિ ગણાય.

જગતનો ઇતિહાસ મુખ્યત્વે લડાઈઓના વૃત્તાંતોથી ભરેલો હોય છે; અને તે લડાઈનું કારણ બહુધા રાજા રાજાઓ વચ્ચે, રાજા અને પ્રજા વચ્ચે, યા પ્રજામાના જિજ્ઞાસુ બિન્ન પક્ષો વચ્ચે, રાજ્યની સીમા, વિસ્તાર કે સત્તાની પ્રાપ્તિ કિંવા સામ્રાજ્યની સ્થાપના કે અધિકાર સાર, અથવામ-લોમા જણાશે. વળી તેનો વિજય બળજબરી પર અવલંબી રહેતો અને તેના સાધનોમા દગો, છેતરપિંડી, લાંચરસ્વત્ત અને હિંસા પ્રધાનપણે દૃષ્ટિગોચર થશે.

લડાઈ કેટલી બધી ખુનખાર અને પ્રાણહતક છે, તેનો હુબહુ ચિતાર હોયું યુરોપીય યુદ્ધ રજુ કરે છે; અને તેથી ત્રાસી જમને જ સ્વ. પ્રેસિડન્ટ લુડો વિલ્સને દુનિયામાથી લડાઈ સદંતર બંધ થઈ જાય એવા ઉદાર આશયથી એકત્ર પ્રજામંધની વિશાળ યોજના ઘડી હતી; તેમ છુપા કોલકરાર અને સંધિઓની જુની જામેથી પ્રથા નિર્મૂળ થવા પોકાર ઉઠાવ્યો હતો; પણ એ પ્રયત્ન કેમ નિષ્ફળ નિવડ્યો અને તેમાથી ચેતન ઉઠી જઈ, માત્ર બાલાચાર માલ થયો, એ કશું કહાણી ધણીની જાણ બહાર નહિ હોય !

યુરોપીય યુદ્ધ દરમિયાન સંસ્કૃતિના મંરક્ષણાર્થે તેમ જગતની પ્રજાઓના ઉદાર માટે દુનિયામાથી લડાઈનું કાયમ કાસણ કાઢવા અને પછાત પ્રજાઓને સ્વતંત્ર કરવા તેમજ આત્મનિર્ણય (self-determination) નો અધિકાર આપવા ઘણી મોટી અને ડાહી ડાહી વાતો થઈ હતી. તથાપિ આપણે જોઈએ છીએ કે વર્સેલીની સંધિ થયે આજે બાર વર્ષ પીતી ગયા છતાં જગતની પ્રજાઓમાં પૂર્વવત્ અવિશ્વાસ અને અશાન્તિ વ્યાપી રહેલાં છે; એટલું જ નહિ પણ એક બીજાની દરિદ્રાઈ-મા મોટાં રાજ્યો મેંપૂર્ણ સજ્જ રહેવા, લશ્કરી અને દરિયાઈ કાફલાના ખર્ચ પાછળ પ્રતિ વર્ષ કરોડો રૂપિયા નાદક ખર્ચા નાખે છે* અને દિન્દુસ્તાન જેવા ગરીબ દેશમા વાર્ષિક ઉત્પન્નના ૪૫ ટકા, બીજા કોઈ દેશમા નહિ તેવું ભારે લશ્કરી ખર્ચ ચાલે છે.

* તેના ખર્ચના આંકડા અને વિગત માટે જુઓ ‘પબ્લિક ઓપિનિયન’-૩ ૭ જુલાઈનું, જેમાં પણ પ્રધાને પાર્લામેન્ટ સમક્ષ રજુ કરેલ નિવેદનનો સાર આપ્યો છે.

આ ભારે ખર્ચના બોલો પ્રજાજીવનને શુભળાવી નાંખે છે અને તેની શક્તિઓ કુંકિત કરી મૂકે છે; તો પછી તે લડાઈનાં અનિષ્ટો પ્રજાને વિકસવાનો અને ફૂલી ફાલવાનો અવકાશ જ ક્યા રહેશે ? પ્રજાજીવનમાથી હીર દહાઈ જતાં, તે નિઃસત્વ દેહ ક્યાં સુધી ટકશે ? કેટલો સમય એ અસહ્ય બોલો તે વગા કરશે ?

પ્રેસિડન્ટ વિલ્સને જે આદર્શ જગત સમક્ષ રજુ કર્યો હતો અને જેની સિદ્ધિ અર્થે માર્ગસૂચન કર્યું હતું, તે પ્રતિ વિચરે જ આપણા અને જગતની ખીજ પ્રજાઓની મુક્તિ છે.

આ જ કારણે પશ્ચિમની સુધરેલી પ્રજાઓ લડાઈથી હતાશ થયેલી અને રાષ્ટ્રીય દેવાના અને મોટા લશ્કરી ખર્ચના ભારથી ચગદાઈ રહેલી ગાંધીજીની નિઃશસ્ત્ર અને અદિસાત્મક સવિનય કાયદાભંગની લડતને એક-ચિત્તે અવલોકી રહી છે; અને સંભવે છે કે પૂર્વે એશિયા ખંડે પાશ્ચાત્યપ્રજાઓને વાર્તા (રાજનીતિ) ધર્મ, વિગ્નાન, વૈદક, અશ્વિત, જ્યોતિષ વગેરે વિષયોમાં દિશાસૂચક શિક્ષણ આપ્યું હતું તેમ મહાત્માજીનો આ નિઃશસ્ત્ર અદિસાત્મક લડતનો ઉપદેશ અર્વાચીન સંસ્કૃતિને એક આશીર્વાદરૂપ થઈ પડશે.

પ્રસ્તુત ઉપદેશમાં નવીન કશું નથી. દિન્દી જનતાને પ્રદ્લાદ આખ્યાન સુપરિચિત છે. દેવી સંપત્તિવાળો બાળક પ્રદ્લાદ આસુરી સંપત્તિવાળો તેના પિતા દિરખકશિપુને નમતું ન આપતાં, પ્રજુના નામ રદથુને, પોતાના વિચાર અને સિદ્ધાંતને, તેના પર અનેકવિધ વિટંબણાઓ અને દુઃખ આવી પડવા છતાં, હૃદતાથી વગગી રહ્યો અને અંતે વિજય પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થયો હતો, એ મુંદર આખ્યાન અનેક ઓપુરુષોને એક રામબાણુ આપધિ પેઠે, બળપ્રેરક અને પ્રોત્સાહક બજાયાં છે.

+ I submit this paper as an indication of the trend that the world will some day abandon the method of violent warfare and adopt the method of non-violent resistance in future attempts to secure the redress of international and internal wrongs.

HARIDAS T. MAZMUDAR.

"Chicago Unity."

(reproduced from-the People-26th July.)

વળી પ્રભુ જિસસ ક્રાઈસ્ટનો ઉપદેશ પણ જનતાને એ જ માર્ગે દોરે છે. સર્વત્ર વ્રાવભાવ ફેલાવવા તેઓ કહે છે કે-તારા પાડોશીને તારા પ્રાણ સમાન ચાહજે-અહિંસા માટે આનાથી ચઢતું બીજું સૂત્ર ભાગ્યે જ મળી આવશે કે, જે કોઈ તને તમાચો મારે તો તેને તારો બીજો ગાલ ધરજે.

અહિંસાવાદી સત્યાગ્રહીઓએ ગત વર્ષની રાષ્ટ્રીય લડતમાં તેના ચુસ્ત નિયમપાલનમાં જે વિતંકો સજ્જા હતા, તે જોઈને ધણાના શ્વાસ ખડા થઈ ગયા હતા; અને એવાજ વિતંકો, બંધે એથી વધુ કસણી-કળેટા જિસસ ક્રાઈસ્ટના અનુયાયીઓએ તેના ઉપદેશને અનુસરવામાં તેમ તેના વિચાર-સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવામાં સરચાતમાં વેઠ્યા હતા અને તેનો સહજ ખ્યાલ વાચકને મી. વૉન લુનલૂત માનવ જાતિની મુક્તિ (The Liberation of Mankind by Mr Van Loon) એ નામના અંચમાંથી મળશે, એટલું જ નહિ, પણ એ જે વચ્ચે કેટલું બધું વિચારનું, કષ્ટસહનશક્તિનું અને સહિષ્ણુતાનું સામ્ય રહેલું છે તે પણ લક્ષમાં આવશે.

છેક જુના કાળથી એવી એક માન્યતા પ્રચલિત છે કે-રાજનીતિમાં કુડકપટ, જીઠાણું અને કુટિલતા તો હોય જ, બહાર દેખાવનું કાષ્ટ હોય અને અંદર ખરું કાષ્ટ હોય, પરંતુ મહાત્માજીની વ્યવહારનીતિ, -પક્ષી તે એક હાકેમ સાથે હોય કે એક સામાન્ય વ્યક્તિ સાથે હોય-જે સ્પષ્ટ ખુલ્લી, નિખાલસ, પ્રમાણિક અને સાચી હોય છે, -જે પ્રકારનું ઉચું ધોરણ સ્વ. પ્રેસિડન્ટ વિલ્સન યુરોપીયન રાજનીતિમાં (diplomacy) દાખલ થયેલું જેવા ઇચ્છતો હતો-તેવી જ કેવળ સત્યનિષ્ઠા છે. પરંતુ રશિયામાં સોવિયટ સત્તા સ્થપાતા, તેણે જ્યારે મિત્ર રાજ્યોના માહોમાહેના છુપા કોલકરારો પ્રસિદ્ધ કર્યા ત્યારે જગતે જાણ્યું કે તે કેટલા બધા સ્વાર્થી, પ્રપંચી અને અન્યાયી હતા, જીવનમાં તેમ જાહેર જીવનમાં અને રાજ-કાજમાં સત્યાઈ, પ્રમાણિકતા અને ન્યાયની સરખી જ જરૂર રહે છે.

યુરોપમાં સ્થાયી સુલેહચાન્તિ સ્થાપવા પ્રેસિડન્ટ વિલ્સને છેલ્લા મહાયુદ્ધ દરમિયાન ૧૪ સુદ્ધાઓ રજુ કર્યા હતા, જેઠા બળવો. તેમ મહાત્માજીએ પણ દિ-કુસ્તાનમાં શાન્તિ સત્ય-વાય અને પ્રજાની વાજબી માગણીઓનો સ્વીકાર થાય, તેને ન્યાય મળે તદ્દર્થ ૧૧ મુદ્દાઓ તારવી કાઢી, તે વૉઈસરૉય લૉડ ઇર્વિનને એક પત્રમાં સમ્મતાપૂર્વક અને મિત્રભાવે દર્શાવ્યા હતા, અને જેમ કૃષ્ણે પાડવોના પ્રતિનિધિ તરીકે કૌરવો પાસે જઈ અડધુ

રાજ્ય; નહિ તો ન્યાય ખાતર પાંચ ગામની માગણી કરી હતી, તેમ મહાત્માજીએ સરકારની સમ્યાપ અને સહાનુભૂતિની લાગણી તપાસી જોવા, તેમાં હૃદયપલટો થયેલો છે કે નહિ તેની કસોટી તરીકે ઉપરોક્ત પત્રમાં, લાહોર કેન્ઝેસે પસાર કરેલા પૂર્ણ સ્વરાજ્યના ઠરાવ પર ભાર નહિ મૂકતાં, માત્ર મુખ્ય મુખ્ય પ્રજાહિતની માગણીઓનો સ્વીકાર થવા ઇચ્છ્યું હતું; પણ જ્યારે તેનો મંતોપકારક જવાબ ન મળ્યો અને ન્યાયની આશા ન રહી ત્યારે, ગાંધીજી જેને બેઠો બળવો કહે છે, તે પ્રજાએ આદ્યો. શ્રીયુત અગનવિદારી મહેતાએ તા. ૨૬ મી નવેમ્બર ૧૯૩૦ ના 'ઇન્ડિયન સોશિયલ રીફોર્મર' માં સદરકુ વિષય પરત્વે લખતાં વાળખી કહ્યું છે કે:—

"That peace and order will not be challenged by the mass of people unless they have become keenly conscious of a wrong x x.

Organised disobedience is always the price of injustice. Men do not revolt until wrong has driven them to revolt."

તે પછી એવા બનાવો દરરોજ નવીન બનતા રહ્યા કે સરકારને શું કરવું તેની સમજ પડી નહિ; પ્રજા પણ ઉત્સાહના આવેશમાં ઘેલી બની ગઈ. કાયદાનો ભંગ થતાં, ચોતરફ પકડાપકડી ચાલી અને પછી તો એટલી મોટી સંખ્યામાં લોકમેદની એકઠી થવા માંડી કે તેને પકડવાનું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું, એટલે લાકીપ્રયોગ થવા માંડ્યા; એથી પણ પ્રજા ડગી નહિ. લાકીના સખ્ત પ્રહાર તેણે સહન કર્યા પણ અહિંસાના દંઢ નિશ્ચયમાંથી તે ચળી નહિ. જૂથ તરસ કે તાઢ તકઠાની દરકાર કરી નહિ. જેલને પણ સુખનિવાસ માન્યો. વસ્તુતઃજે અબધ માટે લાંબા સમયથી મહાત્માજી પ્રયાસ કરતા હતા તે સરકારની ખીક લોકના મનમાંથી આ લડતમાં સમૂજગી નિકળી ગઈ. પ્રજા નિર્ભય બની; દુઝ્મને તેણે સહય્ વધારી લીધું, એટલું જ નહિ પણ આત્મભોગ માટે ઉત્સુક થઈ. આવી પકડાપકડીની અને લાકીમારતી વિષમ પરિસ્થિતિ હોવા છતાં હજારો ઓ પુરુષો અને બાલકોની ઠઠ સરખસ અને સભામાં જામતી, જે દૃશ્ય જોઈને સૌ કોઈ ચકિત થતું.

સરકારે તેને ચાંપી દેવા અનેક ઉપાયો અજમાવ્યા; કાયદા અને

વ્યવસ્થાના મિથે યોગરદ્ધમ લાઠીપ્રહાર ચલાવ્યા; જેલો ભરી દીધી; નવા નવા ફતવા-ઑર્ડિનન્સો કાઢ્યા; સંધિના સંદેશા શર ક્યાં અને છેવટે રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ પણ ભરી. પણ તે સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યા. અંતે મહાત્માજીને બિનશરતે છૂટા કરી, તેમની સાથે સંધિ કરી; તે પછી જ દેશમાં પુનઃ શાન્તિ થવા પામી.

આ પરથી શિખવાનું એ મળે છે કે-પ્રજાના ઐક્ય અને અહિંસા બળ આગળ જળરજરત સત્તાનું બળ પણ પાછું પડે છે; કાયદો અને શાન્ત વ્યવસ્થા જે પર સરકાર હમેશ ભાર મુકતી આવી છે તેનું પૃથક્કરણ કરતાં પ્રો. વાડીઆએ જે ગવેષણા કરી છે, તે ભાગ વિચારણીય હોઈ, અત્રે આપ્યો છે:-

It is a war between the mechanised soul-less force of an administrative bureaucracy that does not and cannot look beyond the letter of the law and the spiritual resources of those who are bent on breaking the letter of the law, not with the help of arms but with such moral strength as conviction can inspire. This power that springs from conviction is all the mightier just because it often originates in the very depth of the body, in terms of which the law that has no soul behind it, and the machinery which the soul-less, reckon their victories." (Vide 'Indian Review' November-1930; Page 770.)

પ્રસ્તુત વિવેચન લક્ષમાં રાખીને આપણે એક સત્યાગ્રહીના સિદ્ધાંતો વિચારીએ. એક સાચો સત્યાગ્રહી પરબળમાં માનતો નથી; પણ આત્મ-બળમાં અચળ વિશ્વાસ ધરાવે છે; તે પ્રતિપક્ષીને મારીને વિજય મેળવવા ઇચ્છતો નથી; પણ પ્રેમથી તેને વશ કરવાને ચાહે છે; તે માટે તે કષ્ટ વેડે છે અને અપ પડે અંતે મરીને તે કાર્યસિદ્ધિને વાંછે છે. વળી તેની માગણી અને લડત ન્યાય અને નીતિના ધોરણ પર અવલંબેલી હોય છે, જેનો પ્રાણ સત્ય છે; તે દંભ અને જુદાણાનો કટો વેરી છે; તથાપિ થયેલી જુદા સ્વીકારવા અને તે માટે ઘટનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તે દિ દિ આના-

કાની કરતો નથી કે પાછો પડતો નથી—સંક્ષેપમાં, ભગવદ્ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં દેવી સંપત્તિનાળા પુરુષનાં જે લક્ષણો જ્ઞતાવવામાં આવ્યા છે તે સર્વે એક સત્યાગ્રહીને લાગુ પાડી શકાય; અને મહાત્માજીના સૈનિકોએ ધરાસણામાં પ્રથમ લાડીમાર વખતે, જે ધૈર્ય, જે સંયમ, જે સહન શક્તિ અને જે મનોબળ દાખવ્યાં હતાં અને તેમની તાવણીમાંથી પરિપૂર્ણ શુદ્ધ નિકળ્યા હતા, એ દ્રશ્ય જોનાર કોઈ પણ કહેશે કે—તેઓ સાચા વીર હતા; દેવી પુરુષો હતા.

આ નિઃશસ્ત્ર અને અદિસંકલ્પિત જેમ સરકારની શક્તિ—સત્તા—ને પાંગલી અને હુલી કરી નાખી હતી તેમ સુધરેલા જગતને પોતાના વર્તનથી અને કાર્યથી સ્તબ્ધ કરી નાખ્યું હતું. આની અસર તપાસવાને હજુ સમય જોઈશે; પણ જે અદિસંકલ્પિત સત્યાગ્રહ લડતના મૂળ નંખાયાં છે, તેમાંથી જરૂર એક મોટું વૃક્ષ મોઢું વહેલું ઉગી નિકળશે. અત્યાર સુધી તે સિદ્ધાંત એક વાદરૂપે પ્રચલિત હતો, પણ તેનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ આજુ લડતમાં જોવામાં આવ્યું છે; એ તો એના સખ્ત વિરોધીને પણ સ્વીકારવું પડશે, કે સશસ્ત્ર અને દિસાત્મક બળવા કરતાં આ શાન્ત એકા બળવાની રીતિ જેમ ઓછામાં ઓછી નુકસાનકારક છે તેમ સર્વોત્તમ પણ છે.

તેનાં બીજાં પરિણામો પણ થોડાં અને ન્હાનાંસૂનાં નથી. તે ક્યાં તેનાં પરિણામો તે આપણે હવે જોઈએ.

રામને જેમ વાનરો રાવણ સાથેની લડતમાં અત્યંત મદદગાર થઈ પડ્યા હતા, તેમ પ્રસ્તુત લડતમાં—બાળકો—છોકરા—છોકરીઓ—નો ફાળો જેવો તેવો નહોતો.

સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીવર્ગને રાજકીય ચળવળમાંથી અલગ રાખવાનું ખગલું ડહાપણબલું મનાય છે; તેમ છતાં આ પ્રસંગ જેમ અસાધારણ અને જીવસદ્દાનો હતો તેમ તે માટે બાળકો—વાનરસેનાનો ઉત્સાહ પણ અદ્ભુત હતો અને તેમની સેવા અનેકવિધ અને બાવી માટે ઉચ્ચવળ અને આશા પ્રેરક હતી.

‘રામાયણ’ મહાત્માજીનું પ્રિય પુસ્તક છે. રામ એમનો આદર્શ પુરુષ છે અને રામ—રાજ્ય માટે તેઓ ગયે છે, તેમને આ વાનરોનું સેવાકાર્ય જરૂર ગમ્યું દશે.

શ્રીઓને તેઓ યરોડા જતાં જ આદેશ આપતા મયા હતા કે તમે દારના પીઠાની ચોકી કરજો; અને પ્રજામાં મદ્યપાનનો નિષેધ કરજો. શરૂઆતમાં શ્રીઓને આ કાર્યની સુપ્રત થવાથી તે જોખમભર્યું કાર્ય છે, એ કારણે ધણાંઓ નાખુશ થમતા અને શ્રી પિકેટરોને કેવા કેવા અપમાન-કારક, હલકા અને ગલીય શબ્દો અને ભાષા પીઠામાં આવનારા છાકટાઓ અથવા તેના સાગ્રીતો તરફથી સાંભળવી પડતી તેનો કંઈક ખ્યાલ “શ્રી શક્તિ” માં સૌ. જડાવ ખૂદેન શેઠનો લેખ છપાયો છે, તે વાંચ્યાથી આવશે; પણ તેની ઉજ્જવળ બાબતું ચિત્ર રા. લલુભાઈએ “પ્રિકેટીંગનો પ્રભાવ” નામની વાર્તાની એક ન્હાની ચોપડીમાં દોર્યું છે, તે પ્રોત્સાહક થઈ પડે છે અને તેના સમર્થનમાં તા. ૧૬ મી જુલાઈના ‘ઇન્ડિયન ડેલી મેસ’ માં જાણીતાં મિશનરી બાઈ મીસ મેરી કેમ્પબેલનો અભિપ્રાય ઉતારવામાં આવ્યો છે તે જાણવો ઉપયોગી થશે.

“She was in Delhi when Mr. Gandhi on his way to jail, sent word, ‘I leave the work of picketing the drink and drug-shops to the women of India.’ I thought, he had made a mistake this time, said Miss Mary Campbell, and that the Delhi, so many of whom live in purdah, could never undertake the task. But to my astonishment, out they came and they picketed all the shops in Delhi, sixteen or seventeen in number. I watched them day after day. They stood there, saying nothing but politely salaaming each customer who approached. The same thing happened repeatedly. The man would stop, saying “I beg your pardon, sister. I forgot myself in coming here, and went away.” That went on some days until the licensees appealed to the Government. Then fifty policemen arrived with police vans and warned the women to go away. I thought those delicate sheltered women would give in now; they would never endure being touched by a policeman. But they did; and as

fast as one relly was arrested another took its place. Altogether about 1600 were imprisoned in Delhi alone. But they had done their work. Though the shops were opened no one went in. So at last the licensees themselves closed them and so far as I can hear they are still closed to day."

અને મુખ્ય સંગ્રામ સમિતિના પ્રમુખ અને મંત્રીઓ તરીકે શ્રીમતી દંસા મહેતા, મીસીસ કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય, શ્રીમતી લીલાવતી મુતશી, મીસીસ પિરિનજ્ઞેન કેપ્ટન, શ્રીમતી રમાજી કામદાર વગેરે જ્ઞેનોએ જે દિશા અને બદાદુરી સાથે અડગ નિશ્ચય બતાવ્યાં હતા એટલું જ નહિ પણ તે માટે જેલને પણ વધાવી લીધી હતી, એ જેમ દેશને ગૌરવાંકિત કરનારું તેમ સ્ત્રીજાતિ માટે આન અને મજરીની લાગણી વધારનારું હતું.

વેપારીઓ આવી લડતનો લાભ લઈ બહુધા વિશેષ નફો મેળવવા લાગ્યા છે. સન ૧૯૦૪-૦૫ ની સ્વદેશી અળવળ વખતે દિન્ડી મિલ માલિકો અને વેપારીઓએ પ્રજાકીય દિલ્લયાત્રને સાથ નહોતો આપ્યો, એ જાણીતી વાત છે; પણ આ અવસરે તેઓએ કોન્ગ્રેસની આજ્ઞા શિર પર ચઢાવી, પરદેશી કાપડનો વેપાર સદંતર બંધ કર્યો હતો, તે તેના અસીમ નુકશાનનો વિચાર કરના, મંથન પડતું ભાસતું; પણ તે ભોગ સાચો હોઈ, તેથી સૌ કોઈ દિલ્મૂઠ બની જતા હતા.

સાક્ષરો માટે કહેવાય છે અને તે આક્ષેપ તરીકે કે-દેશપર મોટી આફત આવી પડે છે તે વખતે પણ તેઓ લેખનવ્યવસાયમાં મશગૂલ રહે છે; પરંતુ આ અવસરે સંખ્યાબંધ જાણીના લેખકો લડતમાં જોડાઈ જેલમાં સિંધાયા હતા, એ થોડું સંતોષકારક ન હતું.

પણ સૌથી વધુ અને મહાંભેદી આત્મભોગ તો હિંજરતી ખેડૂત-બંદુઓએ આપ્યો હતો. વદાલા ધરખાર અને વતન છોડી દઈ, ખીજે રથજે જઈ રહેતાં અને બધું ખેડાનખેડાન કરતાં, તેમને કેટલું અસહ્ય દુઃખ થયું હશે તેની કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે. "૨

આ સિવાય આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિમાં જે પરિવર્તન થવા પામ્યું છે, તેનો અંદાજ હાલ નહિ નિકળે; પણ એ તો ચોક્કસ છે કે

• જુઓ. ગિરુમાઈ લિખિત ચાપાનીકું 'જારગોલીની હિંજરત.'

પ્રજા અત્યારે સંક્રાન્તિકાળમાથી પસાર થઈ રહી છે; અને તેને સીધે અને ખરે રસ્તે દોરવા, ખાદીદારા મહાપાનનિષેધદારા, અસ્પૃશ્યતા નિવારણાર્થે, દિન્દુ મુસ્લીમ ઐક્ય સાધવા ખંતપૂર્વક જે પ્રયાસ થઈ રહ્યા છે, તે જેમ પ્રશસ્ય છે તેમ તેના પરિણામ ઉત્તતિસાધક અને હિનકારક નિવડશે. વાસ્તવિક રીતે આ બધા બનાવો અને તેની પાછળ પ્રવર્તી રહેલાં બળો પ્રજામાં સંચરી રહેલા પ્રાણનું અને તેની અતુલ શક્તિનું સચોટ ભાન કરાવે છે એટલું જ નહિ, પણ આમ બગૃહ થયેલા દેશ અવશ્ય સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરશે, એવી પ્રતીતિ થાય છે.

તેના આધાર તરીકે અને એ પ્રતીતિને વધુ સ્પષ્ટ કરવા અમે એક મુદ્દો અદિ નોધીશું. અમારી દૃઢ માન્યતા છે કે નીતિનું શાસન જનમાં નીતિનું શાસન પ્રવર્તે છે. કોઈ પણ દેશનો ઇતિહાસ જુઓ, કોઈ પણ ધર્મનું સામાન્ય વા પ્રમાણભૂત પુસ્તક તપાસો, તો તેમાં ન્યાય, પરિત્રા, નીતિ, સત્ય, પ્રેમ, ક્ષાત્રભાવ, દયા વગેરે સદ્ગુણોપર ભાર મૂકેલો અને સદાચરણી જીવનજ ઉત્તમ ગણેલું જણાશે. ભક્ત કવિઓએ અને માધુ સતોએ પણ એ જ વસ્તુ ઉપદેશી છે અને ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તત્ત્વાન અર્જુનને પણ એજ બોધે છે કે:-

દેવોસંપદ્વિમોક્ષાય નિયંધાવાસુગીમતા ॥

મા શુચઃ સંવદં દેવોમભિજાતોઽન્નિ પાંડવ ॥ ૧૬-૫ ॥

અને દેવી સંપતિવાળા પુરુષનાં જે લક્ષણો હતા છે તે પણ ઉપર દર્શાવ્યા તે જ છે.

અમર્ષ સત્યસંશુદ્ધિર્દાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ॥

દાનં દમઃ યજ્ઞઃ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥ ૧૬-૧ ॥

અહિંસાસત્યમમૌધસ્ત્યાગઃ શાંતિર્વશુનમ્ ॥

દયા મૂત્યજલોલુપ્ત્યં માદિયં દ્વીરચાપહમ્ ॥ ૧૬-૨ ॥

સેત્તઃ ક્ષમા મૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ॥

મંદંતિ મંપદં દેવોમભિજાતસ્ય ભારત ॥ ૧૭-૩ ॥

જન વર્ણનું (સન ૧૯૨૯) અવલોકન સમાપ્ત કરનાં અમે જણાવ્યું હતું કે-ન્યાય, નીતિ અને સત્યને અનુસરી થયેલું કોઈ પણ કાર્ય હદી નિષ્ફળ ગયેલું કે અહિંસાકારક નિવડેલું જનપુ વા સામાન્ય નથી; બલકે સમસ્ત પ્રજાઓનો ઇતિહાસ અને સર્વ જો ઉપદેશ સનાતન સત્ય ઉચ્ચારે છે કે-સત્યમેવ જ

વાચકબંધુ, તારી દૃષ્ટિ સદજ લંગાવ; મહાત્મા ગાંધીજીના વિજ્ય પ્રયાણનું દ્રશ્ય તારી આંખ સમીપ આણ; જો ! સ્થળે સ્થળે કેટકેટલી મેદની સ્ત્રી પુરુષોની, બાળકો અને વૃદ્ધોની, ગરીબ અને અભણ તેમજ ભણેલાંની જામતી હતી ! એમના ઉત્સાહ અને આનંદનો અવધિ નહોતો. દ્રશ્ય જોનાર કાણ એમ કહી શકશે કે એ લડતને પ્રજાનો પુરો સાથ ન હતો; અને તેની સાથે સાચો સહકાર ન હતો; અને સરકારને પણ એટલું સ્વીકારવું પડ્યું કે પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા અને સ્વાતંત્ર્ય માટેની લાગણી જ્વાળાની પેઠે પૂર જોશમાં પ્રકટી ઉઠી હતી એટલું જ નહિ, પણ એ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવું હતું કે કોઈ એક વ્યક્તિનો જનતાપર પૂરો કાણુ હોય તો તે મહાત્મા ગાંધીજીનો જ હોય.

જે નિમિત્તે ઘાંટીકુચ આરંભી હતી, તેમાં એમને વિજ્ય મળેલો છે, એમ ગાંધી ઇર્ષિન સંધિમાંની મીઠા વિષેની કલ્પ બોલી ઉઠશે.

હવે ખીજું દ્રશ્ય જોઈએ; તે ઝરાચી કોન્ગ્રેસનું. કોન્ગ્રેસ નગર નજર દિક આવી પહોંચતાં નવજુવાન ભારત સથે ગાંધીજીનો કેવો આદરસત્કાર થયો હતો એ લક્ષમાં લો; એમને નવયુવકોને મહાત્માએ કેવી હૃદયથી વશ થયો, એટલું જ નહિ પણ મહાસભાને રાજીન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાં હિન્દી પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપે કુલ મુખત્યાર તરીકે બાગ લેવા તેમને એકલાને પસંદ કરી, એમનામાં અતુલ વિશ્વાસ દાખવી, એમની સર્વોપરિતા સ્વીકારી, એ એમના માટે તેમ દેશ માટે અસાધારણ વિજ્યનો તેમ ગૌરવનો પ્રસંગ હતો.

ઇતિહાસની અનેક વ્યાખ્યાઓ અપાયેલી છે; તેમાંની એક કાશીબ્રહ્મની એવી છે કે-ઇતિહાસ એ ખીજું કશું નહિ પણ મહાપુરુષોનું માત્ર ચરિત્ર છે. વીર પુરુષ જ ઇતિહાસ ધરે છે; અને બાવિધ્યના ઇતિહાસકારને એટલું કહ્યા વિના નહિ ચાલે કે હિન્દમાં સન ૧૯૩૦ માં રાજકીય અગવળ સર્વવ્યાપી હતી; તેની અસર સર્વત્ર પ્રસરેલી હતી; જેના જનક, નિયામક અને પ્રાણ મહાત્મા ગાંધી હતા; અને વધુમાં એટલું ઉમેરવું પધારાયડું નહિ લેખાય કે એ અર્ધસક, નિઃશસ્ત્ર ન્યાય અને સત્યની લડતે જનતાને ઇશ્વરના અસ્તિત્વનું પૂરું જ્ઞાન કરાવી, એ મદાન સત્તાનું-વિભૂતિનું દર્શન કરાવ્યું હતું.

(૨)

દેશ પર આંધી ચઢી આવતાં, જેમ બધે અંધકાર વ્યાપી રહે, સહુ કામકાજ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય, જનમાલને નુકશાન પરિસ્થિતિ પહોંચે અને જનતા બેઆકળા બની બધમાં પડી જાય, તેમ વર્તમાન મીઠાની લડતે દેશને આકુળ વ્યાકુળ કરી મૂક્યો; તેને લીધે ધણીખરી પ્રવૃત્તિઓ મંદ પડી ગઈ; વેપાર રોજગાર નબળો પડ્યો; અને ૩ તથા અનાજના ભાવો હિતરી જતાં બેકુત-વર્મ બિચારો પાયમાલ થયો. આમ આર્થિક નુકશાન ચાલુ હતું. તેમાં કામ-ધંધા અટકી પડતા બેકારી વધી પડી, અને સમાજની સ્થિતિ બહુ જ ગંભીર થઈ ગઈ; એટલું જ નહિ પરંતુ લડતનો મામલો કેવું રૂપ લેશે ? તે ક્યાં જઈ પહોંચશે તે તેનાં શાં પરિણામો આવશે, એનો વિચાર કરતાં મન ચક્રોળે ચડતું અને અનેક તર્કવિતર્ક થતા. જે ગણતરી કરવામાં આવતી અને પરિણામની આશા રખાતી તે સઘળું નિષ્ફળ જતું. આવી હાથમુગ્ધ અને ચિંતામસ્ત જનતાની મનોદશામા અને નિરાશામય તેમ ઉદ્વેગજનક વાતા-વરણમાં નવું સાહિત્ય ન જ ઉદ્ભવે એ સ્વાભાવિક છે. આવી વિધમ દેશસ્થિતિનું જાણે કે જાન કરાવવા જ ભર્યું સાહિત્ય સદને એ ગાળામાં એક નવું વાર્ષિક કાદ્યું અને તેને “ આંધી ” નું નામ આપ્યું. આ વર્ષ દરમિયાન બહાર પડેલાં પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી ગયા વર્ષની પેઠે આ લેખના છેડે આપી છે; અને તેમાંનાં મુખ્ય મુખ્ય અને જાણુવા જેવાં પુસ્તકોની નોંધ લખીએ તે પહેલાં, જે ગણ નવીન પ્રવૃત્તિઓ જે પ્રસ્તુત ચળવળને લખને અગ્રે આવી હતી તેનો ઉલ્લેખ કરીએ તે યુક્ત લાગે છે.

પ્રથમ આપણે ‘ પ્રભાત દેરી ’ લખીએ. એ પ્રથા નવીન ન હતી. અહિં બદલામાં તો લાંબા સમયથી સ્વયં સેવકોની

પ્રભાત દેરી - દાની ટોળા દરરોજ બાહ્ય મુહૂર્તે થી સમર્થ રામદાસ સ્વામીના મનાયા શ્લોકો અથવા બીજા પ્રસિદ્ધ શ્લોકો અને અભંગો ગાતી એ લક્ષ્મી આસપાસ ફરતી અને ધણીને તે જગજિપંતાનું સ્મરણ કરાવી કુટુંબ અને સમાજ પ્રતિનું કર્તવ્ય કરવાને પ્રેરતી; ચાલુ લડન દરમિયાન આ પ્રભાત દેરીઓએ જનતામાં અજન્મ અને અદમ્ય હિતસાદ રેડ્યો હતો. એમનાં મીનોના રણકાર અને આપું ય દુષ્ય કંઈક નવીન એવન જગાડતું જણાતું. એની અસર અદ્ભુત-અદ્ભૂત થઈ હતી. એ પ્રભાત દેરીમાં ગવાનાં ગીતોમાં આપું કવિત્વ હો વા ન હો પણ ભોક્તાગણી સરકાર વિરુદ્ધ કેટલી

બધી તીવ્ર બની હતી, અને સરકારી રાજ્યતંત્ર પ્રત્યે કેવો અણુગમો જન-
તામાં છે, પ્રબળ છે, શાં દુઃખો છે, તેના પર કેવો ત્રાસ વર્તે છે; દેશ
કેટલો કંઠાળ બન્યો છે; અને સ્વરાજ્ય કેમ મળે વગેરે વિચારો અને ભાવ-
નાનું મૂલ્ય અને દર્શન એ કવિતાઓમાં ચતુરું હતું. (જુઓ 'રાષ્ટ્રનો
રણનાદ;' પ્રભાત ફેરી ગીત સંગ્રહો વગેરે) અને શ્રીમુત મેઘાણીએ તો
છાંદી પ્રાર્થનામાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હતું કે,

“તુરે છે આલ-હિયા આપણા આચા-મિનારા,
દુઝરો ભયતણી જૂતાવળો કરતી હુકારા;
છતાં વહેશે સમર્પણની સદા અણુખૂટ ધારા,
મળે નવ માવડીને ન્યાં સુધી મુક્તિ-કિનારા.”

(જુઓ 'સિંધુડો' - પૃ. ૩૦)

અને એ મુક્તિના નિમિત્ત-નિશ્ચય રૂપ બનેલા મીઠા વિષે શ્રીમુત
કેશવલાલ શેઠે ગાયું હતું કે,—

“ખારા ખારા મંસારે મીઠું અમૃત રસ રેડે;
ચપટી ચપટી સખરસ, જખખર શાહીવાદ છોડે !
મીઠું, ન્યાય ફાદને ફેડે ! મધુરું મોહન વરનું મીઠું.”

(જુઓ “કેસરિયા” - પૃ. ૨૬)

વળી એ ‘પ્રભાત ફેરીઓ’ નો પ્રભાવ પણ પુષ્કળ પડ્યો હતો;
નવાનાં છાંદસો છાંદસોના બેગાં ધરડાં ડોસા ડોસીઓને સામેલ થયલાં
જોઈને કંઈ અવનવો રસ જામતો-આનંદ થતો; અને સ્ત્રીઓ મળસકે
હિંદી પ્રભાત ફેરીમાં જોડાવા જતાં, ધરમાં કેવી વિચિત્ર રિયતિ ધર્મ રહેતી
અને પુરુષ-ધણી આપડાના શા બેહાલ થતા, તેનું રમુજ વર્ણન જાણીતા
હાસ્યરસના ઇન્જરદાર શ્રીમુત જાગીરદારે “ગુણસુંદરી” માં કર્યું છે, તે એ
પ્રમંથનું અમુજુ ચિત્ર ખડું કરે છે અને તેની છાપ વાચનારનો મન પરથી
લાખા સમય સુધી ખુંસાશે નહિ.

ખીજું આ લડતની જેટલી જગિઓ લેવાઈ હશે તેટલી આપણે

અર્ધ ખીજ કાઢી ઐતિહાસિક બનાવની ભાગ્યેજ

ચિત્રો

લેવાઈ હશે. રેખાચિત્રો (line-drawings) પણ

પુષ્કળ દોરવામાં આવ્યાં હતા અને ઉપદાસયુક્ત

રમુજ ચિત્રો (cartoons) નો પણ તોટો નહોતો; અને તે એકલા હિંદના

જ નહિ પણ દેશ પરદેશના ચિત્રકારોએ પણ આ લડતના બનાવોને જૂદી

જૂદી દૃષ્ટિએ અને દબે આલેખી, તેમાના બંગ, મળક વા ટકાર દ્વારા સુધરેલી જનતાને તેની (લડતની) વાસ્તવિકતા, વ્યાપકતા અને ગંભીરતાનું જ્ઞાન કરાવના અને તે ચિત્રો અવલોકતા જોનાર પર કંઈ અવનવી જ અસર થતી હતી. સમગ્ર લડતનો વૃત્તાંત એકલા એ ચિત્રો દ્વારા વર્ણવી શકાય એટલી બધી સાધનસામગ્રી મોલુદ છે અને એક પુસ્તક રૂપે તે ચિત્રો મંદહવાનો પ્રયત્ન થાય તો તે જરૂર આવકારદાયક નિવડે.

ગાંધીજીની કૃત્યનું સિનેમા-ચિત્રપટ લેવાયું હતું. પણ તે જાહેરમાં ખતાવવા સરકારે મના કરી હતી; ગાંધી આંદોલન 'પ્રસ્થાન કાર્યાલય' બહાર પાડેલું તે પણ જપ્ત કરવામાં આવ્યું હતું. માત્ર શ્રીયુત કનુભાઈનું "ભારત પુણ્ય પ્રવાસ" એજ આપણને અત્યારે ઉપલબ્ધ છે; અને અહિં સદૃષ્ટિ અને મગફળીથી નોંધવું જોઈએ કે, એક ચિત્રકાર તરીકે જેમ શ્રીયુત કનુભાઈ દેસાઈની પીછીની પ્રશંસા થઈ હતી તેમ પ્રસંગને ગૌરવાંકિત કરે એવું મોહક તેનું-વસ્તુનું આલેખન હતું.

ત્રીજું એ લડતને પોષે અને ઉત્તેજે એવું પ્રચારસાહિત્ય પણ હીકે હીકે બહાર પડ્યું હતું. મહાત્માજીએ "નવ-પ્રચાર સાહિત્ય જીવન" માં જુદે જુદે વખતે મીઠા વિશે લેખો લખેલાં તે અને અન્ય લેખકોના તેમાં પ્રકટ થયેલા લેખો એ સઘળા ચોપાનિયા રૂપે ફરી પ્રકટ થયાં હતાં. તે અરસામાં "કેસરી" માં મીઠા વિશે જાણુવા જેવી માહિતી એક અગ્ર લેખમાં અપાઈ હતી, તેના અનુવાદ ગુજરાતીમાં છપાયેા હતો. 'મોડર્ન રિવ્યુ' માં એક સારો લેખ the story of salt નામક આવ્યો હતો; પણ ટેરિફ બોર્ડના મીઠા વિષેના રીપોર્ટ ઉપરાંત તેના સમગ્ર ખ્યાલ આપતું પુસ્તક તો કલકત્તાની દેશી વેપારી એમ્બરે પ્રકટ કર્યું હતું અને તેના લેખક એક ગુજરાતી બંધુ શ્રીયુત એમ. પી. ગાંધી હતા. તે પુસ્તકનો અનુવાદ નવયુગ અંથમાળામાં 'સંજરસ' એ નામે થયેલો છે. પૂર્વે કદિ નદિ જાણુવામાં આવેલી એવી કેટલીક દકીકન આ મીઠાની લડતે પ્રકાશમાં આવી હતી. મહાપાન નિષેધ વિષે "પ્રસ્થાન" કાર્યાલયે કેટલીક ઉપયોગી પુસ્તિકાઓ તૈયાર કરાવી હતી; અને તેનું "દરિદ્રનારાયણ અંથ-માળા"નું પ્રકાશન પણ અસરકારક નિવડ્યું હતું.

વોષસરોષ લોર્ડ ઇર્વિનને મહાત્માએ લખેલા પત્રમાં જે અગિયાર મુદ્દાઓ દર્શાવ્યા હતા તે વિશે સવિસ્તર ચર્ચા થઈ, જનતાને વસ્તુ રિથિતિનું જ્ઞાન આપવાના પ્રયત્ન પણ થયા હતા. એ પ્રકીર્ણ સાહિત્ય

ઈંગ્રેજ લેખો પરથી કામપુરણ, મુદ્રાસર, દોહન રૂપે યોજાયું હતું, જેનું મુખ્યત્વે તાર્કિક મૂલ્ય હતું.

(૩)

હવે આપણે ગત વર્ષ દરમિયાન પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકોમાંના મુખ્ય અને મહત્વના ગ્રંથોની સમાલોચના કરીએ. તેમાં પ્રથમ સ્થાન અમે 'અનાસક્તિ યોગ'—મદાત્માજીના ગીતા અનુવાદને આપીશું.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ હિન્દુ ધર્મનું એક અત્યંત પવિત્ર અને પ્રમાણભૂત પુસ્તક છે. મુસ્લીમ બંધુઓને જેમ કુરાન અનાસક્તિ યોગ છે; ખ્રિસ્તિય બંધુઓને જેમ નાઇગવ છે; તેમ હિન્દુઓને ગીતા હમેશા પૂજન-પાક અને અધ્યયનનું પુસ્તક છે. તેનું સ્થાન આર્યધર્મના સાદિન્યમાં અગ્રેડ છે. હેલ્લા ચાર પાંચ વર્ષથી તો આપણે અદિ સ્વમીશ્રી વિગ્નાનંદજીના શુભ પ્રયાસથી ગીતાનો અભ્યાસ અને પ્રચાર ખૂબ વહેલા છે. ઘણા વર્ષ પૂર્વે પ્રિન્સિપાલ આનંદરાંકરભાઈએ મિત્રમંડળ સમક્ષ “ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી”ની આજીસમા ગીતા વિષે વ્યાખ્યાનો આપવા માટેલા; પણ તે વ્યાખ્યાનમાળા લાખી આલેલી નહિ. ‘વસન્ત’ મા એ વિષે લેખો આવતા, તેમાંનો એક જેમા ગીતાનો સારભાગ ૧૮ શ્લોકમાં સમાવવામાં આવ્યો હતો, તે અઘાપિ મનનીય જણાશે. સન ૧૯૧૦-૧૧ મા કવિ શ્રી ન્હાનાલાલનો ગીતાનો સમશ્લોકી ગુજરાતી અનુવાદ બદાર પડ્યો, ત્યારે તેની કંઈક અસર જણાયેલી; પરંતુ માંડલે જેઠમાંથી પાછા ફર્યા પછી તિલક મદારાજે “ગીતા રહસ્ય” નું પુસ્તક બદાર પાડ્યું ત્યારથી ગીતા નવા દ્રષ્ટિ કોણથી વંચાય અને વિચારાય છે. જનતાના વિચાર અને આદર્શ પર તેની પુષ્કળ અને પ્રબળ અસર થયેલી છે. વસ્તુતઃ નિવૃત્તિ-સંન્યાસ નહિ પણ નિષ્કામ કર્મ; પ્રવૃત્તિ એજ તેનું મર્મ-રહસ્ય છે, એમ સમજવામાં આવ્યું છે. જગતથી વિરક્ત થઇને અને એકાતમાં રહીને નહિ; પણ ફળાસક્તિ છોડી દઈને, જે તે કાર્ય-કર્તવ્ય સેવાભાવથી કરવું એ તેનો સંદેશ છે.

એક સમય એવા હતા કે વિદ્વદ્ વર્ગ તેના તત્ત્વ ભાગ મૂંઝી દઇને, ગીતામાં વ્યાકરણ અને છંદના દોષો છે, તેના પર ખ્રિસ્તીધર્મ-પ્રાપ્તબલની અસર થયેલી છે; તેમા ક્ષેપક ભાગ વિશેષ છે; મૂળ ગીતા કેટલા શ્લોકની દરો? તે ઉપનિષદના નવનિર્ણય છે; બૌદ્ધ વિચારની તેના પર છાયા પડેલી છે; તે પુસ્તક ઇસ્વીસંનના આરંભમાં રચાયેલું હોવું જોઈએ, એવા

એવા ઐતિહાસિક, સાહિત્યસંશોધક અને વિદ્વાંભર્યા, તુલનાત્મક અભ્યાસના પ્રશ્નોની ચર્ચામાં વિશેષ રસ લેવાતો; પણ જીવનમુક્તિની ચાવી રૂપ આવું ઉત્તમ પુસ્તક પ્રજામાં બાઈબલની પેઠે કેમ વધુ પ્રચાર પામે અને વિસ્તરે, અને તેના બહોળો તેમ પદ્ધતિસર અભ્યાસ કેમ થાય, એ પ્રતિ સાવ ઉદાસિનતા હતી. પરંતુ તિલક મહારાજનું “ગીતા રહસ્ય” પ્રસિદ્ધ થયા પછી, એમાના નિષ્કામવાદને લઈને એ વિષય પ્રતિ ધણાનું ધ્યાન મળ્યું છે. હમણાં તો એ જ વિચારો પ્રધાનપદ બોમ્બે છે; અને તેનું વિશેષ સમર્થન ગાંધીજીના ‘અનાસક્તિ યોગ’થી થાય છે, એ બતાવવા પુરતું ગીતા વિશે આટલું વિસ્તારથી પ્રસ્તાવિક વિવેચન કર્યું છે.

સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે-કુરુક્ષેત્રમાં સામસામા કૌરવ પાંડવના સૈન્યો વ્યુદ્ધકારિમાં ગોઠવાઈ ગયલા તે દૃશ્ય જોઈને પોતાના હસ્તે વડિલો, પૂજ્ય પુરુષો, મગસંબંધીઓ મરાય, એ વિચારથી અભ્યુત્થ ગજગણો થઈ ગયો અને નહિ લડવાને હાથમાંથી હથિયાર મૂકી દેવા તત્પર થયો. એની આ ભીરુતા-મનોદશા જોઈને શ્રીકૃષ્ણે એને જૂદી જૂદી રીતે પ્રાપ્ત કર્તવ્ય અદા કરવાને પ્રેર્યો, પણ આ ઘટના વાસ્તવિક લાગતી નથી. ‘મહાભારત’ એક ઐતિહાસિક નહિ પણ કાવ્યગ્રંથ છે; ઐતિહાસિક પાત્રો અને પ્રસંગો લઈને, તે પરથી એક મહા રૂપક યોજવામાં આવ્યું છે; મહાભારત યથાર્થ કહે છે કે, “આ (ગીતા) ઐતિહાસિક ગ્રંથ નથી પણ તેમાં ભૌતિક યુદ્ધના વર્ણનને નિમિત્તે પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયની અંદર નિરંતર ચાલતા દંડ યુદ્ધનું વર્ણન છે. માનુષી યોદ્ધાઓની રચના હૃદયગત યુદ્ધને રસિક બનાવવાને સારૂ ઘડેલી હૃદયના છે.”

ગીતાનો વાચક ઉપરોક્ત કથન એની દૃષ્ટિ સમીપ રાખીને, એ ગ્રંથમાંથી પ્રેરણા મેળવવા પ્રયત્ન કરશે; એ ઉપદેશને જીવનમાં ઉતારવા તજવીજ કરશે તો તે તેને જીવનમુક્તિની ચાવીરૂપ થઈ પડશે.

જગતમાં માયા મારે છે, એવી એક સામાન્ય ઉક્તિ છે; એટલે કે આસક્તિ આપણને મહારા ત્હારામાં રુંધી રાખી, જગન્નિયંતાનું સ્મરણ અને જાનન કરતાં અટકાવે છે. રેડી આપ્તોએ એક અને અમત્તને ત્યજી દઈ, કંઈ પણ આસા કે ઈચ્છા વિના પ્રાપ્ત કર્તવ્ય-કર્મ, ફળનો ત્યાગ કરી કર્યા કરે, તો આ પૃથ્વી સ્વર્ગરૂપ થઈ પડે; અને એ વસ્તુનું જ્ઞાન આપનાર, માર્ગ દર્શાવનાર ગીતાના પુસ્તકને એમણે, એમની નકારાત્મક રીતે, (negative) નેમકે; અહિંસા, અસહકાર, સવિનય ભંગ-‘અનાસક્તિ યોગ’

એવું ઉપનામ આપ્યું છે અને અમને ને વાજખી લાગે છે. 'અર્જુન ગીતા' વખતાર પ્રાચીન કવિ ધનદાસ ખરુંજ કહી ગયો છે કે,

“સંસારશું સરસો રહે, મન મારી પાસ,”

મુલ્ય અર્જુન ગીતાસાર.

પરંતુ ગીતામાંથી ન્યારે ગાંધીજી અર્દિસાના સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરવા નય છે ત્યારે તે અર્થ કંઈક far fetched—તાણીતોળીને કરાતો લાગે છે; પણ જેમણે એના અધ્યયન પાછગ ૪૦ વર્ષ ગાળ્યાં છે; જેઓ અર્દિસા અને સત્યના મૂર્તરવરૂપ છે, તેમને એ અર્થ ખેંચવાનો અધિકાર છે; અને જો એમના ઉપદેશ પ્રમાણે જગતમાં અર્દિસાનું પાલન થાય તો યુદ્ધની તૈયારીઓ મારે દરોડો રૂપિયા નિરર્થક વેડફાઈ નય છે, તે પ્રજાજીવનના વિકાસ અને અબ્યુદયમાં વપરાય, તો તેનું કેવું સરસ પરિણામ આવે ! એ કેવો મનોહર વિચાર છે ! એ કેટલું બધું રમ્ય ચિત્ર ખડું કરે છે ! !

એટલેજ ઉન્નત ભાવ અને વિચાર એમના આ અનુવાદમાં રહ્યો છે. સમાજના ઉત્કર્ષ અર્થે, રાજકીય દૃષ્ટીની પ્રાપ્તિ અર્થે, આર્થિક આબાદી અર્થે, તેઓ જે પ્રયાસો આદરી રહ્યા છે, તે સારી પેઠે નજીતા છે; વળી તેઓ પોતાને ગરીબના ખેલી, દરિદ્રનારામણના પ્રતિનિધિરૂપે ઝાળખાવે છે અને તે વર્ગ આવા આત્મિક ધોષણથી વંચિત રહે, એ એમને જરૂર ખૂંચે. તેથી પ્રસ્તુત અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ લખે છે:—

“વળી સ્ત્રીઓ, વૈશ્ય, તથા યદુ જેવા જેમને અદરદાન થોડુંજ છે, જેમને મૂળ સંસ્કૃતમાં ગીતા સમજવાનો સમય નથી; ઇચ્છા નથી; પણ જેમને ગીનારૂપી ટેકાની આવશ્યકતા છે, તેમનેજ સારુ આ કૃત્તવ્ય છે.” અને વધુમાં એમ ઉમેરે છે કે,

“અત્યારે ગંદા સાદિત્યનો ધોધ વહી રહ્યો છે, તેવે સમયે હિંદુ ધર્મમાં જે અદ્વિતીય ગ્રંથ ગણાય છે, તેનો સરસ અનુવાદ શુજરાતી પ્રજા પામે ને તેમાંથી પેલા ધોષની સામે યવાની શક્તિ મેળવે.”

(૪)

ગીતા મહાભારતમાંનો એક પ્રસંગ છે; અને જેમ મહાત્માજીએ ગીતામાંથી અર્દિસાનો સિદ્ધાંત ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરવાનો

પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ એમના એક ચુસ્ત અનુયાયી, મહાભારતનાં પાત્રો શ્રી દસિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થોશવનના મુખ્ય સંચાલક અને નિયામક શ્રીયુત ન્દાનાભાઈએ “મહાભારતનાં પાત્રો” એ લેખમાળામાં, એ જ અર્દિસાના વિચારો-સિદ્ધાંતને

દર્શાવવાનો યત્ન કર્યો છે, તે કેટલે દરજ્જે વાસ્તવિક છે, અને મૂળના લખાણને અનુસરતો છે કે કેમ તે વિષે ચોક્કસ અભિપ્રાય આપવાનું કામ વધુ અભ્યાસ માગી લે છે. તથાપિ આ વાચતા એમ યાચ છે કે તેમણે આધુનિક વિચારો-નું પુરાણ અને પ્રસિદ્ધ પાત્રોમા વધારા પડતું આરોપણ કરેલું છે અને તે પાત્રોલેખન, તેમાંની વસ્તુ અને વિચાર-સંકલના એવી રીતે મોજ્યા છે કે તેમાંથી એમની વિચારશ્રેણીને અનુકૂળ અનુમાન-નિર્ણય તારવી અને ચૂંચી શકાય. તેથી તેનું સ્પષ્ટીકરણ યવા અહિં કેટલાક ઉદાહરણ, એમના પુસ્તકોમાંથી આપવાનું પ્રમંગાનુકૂલ અને વાજળી યર્થ પડશે.

(૧) "કર્ણ, મારામારીથી અને કાપાકાપીથી હૃદયની અને વિશ્વની શાંતિ શોધનારા તમામ લોકોને જણાવજે કે પરશુરામે એવી શાંતિના પાત્રકા ભરી જોયા છે અને પરિણામે અશાંતિજ મળી છે. તારે પણ અર્જુનને મારવો છે, ત્યાસુધી આ વાત નહિ સમજાય. પણ યાદ રાખજે; તારા દુર્યોધનને, તારા દુઃશાસનને, અર્જુનને, ભીમને, ખુદ યુધિષ્ઠિરને પણ આ વાત સમજ્યે જ છૂટકો છે. પછી તે આજે સમજાય કે મારી માફક લોહીમા હાથ ખરડયા પછી." (સતપુત્ર કર્ણ પૃ. ૩૧)

(૨) "એક દિવસ હું જ દિંસામા માનતો અને કરતો. પણ આજે વધો થયા મેં એનો ત્યાગ કર્યો છે; અને દુનિયા આખી તેનો ત્યાગ કરશે ત્યારે સુખશાંતિ પામશે એવી મારી શ્રદ્ધા છે." (પાચાલી પૃ. ૭)

(૩) "એ પોતે તો દિંસામા જ શ્રદ્ધા રાખે છે. દિંસાપ્રધાન યજ્ઞોથી જ વેદ વગેરેની સાર્થકતા એ સિદ્ધ કરે છે, અને મારા જેવાની અહિંસાને તો પાગવતું એક ટાણું માને છે." (પાચાલી પૃ. ૮)

(૪) "આપણે ખરા હૃદયથી સમજાવશું તો સમજશે"

(પાચાલી પૃ. ૫૪)

(૫) "આ બધાનો સાચો ઉપાય યુદ્ધ નથી ત્યારે ક્ષમા છે ? મને લાગે છે કે એ જ છે. x x x એની ક્ષમા જ તમારે સેવની હોય તો આ ક્ષત્રિયપણાના ચિહ્ન જેવા શસ્ત્રાસ્રોનો ત્યાગ કરો, ક્ષમાના અવતાર-રૂપ ઋષિમુનિઓનું જીવન રક્ષ કરો અને ક્ષમાની ઉપાસનાથી સુખ શાંતિને શોધો"

(પાચાલી પૃ. ૫૫, ૫૬)

(૬) "સમાધાન નહિ થાય તો આપણે તો કશુંએ શુભાવતા નથી; એક છેત્રે શાંતિનો પ્રયત્ન કરી જોવો એટલે જીવને પણ મંતોપ. સમાધાન થશે તો લાભ છે જ." (અર્જુન પૃ. ૮૨)

એ જ દષ્ટિએ રાજ પ્રજના પરસ્પર સંબંધ અને લક્ષ્મીનાં અનિષ્ટ પરિણામો વિશે જે વિચારો તેઓએ દર્શાવ્યા છે તેમાં પણ વર્તમાન વિચારોનો આભાસ-છાયા નજરે પડે છે:

(૭) “અમે આપણું લોકો અમારા અંગત સ્વાર્થમાં ખેંચાઈને આખી જનતાને લક્ષ્મીમાં દિતારીએ, અને લક્ષ્મીમાં મરવું તેને સ્વર્ગનું દાર દેદીએ, એ અમારા જેવા બદમાશો ખીજે ક્યાં છે? આ રાજનો અને સામ્રાજ્યનો પ્રશ્ન એવો પોતો છે કે સમાજ જે દિવસે રૂંવાડાં રૂંદાવીને જગશે અને ઉકેલ માગશે ત્યારે મોટાં મોટાં સામ્રાજ્યો જમીનદોસ્ત થઈ જશે.”

(૮) “ધૃતરાષ્ટ્રને મારા નામથી કહેજો કે તમે તો પાંડવ કૌરવના દિતના દ્રુપદી છો.”

(૯) “ધૃતરાષ્ટ્ર કાકાની દયાથી કે ઉદારતાથી નથી લેવું, પણ મદારાજ પાંડુના પુત્રો તરીકે હુકકથી લેવું છે.”

(૧૦) “સત્તા એ ખૂટી ચીજ છે. રાજ તરીકેની બધી જવાબદારીઓને પહેંચી વળવા માટે રાજના દાયમાં સત્તા મૂકવામાં આવે છે, એ રાજ બૂલી જાય છે, અને સત્તા જાતે જ મહત્ત્વની વસ્તુ થઈ જાય છે.”

(અર્જુન પૃ. ૭૮-૮૦)

(૧૧) “સામ્રાજ્ય મેળવવામાં કદાચ મરવું પડે તોય શું થઈ ગયું?”

(દુર્યોધન પૃ. ૧૮)

અને અંતમાં જગતની લડતો—યુદ્ધ સ્ત્રીઓ બંધ પાડશે એવી અર્થસૂચક આગાહી કર્ણના મુખે લેખક ઉચ્ચારે છે:—

“કુંતી, કુંતી, જગતનાં તોફાનો કેવું પણ દિવસ સમવાનાં હશે, તો તે અમારા જેવા યોદ્ધાઓથી નહિ સમે, કે શ્રીકૃષ્ણ જેવા રાજદારી પુરોગામી પણ નહિ સમે; એ તોફાન, એ રંગડ, એ અરાજકતા, કે વેરઝેર સમરો જગતની માતાઓથી; એની મને આજે ખાતરી થઈ છે. જગતને આવાં મદામારતોમાંથી ઉચારી સેવા માટે નથી વીરોની જરૂર, નથી ચાલાક રાજદારીઓની જરૂર, નથી મોટા સાદસિકોની જરૂર; પણ જરૂર છે માત્ર એક માતાની.” (સૂતપુત્ર કર્ણ પૃ. ૪૩)

વળી દુર્યોધન અને બીમસેન અંત સમયે પાપનો પશ્ચાત્તાપ અને નિવેદન (repentance) and (confession) અને અંતરાત્માના અવાજના (inner voice) ઉદ્ગારો કાઢે છે, ત્યારે એ વિચાર અને વસ્તુ

આપણને નવીન લાસે છે; તે પાશ્ચાત્ય મંદકૃતિની અસર-પરિણામ હોવાનું જણાય છે: જુઓ દુર્યોધન શુ વદે ॥ :—

“કહેવાનું તો ધણુંયે છે, અશ્વત્થામા ! કેઈને કહી શકું તો આ હૈયાનો ભાર હળવો થાય ખરો. પણ કહેવાનું નથી x x x અશ્વત્થામા, હૈયાના ઓઠ બંધ થતા જાય છે. શી રીતે કહું ? ગુરુપુત્ર, આ શિયાળ મારો હાથ ચાટે છે તેને જરા દૂર હાક જોઈએ ! x x x અશ્વત્થામા, એ શિયાળ જ તને કહેશે. આજે કુરુરાજને! હાથ ચાટવાની દિમત એને કયાથી આવી ? આ મારો હાથ : આ હાથે ભીમને લાડુ ખવરાવ્યા હતા; આ હાથે ભાનુમતીનું પાણિગ્રહણ કર્યું હતું; આ હાથે ભર સભામાં સાયળ ઠોકી દ્રૌપદીને ખોલાવી હતી; આ હાથે ગાંધારીનો ચરણરૂપસં કયો હતો; ભાનુમતીનું આખરી વિદાય લેતી વખતે આ હાથે તેની આંખનું આંસુ લૂંછ્યું હતું; આજે એ જ આ હાથ શિયાળ ચાટે છે ! એટલો મારી જીવન-કથાનો સાર ! અજે, એ જ મનુષ્ય માનવી જીવનકથાનો સાર ! દુર્યોધને કહી નાખ્યું. ”
(દુર્યોધન-પૃ. ૬૨, ૬૩)

એજ રીતે ભીમ ખોલે છે :—

“પણ આ બધાને મેં માર્યા તેનો વિચાર કરતો કરતો ન્યારે ઉંડો ઉતરી જઈ” છું ત્યારે અંદરથી કેઈ મને કહે છે; ‘ભીમ, ઉંડો ઉતર નહિ, એ ઉંડાણ બહુ ભયંકર છે !’ અંદરનો આ અવાજ આવે છે કે તરતજ હું પાછો હઠી જઈ” છું, x x x. અંતરમાં કુબકી મારી નજર કરું છું ત્યારે જેનો મને ખ્યાલ નથી એવી એવી ખૂરી ચીજો અંદરથી તરી આવે છે. x x x. ખહીતો ખહીતો પણ હું અંદર દષ્ટિ નાખ્યા જ કરું એમ મને થાય છે. ત્યાં કેટલોયે કચરો એકઠો થયો હશે તે કબોળાધને બહાર આવશે, અને ભીમસેનને નવાં નવાં દર્શન કરાવશે.” (ભીમસેન-પૃ. ૮૪-૮૫)

આ પ્રકારના વિચાર અને ભાવનાની આધુનિકતા એમાંના એમના લગ્ન વિષેના વિવેચનમાં જોવામાં આવે છે :—

દ્રૌપદી પાંચ પતિને પરણે છે ત્યારે તેનો બચાવ કરતાં તે કહે છે કે એ તો એમનો (અર્જુનનો) કુળધર્મ છે; અને વધુમાં ઉમેરે છે કે—હું પાંચ પતિઓને પરણીશ તોયે સંયમ જાળવવો એ તો મારો અને તેમનો પ્રશ્ન છે; પરંતુ એની ખરી ખૂબી અને રસ તો ન્યારે અર્જુન બાર વર્ષનો વનવાસ સેવી

પાછો ફરે છે, ત્યારે એકથી વધુ પત્નીઓ પરણવા માટે દ્રીપદી ને વાગ્યાણ તેના સામે વરસાવે છે, તેમાં રહેલી છે. આ રહ્યો તે મેંસદ ભાગ :

“પણ તમે પુરુષો જેમ જેમ નવી ગાડો બાંધના જાઓ છો તેમ તેમ જૂની ગાડો દીલી થતી જાય છે, એટલે ખ્યાલ જરૂર રાખજો.

“તમે પુરુષો અમને તો તમારી વાસનાનાં યંત્રો સમજો છો; અમારે નદિ મન, નદિ હૃદય, નદિ અક્ષય, નદિ માનાપમાન; અમે તો ચાવી આપો ત્યારે બોલીએ ચાલીએ, ફૂદીએ અને ચાવી ઉતારી નાંખો ત્યારે પડ્યાં રહીએ.

“હું તો તમારા આ કુળથી દારી. એક સ્ત્રીને પાંચ પુરુષો પરણે તે વખતે કહે કે અમારા કુળનો રિવાજ છે ! એક પુરુષ વણી સ્ત્રીઓને પરણે તોયે એ “કુળધર્મ.” આ તમારો કુળધર્મ તે કેવો ! અર્જુન ! આજે હવે તમે આર્થ લોકોમાં વસો છો. સ્ત્રીને પરણે પતિથી પુત્ર ન થાય તો બીજા પુરુષથી પુત્રને ઉત્પન્ન કરે; પતિ મરી ગયો હોય ત્યારે પારકા પતિ સાથે નિયોગ કરે; એક પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓને પરણે; એક સ્ત્રી અનેક પતિઓને પરણે, આવા આવા રિવાજો આર્થલોકમાં યે એક દિવસ હતા. પણ સંસ્કારી આર્યો એ રિવાજોમાંથી છૂટા થતા જાય છે એ તમારે સમજવું જોઈએ. જે વખતે હવે એક પતિવ્રત અને એક પત્નીવ્રતનો શુદ્ધ આદર્શ સંસ્કારી આર્યો સ્વીકારતા જાય છે, તે વખતે પાંચસો વર્ષ પહેલાંના કુળધર્મને નામે તમે લગના જંગલી રિવાજો પકડી રાખશો તો તમે અને તમારું કુળ ઉતરી જશો અને આર્યો તમને પામર ગણશે.”

પરંતુ એમાં આશ્ચર્યકારક અને ક્રાંતિકારી વિચાર તો સંતાન થતા સુધી સ્ત્રી પુરુષ લગનથી જોડાયલા રહે અને સંતાન થયા પછી જૂનાં પડે એ છે. હમણાં હમણાં સદવાસોત્તર લગ્ન (Compamite marriage), અજમાયશી લગ્ન (trial marriage), રેન્ડ લગ્ન (free love marriage) વગેરે બિન્ન બિન્ન પ્રકારના લગ્નપ્રજ્ઞો ચર્ચાય છે, તેનું એ સ્મરણ કરાવે છે.

બીમને પરણવા દિડિંબા તૈયાર થાય છે ત્યારે તે કુંતીને આજીજી પૂર્વક કહે છે:—

“તમે મારા જેવી સ્ત્રી છો એટલે સમજી શકશો. જુવાનીમાં એ ધકકો લાગે છે ત્યારે માણસ કેવું રાંક અને નિર્લજ્જ બની જાય છે તેનો તમને ય કોઈક વાર તો અનુભવ થયો જ હશે, મારે માજી ! માગળી સ્વીકારો, અને આ તમારા પુત્ર મને વરે એમ કરો x x x. અમારા શાસ્ત્ર-

કારોએ કહ્યું છે કે સ્ત્રીને છોકરાની વાસના સ્વાભાવિક છે, માટે એક છોકરું થાય ત્યાંસુધી લગ્ન સંબંધ રાખીને પછી તે છટાં થઈ શકે છે. હું પણ આવા જ લગ્નની શૂળી છું. અમારું લગ્ન પૂરું થયે હું તમારા પુત્રને તમારી પાસે હાજર કરીશ.” (ભીમ પૃ. ૨૩-૨૪)

ઉલ્લી અને ચિત્રાગદા સાથે અર્જુનને કરેલા લગ્નો પણ આજ કક્ષામાં આવી શકે.

ઉપર જે કહ્યું કે સ્ત્રીને છોકરાની વાસના સ્વાભાવિક છે. જેને છોકરાં નથી હોતા તેના મનની સ્થિતિ કેવી બ્યથાભરી અને વ્યાકુળ હોય છે તેનું તાદસ્ય અને રસિક વર્ણન ‘સૂતપુત્ર કથા’માં નજરે પડે છે; અને ખરે, કાંઈ પણ કહેશે કે તે સ્ત્રીહૃદયનું સાચું જ ચિત્ર છે. અહિં તે લેખકનાજ શબ્દોમાં રજુ કરીશું:—

“રાધા, રાધા, તારા માટે એક રમકડું લાવ્યો છું.” અધિરથ બોલ્યો.

“રમકડાંનો રમનાર નથી ત્યાં રમકડાંને મારે શું કરવાં છે?”

રાધાએ બૂલ બૂલમા આંગળી પર આપુ ચકાવ્યું.

“પણ તું જોતો ખરી, આ રમકડું બહુ મુંદર છે.”

“એ મુંદર રમકડાં મને બાળે છે. તમને પુરુષોને એ ખબર ન પડે, અંતરનાં ધાવણુ ધવરાવવાનું એક પણ બાળક ન હોય તો સ્ત્રીઓનાં હૈયા કેવાં સૂકાઈ જાય છે—અનુભવ લેવો હોય તો આવતે જન્મે સ્ત્રીનો અવતાર લેજો.”

એ જ વિચાર લેખકે કુંતિ પાસે નીચે પ્રમાણે કહેવરાવ્યો છે:—

“સ્ત્રી માત્રનું હૃદય જે એક વસ્તુને માટે નિરંતર તકલીફ રહ્યું હોય છે તે વસ્તુ તને આ મંત્રો દ્વારા પ્રાપ્ત થશે.” (સૂતપુત્ર કથા પૃ. ૩-૩૪)

ઉપરોક્ત વિચારમાં પણ અમને તો એલન કે (Ellen Key) અને મૅડરોડિન, હેવેલોક ઇલિસ અને એવા બીજા નવી સ્ત્રી હિલ્લચાલના પાશ્વર્ય હિમાયતીઓ સંતાનપ્રાપ્તિ એ—Crown of womanhood—સ્ત્રીજીવનનું સાર્થક્ય અને સ્ત્રીજીવનનું ગૌરવ ગણે છે, એનો શ્રીયુત ન્દાનાભાઈ પડ્યો પાડતા હોય એમ લાગે છે; નહિ તો આર્યલોકોએ તો પિતૃઓને તર્પણ અર્પવા અર્થે, ઉદ્ધારવાને પુત્રસંતતિની ઈચ્છા—માગણી કરેલી છે એ જાણીતી બીના છે. અને એજ આ જે મંત્રકૃતિ વચ્ચેનો ફરક છે.

આ પ્રમાણે પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક પાત્રોનાં નિરૂપણમાં આધુનિક

વિચારને નિયોજવામાં આવે તે પદ્ધતિ કેટલે અશે ગ્રાહ્ય થાય, એ ચર્ચારૂપે પણ વિચારવા જેવી વસ્તુ છે એમ અમારું માનવું છે જે કાવ્યમય-મદાભારત-આર્થ-મેરુતિના નિધિરૂપ છે, જેને જનતા પાચમો વેદ માને છે, તેની સાથે આમ છૂટ સેવાય એ અમને વાજગી લાગતું નથી. લેખકના આ વિચારો સાથે અમે મંમત નથી વા અ વી જાતનું પ્રચાર કાર્ય અમને પમદ નથી, એવો અભિપ્રાય બાધવાનું સાહસ કોઈ ન કરે, પણ જેમ કોઈ મથમ્ના ક્ષેપક ભાગ દાખન થાય તેની વિરુદ્ધ વાધો સેવામાં આવે છે અને જેમ આપણે મૂળ કૃતિને તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં વાચવાને-વિચારવાને-છઠ્ઠીએ છીએ તેમ જ પાત્રોનું નામ સાલગના પ્રત્યેક દિન્દુના મનમાં કંઈને કંઈ ભાનતા અને વિચારો રહે છે, તેમને જૂના સ્વાગમાં રજુ થતા જોઈને મનને સહજ ક્ષોભ થાય છે.

(૫)

હમણા બહાર પડેના “પડછાયા” નામના વાતી પુસ્તકમાં જાણીતા વાર્તાતેષક શ્રીકૃત ધુમકેતુએ આ અમંથમાં કેટલાક હિંમતો કાઢ્યા છે તે વિચારણીય થઈ પડશે.

“કેટલાકની એવી માન્યતા છે કે પૌરાણિક પાત્રો, તે સમયને અનુરૂપજ ધડના જોઈએ, એમાં આજના યુગનો એક પણ વિચાર ન મૂખી શકાય. એમને મન પૌરાણિક કથાઓ એ પ્રદર્શન માટે જ છે એ મુઠ્ઠા સાચવી માચનીને રાખી મૂકનાના છે એમને શણગાવવા, વસ્ત્રો બદલાવવા, ખતી રાંકે તો શોધબોગ કરીને એમને નવા નવા રૂપો આપવા પણ તે મુઠ્ઠા તો મુઠ્ઠાજ રહેવા જોઈએ એ મુઠ્ઠા યુગના પવનથી અભાડાય નહિ, એટલું જ આ પડિતો જોવા માગે છે”

પરંતુ કોણ કહી ગયો કે મદાભારતના પાત્રો ઇન્સિપિયન (mummy) મમી જેવા મુઠ્ઠાજ, ગ્રાહ્ય રહિત છે, પહેનાના કરતા મદાભારત અને રામાયણનું પકનપાકન ઓછું થયું છે, એ ખરું છે, છતાં તેનો, નિર્દેશ માત્ર અઘાપિ હિન્દુજનતાના હૃદયને હનિમનાવી મૂકે છે તેનું વાચન શ્રવણ તેમને નવું બળ આપે છે, તેમને ગ્રેગ્યુ અર્પે છે અને તેમના ચિત્તને સ્વચર્યા અને શાન્તિ આપે છે એ વિશે ભાગેજ બે મત સહાય.

લેખકે મૂળ વસ્તુમાં સમવાતુસાર અને સન્ધેયાનુસાર ફેરફાર મૂકવાના પુટાર્કના ગ્રીસ અને રોમન વીર પુરુષોની ચરિત્રાવલીની પેઠે મદાભારત અને રામાયણમાંના પાત્રોની સખ્યામણી અને વૃત્તનાનો માર્ગ

સ્વીકાર્યો હોત, અથવા તો અન્ય વીર કાવ્યો, ઇલિયડ, ઓડિસી, શાહનામા વગેરેમાંથી સમાન પાત્રોને પસંદ કરી, તે વિષે તુલનાત્મક અભ્યાસની દૃષ્ટિએ વિવેચન કર્યું હોત તો તે આયોજન વધારે રચિત અને ઉપકારક થાત, એવો અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. અમે ઇત્રગ્રીએ કે નવીન લેખકવર્ગ અમારા પુરાણપાત્રો, જેમને પ્રજા જીવંત આદર્શરૂપ, પ્રેરણાત્મક, પ્રયોધક અને પ્રાણપોષક માને છે, તેમને છે તેમજ મૂળ રાશ્પમા રહેવા દે; અને એમની સમર્થ લેખિની ભક્તે, એવા ખીળ પાત્રો આદર્શરૂપ સર્જે, જે આદર્શગ્રીય થઈ પડે.

આમા કહેવાનો આશય એવો નથી કે મૂળ અંચમાંથી એકાદ પાત્ર કે પ્રમંગ લઇને લેખક નવું સર્જન ન કરે; કવિ વા લેખક તે પરથી પોતાને ગમે તેવું ઉચિત ચિત્ર દોરે; પરંતુ મૂળ કૃતિ વા તેમાંનું પાત્ર નિરૂપણ, તેના વાસ્તવિક-અર્થાત્ સ્વરૂપમા રજુ થવું જોઈએ, એમ ફરી ભાર મૂકીને કહીશું. દાખલા તરીકે “પડછાયા”મા શ્રીકૃત ‘ધુમકેતુ’ “લોહી તરસ્યો યુદ્ધ ધર્મ” એ લેખમા યુદ્ધ વિજય પછીના પ્રસંગનું જે પ્રકારે અન્વેષણ કરે છે તે વાસ્તવિક છે અને તેની વિરુદ્ધમા કશું કહેવાનું નથી; પણ પ્રસિદ્ધ અને ઐતિહાસિક પાત્રોનું નિરૂપણ કરવામા ઉપરોક્ત મહા-ભારતના પાત્રોની પેઠે મૂળવસ્તુની બહારના નવા વિચારોનું મંથન, આરે-પણ કે આક્રમણ થાય એ રીતિ વાજગી નથી; એવું અમારું મંતવ્ય છે.

(૬)

અહિં ગમે વર્ષે દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવને જનતામાંથી નિરક્ષરતા નિવારણાર્થે અક્ષરજ્ઞાનની યોજના મોટા પાયાપર ઉપાડી લીધી હતી, તેના ઉદ્દેશ થવો ઘટે છે. સમૂદાત્મક કાર્યપ્રવૃત્તિ (mass movement) આજકાલ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે અને તેની અસર પણ બહોળી થાય છે. એ કેળવણી સંસ્થાનું (દ. મૂ.) ધણુંખરું કાર્ય પ્રયોગાત્મક હોય છે; કેળવણી અને જ્ઞાનપ્રચારના ક્ષેત્રોમા તે દરરોજ નવીન ઉપચારો પ્રવર્તાવે છે; પ્રચારસાહિત્ય ઉત્પન્ન કરે છે; અને ચોતરફ તેને પોષક અને અનુકૂળ વાતાવરણ ફેલાવે છે. આ રીતિ રતુત્ય છે અને અન્ય સંસ્થાઓએ

અક્ષરજ્ઞાનની
યોજના,

અનુકરણ કરવા જેવી છે. જાણસાહિત્ય માલાની યોજના ઉપરના ધોરણને જ અનુસરતી હતી. તેના ૮૦ અંકો મૂળ બહાર ન પડે એટલામાં એના કાર્ય-

કરોએ અક્ષરજ્ઞાનની યોજનાનું લાગીરથ કાર્ય ચર કરી દીધું છે; એટલુંજ નહિ પણ હિન્દી અને મરાઠીમાં પણ એ નિરક્ષરતા નિવારણનો પ્રયોગ અજમાવાય છે, એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે.

રૂશિયામાં સોવિયટ સરકાર પગલર થયા પછી સમૂદાત્મક કાર્યપદ્ધતિ (mass work-production) એવી અસરકારક અને પ્રબળ ગતિમાન માણસ પડી છે કે તેનો પ્રવાહ અને વિસ્તાર વધનાં, હાલની સંસ્કૃતિનું આખું ધોરણ બદલાઈ ગયું; અને તેમાં બહોળા ફેરફાર થવા પામે; પણ એ જુદી વાત છે; પરંતુ આ સમૂદાત્મક કાર્યપદ્ધતિએ અક્ષરજ્ઞાનની યોજના આપણા સમાજમેલકો અને કાર્યકર્તાઓ ખંતપૂર્વક અને યોજનાપૂર્વક સમસ્ત દેશમાં પ્રસારી દે તો રૂશિયાની પેઠે આપણે પણ હુંક મુદતમાં—દશ વર્ષમાં—દેશમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ખૂબ વધારી શકીએ. પાટણમાં ભંરાયલી પાંચમી પુસ્તકાલય પરિપક્વા પ્રમુખસ્થાનેથી લેડી વિદ્યાબહેને આ વિષય પ્રતિ ખાસ લક્ષ્ય જેવું હતું; અને જો શાળાઓ, પુસ્તકાલયો, કેળવણી સંસ્થાઓ અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓ એકત્ર થઈ, સંસ્કૃત પ્રયાસ કરે, તો જે કાર્ય દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી લખેને આરંભ્યું છે, તેમાં પુષ્કળ સાધનસામગ્રી તેમ નવીન કાર્યકર્તાઓનું એકત્ર બળ, જ્ઞાન અને અનુભવ મળનાં, આખોય અખતરો સફળ નિવડે અને જનતાને તે એક પાયરી ઉંચે લઈ ગયે, એમ નિઘયપૂર્વક કહી શકાય.

(૭)

આ તો વિષયાંતર થયું; પણ ગીતા વિશે શ્રીયું એક સામાન્ય વાચક માટે “ગીતા મર્મ” નામનું પુસ્તક શ્રીયુત અંગાદાલ પુરાણીએ લખેલું બહાર પડ્યું છે, તેમાં પહેલાં જ અધ્યાયનો નિષ્કર્ષ જેવી વાચકને સાર કરવામાં આવ્યો છે. અગાડી એમણે બાણ અરવિંદ ધોપના ગીતા વિષેના નિબંધો-પ્રથમ શ્રેણી-“ગીતા નિષ્કર્ષ” એ શિર્ષક હેઠળ જાણ્યા હતા,

તત્ત્વજ્ઞાનનાં
પુસ્તકો.

અને જે વર્ષના ગાળામાં તેની બધી નકલો ઉપડી ગઈ હતી. ગીતા ભાવિક ગૃહસ્થ તરફથી આર્થિક સહાયતા મળે તો અમે સાંભળ્યું છે કે ‘ગીતામર્મ’ નો બાકીનો ભાગ તૈયાર છે, તે પણ ઝટ પ્રકાશમાં આવે; અને તે પછી શ્રીયુત અરવિંદ બાણના ગીતા વિષેના નિબંધો-શ્રીયુત શ્રેણીનો અનુવાદ પણ તુરત હાથમાં લેવાય.

'હ્રુવનશોધન'—શ્રીયુત કિશોરલાલ મશરવાળા રચિત, ભા. ૧ વિષે કેટલુંક વિવેચન મત વર્ષના અવલોકનમા કરવામા આવ્યું હતું; અને તેના બીજા ભાગ વિષે વિશેષ નવીન કહેવાનું પ્રાપ્ત થતું નથી; પણ અમે છઠ્ઠીએ છીએ કે અભ્યાસમંડળમા એ પુસ્તક એક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે વાચવામા આવે અને તેના શુભદોષ તપાસાય; વિચાર, તોલન અને પરીક્ષા કરવા જેવું એમાથી ઘણું ઘણું મળી આવશે.

"પ્રસ્થાન" માસિકમા એમણે 'સામુદાયિક ઉપાસના' વિષે એક મનનીય નિબંધ લખ્યો હતો. આપણા ધર્મો, પારાયણો, પ્રવચનો, કથાઓ, ભજન-કીર્તનો વગેરે એ કક્ષામા આવે; અને તુલનાત્મક દષ્ટિએ પૌરાણિક અને પાશ્ચાત્ય ઉપાસના-પૂજન રીતિઓનું અવલોકન અને અભ્યાસ થાય તો કેટલુંક વિશેષ જાણવાનું મળે; એટલું જ નહિ પણ કેટલાક સામાન્ય તત્ત્વો પણ તેમાથી તારવી કઢાય.

તત્ત્વર્થ સૂત્ર, ભા. ૨ પણ એટલો જ મહત્ત્વનો પરંતુ જૈનધર્મનો અંથ છે અને તેનો ઉપોદ્ધાત ધર્મવિચારના અભ્યાસીને વિદ્વાતપૂર્ણ અને ઉપયોગી જણાશે. જેમને આપણે પ્રોટેસ્ટન્ટ અથવા નવા વિચાર પ્રવર્તક કે પ્રતિપાદક કહીએ એ વર્ગના પંડિત સુખલાલજી ઉપરોક્ત અંથના પ્રયોજક છે અને એમની પ્રેરણા અને પ્રયાસથી છેલ્લા બે ત્રણ વર્ષોથી પર્દુ-પણના તહેવારમા અહિં જુદા જુદા અને જાણીતા વિદ્વાનો અને ધર્મચિંતકો પાસે જાહેર વ્યાખ્યાનો અપાવવાની પ્રથા પડેલી છે અને તે રીતિ આવકાર-દાયક અને અનુકરણીય છે; પણ તેમા ખાસ ખુશી થવા જેવું એ છે કે ગયા વર્ષથી એ વ્યાખ્યાનો પુસ્તકરૂપે પ્રકટ કરવાનો એમણે પ્રયત્ન કરેલો છે.

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનમાળા ઉપયોગી અને ઉપકારક છે, એ વિષે મતભેદ હોય જ નહિ હોય. પણ અમને લાગે છે કે જેમ પાશ્ચાત્ય દેશોમા પ્રતિ વર્ષે 'ગ્રીડ', 'દિબટ', લોવેલ વ્યાખ્યાનમાળા વગેરે એકાદ પ્રતિષ્ઠિત અભ્યાસી વા તત્ત્વસ પાસે અપાવવાની યોજના પ્રચલિત છે અથવા જેમ લેન્ટ (Lent) ના પર્વમા ભક્તિ અને શ્રદ્ધાપોષક ત્રય જનતાના ઉપયોગ અર્થે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે તેમ પર્દુપણના પવિત્ર દિવસોમા સમાજમા જેમની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રભાવ મોટા છે એવા જાણીતા આચાર્ય વા મુનિશ્રી જે કોઈ વિષય પર પ્રવચન કરે તેની આસર જહોળી અને જલદી ચાલ અથવા તો ઉપર

સચ્ચું તેમ એકાદ ભક્તિ કે તત્ત્વવિચાર પોષક પુસ્તક સસ્તી કિંમતે બહાર પાડી, તેનો ખૂબ પ્રચાર કરવામાં આવે તો તે ચોજના પણ ધણી લાભદાયી થાય.

તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના વિષયમાંથી આપણે હવે કવિતા પ્રતિ વળાંચું.

પ્રજ્ઞાત-ફેરીમાં અને સરઘસમાં ગાવાને અનુકૂળ અને કવિતાના અંગે. બંધબેસતાં થાય એવાં પુષ્કળ ગીતો ગત વર્ષમાં લખાયાં

હતાં; પણ તે માત્ર બેઝકણાં-વાનર સેનાનાં ગીતો

હતાં-જેમકે ‘સ્વરાજ્ય સ્વારી આવે છે’; ‘નહિ નમશે, નહિ નમશે’; ‘ધુવાનો એ હિન્દના’ વગેરે. માત્ર શ્રીયુત મેઘાણીનો ‘સિંધુડો’-ક્રાંતિકારી વિચાર અને ભાવના પોષક કાવ્યોનો-પછી તે નવાં લખેલાં કે ઇંગ્રેજીપરથી લેવાયેલાં-સૂચિત હોય;—સંપ્રદય તેમ શ્રીયુત કેરાવ હ. શેઠના ‘કેસરિયા’ અને ‘રણના રાક્ષ’-આવા ગીત સંગ્રહો રાષ્ટ્રીય લગતને પ્રોત્સાહન અને જનતાને જાગૃત કરનારા હતા, એમ કહેવું બેઠાં.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલના કુરુક્ષેત્રના ત્રણ કાંડો વર્ષ દરમિયાન બહાર પડ્યા હતા; પણ તેની પરીક્ષા અને મૂલ્ય આપું કાવ્ય સુલભ થયે, કરવાનું વધારે સુગમ બનશે.

આ સિવાય કવિતામાં કોઈ જાણુવા જેવું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું નહોતું; પણ પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યમાં માંડણ કૃત ‘પ્રબોધ જત્રીસી’ અને ‘ત્રિકમ-દાસનાં કાવ્યો અને ચરિત્ર’ એ પ્રકાશનો પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરનારને ઉપયોગી તેમ એ વિષયપર વધુ પ્રકાર પાડનારાં લેખી શકાય; વળી હરિપોદશકળાનો જિપોદ્દષાત શ્રીયુત અંબાદાસ જાની સિખિત, ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાય સાહિત્ય કેવું અને કેટકેટલું અને ક્યાં ક્યાં પ્રચાર અને વિસ્તાર પામ્યું હતું તેની ઐતિહાસિક સમાવેશના કરતો નિબંધ જેમ વિચારણીય તેમ મહત્ત્વની વિચારસામગ્રી રજુ કરે છે; અને શ્રીયુત દુર્ગાચંદ્ર શાસ્ત્રીના વૈષ્ણવ ધર્મના ઇતિહાસગ્રંથ બેગો એ લેખ વાંચતાં, એથી વિશેષ માહિતી હાલ ઘુરત બીજી થોડી મળી આવશે એમ અમારું માનવું છે.

હવે આપણે ગત વર્ષમાં છપાયેલાં નવલકથા અને નાટકનાં પુસ્તકો તપાસીએ.

* તરીક તરીક ૩૪ માંડવ્ય મારી જાણુને ના વળે કંપ,

આવો વિધવ ! આવો મીઠા જવાળામુખી, આવો રૂડા ભૂમિ કંપરે

તોડો જીવંતાના

‘સરસ્વતીચંદ્રે’ આપણા જીવનપર તેમ નવલકથાનાં સાહિત્યપર
અનોખી બાત પાડી છે; અને તેમાંથી ગ્રેરણા પામી
નવલકથાઓ. તે, તેની અસર નીચે અમદાવાદના બંધુસમાજના
કેટલાક આગેવાન સમ્યેએ ચાલુ સદીના પહેલા
દસકામાં સાત આઠેક સામાજિક નવલકથાઓ, સ્વતંત્ર તેમ રૂપાંતર કરીને,
પ્રસિદ્ધ કરી હતી અને તે સઘળા લોકપ્રિય નિવડી હતી; કેમકે તેમાંનાં
ચિત્રો-પાત્રાલેખન અને વસ્તુસંકલના-વર્તમાન સમાજ જીવનનો સુંદર
ખ્યાલ આપતા હતા. તે પછી શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ ‘ગુજરાતના
ઇતિહાસમાંથી વસ્તુસામગ્રી મેળવીને, ‘પાટણની પ્રભુતા’, ‘ગુજરાતનો નાથ’
અને ‘રાજધિરાજ’-એ ત્રિપુટી-રચી, એક ઉત્તમ કોટિના નવલકથાકાર
તરીકે સારી નામના અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કર્યાં; જો કે પાશ્ચાત્ય વિચાર અને
શૈલીનું અનુકરણ એમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. હમણાં છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષોથી
આપણા સમાજમાં જે પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે; જે પ્રશ્નો આપણને અક
ળાવી રહ્યા છે અને જે જીવન-વિકાસમાં અંતરાય રૂપ થાય છે, તેનું
રસિક વર્ણન અને વિવેચન શ્રીયુત રમણલાલ વર્મતલાલ દેસાઈની રચેલી
‘શિરિષ’, ‘કોકિલા’, ‘હૃદયનાથ’ વગેરે સામાજિક નવલકથાઓમાં દૃષ્ટિગોચર
થાય છે અને તે કૃતિઓ સ્વતંત્ર અને નવીન હોઈને, લેખકની સમર્થ
લેખિનીના પ્રભાવથી, તે ખાસ આદરપાત્ર થાય છે; અને નવા લેખકોમાં
એ કારણે એમનું સ્થાન ઉંચું અને પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે. એમનું
“હૃદયનાથ” તેમ ચાલુ વર્ષનું વાર્તાનું પુસ્તક “સ્નેહવણ” વાંચ્યાથી, ઉપર
અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે યથાર્થ છે, એમ વાચકની પ્રતીતિ થશે.

“કથે રસ્તે” અને “કલ્પનાનાં કુસુમો”એ બંને અંથોમાં લખ અને
દાંપત્ય જીવનના વિષયવિષય પ્રશ્નો ચર્ચાયા છે. ‘કથે રસ્તે’માંનું લખાણ એકાદ
નિબંધ વાંચતા હોઈએ એવું લાગે છે; તથાપિ તેમાંની દલીલોની અસર
નબળા પડતી નથી. ‘કલ્પનાનાં કુસુમો’ ને જે પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોએ સત્કાર્યું
છે; શ્રીયુત નરસિંહરાવે તેનો પ્રવેશક લખી આપીને અને પ્રિન્સિપાલ ધ્રુવ
‘વૃક્ષ-ત’માં તેની સમાલોચના કરીને; તેમ છતાં ‘પ્રસ્થાન’માં એ વિષે જે
ટીકા આવી છે, તે ઘણની ખીજ બાળુ દર્શાવે છે અને તે વાસ્તવિક છે.
સમાજબંધનો દીલાં થતાં, કુટુંબ વ્યવસ્થા તુટતાં, યાત્રિઓ અસ્તવ્યસ્ત
થતાં, લગ્નનો પ્રશ્ન અત્યારે ખુબ ચર્ચાઈ રહ્યો છે; અને તે વિષે મતમતાં-

તરો પણ પુષ્કળ પ્રવર્તે છે. કયો માર્ગ શ્રેયસ્કર થશે તેનો નિર્ણય કરવો એ દુર્ધર્ષ કાર્ય થઈ પડ્યું છે. આ પરિસ્થિતિમાં, તેના ગુણદોષ, જુદી જુદી દૃષ્ટિએ અવલોકાય તે ઈષ્ટ છે; પ્રસ્તુત પ્રશ્નોને લેખકે “કલ્પનાનાં કુસુમો” એવું નામ આપ્યું છે, તે ખરોખર નથી. અત્યારે તે વિચાર કે કલ્પનાના પ્રશ્નો રજા નથી પણ તેના ઉકેલ અર્થે આપણે સમાજ ઉકળા રજા છે; અને તે જે માર્ગ અખતયાર કરે તે પર અનેકનાં જીવનો સુખી કે વિપાદમય, કરુ કે વિષમય બની રહેશે. આ પ્રમાણે તેના ગુણદોષ હોવા છતાં શ્રીયુત લલિતમોહનનો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે; અને તે પ્રશસ્ત છે અને તે એમની શક્તિનો સારો પરિચય કરાવે છે; એટલુંજ નહિ પણ જાણીતાઓમાં એથી પણ ચઢતી અને સરસ કૃતિઓ એમના તરફથી આપણને મળશે એવી આશા પડે છે.

‘તણખા-લા. ૨’ માં ધુમકેવુ એમની આગલી પ્રતિષ્ઠા સાચવી રહ્યા છે; પણ જે વિચારશ્રેણીની નવીનતા અને ચમત્કાર “પડછાયા” માં માહુમ પડે છે, તે આમાં નથી. ‘પ્રેમપ્રભાવ’ એ શ્રીમતી સુવર્ણકુમારી રચિત એક ખંગાળા નવલકથાનો અનુવાદ છે. ટાઈસ્ટોય કૃત કુઝર સોનેટાનો તરજુમો શ્રીયુત વિશ્વનાથ બટ્ટે ‘પ્રેમનો દંભ’ એ નામથી કર્યો છે અને મૂળનો રસ અને ખૂબી જાળવી રાખવા ખૂબ સંભાળ દાખવી છે. ‘જીવનનાં દર્શ’ માં જાણીતા હિન્દી લેખક પ્રેમચંદ્રજીની હુંફી વાર્તાઓનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે; ત્યારે ‘અમૃત સરિતા’માં શ્રીયુત મહાસુખભાઈએ આજકાલ જનસમાજમાં હીક્ષાના પ્રશ્ને જે ગંભીર અને ચિંતાયુક્ત મામલો ઉભો કર્યો છે, તેની ગવેષણાપૂર્વક ચર્ચા કરી છે.

નાટકોમાં શ્રીયુત ન્દાનાલાલ કવિનું “અકબરશાહ” પ્રથમ સ્થાન લે છે; અને તે એમની એક ઉત્તમ કૃતિ છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ; જો કે ‘જયા જયન્ત’થી તે ચઢીઆતું તો નહિ જ. જેમ એક રત્નહારમાં જુદાં જુદાં રત્નો, તેના રૂપ અને રંગથી જોનારને આશ્ચર્ય પમાડે છે અને આનંદ આપે અને તે એક એક રત્નનું ઝોલું મૂલ્ય એ હારની મહત્તા ઓર વધારે છે; અથવા તો એક હીરાને પહેલ પાડતાં, તેના જુદા જુદા પાસામાથી પડતા પ્રકાશની અસર બહુ તેજસ્વી, રંગિત, આર્દ્રાદક અને મોહક દિસે છે, તેમ લેખકે અકબરશાહ જેવી પ્રતાપી અને મહાન વ્યક્તિના જીવનપ્રસંગોમાંથી એકેક

પ્રસંગ છૂટક, ચૂંટી કાઢી, તેને કળાયુક્ત અને રસિક રીતે ગૂંથી એવી રસનિષ્પત્તિ ઉપજાવી છે કે એક ચિત્રપટના ચિત્રોની પેઠે જાણે કે એ સુદર દરયો આપણી સમક્ષ તાજાં બનતા ન હોય, એવો દેખાવ થાય છે; અને અકબરશાહ એક મહાન પ્રતાપી, સુલ્ત્-એ કુલ્લ, સર્વસમન્વય, સર્વ કસ્યાણુ સાધનાર સમ્રાટ હતો; એટલુંજ નહિ પણ કર્તાના શબ્દોમા કહીએ તો ‘આજપર્યન્તના માનવકસ્યાણુના સ્વપ્ના સેવનાર જગત્-કીર્તિમંડળમા જગત્ સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય સાધવા મથતા અકબરશાહ જાણે વિશ્વકીર્તિમાળાના મેર છે.’

પ્રસ્તુત પુસ્તકમા બાદશાહી માનવતાના (humanity) અંશો પર ખાસ ભાર મૂકાયો છે; પણ તેમને એક સમ્રાટની સાથે સાથે એક મનુષ્ય તરીકે જોવો જાણવો હોય તો વાચક બંધુને અમે ફોરારા એની સ્ટીલ રચિત ‘A Prince of Dreamers’ અથવા ‘સ્વપ્નદૃષ્ટાઓનો મુગટમણિ’ એ નવલકથા વાચવાની ભલામણ કરીશું.

“પૌરાણિક નાટકો” એ તો શ્રીયુત મુનશીના પુરાણુ વિષયક ચાર નાટકો,—અવિભક્ત આત્મા, તર્પણુ, પુરદર પરાભય અને પુત્ર સમોવહીનો— નવેસર પુસ્તકરૂપે સંગ્રહ છે. એ નાટકો પ્રસિદ્ધ થયા ત્યારે તેની પુષ્કળ પ્રશંસા થઈ હતી; અને તે પરથી એક સારા નવલકારની પેઠે તેઓ એક ઉંચી કોટિના સમર્થ નાટકકાર પણ છે, એની એમની કીર્તિ નાટકો. બંધાઈ હતી. નવીન સર્જન તરીકે એ નાટકો ઉત્કૃષ્ટ તેમ ગુજરાતી સાહિત્યને ઉજ્જવળ કરનારા છે અને નવીન પદ્ધતિએ નાટક લખનારા, આધુનિક લેખકોમા એમનું નામ અગ્ર સ્થાને છે, એમ કહેવાની કશી જરૂર નથી.

“કુમાર દેવી” અમે માનીએ છીએ કે શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીનું પ્રથમ નાટક છે; અને તે એમના “રેખાચિત્રો”ની પેઠે વાચકપર સુદર અને સજ્જડ છાપ પાડે છે. એ કુમારી દેવીનો જાજરમાન સ્વભાવ અને યુદ્ધમા દાખવેલી એની સાહસિકતા અને ચરાતન ફ્રેન્ચ વિરાગના સેંટ જોનનું રમરણ કરાવે છે, અને એ બે વચ્ચે કેટલીક સામ્યતા જણાશે.

શ્રીયુત રાજેન્દ્ર દલાલ રચિત ‘પુનરુદ્ધાર’ અને શ્રીયુત પ્રાણુલાલ મુનશીકૃત ‘બલિદાન’ એ નાટકો શ્રાવ્ય કરતા દ્રશ્ય નાટકો, સ્ટેજપર

ભજવવાને વધારે યોગ્ય અને અનુકૂળ છે. 'પ્રપુલ્ક' એ દિગ્જેન્દ્રનાથ દેવના બંગાળી નાટકનો અનુવાદ છે, તે સ્વર્ગસ્થ મદુલાલ બરશીવાળાએ કર્યો હતો. 'મદનમંદિર' માં શ્રીયુત યશવંત પંડ્યાએ રચેલાં પાંચ નાટકો આપેલાં છે, એમનામાં અર્થવાદક શક્તિ (expressive power) સારી છે. વર્ણનશૈલી પણ રસિક અને અસરકારક છે પણ જે (new morality) નવી નીતિ બાવનાનું તેઓ પ્રતિષ્ઠાન કરે છે; એ જાતનું લખાણ લાભ કરતાં હાનિ વિશેષ કરશે, એવી ભીતિ લાગે છે.

સાહિત્ય પ્રકાશનમાં 'કાવ્ય સાહિત્યની મીમાંસા,' 'ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક રત્નો,' 'પ્રાચીન ગદ્યમંદર્ભ,' 'સન ૧૯૨૯ નું દિગ્દર્શન,' 'પાંખડી' અને 'સંબોધન' એ મુખ્ય છે; અને તે નામો છેત્તેથી વિચારતાં, 'સંબોધન' માં શ્રીયુત ન્હાનાલાલે જે જાહેર બ્યાખ્યાનો જૂદે જૂદે પ્રસંગે અને સમયે આપેલાં જેમાંના થોડાકની પસંદગી કરી તે આ સંગ્રહમાં આપવામાં આવ્યાં છે; અને તે આખોય સંગ્રહ વાંચવા-વિચારવા જેવો છે. ખાસ કરીને દરેક બાબતમાં તે વિષયની આસપાસ અને પાછળ રહેલી પરિસ્થિતિનું દિગ્દર્શન, ઐતિહાસિક લંકીકત નોંધી કરેલું છે, તે રીતિ આદરણીય છે. "પાંખડી" પણ એવું બીજું મુદ્દર ગદ્ય પુસ્તક છે.

તેમાંની નિરુપણશૈલી એરિસ્ટોટલસ જેને golden

સાહિત્ય.

mean સુવર્ણપથ કહે એ પ્રકારની છે; અને તેમાં

એઓ આર્મસ્ટ્રાંટિમાંનાં ઉત્તમજ્વળ અને મહારવના

અંગપર ખાર ચૂકતા જણાય છે (એ પર સરિસ્તર વિવેચન મારે જુઓ

શ્રીયુત ચતુરભાર્ગનું અવલોકન-"કૌમુદી" ઑગષ્ટ ૧૯૩૧).

સન ૧૯૨૯ નું સાહિત્યનું દિગ્દર્શન અમદાવાદની સાહિત્ય સભાએ ગમે વર્ષે શ્રીયુત રામનારાયણ પાઠક પાસે પારિતોષિક આપીને કરાવ્યું હતું. અને એ ધોરણે છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષનું સાહિત્યનું અવલોકન લખવાનું એમને સોંપાય તો ખચિત્ તે સાહિત્યના અભ્યાસીને અને સામાન્ય વાચકને માર્ગદર્શક અને મદદગાર થઈ પડે. હજી સુધી એ સમય નજદિકનો હોય, તે વિશે બહુ થોડું લખાયું છે; પણ છેલ્લાં દસ વર્ષમાં આપણે એટલી બધી પ્રગતિ કરી છે કે જે છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં કરી નહોતી. એટલે ગયા ત્રીસ નહિ તો વીસ વર્ષનો સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખાય એ આવશ્યક

છે. છેલ્લી પચીસીનું ઈંગ્રેજી સાહિત્યનું અવલોકન મી. એ. સી. વોર્ડે કર્યું છે તે એના ધોરણ માટે જોવા જેવું છે અને એમાથી ઉપયોગી સૂચનો મળશે.

શ્રીયુત ઝવેરીનું-ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક સ્તંભોનું પુસ્તક માહિતીની દૃષ્ટિએ મહત્વનું છે; પણ એ યુગનો અભ્યાસ કરવામાં વિવેચનની ઉણપ જણાય છે અને તે એક નવું અને સારું પુસ્તક માગી લે છે. 'કાવ્યસાહિત્ય મીમાસા'માં સ્વ. કમળાશંકરભાઈના એ વિષયપરના લેખોનો મંથન કરવામાં આવ્યો છે, જે કાવ્યસાહિત્યના અભ્યાસીને કિમતી જણાશે; અને સ્વર્ગસ્થનું શ્રવનચરિત્ર તેમાં દાખલ કરેલું છે, તે પણ રેફરન્સ માટે ઉપયોગી થઈ પડશે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાને પ્રાચીન 'ગદ્યમંદહન' કિમતી સાધન પૂરાં પાડે છે; પણ તેમાં પ્રાસ્તાવિક જીવોદ્ધાત તેમ અધરા શબ્દોનો કોષ કે પ્રાચીન વ્યાકરણના નિયમો નહિ આપેલા હોવાથી તેનો અભ્યાસ કરવામાં મુશ્કેલી રહેશે અને તેનો ઝાઝો ઉપયોગ કે પ્રચાર થશે નહિ, એવી કેટલાકની માન્યતા છે.

આનો વિચાર કરતાં, મી ફોર્બ્સ ગુર્જર સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સૂચી, જૈન ગુર્જર કવિઓ ભા. ૧ અને કવીશ્વર દક્ષપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સૂચી-યાદ આવે છે.

આપણે પ્રાચીન સાહિત્યભંડાર કેટલો મોટો, વિસ્તૃત અને સમૃદ્ધ છે, તેનો પ્રસ્તુત માદીઓ પરથી ખ્યાલ આવશે; અને તે પરથી જોઈ શકાશે કે પ્રાચીન સાહિત્યમાં સંશોધન, પ્રકાશન અને અભ્યાસાર્થે કેટકેટલું કરવાનું બાકી રહે છે. જૂદા જૂદા જાતોની સાહિત્યસભાઓ અને કૌલેજના અભ્યાસમંડળો, એ વિષયમાં ઘણા મદદગાર થઈ પડે. 'અંથ અને અંથકાર -પુ. ૧' પણ એવું બીજું એક ઉપયોગી રેફરન્સ પુસ્તક છે, જેની મદદતા જેમ જેમ તેના વધુ ભાગો નિકળતા જશે તેમ વધશે. અત્યારે તો તે એક અખતરો છે, અને એટલા પૂરતો એનો સત્કાર કરનાં આનંદ થાય છે.

ચરિત્ર ગ્રંથોમાં જે જ જણવા જેવાં જણાયાં છે; એક મહીપતરામનું ચરિત્ર-શ્રીયુત જાનુસુખરામમહેતાએ લખેલું અને બીજું અહેવાલે અરદેશર કોટવાલ જદાદુર-મીસ ધનજીભ વાડિયા રચિત.

ચરિત્ર.

આ પુસ્તક કવિતામાં લખેલું છે; પણ એમાં અરદેશર કોટવાળ, જેમણે સુરતમાં બ્રિટિશ આમલ પગલાર

યતી વખતે રાજકર્તાઓની કિમતી સદાયતા કરી હતી, તેમનું તેમ એમના પૂર્વજોએ અંગ્રેજોની કુમકે રહી, માંડવીના રાજ સામેની લડતમાં સાહસ કરતાં, કેવી રીતે જન આધો હતો, તેનું શૌર્યભર્યું વૃત્તાંત વાંચતાં એ વીર પુરુષો માટે આપણને માન ઉપજે છે. સુરતમાં “હાંડીઆ”ની પ્રથા અત્યારે પણ પ્રચલિત છે, તે અરદેશર કોટવાલે ચોરલુંટારા અને ધાડ-પાડુઓને ચહેરામાંથી ચોરી, લુંટફાટ અને મારફાડની ધમાલ કરતા અટકાવવાને હિમ્મત કરી હતી. કવિ નર્મદે કાદેલા છાપાને તેનું “હાંડીઓ” એવું નામ આપવામાં આવે. કોઈ મંકિત તેની પાછળ સચિત હોય એ લક્ષમાં લેવા જેવું છે. એ અરદેશર કોટવાલે, દાદોબા પાંડુરંગ પાસે સરકાર સાથે તેમને વાંધો પડતાં કેટલુંક પત્રવ્યવહારનું કાર્ય કરાવી, તેનો યોગ્ય બદલો તેમને-(દાદોબા) નહિ આપ્યાથી, (દાદોબા)એ એમના આત્મવૃત્તાંતમાં તેમની વિરુદ્ધ કેટલીક કટુ હકીકત આપેલી છે. વળી એ અરદેશર કોટવાળ અને એમનું કુટુંબ પાછળથી કેવી બિરભારિયતિમાં આવી પડ્યું હતું તે હકીકત, એમની આગલી જાહેરાતમાં અને વૈભવ સાથે સરખાવનાં, લાઝોલ્લાનું ચક્ર જેવું વિચિત્ર રીતે ફરતું રહે છે, એ લક્ષમાં આવી તેનો વિચાર જ્ઞાનિ ઉપજાવ્યા વિના રહેતો નથી. આ વિષયમાં અરદેશર કોટવાલનો શ્રી સહેજનંદ સ્વામી સાથે થયેલી મુલાકાતનો અરખો વાંચવા જેવો છે; અને અગાઉ તેમનું એક ન્હાનું જીવનચરિત્ર છપાયું હતું, તેમાંથી પણ કેટલીક હકીકત વિચારવાની મળી આવશે.

શ્રીયુત બાનુસુખરામે મહીપતરામના સમયની શિક્ષણપદ્ધતિ અને સાંસારિક રિયતિનું દિગ્દર્શન કરાવી, તે વખતે સમુદ્રમથાણ કરનારને કેવું અને કેટલું વેડવું પડતું હતું, તેની વિસ્તૃત હકીકત આપી છે. દુર્ગારામ ચરિત્ર-મહીપતરામકૃત અને શ્રીયુત વિનાયકકૃત નંદશંકરનાં ચરિત્ર સાથે આ ગ્રંથ વાંચવાથી, એ સમયની સમાજરિયતિનો તાદૃશ્ય ચિતાર આપણી સમીપ ખડો થાય છે.

‘દુઃખી હિન્દ’ એ સ્વર્ગસ્થ લાલા લજપતરાયના ‘Unhappy India’ નો અનુવાદ છે; મૂળ ગ્રંથ મીસ મેયોના પ્રસિક્તકતા ઉચ્ચરૂપે લખાયેલો હતો. પણ અહિં એટલું નોંધવું જોઈએ કે મીસ મેયોએ જે બહોળો આપણા સમાજમાં બતાવી છે તે પ્રતિ આપણું દુર્લક્ષ ચુકું ન જોઈએ.

‘જગતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’-એ વેલ્સકૃત ‘Short History of the world’ નો અનુવાદ છે; તેમાંથી પણ, ગ્રીણી વિગતો કાઢી નાંખી, મૂળનો સાર અને તેટલો સરલ અને સુવાચ્ય કરવા, અનુવાદકે ખૂબ ખત

રાખી છે. મોટા પુસ્તકનો અનુવાદ-Outline of History-યવાની વિશેષ જરૂર છે, એટલા માટે કે ઇતિહાસ વિષે જે માન્યતા પ્રચલિત છે તે આ મી. વેલ્સનું નવું ઇષ્ટિમિન્ડુ ફેરવી નાખે છે. અત્યારે તો આટલેથી આપણે સંતોષ માનવો રહ્યો.

ગયે વર્ષે શ્રી ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ યાત્રિનો ઇતિહાસ-એ પુસ્તકની નોંધ લેતા અમે આનંદ દર્શાવ્યો હતો એવુંજ મહત્વનું અને કિંમતી પુસ્તક આ વર્ષે છપાયું છે, તે “વાત્મીકી કાયસ્થ યાત્રિની સૂચિ” સામાજિક ઇતિહાસ છે. એ પુસ્તક જોતા, એ યાત્રિ વિષે સવિસ્તર માહિતી તેમજ મળી આવે છે, અને તેમાંનો સાહિત્ય ખંડ આપણા સાહિત્યના અભ્યાસીને કેટલીક જાણવા જેવી માહિતી આપશે. સ્વર્ગસ્થ રણજીતરામ એજ યાત્રિના હતા અને એમની પ્રેરણાથી આ કાર્ય પ્રથમ ઉપાદી લેવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્ય આટલું કિંમતી અને કાયમ ઉપયોગનું કરવા બદલ તેના સંપાદક શ્રીયુત રતિલાલ દિવાનને, પુષ્કળ ધન્યવાદ ધટે છે.

રેફરન્સ સાહિત્યમાં શ્રીયુત દેરાસરી સાહેબનું ‘પૌરાણિક કથા કોષ-ભા. ૪’ સાહિત્યના વાચકને મૂલ્યવાન જણાશે. વળી નવા લેખકને અને ખાસ કરીને ઇંગ્રેજી પરથી અનુવાદ કરનારને નવા શબ્દો શોધવા અને ઉપજાવવા જે મુશ્કેલી નડે છે, તે શ્રીયુત વિશ્વનાથ બટ્ટના ‘પારિભાષિક કોષ-પૂર્વાર્ધ-’થી બહુ ઓછી થવા વડી છે. માત્ર કોષ ગ્રંથો, વિજ્ઞાન માટે નહિ પણ માનસશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેમાં શબ્દ પસંદગીમાં વા નવા શબ્દો ધડવામાં વારંવાર અડચણ પડે છે, તેમાં કેટલીક સવડ આ પ્રકાશનથી મળશે. કથા લેખકે વધુ શબ્દો નવા યોગ્યા છે ? કેના નવા શબ્દો વધુ પ્રચલિત છે ? શા ધોરણે એ શબ્દો યોગ્યતા છે ? તેમાં સંસ્કૃતનું પ્રમાણ કેટલું છે ? અન્ય ભાષામાં, તે માટે કેરી બપરચા છે ? અને એ રીતે પારિભાષિક શબ્દો દ્વારા ભાષા વિકાસ અને ભાષાસમૃદ્ધિ થવામાં કયો માર્ગ વધુ અનુકૂળ થશે વગેરે મુદ્દાઓનું પૃથક્કરણ કરી, તેના કારણો, ઉત્તરાર્ધની પ્રત્તાવનામાં લેખક, અવકાશ મેળવી, દર્શાવશે તો એમાંથી આપણને ઘણું જાણવાનું પ્રાપ્ત થશે.

આગ્રહાસ નવલકથાનાં પુસ્તકો ચોક્કસ બદાર પડે છે; પણ તે બધાં વાંચવા જેવાં કે લાઘવેરીમાં સંગ્રહવા જેવા હોતા નથી; અને ખાસ કરીને ગામડાં કે કસબા પુસ્તકાલયને તેની પર્યટની કરવામાં બહુ શ્રમ પડે છે અને ઘણી વાર નિરર્થક, ટાણજાણ્યા ચિંથરીયાં પુસ્તકો લેવાઈ જાય છે, એ અટકાવવાને અને લાઘવેરીઅનને અને નવલકથાના વાચકને કયું પુસ્તક વાંચવા લાયક કે ખરીદ કરવા લાયક છે એની પસંદગી કરવામાં માર્ગદર્શક ત્યાજ્ય એ હેતુથી શ્રીયુત મોતીસાધ્નની શ્રેણી અને સદાચતાથી પુસ્તકાલય સદાયક સદાકારી મંડળે “વાતાં પુસ્તકોનો પરિચય-આ. ૧” એ નામનું એક પુસ્તક બદાર પાડ્યું છે, એની નોંધ લેવી જોઈએ. આખું પુસ્તક તૈયાર થયે, આપણી નવલકથાઓ માટે તે એક ઉપયોગી રેફરન્સ પુસ્તક થઈ પડશે, એ વિશે અમને સંદેહ નથી.

પ્રકીર્ણ પુસ્તકોમાં ‘અભિનવ કલા’ના નિબંધને પ્રથમ સ્થાન મળવું ઘટે છે. એ વિષયપર એ એકલું એક જ પુસ્તક છે લલિત કલા અને તે પાંડિત્યભર્યું છે; અને નાટ્યશાસ્ત્ર વિશે માહિતી મેળવા ઉત્સુકને તે માર્ગદર્શક અને ઉપયોગી થશે; આટલે લાંબે માળે પણ તે જનતાને સુગ્રહ કરવા બદલ લેખકનો આપણે જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો થોડો છે.

શ્રીયુત કિસનસિંહ આવડાનો ‘હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ પણ એવું બીજું એક કિમતી પુસ્તક છે; અને તે પાછળ લેખકે સારો શ્રમ લીધો છે; પરંતુ અમે ઇચ્છીએ છીએ કે તેની પૂર્તિરૂપ બાજુ સ્વામસુંદરદાસના નવા પુસ્તક પરથી બીજું એક પુસ્તક લખાય તો એ વિષય પર જાણવા જેવી બધી માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ જાય.

શ્રીયુત બાપાલાલ વૈદ્ય સુપ્રસીધી કાર્ય કરનાર એક સારા લેખક છે. તેમનો ધર્મો વૈદ્યનો છે; પણ સાહિત્ય અને લેખનકાર્યમાં ખૂબ રસ લે છે. એમનું ‘અભિનવ કામશાસ્ત્ર’ એક સરસ પુસ્તક છે.

પ્રકીર્ણ એ વિષય પર લખાવલાં પુસ્તકો ચાર પાંચ છે, એમાં પ્રસ્તુત પુસ્તકને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં અન્ય લેખ-

કોને અમે અન્યાય કરતા નથી, એમ અમારું માનવું છે. ઈંગ્રેજીમાં તો હમણાં હમણાં એ વિષય ખૂબ ચર્ચાઈ છે. તે સાહિત્ય તેમ ઉપલબ્ધ બંગાળી અને હિન્દી ગ્રંથોનું ધ્યાનપૂર્વક અધ્યયન કરીને આ પુસ્તક એમણે તૈયાર કર્યું છે; અને વાચકને તે મૂલ્યવાન, માહિતીપૂર્ણ અને આનંદદાયક જણાશે.

‘વેદકીય કાયદાશાસ્ત્ર’ એમનું બીજું પુસ્તક પણ એટલુંજ મહત્વનું છે. Medical Jurisprudence વિષે ગુજરાતીમાં આટલું સાફ લખાયેલું બીજું કોઈ પુસ્તક અમારા જાણવામાં નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યને આ પ્રમાણે સમૃદ્ધ કરવા બદલ લેખકને કોણ ધન્યવાદ નહિ આપે ?

વર્ષ દરમિયાન દેશમાં જળરજ્જરત અને સર્વવ્યાપી પરિવર્તન થઈ રહ્યું હતું અને લેખન કાર્ય માટે થોડો જ અવકાશ હતો; તેમ છતાં નવા જુના પુસ્તક પ્રકાશનની સંખ્યા લગભગ ગયા વર્ષ પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ જેટલી થાય છે અને શાળાપંથોગી, ફાલતું અને વર્ગીકૃત યાદીમાં નહિ નોંધાયેલા એવાં પુસ્તકો એકંદરે ગણતરીમાં લેતાં દરરોજ એ પુસ્તકોની સરેરાશ આવી રહે છે. પણ આપણે માત્ર સંખ્યાથી રાચવાનું નથી; સંખ્યાની સાથે ગુણ પણ બળે એ ખાસ અગત્યનું છે અને સંજીવનતા કે સરસતાની દૃષ્ટિએ પ્રસ્તુત યાદી તપાસતાં એમ કહેવું પડશે કે બહુ થોડાં એવાં પુસ્તકો મળી આવશે કે જે હાંમે સમય વંચાવા આહુ રહેશે અને તે ચિરંજીવી શિષ્ટ મંથોમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે.

હાલની સમુદાયિક વસ્તુ ઉત્પાદન પદ્ધતિથી (mass production) અને યાંત્રિક બળથી બહુ મોટી સંખ્યામાં પુસ્તકો તૈયાર કરી શકાય; એટલુંજ નહિ પણ તેના પ્રચારાર્થે પણ બ્યવસ્થિત કાર્યક્રમ થોડા સંકાપ, એવાં સાધનો અને સવડ છે, પણ પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે એથી શું આપણી મુશ્કેલીઓનું નિવારણ થશે ? સમાજમાંથી અજ્ઞાનતા દૂર થશે ? જનતા એક પગલું આગળ વધશે ?

વાસ્તવિક રીતે સોવિયેટ સત્તાની પેઠે, આપણી અસારની પરિસ્થિતિમાં સાહિત્ય પરિષદ અને સાહિત્યની જુદી જુદી સંસ્થાઓ તરફથી પાંચ વર્ષનો કાર્યક્રમ જોડવી ઠાઠી, પદ્ધતિસર પુસ્તક પ્રકાશનનું કાર્ય મેળવવામાં આવે, જેમાં આપણી બધી જરૂરિયાતોનો સમાવેશ થઈ જાય અને તેની સાથે પ્રચારકાર્ય અર્થે પ્રયત્ન થાય-તો એ કાર્યક્રમ વિશેષ ઉપકારક નિવડે. અને એ કાર્યક્રમમાં દક્ષિણામૂર્તિની અક્ષરજ્ઞાનની યોજના, શ્રીયુત મોતીબાઈ અમીનની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ; ભિક્ષુ અખેડાનંદની સસ્તું સાહિત્ય વર્ષે કાર્યાલયની પ્રચાર પદ્ધતિ; રાણપુરના સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલયના જેનું પુસ્તકોનું પર્મચગી ધોરણ, સોસા-

ધટ્ટીની કાપ પ્રણાલિકા, સંસદની લેખનશૈલી અને નવજીવનની સાત્ત્વિકતા વગેરે અંશો ભજે તો તેનું પરિણામ ઉત્તમ આવે એમ નિઃશંક કહી શકાય.

પૂર્વે કદિ નહિ કદ્યેલું એવું અદ્વિત અને અપૂર્વ દર્શન દેશને ગયે વર્ષે થયું હતું; અને નવયુવાન અને નવ યુવતીઓએ સ્વદેશ સેવાયે સ્વા-પંથની તત્પરતા, એકનિષ્ઠા, ઉત્સાહ અને જોમ દાખવ્યાં હતાં, તે જોતાં ખાત્રી થાય છે કે દેશોદય સમીપ છે; અને પ્રજા ધારેલી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરશે. વળી કસોટીમાંથી પાર ઉતરેલી નવ ઉત્સાહિન ઉછરતી પ્રજા જે અનુભવ અને સંસ્કાર પામી છે, તેનો નિષ્કર્ષ તેઓ જનતાને નવું સાહિત્ય સરજી ધરશે, એવી આશા-મુરોપનું લડાઇ પછીનું નવું સાહિત્ય સર્જન લક્ષમાં લેતાં-રાખવી વધુપડતી નહિ ગણાય, અને તેમની એ સાહિત્યકૃતિઓ સ્ફૂર્તિદાયક, ચેતનવંતી, રસિક, સંસ્કારી, પ્રેરણાત્મક નિવડશે એવી સુંદર ભાવના સેવના વિરમીશું.

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી.

સન ૧૯૩૦.

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી.

(સન ૧૯૩૦)

ઈતિહાસ.

અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ
(આ. ૨૭)
આપણા દેશની ઐતિહાસિક વાતો
છકર રાજ્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ
છટાલીનું સુકિતપુષ્પ (આ. ૨)
કદીમકાશની મોહોટાઈ
કેટલાંક ઐતિહાસિક દશિયારો
જગતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ
દુઃખી દિવસ

નવસારીની વહી હરેમેદરમાં
થયલા નાવરોની ફેફરેસત તથા
વહી હરેમેદરમાં થયલી નીરંગ-
દીન અને વરરપાની નોંધ, દકનર
પહેલું અને બીજું
નાબિનન્દન જિનોદ્વાર પ્રગ્ન-
ધાસીનું સુદ
મુંબાઈની પારસી પંચાયતની
તવારીખ, દફતર પહેલું
મુંબાઈની પારસી પંચાયતની
દફતર બીજું

૩૬માળી
શ્રી વાલ્મિકી કાવ્યમય
સિદ્ધોરની હકીકત

જીવણલાલ દરિયાના દિવસ ૦-૪-૦
ચુનીલાલ બેચરલાલ ૧-૦-૦
ગોપાલદાસ ભેંમીદાસ ૦-૪-૦
નરસિંદભાઈ હમીરજી રોડ ૦-૬-૦
એચ. આર. એડવોકેટ ૧-૮-૦
પ્રો. માસ્ટરજી ૦-૧૨-૦
રામપ્રભાઈ દરિયાના દિવસ ૦-૧૨-૦
ગુણવંતરજી દરિયાના દિવસ ૦-૧૨-૦
અને રમણજી વરરપાની નોંધ ૧-૮-૦
એમ. નરસિંહ દરિયાના દિવસ ૧-૮-૦

પરિણતરજી દરિયાના દિવસ ૧-૦-૦
એચ. આર. એડવોકેટ ૦-૪-૦
એચ. આર. એડવોકેટ ૦-૪-૦
મોટી ૦-૪-૦

દરિયાના દિવસ ૦-૪-૦
દરિયાના દિવસ ૦-૪-૦
દરિયાના દિવસ ૦-૪-૦

રાજકારણ.

અમેરિકાનો આત્મ ભોગ	ગોરધનદાસ જી. વૈદ	૦—૧—૦
અન્ય દેશોમાં અસહકાર	શ્રી. રમીબાઈ ગોરારજી કામદાર	૦—૬—૦
અરાહસે સત્તાવનના બળવાની	સુનીલાલ પરબોત્તમદાસ ખારોટ	૦—૩—૬
બીજી બાલુ (આવૃત્તિ ૨૭)		
આખરી ફેંસેલો, ભા. ૧	નટવરલાલ માણેકલાલ દવે	૦—૮—૦
ભા. ૨		૦—૧૨—૦
ક્રાન્તિ (આવૃત્તિ ૨૭)	શંકરદત્ત પાર્વતીશંકર શાસ્ત્રી	૦—૬—૦
એકુલતી ખરાબી	મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા	૦—૧—૦
એકુલ ધર્મ	વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ	૦—૦—૬
મહાત્માની અગિયાર શરતો	(અ. ખુશાલ તલકર્શી શાહ)	૦—૪—૦
ચોકીની મર્યાદા	મહાત્મા ગાંધીજી	૦—૦—૬
તપસ્વીનાં તાતાં તીર	પ્રચાન કાર્પોલય	૦—૧—૬
દાર્શનિક અને સ્વરાજ	મગનભાઈ દેસાઈ	૦—૪—૦
દુઃખી હિંદ	લાલા લજપતરાય	૦—૪—૦
ધરાસણાનો કાળો કેર (આ. ૨૭)	ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ—	૦—૪—૦
ધર્મયુદ્ધનું રહસ્ય	પ્રચાન કાર્પોલય	૦—૨—૦
નિદિલિરોડના પંજમાં (આ. ૨૭)	ધનુરલાલ વિમાવાળા	૦—૬—૦
પંજબનું પ્રચંડ કાવતરું (આ. ૨૭)	શચિન્દ્રનાથ સન્યાલ	૧—૮—૦
ખારડોલીની હિજરત	ગિણુભાઈ	૦—૨—૬
બેવડું પાપ યાને હિંદુસ્તાનની	ગોપાલાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ	૦—૬—૦
પાપમાલી		
બંગાળનો બળવો, ખંડ ૧-૨	ડૉ. ભુપેન્દ્રનાથ દત્ત	૧—૮—૦
ભારતનું ધડતર, ભા. ૧	રમણલાલ સુનીલાલ	૦—૬—૦
ભા. ૨		૦—૭—૦
મોદાવેરો ભા. ૧-૨	ગાંધીજી વગેરે	૦—૩—૦
મોદાવેરો યાને હિંદની પાપમાલીની	એસ. જે શાહ	૦—૪—૦
કરણ કથા		
(રાષ્ટ્રીય) મેમદૂત-ગુજરભાષા	વગ્નસદાસ ભગવાનજી ગણુત્રા	૦—૪—૦
ટીકા સહિત		
રાજદ્રોહ કે દેશદ્રોહ	દિમતલાલ દરિયંકર રાવળ	૦—૨—૦
વિદેશી કાપડ બહિષ્કાર	મંત્રી, વિદેશી કાપડ બહિષ્કાર	૦—૧—૦
	સમિતિ-અમદાવાદ	
વીર વિઠ્ઠલભાઈની મજૂનાઓ	વિદુલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ	૦—૪—૦
વીરની દાકલ ભા. ૧	રણુડોડજી કેશુરભાઈ મીઝી	૦—૧૨—૦
ભા. ૨		૦—૩—૦

સરદાર વલ્લભભાઈની ગજનાઓ	શ્રી. મહાદેવભાઈ દેસાઈ વગેરે	૦—૦—૩
સરદારની રણુદાઠ	વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ	૦—૫—૦
સરદારની વાણી, ભા. ૧-૨	મંત્રી, ગુજરાત પ્રાતિક સમિતિ-	૦—૧—૦
સ્વતંત્રતાના મંદેશ	કેશવ દ. શેઠ	૦—૫—૦
સ્વદેશીનાં સૂત્રો	મંત્રી વિદેશી કાપડ બહિષ્કાર	૦—૧—૦
	સમિતિ-અમદાવાદ	
હથિયારબંધીનો કાયદો (મુદ્દો	રસિકલાલ	૦—૦—૬
૧૧ મો); લશ્કરી ખર્ચ અને		
લશ્કર (મુદ્દા ૫ મો)		
હાથ, આસામ ! [આ. ૨૭)	ગાંડિય સાહિત્ય મંદિર	૧—૦—૦
હિન્દુસ્તાનના વેપારઉદ્યોગનો નાશ	ગોપાલકાસ પટેલ	૦—૮—૦
હિન્દુ રાજ્યના હુમલાઓ	દાશિમ યુસુફ ભટ્ટ	૦—૦—૬
હિંદિયામણુ	કુંગરશી ધરમશી મેપટ	૦—૦—૬

જીવનચરિત્ર.

અહેવાલે અરદેશર કોટવાલ બહાદુર	ધનબાઈ બમનજી વાડીઆ	૩-૦-૦
એક સેતનું ચરિત્ર	હિમતલાલ આશીર્વાદભાઈ	૦-૦-૩
(વીર) ગાર્દિદ્દ	રમણલાલ દેવચંકર બટ	૧-૮-૦
મધીજી (આ. ૨૭)	સી જમનાદાસ એન્ડ કંપની	૦-૨-૦
ચંદ્રપ્રભુ સ્વામીનું ચરિત્ર	શ્રી દેવેન્દ્રાચાર્ય	૧-૧૨-૦
જવાદર નેહરૂ	નટવરલાલ માણેકલાલ દવે	૦-૮-૦
(રાષ્ટ્રપતિ) જવાહિર જીવનચરિત્ર	જમનાદાસ લક્ષ્મીદાસ	૦-૪-૦
જવાહિર નેહરૂ (આ. ૨૭)	રમેશચંદ્ર મણિલાલ મહેતા	૦-૨-૦
જાતક કથા સંગ્રહ (આ. ૨૭)	લીલાજીને છોટાલાલ પરીખ	૦-૩-૦
દુર્યોધન	નાનાભાઈ	૦-૩-૦
દારાબનામું (આ. ૨૭)	બી. એચ. ધાવર	૧-૪-૦
દિલોજન દોરત (આ. ૨૭)	હિમતલાલ આશીર્વાદ	૦-૧-૬
પીરઝાદા બાવામિયા	ઉમેદજી મદમદભાઈ મુનશી	
(જૈન નરરત્ન) ભામાશા	જગજીવન માવજી કપાસી	૨-૦-૦
મહીપતરામ	ભાનુસુખરામ નિરુજીરામ મહેતા	૧-૦-૦
મહાન સાખીઓ	શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત,	૧-૪-૦
	દાસમ હીરજી ચારણીઆ	
	અને સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્ર	
ભારત બ્રુણ્ય માલવિમાજી	બાલાભાઈ ડાલાભાઈ	૦-૫-૦
મીરાંબાઈ	પ્ર. મોહનલાલ પાર્વતીચંકર દવે	૦-૧૦-૦
(પરમદંસ શ્રી) રામ કૃષ્ણ	ચુનીલાલ રામચંદ્ર શેત્ત	૧-૮-૦
રાજપૂત ગર્જના	પીતાંબર દરિદાસ પેઠન્ટર	૦-૮-૦
શી રીખવદેવ (આ. ૨૭)	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૦-૧-૩
શરતમનામું (આ. ૨૭)	સર જીવનજી જમગેદજી મોદી	૨-૦-૦
વીર વલ્લભભાઈ (ચોથી અને	શ્રી. મદાદેવભાઈ દેસાઈ	૦-૨-૬
પાંચમી આવૃત્તિ		
શ્રી વિમલનાથ ચરિત્ર	શ્રી જ્ઞાનસાગર ચરિ	૧-૧૨-૦
(શ્રી આદ્ય) ચંકરાચાર્ય માને	પુરુષોત્તમરાય શિવરાય બટ	૦-૧૨-૦
જગદ્ગુરૂ		
અમનુદ્વાદ	મદમદ ચરીફ દાદુમિયાં	૦-૮-૦
(પતિનતા) સાવિત્રી	ગુલજયંકંદ ગોરીચંકર વાસિક	૧-૦-૦
સાધુ સુંદરસીમ	આર. જે. પી.	૦-૩-૦
શ્રી સુકૃત સાગર	રત્નમંડનગણી	૧-૦-૦
(વીરાંબના) દંસા મહેતા	અમૃતલાલ રતનજી ત્રિવેદી	૦-૧-૦

કવિતા.

અમરચનક (આ. ૫ મી)	દિ. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	૧-૮-૦
અમૃતવાણી-શ્રી સદગોરના મ્લોક-	સેવક બાવાસાહેબ અદમદમ્ભલી	૦-૧૨-૦
આઝાદીના મંત્રોનાં ગાયનો	કૃષ્ણભાઈ ગોવિંદભાઈ અમીન	૦-૧-૦
આઝાદીનાં ગીત	આર. એન. પરીખ	૦-૦-૬
આદર્શ કુમાર	ભાવજી દામજી શાહ	૦-૨-૦
એન્ડ રત્નિત ચતુર્વિંશતિકા	શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ	૦-૪-૦
કરક કાવ્ય ભા. ૧	હરિલાલ હરદેવલાલ મુનશી	૦-૨-૦
કાવ્ય કુસુમાકર	નારાયણ વિસનજી હંકર	૨-૮-૦
કુરુક્ષેત્ર-દશમકાંડ, રૌદ્રી અથવા	ન્દાનાલાલ દસપતરામ કવિ	૦-૧૦-૦
કાળનો ડંકો (આ. ૨ જી)	" "	૦-૧૨-૦
" દ્વિતીય કાંડ, હસ્તિનાપુરના		
નિર્ધોષ		
શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર બાળલીલા	જયંતિલાલ મનનલાલ પરીખ	૦-૪-૦
શ્રી કૃષ્ણકૃત નિર્મળા	લક્ષ્મીભાઈ જગનલાલ દેસાઈ	૦-૪-૦
શ્રી કૃષ્ણલીલામૃત, ભા. ૨ જે	શ્રીમતી ભાગીરથી	૦-૩-૦
કુંજવેણુ	વલ્લભજી લાલજી મહેતા	૧-૪-૦
કેસરિયા	કેશવ દ. શેઠ	૦-૪-૦
ખાદી તથા લગ્નનાં ગીતો	સી. પી. ચુડગર	૦-૨-૦
ગંગાસદરી (સમૃદ્ધોક્તી)	કાશીરામ ભાઈશંકર ઓઝ	૦-૬-૦
ચતુરમુક્તી સીવિલાસ, ભા. ૧ થી ૩૦	કે. મદમદ અને મદમદલાલ	૦-૧૨-૦
જગજનુ ભારત	મણિલાલ જે. ત્રિવેદી	૦-૧-૦
ત્રિકમદાસનાં કાવ્યો અને ચરિત્ર	નટવરલાલ ધ. દેસાઈ	
ફલભ કીર્તનમાળા, ભા. ૧	દુર્લભજી વિઠ્ઠલદાસ લોદાણા	૦-૪-૦
ધોળપદ	ભગવાનદાસ સુનીલાલ શાહ	૦-૨-૦
ન્યાયનો નાથ	મનહરનાથ માણેકનાથ ધારેખાન	૦-૫-૦
નૃપુરજંકાર (આ. ૨ જી)	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ	૧-૮-૦
નોખનનો ડંકો યાને ચરાનો મંત્રામ	રતિલાલ રામચંદ	૦-૧-૦
નોવામક્તિ પ્રેમરસ અને આત્મ-	નયુભાઈ કાલાભાઈ પટેલ અને	૦-૧-૦
ચાનસાર, ભા. ૧ લો (અ. ૨ જી)	ત્રીકમલાલ ત્રિભોવદાસ	
" " ભા. ૧, ૨, ૩ "	ત્રીકમલાલ ત્રિભોવનદાસ	૦-૩-૦
પરાધીન હિન્દનો પડકાર (આ. ૨ જી)	આર. કે. ગાદ	૦-૩-૦
પ્રસાદ	મનમુખરામ મો. જોખનપુના	૦-૧૨-૦
પ્રભોધ જત્રીશી અથવા માડણ	મણિલાલ બેઝરભાઈ વ્યાસ	૧-૦-૦
બંધારાના ઉખાણા અને કવિ	અને ચંકરપ્રસાદ રાવજી	
શ્રીધરજી રાવજી મદાદરી મેવાદ		

પ્રખાતદેરી ગીત, ભા. ૧	મણિલાલ ભગવાનદાસ શાહ	૦—૧—૦
પ્રખાત ગીતો	સેક્રેટરી, પીકેટીંગ મંડળ-	૦—૧—૦
પ્રાચીન કાવ્યવિનોદ	છગનલાલ વિહારામ રાવળ	૧—૦—૦
પૃથ્વી સ્વરાન્ય મંત્રામ-યુદ્ધગીતો	મંત્રી, ગુજરાત પ્રાતિક સમિતિ	૦—૦—૩
ભક્તિ સાહિત્ય	હરગોવિન્દદાસ હરકિશનદાસ	૦—૮—૦
ભજનભંડાર	સાકરલાલ બુલાખીદાસ	૦—૮—૦
શ્રીમતિ ભગવતિ ગીતા	હરનાથ પાગલ	૦—૮—૦
ભારતજીવન યાને દેશનેતાઓના	'જીવણ'	૦—૧—૦
ગરબા		
ભારતનો મહારથી	હોદ્દાભાઈ નારણજી બેરી	૦—૨—૦
ભારતનો પોકાર	મણુપતરામ માણેકચંદ વ્યાસ	૦—૦—૬
મેઘ સન્દેશ (મ. માધીજીને મેઘ-	વલ્લભદાસ ભગવાનજી મણ્યાત્રા	૦—૪—૦
દ્વારા સન્દેશ)		
મહેતા મનહર ભજનમાળા	કાશીભાઈ ગિરધરભાઈ	
(આ. ૩ જી)		
રણુના રાસ	કેશવ દ. શેઠ	૦—૩—૦
રણુસીંગ	શાન્તિકુમાર	૦—૧—૦
રણુમેરી	મંત્રી, સત્યાગ્રહ સમિતિ-	
રસ કલ્પોદ	છગનલાલ વિહારામ રાવળ	૦—૧૦—૦
રામબાણુ યુદ્ધગીતો	છગનલાલ ઉત્તમચંદ સરેયા	૦—૬—૦
રામાયણ	ગુલામચંદ મેઘજી શાહ	૦—૮—૦
રામનામ ભજનાવળી	શ્રી દરિદર પુસ્તકાલય-સુરત	૦—૧—૦
શ્રી રામસુયરા માનસર તત્ત્વતરંગિણી	જયસિંદ દયારામ બલભટ્ટ	૧—૭—૦
શ્રી રામ રસવાણી (આ. ૫ મી)	હીરાલાલ મુલચંદ	
રામેશ્વરી	ચંદ્રકાન્ત મંગજી ઝોઝા	૦—૧૨—૦
રાષ્ટ્રનો રણુનાદ	કપીલપ્રસાદ મદાસુખભાઈ દવે	૦—૩—૦
રાષ્ટ્ર કીર્તનમાળા	શાન્તિલાલ મોમેશ્વર વ્યાસ	૦—૧—૦
રાષ્ટ્રીય કુસુમાવલી	ફતેચંદ લલિતભાઈ	૦—૧—૦
રાષ્ટ્રીય પ્રખાતદેરી ગીતમંત્ર	ચૂંચંકર જયશંકર	૦—૧—૦
વર્ધતોત્સવ (અ. ૩ જી)	ન્દાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧—૦—૦
વિદેશી કાપડબહિષ્કાર સમિતિના	ઈન્દુમતિ ચીમનલાલ શેઠ	૦—૧—૦
ગીતો		
વીરભદ્ર જતીન્દનાથ દાસ	દેશમજી પરમાર	
વેળીના ટુલ (આ. ૨ જી)	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૦—૪—૦
વ્યોમવિહાર	નાગરદાસ ધ. પટેલ	૧—૦—૦
ચરદ પુનમ (આ. ૨ જી)	લલિતભાઈ છગનલાલ	૦—૩—૦
સ્વર્ગત્રનાના ગીતો	કેશવલાલ નગીનદાસ શાહ	૦—૧—૦
સ્વરાન્ય ત્રીન	એચ. આર. શાહ	૦—૬—૦

સ્તવન પચ્ચીરી	માસ્તર મોતીલાલજી	૦—૩—૦
સતમંગ સરિતા	દ્વીચંદ મોતીચંદ કામદાર	૦—૨—૦
સરસ્વતીચંદ્રકારનાં સમણાં	મૂલજી દુલભજી વેદ	
સ્વાધીનતાનાં ગીતો	એસ. જે. શાહ	૦—૨—૦
સિધુડો	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૦—૮—૦
રતુતિમંદ્રહ (શાળોપયોગી)	મગનલાલ કિશોરભાઈ	
સૈનિકના સુર (આ. ૨ જી)	આર. જે. દોશી	૦—૧—૦
સૈનિકોની દાકલ	નરોત્તમદાસ મંછારામ	૦—૬—૦
મંદ્રામ ગીન (આ. ૪ થી)	બીખાભાઈ કુબેરભાઈ પટેલ	૦—૧—૦
શ્રી મંગીત ભજનભંડાર ભા. ૧	મોહનલાલ મગનલાલ	૦—૨—૦
(આ. ૩ જી)		

નવલકથા.

અમર અપ્સરા, ભા. ૧, ૨, ૩	૧—૮—૦
અમર ગજના અથવા સુપૃષ્ઠિ	નારાયણ વિસનજી દેકર	૩—૦—૦
અને જાગરણ		
અશ્રુધારા પહેલી	ધમામશાહ બાનવા	૦—૧૨—૦
અરબસ્તાની આનંદ ગજની	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૧—૪—૦
અમૃત સરિતા - પ્રથમ તરંગ -	મહામુખભાઈ મુનીલાલ	૧—૮—૦
“અન્કલ ટોમ્સ કેપીન”	પેસ્તાનજી જમશેદજી સહા	૧—૮—૦
અપ્સરાનો અવતાર,	મદાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે	૩—૦—૦
અધુરી આશા, ભા. ૧ લો	‘પુષ્પ’	૦—૮—૦
આઝાદીનો જંગ	નિરંજન	૧—૮—૦
આત્માના આસુ	ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર	૦—૨—૬
ઈન્દિરા અને બીજી વાર્તાઓ	રમીલદાસ લક્ષ્મીદાસ સુતરીઆ	
ઉધિયું (આ. ૧ જી)	છોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ જાગીરદાર	૧—૮—૦
કચ્છ લોકની કથાઓ, ભા. ૧	લાલજી મૂળજીભાઈ જ્વેશી	૨—૦—૦
કલ્પના કુસુમો	લખિતમોહન મુનીલાલ ગાધી	૨—૦—૦
કાળને કિનારે	નાગરદાસ ઈ. પટેલ	૨—૮—૦
કાન્તિકારી લગ્ન (આ. ૨જી)	રણજીભાઈ કેસરભાઈ મીત્રી	૦—૩—૦
કાન્તિની ચીનગારીઓ	નિરંજન	૧—૦—૦
કયે રસ્તે ?	ચીમનલાલ જ્યેષ્ઠ શાહ	૧—૮—૦
ગરીબની દાય (આ. ૨જી)	કિસનસિંહ ચાવડા	૦—૩—૦
ગરીબાઈનો ગજમ	અંબાલાલ એન શાહ	૧—૪—૦
ગરીબ દલીમા	મુવેમાન દુમેન મિયા જાફર	૦—૮—૦
	સાહેબ	
ગુલશીરીના : ધરાનની હેલ્થી	સાધર રસમ ધરાની	૧—૮—૦
શાદજી - આ ૨જી)		
ચમત્કારિક ખૂન (આ. ૨જી)	ચંદુલાલ જોશલાલ બ્યાસ	૨—૦—૦
ચંદ્રલીલા	દેવ એચ આર. રોકેટ	૦—૧—૦
૭ રમિયો વાર્તાઓ (આ ૨જી)	વડનજી મુદરજી કવિ	૦—૪—૦
જયન્તના જગજગર સાદમો	પુત્રલાલ ભગવાન પારેખ	૦—૪—૦
જાગીરદાર કે જલ્લાદ	ચંદુલાલ જોશલાલ બ્યાસ	૨—૦—૦
જીવનદાન	ચિવજી દેવસિંહ શાહ	૦—૮—૦
જીવનના દર્દ	કિસનસિંહ ચાવડા	૧—૪—૦
ઝીંક્રીદ (એક પહેલવાનની વાતો)	ડૉ. ડાહ્યાભાઈ રસમજી ધાબર	૦—૮—૦

તરણીના તરંગ કોવા ચિતોડનું સૌન્દર્ય	ક્રમામસાદ જ્ઞાનવા	૧-૮-૦
તરલા અથવા ઉર્મિનો આવેશ	ભોગીન્દ્રસવ રતનલાલ દિવેટિયા	૨-૦-૦
તારાએ તકદીર	મીસીસ ઝીલી કે. પેમાસ્ટર	૧-૮-૦
(મદાત્મા) તુલસીદાસ (આ. ૪ થી)	નારાયણ વિશ્વનાથ શર્મા	૦-૮-૦
તૂટેલાં બંધન	'પિયૂષ'	૦-૮-૦
દિરેફ્ટની વાર્તા (આ. ૨ જી)	રામનારાયણ વિ. પાઠક	૧-૪-૦
નવલ વિદાર	રમણિકલાલ રતિલાલ મહેતા	૧-૦-૦
નવો જમાનો	ધનચંદર હીરાચંદર ત્રિપાઠી	૧-૮-૦
નિર્મળા અને બીજી વાતો	મીસીસ લલિતા દેસાઈ	૧-૦-૦
પદ્મેશ્વરી કલાલ	હાર્ડિન્ટ ટૉર્સ્ટોય	૦-૧-૦
પાશેર પુણીમાંથી પાદશાદી	ગોકુલદાસ દારકાદાસ રાયચુરા	૦-૧-૦
પ્રાણચંદર પંડિતજીનાં પરાક્રમો	નાગરદાસ આઈ. પટેલ	૨-૦-૦
પીરમનો પાદશાદ	ચુલ્લવંતરાય પોપટભાઈ	૧-૪-૦
પૂજારીને પગથે	જયમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	૦-૪-૦
પૂણ્યચંદ્ર અને લલિતા	ગોવિંદલાલ બાલાભાઈ ચોકરી	૦-૮-૦
પ્રેમનો દંભ	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	૧-૪-૦
પ્રેમપ્રભાવ	તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાલજી	૨-૮-૦
પેસાદારની પુત્રી	ડાલાભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ	૧-૮-૦
ફરામજનામું (આ. ૨ જી)	રૂસ્તમ દસ્તુર દીનસાહ	૨-૦-૦
કાંસી	પિનાકિન ત્રિવેદી	૦-૫-૦
કૂલજામ	કેશવ દ. શેઠ	૨-૦-૦
ખાર કે પોખાર	પેરતનજી શીરાજસાહ કાપડિયા	૪-૦-૦
મધુકાન્તા યાને મેવાડની સિંદણ	દર્પદ રાજકવિ	૦-૧૨-૦
રસિકી વાર્તાઓ (આ. ૨ જી)	રામભોડનરાય જસવંતરાય	૦-૮-૦
રામજીની વાર્તા (આ. ૨ જી)	રણછોડજી કેસુરભાઈ મીત્રી	૦-૪-૦
રોઝો લેખનદે અથવા પાદરીની પુત્રી, બા. ૩ જે	જ્યોર્જ વિલિયમ રેનોલ્ડ્ઝ	૧-૦-૦
લાલ ચિટ્ટી	'પુષ્પ'	૦-૮-૦
લોહીના લેખ યાને નાલાયક નગીન	ગોદનલાલ યુનીલાલ	૦-૮-૦
લંડન રાજરહસ્ય બા. ૧ (આ. ૨૨)	જ્યોર્જ વિલિયમ રેનોલ્ડ્ઝ	૦-૧૪-૦
વાત બહેનો	કન્દુપ્રસાદ ભટ્ટ અને મણિલાલ ઠાકર	૦-૮-૦
વિલસુ યાને પ્યારની પુતળી	જયચંદર ખોડીદાસ દિવેદી	૨-૮-૦
વિનોદ વિદાર	આર. આર. શેઠની કંપની	૨-૮-૦
શોભારામને ત્રીસ અને બીજી વાતો	ભરતકુમાર	૦-૨-૦
સત્યાનાથ (આ. ૨ જી)	રણછોડભાઈ કેસુરભાઈ મીત્રી	૦-૧-૧
સદગુણી સેરાજ	દીનસાહ નસરવાનજી દસ્તુર	૧-૮-૦

સખરસિયુ	છોટાલાલ ભગીરદાર	૧—૮—૦
સગ્ગજનસિંહનો સન્ધાસ યાને	મોહનલાલ વિઠ્ઠલદાસ ગાધી	૦—૪—૦
એક સાધુની આત્મકથા		
સાત મુંદર વાતો	દેવદાસ	૦—૮—૦
હૃદયનાથ	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	૨—૦—૦
હૃદયપલટો અને અદ્ભુત બલિદાન	કેશવલાલ નગીનદાસ શાહ	૦—૧—૦

સામાન્ય જ્ઞાન અને નીતિ.

અક્ષી વિરાઢનામુ (આ. ૨ છ)	એમ. જે. કારાણી	૧—૦—૦
અમૂલ્ય રત્નમાળા	ઇ. એચ. લોડીઆ	૦—૧—૦
આદર્શ કુમાર	માવજી દામજી શાહ	૦—૨—૦
આદર્શ મુંદરી	શ્રી જૈન સરતુ સાહિત્ય પ્રચા.	૦—૪—૦
	રક કાર્યાલય-કચેરાલ	
કચરાતી કળિયો	સરલાબાઈ સુમતિચંદ્ર	૦—૫—૦
કથા કુસુમાન્નલિ	વાલજી ગોવિન્દજી દેસાઈ	૦—૫—૦
(શ્રી) ગોકુલેશના હાસ્ય પ્રમંગો	દીનકિર	૧—૦—૦
યાને વચનામૃતો, ભા. ૨ જે		
જીવનમંદેશ યાને શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિના	નરવરલાલ વિમાવાળા	૧—૦—૦
વ્યાખ્યાનોનો મંત્રદ		
જીજ્ઞસે ઝણકારે (આ. ૩ છ)	આપશી વિદ્યદાસ ઉદેશી	૧—૮—૦
ટોફરટોયની ત્રણ વાર્તાઓ (આ. ૫મી)	ટોફરટોય	૦—૫—૦
દીકરાને બાપની ખાનગી સવાહ	બેદમન મોરામજી બગજી	૧—૦—૦
(આ. ૨ છ)		
નીતિનાશને માર્ગે (આ. ૩ છ)	મદાત્તા ગાધીજી	૦—૪—૦
નીતિ પાઠમાળા ભા. ૧	મગજીજી હરજીવન ઓઝા	૦—૪—૦
પત્રોમા પ્રજ્ઞવેદના	બાણુભાઈ નારણદાસ મચ્છંદ	૧—૬—૦
પ્રજુલકા ચવા ઈન્છનારે ત્વજવા	મંગાભાઈ-લીલુડા	
યોગ્ય દોરો		
પ્રાણ કે પ્રતિષ્ઠા	ચંદુલાલ જોગલાલ વ્યાસ	૩—૦—૦
પુનીષિષ્ટા (આ. ૯ મી)	છ. ૬ મોદી	૦—૫—૦
બાળવચ્ન	સોમનાથ મનસુખરામ દવે	૦—૨—૦
જીવિહીસલ વિદ્યા અથવા	જોગલાલ દેવસ કર દવે	૧—૮—૦
ઉત્તરિનો માર્ગ		
માનવજીવન ધટના, પ્રથમ ખંડ	ટી. એસ. ત્રિવેદી	૦—૪—૦
પુવકના ઉદ્ગાર અને બ્રાહ્મણ	પૂજાભાઈ ખેતસિંહ	૦—૪—૦

રતનમંજૂષા અને અક્ષર પરિધાન વ્રતવિચાર	રામચંદ્ર અધ્વર્યુ (બારડોલીકર)	૧-૪-૦
સ્વામી વિવેકાનંદ, બા. ૧૧	મહાત્મા ગાંધીજી	૦-૧-૬
” બા. ૧૨-૧૩	નાણુકલાલ નંદલાલ ચૌકરી	૧-૧૦-૦
શુભસંપ્રદ, બા. ૬ કો	લિશુ ” અખંડાનંદ ”	૧-૮-૦
સ્તવના અક્ષરમાતથી કેમ બચવું ?	દિવાળીબાઈ ઝીણાબાઈ રાઠોડ	૦-૪-૦
સમાજનો સડો	અમૃતલાલ રતનજી ત્રિવેદી	૧-૮-૦
સામાજિક ઉત્ક્રાંતિ	પ્રસન્નવદન જી. દીક્ષિત	૧-૮-૦
સાચો શ્રમજીવી (રોસ્ટોય)	મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી	૦-૨-૦
સાદી શિખામણી, પુ. ૮ મુ	મગનલાલ શંકરભાઈ પટેલ	૩-૦-૦
સીનાહરણ (આ. ૩ જી)	ચન્દ્રશંકર પ્રેમશંકર શુક્લ	૦-૧૨-૦
શ્રી સુબોધ રતનાકર (આ. ૨ જી)	ગોપાળજી ઓધવજી હસર	૦-૧૨-૦
હિન્દુ સંગઠન	નારાયણ વિસનજી ડંકર	૧-૮-૦
રાનપ્રભાવ	મણિલાલ નયુભાઈ દોશી	

ભૂગોળ, સ્થળ વર્ણન-પ્રવાસ.

ઉત્તર કુવથી ખારડુમ બા. ૧	દાજી સુવેમાન સાહમદમદ	૫-૦-૦
પ્રાથમિક ભૂગોળવિદ્યા, બા. ૩ જે	આત્મરામ મોતીરામ દીવાનજી	૦-૧૨-૦
બલુચિસ્તાન પર્યટન	સૌ. ચંદનબહેન દિવેદી	૦-૩-૦
ભૂગોળ પાઠમાળા પુ. ૨ જી	પોપટલાલ જયંદ અંબાણી	૦-૫-૦
—મુંબાઈ પ્રવાહો—		
” પુ. ૪ થું પૃથ્વી	” ” ” ” ” ”	૧-૦-૦
ભૂગોળવિદ્યાનું પ્રથમ દર્શન, બા. ૧ સો	ખાલુભાઈ લલ્લુભાઈ કાજી	૦-૫-૦
” બા. ૨, ૩	” ” ” ” ” ”	૦-૫-૦
મંગોપાકની મુસાફરીઓ	સુભંત નાયજી ભટ્ટ	૧-૧૪-૦
હિંદ પર્યટન (સચિત્ર)	મણિલાલ જગજીવન દિવેદી	૩-૮-૦

ચિત્રકળા, સ્થાપત્ય.

ગાંધી કૃત (આદ્યમ)	રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ	૦-૮-૦
ભારત પુણ્યપ્રવાસ	કનુ દેસાઈ	૧-૦-૦

આરોગ્ય, દારૂનિષેધ, વૈદક વગેરે.

અભિનવ કામશાસ્ત્ર	વૈદરાજ બાપાલાલ ગરબડદાસ	૨—૮—૦
આરોગ્ય પ્રકાશ (આ. ૩ જી)	રતિલાલ યુનીલાલ દિવાન	૦—૭—૦
કુદરતી ઇલાજ નંબર બીજો અથવા સો વર્ષ જીવવાનું શાસ્ત્ર	જયચંદ્ર મહારાજ	૧—૦—૦
જન્મનો દૂત	પ્રથાન કાર્યાલય—અમદાવાદ	૦—૧—૦
તંદુરસ્તી અને લાખી જીંદગી સચિત્ર	ડૉ. સી.	૬—૮—૦
દારૂથી થતો વિનાશ	મગનભાઈ દેસાઈ	૦—૦—૬
દારૂનિષેધ અને સ્વરાજ	" "	૦—૪—૦
(મેપૂણ) દારૂનિષેધ	મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ	૦—૮—૦
દારૂ સામે લકાઈ	રામપ્રસાદ નંદરાય દેસાઈ	
પહેલો કલાલ	પ્રથાન કાર્યાલય—અમદાવાદ	૦—૧—૦
બાળહિરે	ડૉ. અમૃતલાલ હ. પટેલ	૧—૮—૦
બાળબોધોદય	રમણિકલાલ જોડાલાલ દવે	૦—૮—૦
મરકુન્જ	મથુરદાસ ત્રિકમજી	૦—૮—૦
રસપિંડ ચિકિત્સા	દયાશંકર ભાઈશંકર રાવળ	૧—૦—૦
વિષ વિદારણ	વૈદ નાથાલાલ રૂપશંકર	૦—૬—૦
જઘાવરયા છતા તંદુરસ્તી એટલે મોટી ઉમરે શરીર જૂદ છતા— પૂરી તંદુરસ્તી કેમ સચવાય ?	રવિશંકર ગણેશજી અંબારિયા	૧—૮—૦
જઘાવરયામા તંદુરસ્તી	રવિશંકર ગણેશજી અંબારિયા	૧—૮—૦
વૈદગ્રીય કામદાશાસ્ત્ર	વૈદરાજ બાપાલાલ ગરબડદાસ	૧—૮—૦
વૈદ વિનોદ	શંકર	૨—૦—૦
શારીરિક નિર્બળતાના કારણો અને તેના ઉપાયો (આ. ૨ જી)	સ્વામી શિવાનંદ અને સ્વામી પરમાનંદ સરસ્વતી	
સત્યાનારા (આ. ૨ જી)	રણડોડજી કેસુરભાઈ મીત્રી	૦—૧—૬
સૌભાગ્યસિન્ધુ અને સતિકાશિકાણ	શ્રી મેધરાજ પુસ્તકભંડાર	
હિન્દનો રાક્ષસી યત્રુ	ડેવિડ પ્રેમચંદ	૦—૧—૦

કેળવણી.

ગુજરાતી મહાજારી શિક્ષક, પ્રથમ પુસ્તક	માધવરાય ગીગાભાઈ નેશી	૦—૮—૦
પારમી કેળવણી	બહેરામ નોશીરવાન	૧—૦—૦
શિક્ષણમા ભાવ પ્રાધાન્યવાદ	ભગવંતરાય નરભગમ પંડ્યા	૧—૦—૦
શિક્ષણશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વ-૩ ખંડમા (આ. ૫ માં)	સ. બા. કમળાશંકર પ્રાજુશં- કર: ત્રિવેદી	૪—૦—૦

શાળોપયોગી.

આગળ વાંચો (ખીજ ચોપડી)	શ્રીમતી તારાબહેન	૦—૧—૦
આપણા દેશનો ઇતિહાસ ખંડ, ૨-૩; (આ. ૨ જી)	ખી. જે. અમ્લક	૧—૪—૦
ક્રમિક ભૂમિતિ, ભા. ૧ લો	અનકા અને ભોળાણી	૦—૨—૦
" " ભા. ૨ જે	" "	૦—૨—૦
કુમાર ભૂમિતિ	" "	૦—૨—૦
ચાલો વાંચીએ	ગિલ્ડુભાઈ	૦—૨—૦
નવીન બાળપોથી, ભા. ૧, ૨	મોહનલાલ પ્રભાશંકર ભટ્ટ	૦—૧—૩
નામું, ભા. ૧ લો	રતનશી પુરષોત્તમ અનકા	૦—૩—૦
નિર્બંધ રીપોર્ટ સંગ્રહ (આ. ૬ મી)	મોરારજી વસ્ત્વભાઈ મહેતા	૦—૧૨—૦
(શાળોપયોગી) બાલ બાકરજી	કેકેબાદ મંચેરજી પાલનજી	૦—૨—૬
(આ. ૩ જી)		
બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ (રાજ-તંત્ર સાથે)	કેશવલાલ હિમતરામ કામદાર	૨—૦—૦
સેખરચંદ્રિકા અથવા પત્રવ્યવહાર (આ. ૫ મી)	છત્રનલાલ લાલુભાઈ શાહ	૧—૦—૦
સાહિત્યમંજરી: ગુચ્છ એક :	સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે	૦—૧૦—૦
" " ગુચ્છ બે :	" "	૦—૧૪—૦
સિંધના ઇતિહાસની વાતો	નાગરદાસ જે. રાવળ	૦—૫—૦
(આ. ૪ થી)		
સિંધના ઇતિહાસની સહેલી ચચિત્ર વાર્તાઓ	પુરષોત્તમ અમૃતલાલ ભટ્ટ	૦—૪—૦

વિજ્ઞાન.

ખેતીવાડી:	અંબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ	૦—૮—૦
ગુજરાતમાં ફળવાડીની ખાલવણી	માર્તંડ શિવભદ્ર પંડ્યા	૧—૨—૦
ફળગ્રાહનો બગીચો		
ઉદ્ભિદ્ શાસ્ત્ર:	ગગનનં શામરાવ ગોખલે	૦—૧૨—૦
આર્ય-આંગ્રજ જનપ્રસાસનું દિગ્દર્શન	લલિતાપ્રસાદ શ્રીપ્રસાદ દવે	૦—૧૩—૦
બૂત અને વર્તમાન ઉદ્ભિજ્જ સૃષ્ટિઓનો સંબંધ		

પદ્મદી જીવન હુન્નરોપયોગી: કાતજીયોથી કિયાગત પંત્રશાસ્ત્ર, બા. ૨ જો જન્મજીની જન્મી જાતે કાંતનારાઓને તકલી મોતીની તોરણમાળા (૨૮ નમુ નાવાળી)-મજુકો ૧ લો	મન્દુવદન દલસુખરામ દેસાઈ	૦-૬-૦
પણાટશાસ્ત્ર, બા. ૧ લો સમાજશાસ્ત્ર: પંડિતારમાખાઈની સાદી(આ.૨૭) દિન્દુ સમાજનો અમિકુંડ શારીરિકશાસ્ત્ર: લિંગ વિચાર સ્વયં પ્રેરણા નાટ્યશાસ્ત્ર: અભિનય કલા આજકાલનાં નાટકો સંગીત: તાલગાન પદ્ધતિ	નંદલાલ નયુખાઈ પટેલ પીરોઝશા એલકજી નાનાખાઈ લાલખાઈ વરીય નંદલાલ એન. પટેલ રસિકલાલ યુનીલાલ ભાવાળી મોતીલાલ જે. ગીમનલાલની ક પની મગનલાલ ખુશાવચંદ માધી	૦-૦-૬ ૦-૧-૦ ૧-૦-૩ ૦-૨-૦ ૦-૧૨-૦ ૦-૧૦-૦
ભારત મ્યુઝીક ગાઇડ (આ. ૩૭) ભારત સંગીત આરાખટી (આ. ૩૭) સંગીત અભ્યાસક્રમ બા. ૧-૨ બા. ૩ સંગીત-પ્રણાલિકાઓ અર્થશાસ્ત્ર: કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર	આર. એસ. ઠીકે નટવરલાલ અમરનલાલ ચંદુલાલ સેવકલાલ દિવેદી રવિશંકર અંબાશંકર છાયા નરસિંહરાવ જોળાનાથ દીવેદિયા રમણિક અ. મહેતા ચાનદેવ નારાયણ જીવા ઉર્ફે માસ્તર મૂળે	૦-૧-૦ ૦-૨-૦ ૦-૧૩-૦ ૧-૧-૦ ૧-૦-૦ ૦-૪-૦
ગ્રામ્ય દિન્દની પુનર્વટના ગ્રામ્ય જીવનમાં સદકાર્થ જાતે મજૂરી કરનારાઓને (ટાઈટલ)	ગાનદેવ નારાયણ જીવા ઉર્ફે માસ્તર મૂળે ભારતલાલ પુનમચંદ માસ્તર ભારત મંગીન વિલાસચ-મુખાઈ જયસુખલાલ ચેલારામ જોગજી વિજુકુમાર શિવરાય દેસાઈ જયસુખરામ વિ. પુરખોત્તમરામ જોધીપુરા હાકોરલાલ મોહનલાલ દેસાઈ કેશવલાલ અંબાલાલ ઠક્કર નરહરિ હારકાદાસ પરીખ મધુસૂદન મગનલાલ પરીખ રતિપતિરામ ઉવમરામ પંડ્યા કેશવલાલ નંગીનદાસ શાહ	૦-૮-૦ ૧-૮-૦ ૦-૮-૦ ૦-૬-૦ ૦-૬-૦ ૦-૧૨-૦ ૩-૮-૦ ૦-૧૩-૦ ૦-૧૨-૦ ૦-૩-૦ ૦-૧૧-૦ ૦-૧૨-૦ ૦-૨-૦ ૦-૧-૦

સખરસ	ઇન્દુપ્રસાદ બટ્ટ અને મણિલાલ ઠાકર	૦—૯—૦
હિંદુસ્તાનના વેપારઉદ્યોગનો નાશ	ગોપાલદાસ જવાહરભાઈ પટેલ	૦—૮—૦
હિંદની ઔદ્યોગિક પડતિ	કુંગરશી ધરમશી મંપટ	૭—૦—૬
હંડિયામણનો ભેદ	મનભાઈ દેસાઈ	૦—૦—૭
હંડિયામણ	કુંગરશી ધરમશી મંપટ	૦—૦—૬
ગાણતંત્ર	અનકા અને ભોખાણી	૦—૮—૦
ક્રમિક કુમારગણિત	જનકલાલ મોતીરામ શાહ	૧—૧૩—૬
મુખગણિત શિક્ષક, ભા. ૨-૩-૪		(૩ ભાગના)
" " , ભા. ૫ મો	" "	૦—૪—૦
(૧૭મી આવૃત્તિ)		

સાહિત્ય, વિવેચન-નિબંધ.

સાહિત્ય:		
કાવ્યસાહિત્ય મિમાંસા	રા. ભા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી	૧—૮—૦
ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગ- સ્વચ્છ સત્ત્વો	દી. ભા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	૧—૦—૦
અંશ અને અંશકાર, પુ. ૧	દીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧—૦—૦
(કવીશ્વર) દલપતરામ દરનવિખિત	" "	૧—૦—૦
પુસ્તક ગંઝદની સૂચિ		
પ્રાચીન ગુજરાતી ગવર્મદર્શ	શ્રી જિનવિજયજી	૩—૦—૦
શ્રી દ્વાપરસ ગુજરાતી સંભાના દરન- વિખિત પુસ્તકોની નામાવલિ	અંબાલાલ બુધાખીરામ જાની	
" " , ભા. ૨ બે		
વર્મુધરા	દી. બી. ઠાકર અને સી. એન. આચાર્ય	૧—૪—૦
સન ૧૯૨૯ના ગુજરાતી સાહિ- ત્યનું દિગ્દર્શન	રામનારાયણ પાટક	
શ્રી હરિલીલા ષોડશકલા-ઉપોદ્ધાત-	અંબાલાલ બુધાખીરામ જાની	૦—૮—૦
દિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	કિશનસિંહ ગોવિંદસિંહ ચાવડા	૧—૦—૦
ભાષાસંકાર અને વ્યાકરણ		
કચ્છી કહેવનો	ફુલેરામ એલ. કારાણી	૦—૧૨—૦

મંથકાર ચરિત્રાવલી

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ (આ. ૯ મી)	મંગાશંકર મણિશંકર વૈષ્ણવ	૦—૩—૦
ગુજરાતી બાલવ્યાકરણ, ભા. ૧ લો	પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ	૦—૨—૦
" " , ભા. ૨, ૩	" "	૦—૫—૦
નવીન વ્યાકરણ, ભા. ૧ લો	મૂલજીભાઈ દીરાલાલ ચોકશી	૦—૩—૦
" " ભા. ૨ લો	" " "	૦—૫—૦
" " ભા. ૩ લો	" " "	૦—૮—૦
નિબંધ:		
અર્ધ શતાબ્દિના અનુભવ બોલ (આ. ૨૭)	કવિ ન્દાનાલાલ દલપતરામ	૧—૪—૦
ઉદ્બોધન (આ. ૨૭)	" "	૨—૦—૦
પાંખડીઓ	" "	૧—૧૨—૦
શાન્તિ-નિકુંજ	સંયો: શાન્તિ રમારક પ્રકાશન સમિતિ	૧—૦—૦
સ્વર વિદાર	રામનારાયણ વિ. પાઠક	૧—૮—૦
સંબોધન	કવિ ન્દાનાલાલ દલપતરામ	૨—૦—૦
હાસ્યકુંજ	"બેકાર"	૧—૪—૦

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન.

અનાસક્તિ યોગ	મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી	૦—૨—૦
અનેકાતવાદની મર્યાદા	સુખલાલજી પંડિત	૦—૨—૦
આત્માનો વિકાસક્રમ અને મહા મોહનો પરાજય	કેશવલાલ મુલાખચંદ	૧—૪—૦
આધ્યાત્મિક વિચારસૃષ્ટિ	જમિયતરામ વજ્રેશંકર આચાર્ય	૦—૪—૦
ઈશ્વર અવધીન (આ. ૨ ૭)	અહમદ હાજી મોલવી	૦—૨—૬
ધરતી સમાજદર્શન અથવા દસ યુગની માળા	ધનજીભાઈ કોલાભાઈ	૦—૨—૬
ઉપદેશ સારસંગ્રહ ભા. ૧-૨	નાણુકલાલ નંદલાલ ચોકશી	૧—૦—૦
કૃત્રિમ દીક્ષાપ્રવૃત્તિ કેમ અટકાવી શકાય ?	બાલચંદ્રાચાર્ય ચતિશ્રી	૦—૧—૦
પ્રદાનામુ, દક્ષતર ૧ હું	સોરાજી મચેરજી દેસાઈ	૧—૮—૦
" દક્ષતર ૨ બું	" " "	૧—૮—૦
" દક્ષતર ૩ બું	" " "	૧—૮—૦

ગીતા મર્મ	અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	૦-૮-૦
ગુજરાતમાં ખ્રીસ્તી મંડળનો ઉદય	લાજરસ તેજપાલભાઈ	૦-૪-૦
શ્રી ગોવર્ધનનાથજી પ્રાકટ્ય વાર્તા	લક્ષ્મીભાઈ જગનનાથ દેસાઈ	૦-૫-૦
તમા ઇતિહાસ (આ. ૩ જી)		
જરથોસ્તી ધર્મજ્ઞાન	અરદેશર સી.	
જીવનશોધન ભા. ૨ જો	કિશોરલાલ ઘ. મસરવાળા	૦-૧૨-૦
જીવાત્મા અને પરમાત્મા સ્વરૂપ-નિર્ણય	ડૉ. નાયાભાઈ બાબરભાઈ પટેલ	૨-૮-૦
તત્ત્વવિજ્ઞાન, પ્રથમ પોથી	રામચંકર મોનજી ભટ્ટ	૦-૨-૦
તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ભા. ૨ જો	પંડિત સુખલાલજી	૨-૪-૦
દૃશ્ય શરીરની દૃષ્ટીકલ્પ અને અ-દૃશ્યતા અર્થનાં છાયા (આ. ૩જી)	એ. બી. એચ. એ. અમરજી	
દીનિયાર મંત્રદ	દીનસ મેરવાન	
ધર્મજ્ઞાન	ચંભુચંદ્ર જગજીવન ભેશી	૦-૮-૦
પર્યુપ્ત્ય પર્વનાં બ્યાખ્યાનો	પંડિત સુખલાલજી અને પંડિત બહેમરદાસ	૦-૬-૦
પ્રણવાનંદ-સદરી અને ગુરુગોવિંદની સમાસોચના	પરમાનંદ	૦-૫-૦
પારસ ગીતા	જહાંગીરજી બરજોરજી સર્વેપર	૪-૦-૦
પ્રાણ ધર્મ	શિર્ડી	૧-૧૨-૦
બેહેસ્તી એવર અથવા સ્વર્ગનું ધરણું ભા. ૩ જો (આ. ૩ જી)	એ. બી. એમ. જી. એમ. સાહીકે	૦-૬-૦
શ્રી ભગવદ્ગીતાના મુખ્યોપદેશ સંબંધી વિચાર	નથુરામ ચર્મા	૦-૨-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા દ્વિતીય વિભાગ તૃતીય "	મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા	૧-૧૦-૦
મહારાજનું આમંત્રણ	આર. એસ. ટીકે	૨-૨-૦
મોતનો ભેદ (આ. ૨ જી)	એસ. જે. બનાજી	૦-૦-૩
મોક્ષમાલા (આ. ૫ મી)	સત્યવંદ	૨-૦-૦
શ્રી વલ્લભાખ્યાન અને મૂળ પુરુષ (આ. ૩ જી)	લક્ષ્મીભાઈ જગનનાથ દેસાઈ	૦-૧-૦
શ્રી વેદાંતનાં મૂળતત્ત્વો તથા શ્રેયોભાવના	નથુરામ ચર્મા	
વૈષ્ણવનાં નિત્યનિયમના પાઠ તથા ધોળ (આ. ૬ કી)	લક્ષ્મીભાઈ જગનનાથ દેસાઈ	૦-૪-૦
સ્તવનાદિ ગ્રંથ (આ. ૨ જી)	બુદ્ધિસાગરજી એસ. આચાર્ય	૦-૫-૦
સત્ય શોધ	ધર્મામજાણ બાવાસાહેબ	૦-૧-૦

સત્યસોધન યોધ અને ગુરુગમ કુંચી	સંત મયાદાસ ગુરુશ્રી દામોદર- દાસ સાહેબ	૧-૦-૦
સત્સંગી જીવન, પ્રકરણ ૧, ૨, ૩	માધવલાલ દલસુખરામ કોઠારી	૪-૦-૦
” ” બા. ૫ મો	” ”	૧-૮-૦
શ્રી સર્વોત્તમ સ્તોત્ર (આ. ૪ થી)	લક્ષ્મીલાલ જગનલાલ દેસાઈ	૦-૨-૦
હાદીએ આલમ	અલીમયાં નિઝામી	

નાટક.

(શાહાનશાહ) અકબરશાહ	કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૩-૦-૦
એક નાટક	રમાપતિ	૦-૮-૦
કુમાર દેવી	સૌ. લીલા મુનશી	૧-૦-૦
જહાંગીર-નૂરજહાન (આ. ૨૭)	કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૨-૮-૦
જલતું જીગર	સ્તમજી દ્રુમજી શેઠના	૦-૮-૦
નલીમ જલ્લાલ	અંબાલાલ ત. શાહ	૦-૧૨-૦
પ્રકૃષ્ઠ	સ્વ. ગદુલાલ ડી. બરશીવાળા	૦-૮-૦
પુનરુદ્ધાર	રાજેન્દ્રરાવ સોમનારાયણ દલાલ	૧-૦-૦
પૌરાણિક નાટકો	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૧-૧૨-૦
બલિદાન	વકીલ પ્રાણલાલ ઠાકોરલાલ	૧-૦-૦
બે નાટકો	શારદાપ્રસાદ વર્મા	૦-૭-૦
મધુનાં લગ્ન (એક અંકી)	પ્રો. મજેન્દરાંકર લાલશંકર	૦-૬-૦
મદન મંદિર	મણવંત પંડ્યા	૦-૧૦-૦
ડા. મીનોચહેરનો દર્દી	દિરોઝશાહ સ્તમજી મહેતા	
મઝેગર્દ શહેરીયાર ઉર્દૂ માદે-વતન	એસ. એન. પી.	૧-૦-૦
રાજધિં વરત (આ. ૨૭)	કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૧-૮-૦
લગ્ન ! દિલનાં કે દેહનાં !	વનમાલીદાસ ચક્રવાત ઉર્દૂ	૧-૮-૦
	બન્સીધર કુંડવાકર	
વીર શાહ	અંગેલાલ નારાયણ જોશી	૦-૬-૦

કોષ-જ્ઞાનકોષ વગેરે રેફરન્સ પુસ્તકો.

પારિભાષિક કોષ-પૂર્વાર્ધ-	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	૧-૦-૦
પૌરાણિક કથાકોષ-ચતુર્થખંડ-	ડાહ્યાભાઈ પીતાબરદાસ દેરાસરી	૧-૦-૦
વાર્તાઓનાં પુસ્તકોનો પરિચય, ભા. ૧ લો	શ્રી વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય	૦-૮-૦
સાચું જોડણી કોષ	પરિષદ મંડળ	
સંસ્કૃત ગુજરાતી શબ્દાદર્શ, ભા. ૧લો	ગુજરાત વિદ્યાપીઠ	૪-૦-૦
" " ભા. ૨જો	ચાઓ ગિરિજાશંકર મહેતા	૧૦-૦-૦
" " " "	" " "	૧૦-૦-૦

કાવ્યદા-કોર્ટ કેશ વગેરે.

ધરધારની મંજુરી	સોમનાથ મનસુખરામ દવે	૦-૦-૬
ડબો અને બેરાણુ	" "	૦-૨-૦
મેા બદલો	એચ. એમ. પંડ્યા	૦-૩-૬
વડનગરા નામચીન મહંત	એચ. એમ. પંડ્યા	૦-૬-૦
વેઠનો દીકાવાળો ધારો (આ. ૨૭)	સોમનાથ મનસુખરામ દવે	૦-૨-૬

બાલ સાહિત્ય.

બાલ સાહિત્યમાલા: (નં. ૧)	[દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મદિર]	
ચરિત્ર કથન: શિવાજી મહારાજ:	શ્રી ગિજુભાઈ	આખા સેટના
દુહા અને સોરઠા	શ્રી ગિજુભાઈ અને શ્રીમતી તારાબહેન	૩.૫-૮-૦;
વિનોદ ટુચકા		છટક અંકનો
બાળકોના લેખો	શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિરનાં બાળકો	દોઢ આનેા
આપણે પોતે	શ્રીમતી તારાબહેન	
કાવ્યમંથર	શ્રી ગિજુભાઈ અને શ્રીમતી તારાબહેન	
છેલ્લો પાઠ	શ્રી ગિજુભાઈ	
સંપાદકોનું કથન	શ્રીમતી તારાબહેન	

[ગાંડીવ સાહિત્યમંદિર:]

(નં. ૨)

આનંદ મહં (આ. ૨૭)
એક હોતો કુતરો (આ. ૨૭)
કીર્તિ સ્તંભ
કોલસા કાકા
મધેકાનું રાજ (આ. ૨૭)
મદુષ જમરખ (આ. ૨૭)
ટોસ્ટોય (આ. ૫મી)
નવનિત (આ. ૨૭)
બાળવિહાર, ભા. ૨જો (આ. ૨૭)
બિરબક્ષનો બંધુ (આ. ૩૭)
બંગાળનો બળવો
મધપૂડો
મેઘ ધતુપ (આ. ૨૭)
મોતીનાં દાણાં (" ")
રમકડાંની કુકાન
રીછિ દીછી
સખરસ
સારંગીવાળો
દાથી ધમ ધમ ચાલે (આ. ૨૭)
[બાલજીવન કાર્યાલય:] (નં. ૩)
અનિત (આ. ૨૭)
અમ્હારી વાર્તા (આ. ૨૭)
" ખીજ " (આ. ૨૭)
અરબસ્તાની આનંદ રજની
જગતના જવાંમદો
પરીઓનો પ્રદેશ
પા-પા-પગલી
બાળકોની રંગબ્રૂમિ
વાર્તા ગાડી
સાચો સિપાઇ

[જેઠાલાલ જગનલાલ ચૌધરી:]

(નં. ૪)

દગો
દેશને ખાતર
લાર્ડનું બલિદાન
આનાને બોલે

પ્રસન્નવદન છબિલારામ દીક્ષિત	૧—૮—૦
ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર	૦—૪—૦
નટવરલાલ વિમાવાળા	૦—૪—૦
ધનુરલાલ વિમાવાળા	૦—૫—૦
નટવરલાલ વિમાવાળા	૦—૧—૦
ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર	૦—૧—૦
" "	૦—૫—૦
" "	૦—૩—૦
" "	૦—૧—૦
ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર	૦—૮—૦
ડૉ. ભૂપેન્દ્રનાથ દત્ત	૧—૮—૦
નટવરલાલ વિમાવાળા	૦—૧૨—૦
ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર	૦—૪—૦
" "	૦—૫—૦
નટવરલાલ વિમાવાળા	૦—૧—૦
" "	૦—૪—૦
" "	૦—૩—૦
ધનુરલાલ વિમાવાળા	૦—૨—૦
ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર	૦—૧—૦
ઝેન. આઇ. પટેલ	૦—૧—૦
નાગરદાસ અને સૌ. સુમતિ પટેલ	૦—૮—૦
" "	૦—૮—૦
રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૧—૪—૦
" "	૦—૭—૦
સૌ. સુમતિ અને નાગરદાસ પટેલ	૨—૦—૦
રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૧—૦
" "	૦—૧૨—૦
" "	૦—૪—૦
" "	૦—૩—૬

જે. સી. ચૌધરી	૦—૧—૦
" "	૦—૧—૩
" "	૦—૧—૦
" "	૦—૧—૩

રણ મેદાને	જે. સી. ચૌધરી.	૦-૧-૦
સુદામો (આ. ૨૭)	જે. સી. ચૌધરી અને એચ. જે. પંચોળી	૦-૬-૦
[પ્રકીર્ણ:] (નં. ૫)	શ્રી ગિજુભાઈ અને શ્રી ભુગ- તરામ	૦-૮-૦
આંખાવાડિયું	છગનલાલ વિહારામ રાવળ	૦-૪-૦
કાશ્યોના ઇન્સાફ	દેશભાઈ પરમાર	૦-૧૦-૦
મલગોટા	યશવંત પંડ્યા	૦-૧૨-૦
ધરદીવડી	ન્દાનાભાઈ	૦-૪-૦
નીલિચિરોના પંખમાં (આ. ૨૭)	કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ	૦-૧૨-૦
પાંચાલી	હોમી સોરાબ એન્ડ કુંપની-	૦-૩-૦
પ્રલભાળા ભા. ૧, (આ. ૨૭)	કૃષ્ણલાલ વર્મા	૦-૪-૦
ખાલકાવ્ય (આ. ૮મી)	રમણલાલ પી. સોની	૦-૫-૦
ખાલમીકૃષ્ણ, ભા. ૨ જે	રામજી કાનજી રામચુરુ	૦-૬-૦
ખાલકોનાં ગીતો	જી. કે. મહેતા	૦-૧-૦
ખાલકોનો ખગીચો	સુનીલાલ કુબેરદાસ શાહ	૦-૬-૦
ખાલગીત	મંદુલાલ સુનીલાલ ત્રિવેદી	૦-૪-૦
ખાલગીત, ભા. ૧ સો (શાળોપયોગી)	ભરતકુમાર મણિલાલ શાહ	૦-૮-૦
ખાલગીતમંજરી	સૌ. વિમળા સેતલવાડ	૧-૮-૦
ખાલોપયોગી સંવાદપ્રબંધાળા, ભા. ૧ (સચિત્ર)	કાનજી કાલિદાસ જોશી	૦-૪-૦
„ ભા. ૨ જે („)	સુરેન્દ્રનાથ રંગનાથ ધારેખાન	૦-૫-૦
ખાલ „વિનાદ	છગનલાલ દ. પંડ્યા	૦-૧-૦
ખાલ વિદ્યાન	ઈન્દુપ્રસાદ બટ્ટ અને મણિલાલ	૦-૮-૦
ખાલ હસામણાં (નવીન)	કાકર	૦-૬-૦
ખાખપનોકા	મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર	૦-૧-૦
બલી કોશી	ચન્દ્રશંકર મ. બટ્ટ	૦-૪-૦
બોળી જમના	મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે	૦-૮-૦
રામાયણનું રહસ્ય	ઈન્દુપ્રસાદ બટ્ટ અને મણિલાલ	૦-૮-૦
રામો	કાકર	૦-૦-૦
રૂપકયા, ભા. ૨ જે	ગિજુભાઈ	૦-૦-૦
વાત બહેનાં	„	૦-૦-૦
વાનરસેના સાહિત્ય-૨ (કાગાચાર)	„	૦-૦-૦
„ „ -૩ (થીઆસાં)	„	૦-૦-૦
„ „ -૪ (આલ્સસ અને ક્રાન્સ)	„	૦-૦-૦

વિદ્યાનની વીસ વાતો	માર્તંડ શિવભદ્ર પંડ્યા	૦—૬—૦
વીર કથાઓ (બીજી આવૃત્તિ)	ચન્દ્રચંકર મ. ભટ્ટ	૦—૧—૦
(શિશુ) સદ્બોધમાળા, ભા. ૧	વૃજલાલ પુરુષોત્તમ મહેતા	૦—૧—૬
(આ. ૬ થી)		
સત્યાનાશ (બીજી આવૃત્તિ)	રમણભાઈ કેસુરભાઈ મીસ્ત્રી	૦—૧—૬
સાદી સીધી વાતો, ભા. ૧	રમણલાલ પી. સોની	૦—૩—૦

વાર્ષિક-પરચુરણ વગેરે.

આંધી (વાર્ષિક)	તંત્રી:-રમણચન્દ્ર દેસાઈ અને જયન્ત શાસ્ત્રી	૧—૦—૦
ક્રમાત્ક્રમ (આ. ૨૭)	ટી. એ. ભટ્ટા	૫—૦—૦
છાત્રાલય સંહિતા	મંત્રીઓ, ત્રીજું છાત્રાલય સંમેલન	૦—૮—૦
ન્યુટ શેર વાને ન્યુટ મીસોના	છાત્રાલાલ જમનલાલ કોઠારી	૧—૮—૦
શેરોમાં નાણું રોકનારનો ભોમીઓ		
બાળલગ્ન પ્રતિબંધક કાયદો વાને		૦—૦—૬
શારદા બીજ		
મનગમતી-મગલ	જમશેદ એમ. દાર્વાળા અને જહાંગીર એમ. પૂનાવાળા	૦—૨—૦
મહાત્માજીના અંતરનાદ	નંદલાલ મોહનલાલ	૦—૪—૦
વડોદરાનું રાજ્યબંધારણ (આ. ૨૭)	દામોદર ગોવિંદ માલસે	૦—૮—૦
વીણા ૧૯૪૦ (વાર્ષિક)	તંત્રી:-દેસજી પરમાર	૧—૦—૦
શારદાબીજ શું છે ?	મુક્તી મહમદ કીશમત મોલવી	
શારદા કાયદો	ગોવિંદલાલ ડાહ્યાભાઈ નાયક	

સન ૧૯૩૦ માં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયલા ભલ્લના લેખોની સૂચી.

ભાષા

વિષય.

અવળી માત્રા

કાલિયાવાદી બોલી

કાંધક જાણવા જંગ

કેટલાંક નાનાર્થ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ

ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષા

જોડણીના એક નિયમ

નરસિંહ સુગની ભાષા અને તેનું વારત્તવિક

સ્વરૂપ

નવી જોડણી કમિટી

પરમ્યાંતીય પરિભાષા

મૂર્દન્નપતર હું-દું અને નિર્દુર્ભણીય જ

" "

" "

સર્વસાધારણ ગુજરાતી બાલભાષા

કર્તા.

પ્રો. બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

નરસિંહરાવ બોળાનાથ દીવેટિયા

ગ્રંથરસાય રંગીવદાસ માંકડ

ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા

અણ્ણરભાષ પ્રદેવોત્તમદાસ પટેલ

મુદ્દાદણ અંદ્રોખર દિનાનંજી

નરસિંહરાવ બોળાનાથ દીવેટિયા

શંકરપ્રસાદ છત્રનલાલ રાવળ

પ્રો. બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

વિશ્વનાથ અગનલાલ ભટ્ટ

કેશવરામ કાદીરામ શાસ્ત્રી

નરસિંહરાવ બોળાનાથ દીવેટિયા

ગ્રંથરસાય રંગીવદાસ માંકડ

દેવજી પરમાર

કયા માસિકમાં પ્રકટ થયો તે.

શુદ્ધિ પ્રકાશ-ઓક્ટોબર-નવેમ્બર

" -જાન્યુઆરી ૧૯૩૧

પ્રસ્થાન-પોપ સં. ૧૯૮૬

સાહિત્ય-ફેબ્રુઆરી

શુદ્ધિ પ્રકાશ-એપ્રિલ

સાહિત્ય-મે

" -જાન્યુઆરી

" -મે

વસન્ત-સં. ૧૯૮૫-માર્ગપદ

અને આશ્વિન

ક્રોધદી-નવેમ્બર

શુદ્ધિ પ્રકાશ-સપ્ટેમ્બર

" -ઓક્ટોબર-નવેમ્બર

" -ડિસેમ્બર

પુસ્તકાલય-ઓક્ટોબર

સન ૧૯૩૦ માં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયલા લેખોનો સૂચો.

સાહિત્ય

કયા માસિકમાં પ્રકટ થયો તે.

કર્તા.

વિષય.

અમરનો સમય	દી. બા. દેશવલાલ હર્ષદરાય મેન	બુદ્ધિપ્રકાશ-ફેબ્રુઆરી
આપણી દેશીઓ અને પ્રાચીન લોકસંગીત	મં. જુલાલ રત્નજીવદાસ મન્નમુદાર	ગુણસુંદરી-એ
આપણે અને બીજું સાહિત્ય	મફભાઈ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા	સાહિત્ય-એપ્રિલ
"કુમારવસ્ત્ર" એક પરિચય	મં. જુલાલ ર. મન્નમુદાર	ગુજરાત-શ્રાવણ ૧૯૮૬
હનુ મુનશી-ગુજરાત એક અને અવિભક્ત	અંબાલાલ બા. પુરાણી	ગુજરાત-શ્રાવણ ૧૯૮૬
કવિતાનાં અપલક્ષણ	સુરેશ દીક્ષિત	કુમાર-શ્રાવણ ૧૯૮૬
શાન્તની આખરી બેદ	કૃષ્ણદેવ ક. ભટ્ટ	પ્રસ્થાન-આપાડ ૧૯૮૬
ગુજરાતી ગદ્ય	મડુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા	સાહિત્ય-જુલાઈ
ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેદિયા	વસન્ત-મહા ૧૯૮૬
ગુજરાતી સાહિત્ય	"૩ પ્રસાદ હનનલાલ રાવળ	"-ફેબ્રુન-એપ્રિલ
	"૪ પંડિત બેચરાસજી	બુદ્ધિપ્રકાશ-ફેબ્રુઆરી-જુલાઈ
		ગુજરાત-વૈશાખ ૧૯૮૬
		નવચેતન-એપ્રિલ
		બુદ્ધિપ્રકાશ-સપ્ટેમ્બર
		બુદ્ધિપ્રકાશ-ફેબ્રુઆરી

કયા આશરકમાં પ્રકટ થયા ત.

શારદા-અનુચારી ૧૯૩૧	શારદા-અનુચારી ૧૯૩૧
ભુદિપ્રકાશ-અનુચારી	ભુદિપ્રકાશ-અનુચારી
ગુજરાત-કાર્તિક ૧૯૮૬	ગુજરાત-કાર્તિક ૧૯૮૬
ભુદિપ્રકાશ-ઓગસ્ટ	ભુદિપ્રકાશ-ઓગસ્ટ
શારદા-ઓક્ટોબર	શારદા-ઓક્ટોબર
કોમુદી-જુલાઈ	કોમુદી-જુલાઈ
ગુજરાત-કાર્તિક ૧૯૮૬	ગુજરાત-કાર્તિક ૧૯૮૬
સાહિત્ય-જુન	સાહિત્ય-જુન
ગુજરાત-જનમાસ ૧૯૮૬	ગુજરાત-જનમાસ ૧૯૮૬
(શ્રાવણ ૧૯૮૫)	(શ્રાવણ ૧૯૮૫)
ગુજરાત-શ્રાવણ ૧૯૮૬	ગુજરાત-શ્રાવણ ૧૯૮૬
" " " "	" " " "
વચન-આશ્વિન ૧૯૮૬	વચન-આશ્વિન ૧૯૮૬
પ્રસ્થાન-આશ્વિન ૧૯૮૬	પ્રસ્થાન-આશ્વિન ૧૯૮૬
શારદા-જુલાઈ	શારદા-જુલાઈ
" " " "	" " " "
" " " "	" " " "
ગુજરાત-વૈશાખ ૧૯૮૬	ગુજરાત-વૈશાખ ૧૯૮૬
ભુદિપ્રકાશ-ડિસેમ્બર	ભુદિપ્રકાશ-ડિસેમ્બર
સાહિત્ય-જનમાસ ૧૯૮૬	સાહિત્ય-જનમાસ ૧૯૮૬
ગુજરાત-કાર્તિક-૧૯૮૬	ગુજરાત-કાર્તિક-૧૯૮૬
કોમુદી-જનમાસ ૧૯૮૬	કોમુદી-જનમાસ ૧૯૮૬
સાહિત્ય-જુન	સાહિત્ય-જુન

કતલ.

શ્રી. સત્યવ્રત	શ્રી. સત્યવ્રત
હીરાલાલ ત્રિજીવનદાસ પારેખ	હીરાલાલ ત્રિજીવનદાસ પારેખ
શાન્તિલાલ છોટલાલાલ શાહ	શાન્તિલાલ છોટલાલાલ શાહ
કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી
મંજુલાલ ર. મળમુદાર	મંજુલાલ ર. મળમુદાર
અંબાલાલ બા. પુરાણી	અંબાલાલ બા. પુરાણી
મંજુલાલ ર. મળમુદાર	મંજુલાલ ર. મળમુદાર
ગ્રો. જ્યેન્દ્રરાય બ. દૂરકાળ	ગ્રો. જ્યેન્દ્રરાય બ. દૂરકાળ
શ્રી. લીલા સુનશી	શ્રી. લીલા સુનશી
ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા	ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા
ગ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ	ગ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ
નરસિંહરાવ ભોજાનાથ દીવેટિયા	નરસિંહરાવ ભોજાનાથ દીવેટિયા
મગનવિહારી લ. મહેતા	મગનવિહારી લ. મહેતા
ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા	ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા
અવેરચંદ મેઘાણી	અવેરચંદ મેઘાણી
મોહનલાલ સુનીલાલ	મોહનલાલ સુનીલાલ
મંજુલાલ ર. મળમુદાર	મંજુલાલ ર. મળમુદાર
નટવરલાલ નાનાલાલ મહેતા	નટવરલાલ નાનાલાલ મહેતા
જ્યેન્દ્રરાવ બ. દૂરકાળ	જ્યેન્દ્રરાવ બ. દૂરકાળ
કર્નેલાલાલ માણેકલાલ સુતરી	કર્નેલાલાલ માણેકલાલ સુતરી
સુરેશ દીક્ષિત	સુરેશ દીક્ષિત
સવામલાલ મળવરલાલ પંડ્યા	સવામલાલ મળવરલાલ પંડ્યા

વિષય.

પંચવટી-એક સાહિત્ય દષ્ટિ	પંચવટી-એક સાહિત્ય દષ્ટિ
બે સંસ્કૃતિઓનું સંઘર્ષ	બે સંસ્કૃતિઓનું સંઘર્ષ
મહાકવિ ભાસ	મહાકવિ ભાસ
" "	" "
ભાભારામની વાર્તા	ભાભારામની વાર્તા
અણિલાલ ચરિત્રની સામગ્રી	અણિલાલ ચરિત્રની સામગ્રી
માધવ કામકુંડલા	માધવ કામકુંડલા
મામિક નિબંધ	મામિક નિબંધ
મીરાંબાઈ	મીરાંબાઈ
સુનશી એક કમર્વીર	સુનશી એક કમર્વીર
સુનશીનો મારામતવાસ	સુનશીનો મારામતવાસ
રમણભાઈ કવિ	રમણભાઈ કવિ
રમણભાઈનો હાસ્યરસ	રમણભાઈનો હાસ્યરસ
લોકસાહિત્ય-ફેટલીક વ્યક્તિઓ	લોકસાહિત્ય-ફેટલીક વ્યક્તિઓ
લોકસાહિત્ય	લોકસાહિત્ય
લોકસાહિત્યમાં નાટ્યકલા	લોકસાહિત્યમાં નાટ્યકલા
સામળ ભદ્ર	સામળ ભદ્ર
સાહિત્યનો નવો યુગ ગણ કાલે શરૂ થયો છે ?	સાહિત્યનો નવો યુગ ગણ કાલે શરૂ થયો છે ?
સાહિત્યચર્ચાના સૂત્રો	સાહિત્યચર્ચાના સૂત્રો
સુવર્ણયુગનાં સર્જન	સુવર્ણયુગનાં સર્જન
સો બસો વર્ષ પહેલાંના લાહિયા અને લેખકો	સો બસો વર્ષ પહેલાંના લાહિયા અને લેખકો
સોનેટ-ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેનો એક પ્રકાર	સોનેટ-ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેનો એક પ્રકાર

પ્રાચીન કાવ્યો

વિષય.

અરીએ વર્ષપરની પારસી કવિના
ખંભાતમાં દેવિયાયુગ
ગુજરાતના માર્કેટ
મારની અતુગીતો
જરકાનું લોકગીત
મારી માતૃશ્રી કારિકા
મારવાડી લોકગીતો
સામળ (૧) (ચેમ્બાનંદ) ફ્રેન્ચ બાર માસ
ફેફ, મનાગયા

કર્તા.

જેદાંગીર માણેકજી દેસાઈ
જામિયતરામ ફ. પંડ્યા
સાક્ષરસાચ નિરક્ષરદાસ
મૈયાદક ગદવી મેરબા મેધાણુંદ જેંગાર
બુધરજી વિ. લાલજી જોશી
કલ્યાણુરાય નયુઆઈ જોશી
રમણીક ફી. મેરેતા
મોહનલાલ દલીચંદ દેમાઈ
મૈયાદક રાજકવિ ગદવી મેધાણુંદ જેંગાર

કયા માસિકમાં પ્રકટ થયો તે.

સાહિત્ય-જુન
ગુજરાતદરી-આગષ્ટ
સાહિત્ય-ગનન્યુઆરી
સારદા-જુન
" -આગષ્ટ
" -આગષ્ટ
નવચેતન-નવેમ્બર-ડિસેમ્બર
બુદ્ધિપ્રકાશ-જુન
સારદા-જુલાઈ

મંથકાર ચરિત્રાવલી

વિષય.

અનામકિત યોગ
આલિનય કસા
અરૂદ શેલીનાં અવરોધન-પોષણો
આઠ હજાર ગુજરાતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી
ઉપનિષદ્ બોધિતિ અને ગીતા બોધિતિ
સન ૧૯૨૯ ના ગુજરાતી સાહિત્યનું દિગ્દર્શન
ગાડિવનું બાલસાહિત્ય
ગુજરાતનું પાદનગર
ગુજરાતનું વદાણવૃદ્ધ
અંથ અને અંથકાર પુ. ૧
જયા અને જયન્ત-તેનું કાલ પરિભાષ્ય
પ્રોલ્લન ચોળના
ધ્રુવરવામિની દેવી
પ્રયોગમાળા-ગ્રો. દોષરના અંથો
પૌરાણિક નાટકો
પંચાગીર્ણ સાહિત્ય
ભજનિકા
ભગવાન કૌટિલ્ય
ભક્ત રસાધન
સેવાશીતા સિદ્ધિદા

કર્તા.

પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બાપુભાઈ દ્વિવ
પ્રોલ્લરાય રં. ચાંકડ
વિજયરાય કલ્યાણરાય વેઘ
ગ્રો. બલ્લવન્તરાય કલ્યાણરાય દોષર
દુર્ગાશંકર કેવળરામ ચાસ્ત્રી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
અણુ ક. વર્ણી
શંકરપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈ
હરિલાલ રં. માકડ
સુરેન્દ્ર પંડ્યા
ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા
વસન્તાનુજ
વિજયરાય કલ્યાણરાય વેઘ
વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ
દુર્ગાશંકર કેવળરામ ચાસ્ત્રી
માદિલાન્ત
વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી
રવિશંકર સં. ભટ્ટ
પ્રહલાદજી ચંદ્રશેખર દિવાનજી
વિજયરાય કલ્યાણરાય વેઘ

કયા માસિકમાં પ્રકટ થયો તે.

વસન્ત-ફાલ્ગુન ૧૯૮૬
કૌમુદી-ડિસેમ્બર
કૌમુદી-માર્ચ
પુસ્તકાલય-ફેબ્રુઆરી
પ્રસ્થાન-જેઠ ૧૯૮૬
પ્રસ્થાન-ચૈત્ર ૧૯૮૬
પુસ્તકાલય-સપ્ટેમ્બર
વસન્ત-જેઠ-અપ્રાદ ૧૯૮૫
કૌમુદી-ઝાકરોબર
શુદ્ધિપ્રકાશ-ડિસેમ્બર
કૌમુદી-મે
કૌમુદી-ઝાગજ
કૌમુદી-એપ્રિલ
કૌમુદી-જન્યુઆરી
ગુજરાત-ફાલ્ગુન ૧૯૮૬
પુસ્તકાલય-ફેબ્રુઆરી
વસન્ત-ભાદ્રપદ ૧૯૮૫
કૌમુદી-એપ્રિલ
વસન્ત-આશ્વિન ૧૯૮૫
કૌમુદી-મે

रसदारनुं अवलोकन
रवीन्द्रनाथ दागोस्तु राणकारण
राष्ट्रना पर्वतभांनो संसारसुधारो
रागधिराणं अने रा. युनशीना राणजीय-
विचारो
विद्यारिमा युगतो भट्टान वाससरोय
शाहीभां देखावेलां भाव्यो
सुवर्णयुगनां सनर्न
सुशीलेया देव
लक्ष्मनाथ

त्रिभिन्नाल मुन
प्रो. देशवलाल हिमतराम कामदार
संकरभाई सोमाभाई पटेल
रामचंद्र दामोदर शुक्ल
प्रो. देशवलाल हिमतराम कामदार
अयुभाई रावत
दुर्गाशंकर देवणराभ शास्त्री
प्रो. अक्षवन्तराय कल्याणराय हांडेकर
विजयराय कल्याणराय वैद्य

वसन्त-आपाठ १८८५
कोमुदी-नवेम्बर
बुद्धिप्रकाश-डिसेम्बर
शारदा-देखुआरी १८७१
कोमुदी-देखुआरी
कोमुदी-अन्युआरी
प्रस्थान-पोष १८८६
कोमुदी-सप्टेम्बर
कोमुदी-जुलाय

વિષય.

હિમચોત્ત સંસ્કૃતિમાં સ્થાન

અન વર્ષ અને નવું વર્ષ

માંથીજ અને દત્તકલા

માંથીજ અને અંગે ભરથોસ્ત

ગીત સુધા

જે બદારવટીઆ

જે સંસ્કૃતગ્રંથો

મદાતમા માંથી અને સત્યાગ્રહની શક્ત

રમબ્રજાઈની ચુનિસિપલ સેવા

તેદના સમયમાં લાભવ્યવસ્થા

સાદિલ પરિપક્વ અને માદિત્ય વિષયક

રંગદસભેલનો માટે આશય પોષક અર્થા-

રજની આવરખત્તા

કર્તા.

શ્રી. લીલા મુનશી

બાલુ સિતિચોદનચેન

નારાયણ ચો. ખરે

જેદાંગીર માણેકજી દેસાઈ

ડૉ. હરિપ્રભાદ વજરાય દેસાઈ

શ્રી. લીલા મુનશી

રવિશંકર મ. રાવળ

પંડિત બનારસીદાસ ચતુર્વેદી

દો. બા. નમદાશંકર દેવશંકર મહેતા

સો. સરોગિની મહેતા

શ્રી. બલવન્તરાય દલ્યાવરાય દાકાર

કુચા માસિકમાં પ્રકટ થયેા તે.

ગુજરાત-દિપોત્સવી અંક ૧૯૮૫

(કાર્તિક ૧૯૮૬)

પ્રસ્થાન-કાર્તિક ૧૯૮૬

" " "

" " "

કુમાર-કાર્તિક ૧૯૮૭

ગુજરાત-દિપોત્સવી અંક ૧૯૮૫

(કાર્તિક ૧૯૮૬)

કુમાર-જેઠ ૧૯૮૬

નવચેતન-મે

સુદિપ્રકાશ-માર્ગ

સુભંસુદરી-આકાટોઅર-નવેમ્બર

પ્રસ્થાન-કાર્તિક ૧૯૮૬

रसहारनं अचर्योक्तन
रहीन्द्रनाथ दोगोरनं राजकारण
राष्ट्रिना पर्वतमानो संसारसुधारो
राजप्रियान् अने रा. सुनशीना राजकीय-
विचारो
विभटारिया सुमनो भदान वासुसरोय
यादीमां देखावेदां भावो
सुवाच्युमनां सज्जन
सुशीलेया देव
सहयनाथ

त्रिनिपाथ द्वे
श्री. देववशाव दिभतराभ कामदार
संकरभाष्ट सोभाभाष्ट पटेव
रामचंद्र दामोदर शुक्ल
श्री. देववशाव दिभतराभ कामदार
अयुक्ताष्ट रावत
दुर्गोसंकर देवगराभ शास्त्री
श्री. भलवन्तराभ कल्याणराय डांडार
विजयराय कल्याणराय वेद्य

वसन्त-व्यापाठ १८८५
कोमुदी-नवेम्बर
खुद्दिप्रकाश-दिसेम्बर
शारदा-देखुव्यारी १८७१
कोमुदी-देखुव्यारी
कोमुदी-जन्मसुव्यारी
प्रस्थान-पोप १८८६
कोमुदी-सप्टेम्बर
कोमुदी-जुलैमास

નિબંધ.

વિષય.

હસ્તગોનું સંસ્કૃતિમાં સ્થાન

ગત વર્ષ અને નવું વર્ષ

ગાંધીજી અને નૃત્યકલા

ગાંધીજી અને આંગો જરથોસ્ત્ર

ગીત સુધા

બે બહારવટીઆ

બે સંસ્કારચિત્રો

મહારમા ગાંધી અને સત્યાગ્રહની લડત

રમણભાઈની મ્યુનિસિપલ સેવા

વેદના સમયમા લગ્નવ્યવસ્થા

સાહિત્ય પરિષદ અને સાહિત્ય વિષયક

રત્નેહસંપ્રેક્ષનો મારે આશય પોષક બંધા-

રણની આવશ્યકતા

કર્તા.

શ્રી. લીલા મુનશી

બાણુ ક્ષિતિભોહનસેન

નારાયણુ મો. ખરે

જેઠાગીર માણેજી દેસાઈ

ડૉ. હરિપ્રસાદ વૃજરાય દેસાઈ

શ્રી. લીલા મુનશી

રવિશંકર મ. રાવળ

પંડિત બનારમીદાસ ચતુર્વેદી

દી. બા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા

સો. સરોજિની મહેતા

શ્રી. બલવન્તરાય કલ્યાણુરાય ઠોંગર

કયા માસિકમાં પ્રકટ થયેલ તે.

ગુજરાત-દિપોત્સવી અંક ૧૯૮૫

(કર્તા) ૧૯૮૬

પ્રસ્થાન-કર્તા ૧૯૮૬

" " "

" " "

કુમાર-કર્તા ૧૯૮૭

ગુજરાત-દિપોત્સવી અંક ૧૯૮૫

(કર્તા) ૧૯૮૬

કુમાર-જેઠ ૧૯૮૬

નવચેતન-મે

બુદ્ધિપ્રકાશ-માર્ચ

ગુણગુદરી-આપ્ટોબર-નવેમ્બર

પ્રસ્થાન-કર્તા ૧૯૮૬

ઈતિહાસ.

વિષય

અમરો દિવાન
અખાત્રીજ
ઓરે જરૂરનું ફળ તથા ગોન
આપરો
કડરા પાટીદારો
ખંભાતની વડવાની ગુહર વાવતો પ્રાચીન
પ્રશસ્તિ લેખ

ગુજરાતનો એક ઐતિહાસિક પ્રસંગ
પ્રમરોનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય

પ્રમરોસ
પૃથ્વીગજ ચોદાણ
પૃથ્વીરાજ રાસો
રાણુક એક નદિ જે ?

“
વીર ભમ ગવળ
ચિત્રાણઃ એક દિગ્દર્શન
સત્તાપિયો ફકાળ
સિદ્ધરાજ જયસિંહ
મોરારદ્રના ઝોતીયાઓ
સંવત્સર ચળુના
નિ ૬૭૫૧ - ૧૭૭૧

કર્તા.

દેવવદ દામજી શેઠ
દુર્ગાશંકર દેવગરામ સાસ્ત્રી
માનચંકર પીતાબદાસ મહેતા
ડો. વરરાય રં. માકડ
હીરાલાલ વમંતદાસ
ભદ્રગેકર જયશંકર સાસ્ત્રી

દી. બા. કૃષ્ણનાન મોહનલાલ ઝવેરી
દુર્ગાશંકર કે. રાગરામ ગાન્ધી

”

” ભૌરીયંકર હી. ઝોઝા

પ્રો. બનવંતરાય ક. ઠાકોર

દુર્ગાશંકર કે. સાસ્ત્રી

જળાશંકર વાધજીભાઈ વ્યાસ

પ્રો. કેશવલાલ ત્રિ. કામદાર

મણિલાલ છાત્રામ ભટ્ટ

રા. બા. ગોરીયંકર હીરાચંદ ઝોઝા

મનુભાઈ જોષાભાઈ

ગોકવદાસ મ. સાલ

રા. મ. અમરાજી પાનવલાલ પટેલ

કયા માસિકમાં પ્રકટ થયો તે.

સારદા-જાન્યુઆરી ૧૯૩૧

ગુજરાત-વિશાખ ૧૯૮૬

પ્રસ્થાન-માગધિર્ ૧૯૮૬

સારદા-ઓક્ટો. મર

પ્રસ્થાન-શ્રાવણ-ભાદ્રપદ ૮૬

શુદ્ધિપ્રકાશ-જાન્યુઆરી

સારદા-ઓક્ટોબર

ગુજરાત-મહા ૧૯૮૬

પ્રસ્થાન-શાશ્વત ૮૬

ગુજરાત-શ્રાવણ ૧૯૮૫

શુદ્ધિપ્રકાશ-ફેબ્રુઆરી

સારદા-ડિસેમ્બર

”-જાન્યુઆરી ૧૯૩૧

સારદા-મે-જુલાઈ

કોમુદી-એપ્રિલ

શુદ્ધિપ્રકાશ-જુલાઈ

પ્રસ્થાન-ઓ. ૮૬

શુદ્ધિપ્રકાશ-એપ્રિલ

સારદા-ઓક્ટોબર

પ્રસ્થાન-માગધિર્ ૮૬

ચરિત્ર.

વિષય.

સાનવૈરાગી અખો
આજમ ગોકુલજી કાલા

કપા માંધી

ગાંધીજી

જયકૃષ્ણ દિદ્રજી

જીવન મેભારણી

નિલુવનદાસ કે. ગજજર

દક્ષર બાપા

રસિકવલ્લભ દયારામ

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી

દિગ્વિજયી ખાંખા જીંઘીસખાં

નરસિંહ અને દયારામ

કવિકી નરસિંહરાવ

નાથ ભવાન (બુનાગદના ભક્તકવિ)

નિત્ય સુવાન નરસિંહભાઈ

શેઠ પ્રરંગેતામ વિશ્વામ આવજી

બોટાદકર

મથિલાલ નબુલાની આત્મકથા

રચ્છતરામ વાવાભાઈ

વાગનરાવ સો. દલાલ

કર્તા.

સુરેન્દ્ર દીક્ષિત

સુરેન્દ્ર દીક્ષિત

દુર્ગાચંદ્ર કે. શાસ્ત્રી

સો. ચારદા મહેતા

રવાચંદ્ર ઓ. સોમપુરા

પરિત્રાજક

સુરેન્દ્ર દીક્ષિત

હરગોવિંદદાસ દારકાદાસ કાંટાવાળા

ગ્રા. કેશવલાલ દિ. કામદાર

ગ્રા. મજેન્દ્રચંદર લાલચંદર પંડ્યા

મુંદરજી ગો. બેટાઈ

ગોતીલાલ ર. ધોગ

નટવરલાલ દવે

નગીનદાસ ત્રિ. માસ્તર

સુરેન્દ્ર દીક્ષિત

રવિચંદ્ર મ. રાવળ

ભારકર જ. પાઠકજી

કથા માસિકમાં પ્રકટ થયો તે.

સાહિત્ય-માર્ગ

શાન્દા-ફેલુઆરી

ચારદા-જૂન

સાહિત્ય-મે

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન-કાર્તિક

ચારદા-એપ્રિલ ૧૯૩૦

કુમાર-આશ્વિન '૮૬

ચારદા-નવેમ્બર

સાહિત્ય-જન્યુઆરી

સાહિત્ય-નવેમ્બર

પ્રસ્થાન-માગશિર્ષ '૮૬

વસન્ત-વૈશાખ ૧૯૮૫

વસન્ત-શ્રાવણ ૧૯૮૫

શુદ્ધિપ્રકાશ-જૂન

કુમાર-કોમલ '૮૬

વસન્ત-શ્રાવણ ૧૯૮૫

સાહિત્ય-સપ્ટેમ્બર

વસન્ત-ભાદ્રપદ '૮૬

કુમાર-કાર્તિક '૮૭

કોમલી-નવેમ્બર

ધર્મ.

વિધય.

અંગમ્ય વાદ

જો "ધૃત" કયું

ધર્મ અને પંથ

સામુદાયિક ઉપાસના

કર્તા

અર્ચાલાલ આ. પુરાણી

" સુખલાલજી

પં. સુખલાલજી

કિશોરલાલ ધ. સશરવાણા

પુસ્તકાલય અને પત્રો.

વિધય.

આગામી પાઠણ પુસ્તકાલય પરિષદ

ઉત્તમ પ્રયોગ મૂલ્ય

શુભરાતી પત્રકારિવ-નજી તંત્રીઓ

પાંચમી પુસ્તકાલય પરિષદના પ્રમુખનું આપણું

પુસ્તકના મહા પાપ

પુસ્તક અને પત્ર

પુસ્તકોનો પ્રચાર અને પર્સનની

ગ્રેસ-કોપી અને પ્રેસ-રીડિંગ

બાલવાયન પુસ્તકાલય

વર્તમાનપત્ર કેમ તૈયાર થાય છે

કર્તા

પ્રો. બલવન્તરાય ક. હાકોર

અ. સો ભદ્ર

અંકેશંકર ન. પંડ્યા

લેડી વિદ્યાભેન ર. નીલકંઠ

દેશજી પરમાર

" હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

બલુભાઈ રાવત

શ્રી. ત્રિભુલાલ

પિયમ

કયા માસિકમાં પ્રકટ થયો તે.

પ્રચાન-મહા

વમન-આવણી '૬૮૫

પ્રચાન-આવણી '૮૬

પ્રચાન-આવણી-આદ્રપદ '૮૬

કયા માસિકમાં પ્રકટ થયો તે.

પુસ્તકાલય-બન-પુઆરી

પુસ્તકાલય-જીસાઈ

શારદા-બન-પુઆરી '૭૧

પુસ્તકાલય-એપ્રિલ

પુસ્તકાલય-જીસાઈ

પુસ્તકાલય ડિસેમ્બર

જુદિ પ્રકાશ-એ.કો.બર-નવેમ્બર

પુસ્તકાલય-ડિસેમ્બર

ગ્રાણીસુંદરી-માર્ચ

નવગ્રંથ-એપ્રિલ

પ્રવાસ.

નિયમ.

અબંદાના કલા મંડપો
ગાલિન્ટ આણુ
ઉત્તર હિંદનું યાત્રા પર્કટન
જમ્મશપુર
તળાગ્ન
તારંગા-પુરાણ તીર્થ
ધ્રુવાધાર અને બેડા ઘાટ
નવાનગર
પૂર્વ આફ્રિકાનો પ્રવાસ
માથેરાન
વિલાયતની વિદ્યાનયાત્રા
સાથાની ગુફાઓ
સુરપાણુ

૭૭

કર્તા.

રવિચંદર મ. રાવળ
ડૉ. હિન્દુલાલ સે. દવે
પંચાણભાઈ વારા
કેબ્લેવ હ. ભટ
હીરાલાલ અમૃતલાલ ચાહ
દરિનારામણુ આચાર્ય
રામનારાયણુ વિ. પાઠક
મજલાલ લાલજી
રામનારાયણુ ના. પાઠક
સુરેશ દીક્ષિત
ડૉ. શિવસુત
કલિદાસ વસનજી દવે
સુરેશ દીક્ષિત

કયા માસિકમાં પ્રકટ થયો તે.

કુમાર-આશ્વિન '૮૬
ગુણસંહરી-એપ્રિલ
કુમાર-મદ્દા ૧૯૮૬
પ્રરથાન-માગશિર્ષ '૮૬
કુમાર-આષાઢ '૮૬
કુમાર-ફાગણ '૮૬
પ્રરથાન-માગશિર્ષ ૧૯૮૬
નવચેતન-એપ્રિલ
કુમાર-મદ્દા ૧૯૮૬
કુમાર-માગશર ૧૯૮૭
કોમ્પી-જન્યુઆરી
ધારદા-ઓક્ટોબર
કુમાર-પોષ ૧૯૮૬

પ્રકીર્ણ.

કર્તા.

માવજી ગો. શેઠ
ચંદ્રચંદર ન પંડ્યા
દિરોજશાહ મહેતા
રાજકવિ માવદાનજી ભીમજીભાઈ
હરગોવિંદાસ હારકાંદાસ કાઠાવાળા
પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ
રમણલાલ વ. દેસાઈ
ત્રિન્સપાલ આનન્દચંદર બા. ખુવ
પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક
સત્યવ્રત મુકરજી

વિષય.

કચ્છમાં શિક્ષક મંમેલન
ગુજરાતનું વાર્તાત્ત્વ
ગુજરાતજીા માટે આ વિદ્યાલય
ચિત્રો કેમ જોશો ?
ચોસક કળા
મુક્તિ સંગ્રામમાં ભારતીય મહિલાઓ
વિદ્યાન વિલાસ
શાસત્રામ વૈદ્યાનિક દષ્ટિએ વિવેચન
સન્નારીઓને બે બોલ
આ રૂળવણી
સંગીત શાસ્ત્રનું થોડુંએક દિન્દર્યન
હિંદુસ્તાનની આવતી સેન્સસ

કયા આસિકમાં પ્રકટ થયો તે.

શારદા-હિસેગ્ગર
કોમુદી-સપ્ટેમ્બર
ગુણસુંદરી-એપ્રિલ
નવચેતન-ઓક્ટોબર
શારદા-જુલાઈ
ગુણસુંદરી-એ ધી ચાલુ
સાહિત્ય ઓક્ટોબર
ગુજરાત વૈશાખ ૧૯૮૬
ગુણસુંદરી-હિસેગ્ગર
વસન્ત-આવણ ૧૯૮૫
કોમુદી-માર્ચ
સાહિત્ય-નવેમ્બર

ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળી

ધિયાહીમ દાદાભાઈ પટેલ ઉર્ફે 'એકાર'

એઓ બંતે સુત્રી મુસલમાન (પટેલ વઢોરા) અને મૂળ વતની બરુચ જીવાના ખાનપુર દેહના છે. એમના પિતાનું નામ દાદાભાઈ યાકુબ પટેલ અને માતાનું નામ દાજીબાઈ અલીબાઈ પટેલ છે. એમનો જન્મ ખાનપુર દેહમાં સન ૧૯૦૦માં થયો હતો. લગ્ન સન ૧૯૧૯માં અકોટા તાલુકા વડોદરામાં થયું હતું. એમના પત્નીનું નામ ફાતમાબાઈ છે.

એઓ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાંથી સન ૧૯૧૮માં ત્રીજા વર્ષમાં પાસ થઈ નિકળ્યા હતા. ત્યાં તેમને ચિત્રકામ બદલ તેમ કસરત માટે ઈનામ મળ્યાં હતાં. હમણાં તેઓ શિક્ષક ઉપરાંત લેખનકાર્ય અને ખેતીમાં પણ લક્ષ આપે છે. હાલ્ય લેખો માટે બે વખત ઈનામ મેળવ્યું છે. સંગીત એ એમનો પ્રિય વિષય છે. ઈસ્લામી લેખકોની સંખ્યા ઘોઠી છે; એઓ ગુજરાતી દ્વારા પોતાની અદના સજ્જિનો અને માનનો લાભ જનતાને આપવાનું ચાહુ રાખશે, તો તેમથી નવીન ભણવા શિક્ષવાનું મળવાની સાથે બે કામ વચ્ચેનો એખલાસ દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામશે એ સ્પષ્ટ છે.

એમની કૃતિઓ :

૧. ચાહુ જમાનાનો ચિનાર (હાલ્ય પ્રધાન નાટક)	સન ૧૯૨૭
૨. રસનો ચટકાં (હાલ્ય લેખોનો ૧ ભો સંગ્રહ)	" ૧૯૨૯
૩. હાલ્ય કુજ (હાલ્ય લેખોનો ૨ ભો સંગ્રહ)	" ૧૯૩૦

ઈમામશાહ લાલશાહ બાનવા

એઓ જાતે મુસલમાન-બાનવા ફકીર છે. એમનો જન્મ ખેડા જિલ્લામાં આવેલા કપડવણજ ગામમાં તા. ૨૦ મી જુલાઈ ૧૮૬૬ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ લાલશાહ બક્ષાતીશાહ બાનવા; અને માતાનું નામ મરીયમજી હુસેનશાહ છે. એમનું મૂળ વતન રેવાકાકામાં આવેલા બાલા-સિનાર છે. એમનું પહેલું લગ્ન સકીનાજી-ચાંદશાહ સાથે સન ૧૯૧૨માં થયું હતું, જેઓ મદાલકમી ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી ત્રીજા વર્ષમાં પાસ થયલા હતા. તેઓ જે પુત્રી અને એક પુત્ર મૂકી મૃત્યુ પામ્યા બાદ તેમનું લગ્ન ફરી એમના બહેન અજીમ ચાંદશાહ સાથે સન ૧૯૨૩માં થયું હતું.

એઓ પોતે પણ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી બીજા વર્ષમાં પાસ થઈ અત્યારે પત્રકારિત્વના ક્ષેત્રમાં જોડાયેલા છે.

એના પિતા એમને છ માસના મૂકીને મૃત્યુ પામેલાં. ગરીબ સ્થિતિમાં માની સાથે મોસાળમાં ઉછરેલા. ત્યાં પણ સ્થિતિ એવી નહિ કે સારી રીતે રહી શકે; છતાં જાત મહેનત અને ઉદ્યમથી પોતાનું ગુજરાન કરી તેઓ આજની સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે; અને તેના થક તેઓ પોતાની માતાને આપે છે.

એમના મામા અમીરશાહ હુસેનશાહ-કોઠાવાલાનો વિચાર એમને મોલવી બનાવવાનો હતો; પણ એઓમાં માંદોમાંદો જે ગંધડા ચાલુ રહે છે, તેથી સંતાપ પામીને પોતે શિક્ષક થવાનું પસંદ કરેલું વળી ખુશી થવા જેવું એ છે કે શિક્ષણના જે ફાયદા પોતે અનુભવ્યા છે તે લાભ તેઓ પોતાની જે પુત્રીઓને પણ આપી રહ્યા છે.

કવિતાસ એ એમનો પ્રિય વિષય છે.

એમના અંશ :

૧. ખાતુને જન્મત	સન ૧૯૨૧
૨. તરણીના તરંગ કિંવા ચિતોડનું સૌંદર્ય	„ ૧૯૩૦
૩. અશ્રુધારા	„ „

ઐરય જહાંગીર તારાપોરવાળા

(બી. એ. પી. એચ. ડી; બારિસ્ટર-એટ-લો.)

ઐઓ જાતના પારસી; કુટુંબનું મૂળ વતન તારાપોર (ચિચલ) પણ હાંબા સમયથી તે-કુટુંબ દક્ષણ હિંદુઆદમાં વસેલું અને ઐમનો જન્મ પણ હિંદુઆદમાં (દક્ષણ) સન ૧૮૮૪ માં થયો હતો. ઐમના પિતાનું નામ જહાંગીર સોરાબજી તારાપોરવાળા અને માતાનું નામ શીરીનબાઈ હોરમસજી વિકાજી છે. ઐમનું લગ્ન સન ૧૯૧૫ માં મુંબાઈમાં સુનાબાઈ (જે બરજેરજી પેસતનજી પહોંચાજીના પુત્રી થાય તેમની) સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી ઐમણે ઘેર લીધેલી. સન ૧૮૯૮ માં બરડા ન્યુ હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. તે પછી તેઓ ઐશીન્સ્ટન કોલેજમાં બેચાયર અને સન ૧૯૦૩ માં બી. એ., ની પરીક્ષા ઇંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ઐચ્છિક વિષયો લઈને પાસ કરી હતી. સન ૧૯૦૬ માં વિશ્વાયત બર્ષ તેઓ બારિસ્ટર થયલા અને સન ૧૯૧૧ માં હિંદી સરકારની સંસ્કૃત સેલ્ફરશીપ મળતાં તેમણે કેમ્બ્રિજની બી. એ., ની પરીક્ષા પાસ કરેલી; એટલું જ નહિ પણ 'વર્સ'થુર્ગ' (Worzborg) (જર્મની) યુનિવર્સિટીની ડોક્ટરની પદવી સંસ્કૃત અને તુલનાત્મક ભાષા શાસ્ત્રનો વિષય લઈને મેળવેલી; અને તે પહેલા વર્ષમાં.

આવી ગતિ કરકિંઈ સાથે તેઓ હિંદમાં આવી, 'સેવાબાવથી' બનારસ સેન્ટ્રલ હિન્દુ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર તરીકે બેચાયા; તે આગમ્ય વિશ્વાયત જતાં પૂર્વે તેમણે એ વર્ષ-સન ૧૯૦૬ ને ૧૯૧૦-બનારસ સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજમાં ઇંગ્રેજીના પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું હતું.

ત્યારબાદ સન ૧૯૧૭ થી ૧૯૨૬ ના આગ સુધી તેમનો સંબંધ ફલકતા યુનિવર્સિટી સાથે થયો. ત્યાં તેઓ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર અને યુગરાતીના અધ્યાપક હતા.

આહુ વર્ષથી તેઓ કામા આયોરનાન મહેસાના પ્રિન્સિપાલ નિમાવા છે.

અધ્યાપક તરીકે કામ કરવા ઉપરાંત સન ૧૯૨૭ માં કામા ઓરિ-યંટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં "Some Aspects of the History of Zoro-
trionism" એ વિષય પર ભાષણો આપ્યાં હતાં; તેમ કવિવર ટાગોર સ્થાપિત ત્રિશ્વભારતીમાં ખરીની વિષયોના પ્રોફેસર તરીકે તેમની પસંદગી

સન ૧૯૨૮ માં કરવામાં આવી હતી, વળી સન ૧૯૧૪ માં મુંબઈ યુનિ-
વર્સિટી તરફથી તેમણે તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર વિષે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.

જૂદા જૂદા ધર્મગ્રંથોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ, ઇતિહાસ અને ખગોળ,
એ એમના અગ્ર વિષયો છે; અને એમના જીવન પર એમના પિતાની,
જાણીતી વિદુષી મીસીસ એની બિસેન્ટની અને હારડા રકુલના હેકમારતર
મી. જાલભાઈ હારડાની બહોળી અસર યથા તેઓ કહે છે.

ઇંગ્લાંડના નિવાસ દરમિયાન તેમણે આઈ. સી. એમ. ની પરીક્ષા
આપવાનો પ્રયાસ કરેલો અને તેના અંગે અનેક વિષયો લખવા પડેલા.

આમ એમનું વાચન સર્વદેશી તેમ વ્યાપક બન્યું હતું; પણ વધારે
સંતોષકારક તો એ છે કે પોતે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેનો લાભ જન-
તાને આપવા સાર તેઓ સતત ઉદ્યમશીલ રહ્યા છે.

જૂદા જૂદા ભાસિકોમાં છૂટક લેખો લખવા ઉપરાંત એમના નીચે
મુજબ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે; તેમાં કલકત્તા યુનિવર્સિટી માટે એમણે
એડિટ કરી આપેલાં પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યગ્રંથો લઘ. ૧ અને ૨ સાહિ-
ત્યના અભ્યાસીનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચશે.

એમના ગ્રંથો :

- 1 Selections from Avesta and Old Persian Part I.
- 2 The Religion of Zarathushtha.
- 3 Some Aspects of the History of Zoroastrianism.
- 4-5 Selections from Classical Gujarati Literature
Vols. I and II.
- 6 Elements of the Science of Language.
- ૭ અશો જરથુસ્ત્ર.
- 8 Instruction of the Young in the Laws of Sex.

કરીમ મહમદ માસ્તર

(એમ. એ; એલ. એલ. બી; એસ. ટી. સી. ડી.)

એઓ જાતે સુન્ની વ્હેરા-મુસલમાન કામના છે; મૂળ વતની ઉમ-રેટના અને જન્મ તા. ૧૮ મી ઓગસ્ટ ૧૮૮૪ ના રોજ એજ રથજે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ મહમદ ઇબ્રાહીમ છે, જેઓ મહમદ માસ્તરના નામથી આખા જીલ્લામાં સુપ્રસિદ્ધ છે. લાંબા સમય સુધી તેઓ કાકર મ્યુનિસિપાલિટીમાં સેક્રટરી હતા અને હમણાં કાકરમાં શ્રી રણછોડ-રાયજીના મંદિરનાં મકાનોનાં બાંધકામની દેખરેખ રાખે છે. પોતે મુસલમાન હોવા છતાં હિન્દુઓમાં પૂરેપૂરા બળા ગયેલા છે; અને તેમની સાથે તેમનો બાધ્યારો પણ ખૂબ છે; તેથી જ્યાં જ્યાં તેઓ નોકરીએ રહ્યા છે, ત્યાં ત્યાં સૌની પ્રીતિ સંપાદન કરેલી છે અને સારી નામના મેળવેલી છે.

કેળવણીને જે લાભ પોતે જોયેલો તેનાં મિષ્ટ ફળ પુત્રને પણ પૂરું મળે એવી તેમણે શરૂઆતથી તજવીજ કરેલી. બાળથી કરીમ, એમ. એ એલ. એલ. બી. ની ઉંચી માનવતી હિત્રીઓ મેળવવા શક્તિમાન થયેલ છે, તેમાં એમના પિતાને યશ થોડો નથી; અને પોતાને જે લાભ મળ્યો છે તે બાઈ કરીએ પોતાના પુત્ર ઇબ્રાહીમને અર્પી બી. એ. જુનાવી સિવિલ સર્વિસ માટે ઇચ્છાંક મોકલી આપી, પિતાની જમ પોતાનું કર્તવ્ય અદ્ધ કર્યું હતું. તે પુત્ર લંડન સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમીક્સના બી. એસ. સિ. તથા બારીસ્ટર-એટ-લૉ થઈ પાછા આવી ચલા છે.

પ્રાથમિક અને શરૂઆતનું માધ્યમિક શિક્ષણ તેમણે ઉમરેટમાં લીધેલું. પછી નડિયાદ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયલા, ત્યાં તેમને કાઝી શાહજુદાન રોકાવરથી મળી હતી. સન ૧૯૦૦ માં મેટ્રીક થયા બાદ તેઓ ગુજરાત કૉલેજમાં એડમિસ. અર્થથી સન ૧૯૦૪ માં બી. એ., ની પરીક્ષા પાસ કરેલી; અને સન ૧૯૦૫ માં દક્ષિણા ફેલો નિમાયલા. સન ૧૯૦૬ માં સ્ટાપેન્ડરી રોકાવર-તરીકે સેકન્ડરી ટીચર્સ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં એડમિસ. અને એસ. ટી. સી. ડી ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયલા. તે પછી હેટલોક સમય એલ્ફીન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં આસિ. માસ્તર, અને જુનાગઢ હાઈસ્કૂલમાં હેડમાસ્તર તરીકે કામ કરેલું; પણ પાછળથી કામદાની પરીક્ષા પાસ કરતાં, તેઓ પ્રોસિક્યુટીંગ ઇન્સ્પેક્ટર નિમાયલા અને લગભગ સાત વર્ષ સુધી તે

કામ કરેલું. પણ એ લાઈન અનુકૂળ ન થવાથી, પાછી સ્વતંત્ર રીતે વકીલાત કરવા માંડી હતી. સન ૧૯૨૮ માં તેમની રાધનપુર રાજ્યમાં જ્યુડિશિયલ ખાતામાં આસિસ્ટન્ટ ટુ ધિ દિવાન તરીકે નિમણૂક થતાં, તેઓ ત્યાં ગયલા અને હમણાં તેઓ જુનાગઢ રાજ્યમાં સદર અદાલતના જડજના ઓફિસ પર છે.

આ પ્રમાણે કેળવણીખાતું, પોલીસખાતું, વકીલાત અને ન્યાયખાતામાં ફેરફારી ચલી રહી; છતાં ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રતિ એમનું મમત્વ કાયમ રહ્યું છે, તે એમની હેતુની કૃતિ 'ધરલામની ઝોળખ' પરથી જોઈ શકાશે.

કેળવણી ખાતામાં હતા ત્યારે શ્રીયુત હિંમતલાલ અંબારિયાની સાથે તેમણે 'કવિતા પ્રવેશ' એ નામનું એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરેલું; અને તે સેકન્ડરી સ્કૂલમાં ગુજરાતીના અભ્યાસ માટે ટેકસ્ટ બુક તરીકે પસંદ થઈ તેનો બહોળો પ્રચાર થયો હતો. લંડનની સ્કૂલ ઓફ ઓરીઅન્ટલ સ્ટડીઝમાં ગુજરાતીના અભ્યાસ માટે પણ ટેકસ્ટબુક હતી.

વળી મુસલમાન વક્ફ એક્ટ (૧૯૨૫) એમણે ગુજરાતીમાં ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કરેલો છે (સન ૧૯૨૭). મુંબાઈ ગેઝીટીઅરના પુસ્તક ૯ મુસલમાન જાતિવિભાજને ગુજરાતીમાં ઉતારેલો છે; પણ બીજા વ્યવસાયમાં પડવાથી તે છપાવી શક્યા નથી.

મુસલમાન બંધુઓમાં ઉંચી કોટીના જે વિદ્વાન લેખકો છે, તેમાં એમનું નામ આગળ પડતું અને જણીતું છે. દિલ્લગીરી માત્ર એ રજા કરે છે કે પોતાની શક્તિ, વાચન અને અભ્યાસનો લાભ આપણને તેમના તરફથી પુરતા પ્રમાણમાં મળતો નથી. તેઓ કેવું સરસ લખી શકે છે, તેની નમુના તરીકે 'ધરલામની ઝોળખ' નો પરિચય બસ થશે.

મુસલમાની રીતભાત, ધર્મ, ઇતિહાસ અને સાહિત્ય પર તેઓ ઈન્દ્રિયે તો બહો સારો પ્રભાવ પાડી શકે એમ છે.

એમના ગ્રંથો :

૧. An Analysis of Ingram's History of Political Economy.	સન ૧૯૦૮
૨. કવિતા પ્રવેશ	" ૧૯૦૯
૩. મુસલમાન વક્ફ એક્ટ (૧૯૨૫)	" ૧૯૨૭
૪. ધરલામની ઝોળખ	" ૧૯૨૮

કાચીરામ ભાઈશંકર ઝોઝા. (પ્રેમી)

એઓ ચાતે થીમાળી બ્રાહ્મણ અને પાલીતાણાના વતની છે. જન્મ પછી ત્યાં જ સં. ૧૯૪૨ ના મહા સુદ પાંચમના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ભાઈશંકર ભગવાનજી ઝોઝા અને માતાનું નામ બાઈ ધનકુંવર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી છે. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૭૮ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૧૦ મે આંબલીઆસણમાં સૌ. કમળાગૌરી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી એમણે પાલીતાણામાં લીધેલી અને માધ્યમિક તેમજ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ભાવનગરમાં કર્યો હતો. ત્યાં સંસ્કૃત પાઠશાળામાં પાઠ્યપ્રતિની હરીદાષમાં તેમને પદ્મણી ધનામ મળ્યું હતું.

વડોદરાના “હિન્દ વિજય” સાપ્તાહિક પત્રના સજ્જ-એડિટર તરીકે તેમણે સન ૧૯૧૪ થી ૧૯૨૨ સુધી કામ કર્યું હતું. હાલમાં તેઓ દયા પ્રચારણી મહાસમાના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી હોઈ ઉપદેશકનું કામ કરે છે; અને તે નિમિત્ત અવારનવાર કાબો લખના રહે છે. વળી ધણીખરી સામાજિક તેમજ સ્વચ્છતાની સંસ્થાઓમાં તેઓ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લે છે.

ધર્મશાસ્ત્ર અને સાહિત્ય એ એમના અભ્યાસના પ્રિય વિષયો છે; અને કવિ દલપત, નર્મદ અને ન્દાનાસાહે એમના જીવનપર બહોળી અસર કરેલી છે, એમ તેઓ જણાવે છે.

એમના કાબો વિષ વિષ વિષયોપર મળી આવશે; જો કે તેમાં જેને આપણે કવિત્વ કે પ્રેરણા જેવું કહીએ તે ઝાઝું નહિ હોય, પણ તે બોધક તો છે જ; તેમાંય તેમનું રાસમંજરી પુસ્તક અને ગંગાસહરીનું સમશ્લોકી ભાષાંતર આદરપાત્ર જણાશે. એમની કાબ્યસંસ્થા “પ્રેમી”ની છે.

શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ ચાતિના અગ્રગણ્ય સ્ત્રી પુરુષોની અરિત્રાવળી તેમણે બે ભાગમાં બહાર પાડી છે, તે એક ઉપયોગી પ્રસિદ્ધિ છે અને તે માટે એમને ધન્યવાદ ધરે છે.

એમની કૃતિઓ :

૧. શ્રી કૃષ્ણ ભજન સંગ્રહ	સં. ૧૯૬૯
૨. ચાર યોગીની વાર્તા	" "
૩. શ્રી સયાજી મથાવાની	" ૧૯૭૧
૪. હાતમતાઈ	" ૧૯૭૩

અર્થકાર ચરિત્રાવળી

૫. વિધવા વિવાહ નિબંધ	,, ૧૬૭૮
૬. રાષ્ટ્રીય ગરબાવળી	,, "
૭. પ્રાણીઓ ઉપર મુજરતું ધાતકીપણું	,, ૧૬૭૯
૮. ઉત્તર ગીતા	,, ૧૬૮૦
૯. રાસ મંજરી	,, ૧૬૮૧
૧૦. શ્રીમાળા બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ અને અમગણ્ય સ્ત્રી પુરુષો ભાગ-૧	,, ૧૬૮૪
૧૧. " " " ભાગ-૨	,, ૧૬૮૫
૧૨. ગંગા લહરી	, ૧૬૮૬

કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા

એઓ જાતે વૈશ્ય; મુરતના વતની; એમના પિતાનું નામ ઇશ્વારમ રંગીલદાસ મશરૂવાળા અને માતાનું નામ શ્રી. મંગળાબહેન મનમોહનદાસ શરાફ છે. એમનો જન્મ સન ૧૮૯૦ માં મુળાઈમાં થયો હતો; અને લગ્ન પણ ત્યાંજ સન ૧૯૧૩ માં શ્રીમતી ગોમતીબાઈ સાથે થયું હતું.

ધર્મપૂર્વ શિક્ષણ એમણે મુળાઈમાં લીધું હતું અને કૌલેજ અભ્યાસ હરિયાન રોકવરશીપો પણ મેળવેલી. સન ૧૯૦૯ માં વિસન કૌલેજમાંથી "પદ્માર્થ" વિજ્ઞાન તથા રસાયનશાસ્ત્રનો ઐચ્છિક વિષયો લખને બી. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી હતી; તે પછી સન ૧૯૧૩ માં એલ એલ. બી. ની ડીગ્રી મેળવી હતી.

સન ૧૯૧૭ માં તેઓ વકીલાતનો ધંધો છોડી ગાંધીજી સાથે જોડાયા હતા, ત્યારથી સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે તેઓ એમની પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ રહ્યા છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના તેઓ પહેલા મહાગાન હતા.

એમના જીવનપર સ્વામિનારાયણીય સાહિત્ય, તેમ જ પંચના સંસ્થાપક અને સાધુઓએ તેમ મહાત્મા ગાંધીજીએ ધણી ઉઠી અસર કરેલી છે.

સ્વામિનારાયણીય સાહિત્યનું વાચન એમનું કેટલું વિસ્તૃત અને ખારીક છે, એનો ખ્યાલ, છઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે રજુ કરેલા એમના નિબંધપરથી આવશે. એમનું જ્ઞાન પાઠિત્યભર્યું નથી; પરંતુ તે ચેતનવંતુ અને સંસ્કારી છે, એમ એમના અન્ય ગ્રંથો વાંચતાં પ્રતીતિ થશે.

એઓ એક શોધક-મુમુક્ષુની દૃષ્ટિએ આપણું આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન અવલોકે છે; અને તેની હસોટી પણ બહુ ઉંચા ધોરણે, તદ્દન તટસ્થ વૃત્તિથી, સ્વતંત્રપણે કરે છે. એમના ચરિત્રગ્રંથો રામ અને કૃષ્ણ, જુદા અને મહાવીર, ઈસુખ્રિસ્તી, સહજનંદ સ્વામી, જીવનજોધન ભા. ૧-૨ વગેરે વખણાઈ, તેમની ગણના શિષ્ટ ગ્રંથોમાં થયેલી છે. એક કેળવણીકાર તરીકેના એમના વિચારો "કેળવણીના પાળા" એ પુસ્તકમાંથી મળશે; પણ એમના જીવનનું હાર્દ સમજવાને, એમના જ્ઞાન અને શક્તિનું માપ કાઢવાને એમના "જીવન જોધન" એ પુસ્તકના જે લાગે વાચકે જોવા જોઈએ. ગુજરાતીમાં એ જાતિનું સ્વતંત્ર ચિંતન હાલમાં થોડું મળી આવશે. એમાં ઉંડું નિરીક્ષણ અને ગંભીર જણાશે; તે સાથે તત્ત્વ-સત્ય શોધન ગાટે જે બેઠક નજર અને તીવ્ર

કિસનસિંહ ગોવિંદસિંહ ચાવડા

એઓ જાતે રજપુત-ક્ષત્રિય છે. એમના પિતાનું નામ ગોવિંદસિંહ અને માતાનું નામ નર્મદા છે. મૂળ વતની વડોદરાના; અને જન્મ પશુ વડોદરામાં તા. ૨૭ મી નવેમ્બર ૧૯૦૪ ના રોજ થયો હતો. એમનું લગ્ન ગાંધી પ્રાંતમાં આવેલા ધાર ગામમાં સૌ. સરસ્વતી સાથે સન ૧૯૧૭માં થયું હતું.

પ્રાથમિક અભ્યાસ વડોદરામાં જ કરેલો; વડોદરા રાજ્યમાં લેવાતી છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષામાં તેઓ પહેલે નંબરે આવ્યા હતા. માધ્યમિક શિક્ષણ વડોદરામાં લીધેલું; અને અસહકારની ચળવળ વખતે તેઓ ગુજરાત મહા-વિદ્યાલયમાં જોડાયલા. આમ તેમણે જે હાથી કેળવણી મેળવી છે તે સતત અભ્યાસથી વધારી છે.

એમના જીવન પર થી અરવિંદ ધોપની પ્રજાજન અસર થયલી છે. પોન્ડિચેરી આશ્રમ સાથે એમનો નિકટ સંબંધ સન ૧૯૨૫ થી શરૂ થાય છે અને સન ૧૯૨૭-૨૮, એ બે વર્ષ દરમિયાન એઓ ત્યાં જઈ વસ્યા હતા, એ પરથી એમની થી અરવિંદ બાણુ પ્રતિ કેટલી માઠ ભક્તિ છે તે સદૃશ લક્ષમાં આવશે.

જાતિની હિંમતિ અર્થે તેઓ આમળ પડતો બાગ લે છે. પોતે “ક્ષત્રિય” પત્ર આઠ વર્ષથી તંત્રી તરીકે ચલાવે છે. તેમણે જ ક્ષત્રિય મુદ્ર-શ્યાલયને પશુ સુરક્ષિતિમાં આણી મૂક્યું હતું.

હમણાં તેઓ “નવ ગુજરાત”ના સહ તંત્રી છે. એમનો પ્રિય વિષય તત્ત્વજ્ઞાન છે. તેઓ બંગાળી, મરાઠી અને હિંદીનું સાફ જ્ઞાન ધરાવે છે; પ્રો. કર્વેનું જીવનકૃતિ, હિંદી સાહિત્યનો ઇતિહાસ વગેરે કૃતિઓ એના હાથે તરફે નોંધી શકાય. હાલમાં તેઓ શરૂ બાણુના “સંસાર”ના અનુવાદ કરી રહ્યા છે, જે પુસ્તક સન ૧૯૩૧ વર્ષની “નવ ગુજરાત”ની બેટ તરીકે અપાનાઈ છે.

એમના ગ્રંથો:

૧. શ્રી ઘોડા કેસવ કર્વેનું જ્ઞાતમચરિત્ર	સન ૧૯૨૭
૨. ગરીબની હાય (પ્રેમચંદ્રની નવલિકાઓ)	„ ૧૯૩૦
૩. હિંદી સાહિત્યનો ઇતિહાસx	„ „
૪. જીવનનાં દર્શ (પ્રેમચંદ્રની નવલિકાઓ)	„ „

x મૌલિક કૃતિ. બાકીના અનુવાદ કરેલાં પુસ્તકો છે.

કૃષ્ણલાલ જોડાલાલ શ્રીધરાણી

એઓ સ્થિતિએ દશા શ્રીમાળી વણિક-વેણુવધર્મી છે; મૂળ વતની ભાવનગરના; અને જન્મ પછુ ત્યા તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૧ ના (સંવત ૧૯૬૭ ના ભાદ્રવા વદ ૯) રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ જોડાલાલ નાગજી વડોદરા અને માતાનું નામ શ્રીમતી લક્ષ્મીબેન પોપટલાલ છે. એઓએ હજી લગ્ન કર્યું નથી.

પ્રાથમિક શિક્ષણ ધણુખર ભાવનગરમાં લીધેલું અને તે ત્યાની જાણીતી કેળવણી સંસ્થા દક્ષિણામૂર્તિમાં સાત વર્ષ-પછી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયલા. એમના જીવનપર શ્રી દક્ષિણામૂર્તિના મુખ્ય ચાલકો શ્રીયુત નાનાભાઈ અને શ્રી દરભાઈની ખૂબ અસર થયેલી છે; અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં આવેલો કેાઇપણ વિદ્યાર્થી મહાત્માજી અને કાકા સાહેબ કાલેલકરની પ્રતાપી અસરમાથી વંચિત હોય, એ સંભવેજ નહિ.

તેઓ ચાલુ અર્ધસાત્મક લડતમાં હરઆતથી જોડાઈ, કરાડીમાં ગાંધીજીની પ્રથમ સેના સાથે ધરાસણા જતા પકડાયા હતા. તે બતાવી આપે છે કે જે સંસ્કાર એમના પર પડ્યા છે તે નિરર્થક ગયા નથી. સાહિત્ય પ્રતિ શોખ મૂળથી; અને તે તેમણે હસ્તલિખિત માસિકો જુદે જુદે સ્થળે કાઢીને કેળવ્યો છે. જલનિવાસ દરમિયાન ‘વડો’ નામનું એક નાટક લખ્યું હતું. એમના છૂટક લેખો, કાવ્યો વગેરે પ્રસ્થાન, કુમાર, કૌમુદી વગેરે શિષ્ટ માસિકોમાં આવે છે; અને તે સારી રીતે વંચાય છે.

અમદાવાદમાં થોડા વખતપર ગુજરાત કાલિયાવાડ હાત્ર સંમેલન મળ્યું હતું તેનું સ્વાગત કરવાનું માન એમને પ્રાપ્ત થયું હતું. એમના પ્રિય વિષયો કળા, કાવ્ય અને સમાજશાસ્ત્ર છે.

એમની કૃતિ :

વડો

સન ૧૯૩૧

—

જ્ઞાન ઇમામજ્ઞાન કચસરજ્ઞાન.

એઓ જાતના મુસલમાન-પઠાણ છે. એમનું વતન વડવાણમાં અને જન્મ વડવાણ કેમ્પમાં તા. ૪ થી માર્ચ ૧૮૮૮ના રોજ થયો હતો. પિતાનું નામ કચસરજ્ઞાન અને માર્તાનું નામ દાદી શ્રુ જમાલ છે. એમનું લગ્ન ૧૯૦૭માં ચરાડવા, તાજે પ્રાંતપ્રામા, બાઈ કાતિમા અલ્લુલાઈ સાથે થયું હતું.

એમણે ઇંગ્લેન્ડ સાત ધોરણોનો અભ્યાસ જામનગર હાઈસ્કૂલમાં કર્યો હતો; અને સન ૧૯૧૨માં મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી હતી.

અભ્યાસ દરમિયાન એમને વખતોવખત ઇનામ અને સ્ટોલરશીપો મળેલાં. પિતા એમને ન્દાના મૂકીને મૃત્યુ પામેલા અને શેઠ એસ. જમાલની મદદથી તેઓ આટલો અભ્યાસ કરી શક્યા છે.

છેલ્લા દસ વર્ષથી તેઓ ઉપવેદા સુસ્ત્રમ મિડલ સ્કૂલમાં હેડમાસ્ટર તરીકે કામ કરે છે; અને શિક્ષણકામ સાથે તેઓ સાદિત્વસેવા પણ કરતા રહ્યા છે.

એમની કૃતિઓ :

૧. શાહી ગ્રુપલંકાર	સન ૧૯૨૧
૨. ઇસ્લામની અમૃત વાણી	" ૧૯૨૫
૩. કાનિલ હટાર	" "
૪. દેશાલિમાની બહાદુર બાબુ	" "
૫. ઇસ્લામનું ગૌરવ	(૭૫૫ છે.)

રા. બા. જોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ,

બી. એ. એલ. એલ. બી.

એએ જાતના પાટીદાર (લેવા) છે. મૂળવતની નડિયાદના; અને જન્મ આઠલાવમા (તા. જોરસદ) સંવત્ ૧૯૨૧ના કાર્તિક સુદ ૧૧ ના રાજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ હાથીભાઈ રેવાદાસ દેસાઈ અને માતાનું નામ જીબાબા છે. પહેલા તથા બીજા પત્ની ગુજરી ગયા પછી એમનું લગ્ન વીરસદમા રા. મોતીભાઈ શિવાભાઈ અમીનના દીકરી સૌ. સમલુબા સાથે સન ૧૯૦૩ માં થયું હતું.

એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ આઠલાવમા લીધેલું; માધ્યમિક નડિયાદ હાઈસ્કૂલમા અને કૉલેજ શિક્ષણ મુબાઈમા. સન ૧૮૮૬મા તેઓ બી.એ. ની પરીક્ષા ક્ષતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર ઐત્તિક વિષય લઈને એપ્રિલ-સ્ટન કૉલેજમાથી પસાર કરી હતી. તે પછી બે વર્ષ લૉ કક્ષાસમા ગાળી એલ.એલ. બી., ની પદ્ધિ સન ૧૮૮૮મા મેળવી હતી. કૉલેજના અભ્યાસ દરમિયાન ઈઆડમા નવયક્યાની ઉત્પત્તિ અને પ્રગતિ વિષે નિર્મથ લેખન માટે તેમજ પાસ થયા બાદ યુનિવર્સિટી નિર્મથ 'રિવ્યૂ' કાળડનના કાર્ય અને પરિણામ' (વધે લખવા બદલ ઇનામો મળ્યા હતા.

એચ, એચ, બી થયા પછી ૧૮૮૯ ના જાનેવારીમા તેઓ વડોદરા રાજ્યની નોકરીમા મુનસફ તરીકે જોડયા હતા અને ત્યાં છેક નામજ દીવાનના અને કામચલાઉ દિવાનના મ્હોટા હોદ્દા સુધી પહોંચી, દમથાજ તેઓ ૪૦ વર્ષ સુધી રાજ્યની તેમ પ્રજાની માનભર વફાદારીથી સેવા કરી, નિવૃત્ત થયા છે, અને એ વિષેની વિગતવાર હકીકત 'વડોદરા રાજ્યમા ૪૦ વર્ષ'—એ નામનું રમરણ નોંધનું પુસ્તક એમણે બહાર પાડ્યું છે, તેમાથી મળી આવશે.

એમના જીવન પર બેન્જામિન ક્રાકલીનના લખાણની ઉઠી અસર થઈ હતી અને તેથી પ્રેરાઈને, એનો લાભ અન્ય બંધુઓને આપના એમણે બેન્જામિન ક્રાકલીન નામનું એક પુસ્તક ગુજરાતીમા લખ્યું હતું, જેની અદાપિ એક ઉત્તમ ગ્રંથમા ગણના થાય છે.

તે પછી એજ કોટિમા મૂકી રાક્ષા એવું "જંદગીનું સાક્ષ્ય" એ નામનું પુસ્તક ગુ. વ. સોસાઈટીને એમણે લખી આપ્યું હતું. જે સિદ્ધાંતો, આદર્શ અને બાવના પોતે પોતાના પુસ્તકોમા નિરૂપણ કર્યા હતા, તેનું જીવનમાં અનુસરણ કરવા પોતે ચૂક્યા નથી; અને જીવનમા એમને જે ફતેદ, યશ અને નામના મળ્યા છે, તે ઉપરોક્ત કારણને આભારી છે, એમ તેઓ જાની ઠાકીને કહે છે.

નીતિમય જીવન, સદાચાર, ઉદ્યોગ અને સતત વાચન એ એમનાં જીવનસૂત્રો છે; અને એ વસ્તુઓએ એમને એટલું બધું બળ અર્પેલું છે કે તેઓ સંખ્યાબંધ ઉચ્ચ કોટિના પુસ્તકો લખી, પ્રગ્નને સાફ વાચન પૂરું પાડવાને શક્તિમાન થયલા છે.

પોલીસ કમિશનરના હોદ્દાપર, કે રાજ્યની વસ્તીગણતરીના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે, સર સુબા તરીકે કે કાઉન્સિલના સભ્ય તરીકે, તેઓએ હમેશ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરેલી છે. તેઓએ એકલું રાજ્યનું દિત જોયું છે એમ નથી; પણ પ્રજાપક્ષની હિમાયન કરવામાં પણ કદી પાછા પડ્યા નથી.

જો કે આત્મારે તેઓ નિવૃત્ત થયલા છે તોપણ શાન્ત બેસી નહિ રહેતાં, આગળ મુજબ પ્રજાસેવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે, એ એમની સાત્ત્વિક મનોવૃત્તિનું સૂચક છે.

એમની કૃતિઓ :

૧. બેન્ગલમિત ક્રાંતીનીનું જીવનચરિત્ર	સન	૧૮૯૪
૨. ગુજરાતનો આચીન ઇતિહાસ	"	૧૮૯૬
૩. " અર્વાચીન "	"	૧૮૯૭
૪. જાંજીનું સાક્ષ્ય	"	૧૮૯૮
૫. નીતિશાસ્ત્રની મૂળતરંગે ભા. ૧-૨	"	૧૯૦૧-૨
૬. ધરમાં રમવાની રમતો	"	૧૯૦૨
૭. પૂર્વ તરફના આચીન દેશોમાં સુધારો	"	૧૯૦૩
૮. હેલ્પસ્ કૃત નિર્ણયો	"	૧૯૦૪
૯. દીર્ઘામુખી શી રીતે થવાય	"	૧૮૯૨
૧૦. સારી રીતભાત	"	૧૯૦૫
૧૧. પોલીસ પ્રશ્નોત્તરી	"	૧૯૦૩
૧૨. પોલીસની ક્લાયલ	"	૧૯૦૪
૧૩. વડોદરા રાજ્યનો વસ્તીગણતરીનો રીપોર્ટ	"	૧૯૧૨
૧૪. Castes and Tribes in Baroda state	"	૧૯૧૨
૧૫. Statiscal Abstract of the Baroda state	"	૧૯૧૬
૧૬. વડોદરા રાજ્ય સર્વેક્ષણક ભા. ૧, ૨, ૩, ૪,	"	૧૯૧૭-૧૮
૧૭. Gazetteers of the Baroda state,		
Vol. I and II	"	૧૯૨૨-૨૩
૧૮. Forty years in Baroda.	"	૧૯૨૬
૧૯. વડોદરામાં ચાલીસ વર્ષ	"	"

ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ

એઓ દરિયે રાષ્ટ્રવળ જાહેર છે. એઓ મૂળ વની નંદી
તમે ઉતરના; અને જન્મ સન ૧૯૦૧ માં મેઘાકાશમાં આવેલા જલુપ-
મનમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ મણિશંકર દરેક વિદ્યાર્થીને જાણીતું અને
જાનનું નામ સંચયગ્રા છે. એમના પિતા ઐન્યુએટ હતા; પ્રો. વલ્લભ
સરે વડે રા. કલ્પવનમાં કેટલુંક સંગીત કાર્ય કરવામાં તેમને સંલગ્નતા
હતા. 'સર્વેશ્વર સંમદ' નામના માધરાયાર્થ રચિત સંસ્કૃત મંત્રોના મુખ-
રુપીમાં એમણે નરસિંહ કથોં હતો. કેટલોક વખત કેળવણી ખાતામાં રહ
હતા; તે સમયે શ્રીમંતુસિંદાચાર્યની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિથી પ્રેરણા અને જા
પાડતે તેઓ શ્રી કૃષ્ણ સ્વાધિકારી વર્ગમાં જોડાયા હતા અને 'દા-
કાદ', 'મુદ્રપદ્ય શ્રેણી' તથા 'હાલુ લેખમળા' વગેરેમાં વખતોવખત લેખો-
વ્યવસ્થાને કાગળ પ્રસંગનીય કાર્ય કરતા હતા.

એ લેખન અને સદિત્ય સંસ્કાર એમના પુત્રમાં ઉતર્યા છે.

એમણે પ્રથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ ગે.ધરા અને અણંબા
દીધું હતું.

સન ૧૯૨૫માં દક્ષિણાખૂર્તિ બાલમન્દિર-સ્થાપનામાં તેઓ સહ
અને ત્યંત્રી શ્રીમંતુ મિલુભાઈ બહેકા પાસેથી તા. તેમ પ્રેરક
પત્રી બહુદેવ કરગની ગ્રંથિ તેમના દિલમાં પ્રક

તે પછી તેઓ નર એન્યુએટ સોસાયટી
'બાલમિત્ર' મિત્ર નિમિષ અને એમના
બહુકામાં પ્રિય તે સર્વ પાત્રું તે
નથી. અલમદિત્ય ધનસ
રેલી છે, તે નીચે
મિત્ર વર્ધિતના બે નસતી
પાઠશી; પરંતુ દુર્બલ
આર વર્ધા તે 'શુદ્ધ' અંક

તેઓ જ માત્રે

દમણાં આણુ અદિમ

તેમને પ્રોત્સાહન તેમજ બાળ અર્પવને 'વાનર સેના' નામનું એક અઠવાડિક કોડે છે.

બાલસાહિત્ય ઉજું કરવામા જે ગણી ગાડી વ્યક્તિઓ નજરે પડે છે, તેમા એમના નામનો સમાવેશ થાય છે.

એમના કથા:

૧ ચાર બાન-સવારો	સંન ૧૯૨૭
૨ કુમાર વીરસેન (૨જી આવૃત્તિ)	" "
૩ બાલમિત્રની વાતો ભા. ૧	" "
૪ સિન્દમાદ શેઠ	" ૧૯૨૮
૫ બાલમિત્રની વાતો ભા. ૨	" "
૬ નાન-દમયન્તી	" ૧૯૨૮-૨૯
૭ દેવ કથાઓ (બીજી આવૃત્તિ)	" "
૮ અગુડીઆભાઈ (" ")	" "
૯ વીર-કથાઓ ભા. ૧ (" ")	" "
૧૦ રામો (" ")	" "
૧૧ કા'નો ભરવાડ (" ")	" "
૧૨ બહેન (બાલ-નાટક) (" ")	" "

ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ

એઓ જ્ઞાનિએ રાચકવાળા બ્રાહ્મણ છે. એઓ મૂળ વતની જંજીસર તાલુકા ઉમેરના; અને જન્મ સન ૧૯૦૧ માં રેવાકાઠામાં આવેના જંજીગામમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ મણિશંકર હરગોવિંદભાઈ ભટ્ટ અને માતાનું નામ ચંચળા છે. એમના પિતા ગ્રેજ્યુએટ હતા, પ્રો. ગજનર સાથે વડોદરા કલાજીવનમાં ફેટલુંક સંગીત કાર્ય કરવામાં તેમને સાહાય્યમૂત હતો. 'સર્વદર્શન સમ્રાટ' નામના માધવાચાર્ય રચિત સરકૃત ગ્રંથનો ગુજરાતીમાં એમણે તરજુમો કર્યો હતો. ફેટલોક વખત ડેજવણી ખાતામાં રહ્યા હતા, તે સાથે શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિથી પ્રેરણા અને બળ પામીને તેઓ શ્રી શ્રેયઃ સાધક અધિકારી વર્ગમાં ભોળાયા હતા અને 'મહાકાવ્ય', 'સદુપદેશ શ્રેણી' તથા 'લઘુ લેખમાળા' વગેરેમાં વખતોવખત લેખો-વ્યાખ્યાનો દ્વારા પ્રસસનીય કાર્ય કરતા હતા.

એ લેખન અને સાહિત્ય સરકાર એમના પુત્રમાં હિતર્યા છે.

એમણે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ ગોધરા અને આશુદમાં લીધું હતું.

સન ૧૯૨૫માં દક્ષિણામૂર્તિ બાલમન્દિર-ભાવનગરમાં તેઓ રહેલા અને ત્યાંથી શ્રીયુત ગિજુભાઈ બધેકા પાસેથી તાલીમ લઈ તેમ પ્રેરણા પામી બાલસેના કરવાની વૃત્તિ તેમના દિલમાં પ્રકટી.

તે પછી તેઓ ચરોતર એન્જીનેયરિંગ સોસાયટી તરફથી પ્રકટ થતા 'બાલમિત્ર' માસિકના તરીકે નિભાયા અને એમના તરીકે હેલ્ડ એ પત્ર બાલકોમાં પ્રિય તેમ આકર્ષક થઈ પડ્યું છે, તેમાં એમનો દિરસો ઝોલો નથી બાલસાહિત્ય ઉભું કરવાની ધગશ એમના દિલમાં ફેટલી હોડી વ્યાપી રહેલી છે, તે નીચે આપેલી એમની બાલકૃતઓ પૃથ્વી સમગ્રશે 'બાલમિત્ર' વર્ષિકેના એ અંક કાઢીને ગુજરાતી પત્રકારિત્વમાં એક નવીન જાત પાડેલી, પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેનો ત્રીજો અંક કાઢવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ હોવા ચાર વર્ષથી તે 'ગુણસુંદરી'ના 'બાલક અંક' પણ એડિટ કરે છે.

તેઓ દર માસે 'ગુણસુંદરી'ના બાલ વિભાગ એડિટ કરે છે, અને દમણા ચાલુ અધિકાર રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા ચરોતર એન્જીનેયરિંગ સોસાયટીની નોકરી છોડી, સુરતમાં વાનરસેનાની સેવા કરી રહ્યા છે, અને

અન્દરૂંકર મણિયંકર ભટ્ટ

તેમને પ્રોત્સાહન તેમજ બજા અર્પવાને 'વાનર સેના' નામનું એક અડવાડક કાઢે છે.

બાલસાહિત ઉત્તું કરવામા જે ગણી ગાંડી વ્યક્તિઓ નજરે પડે છે, તેમાં એમના નામનો સમાવેશ થાય છે.

એમના ગ્રંથો :

૧ ચાર બાલ-સંવાદો	સન ૧૯૨૭
૨ કુમાર વીરસેન (૨જી આવૃત્તિ)	" "
૩ બાલમિત્રની વાતો ભા. ૧	" "
૪ સિન્હબાહ શેક	" ૧૯૨૮
૫ બાલમિત્રની વાતો ભા. ૨	" "
૬ નળ-દમયન્તી	" ૧૯૨૮-૨૯
૭ દેવ કથાઓ (બીજી આવૃત્તિ)	" "
૮ અંગુડીઆભાર્ષિ (" ")	" "
૯ વીર-કથાઓ ભા. ૧ (" ")	" "
૧૦ રાગો (" ")	" "
૧૧ કા'નો ભરવાડ (" ")	" "
૧૨ ખેલ (બાલ-નાટક) (" ")	" "

ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

એઓ યાતે ઓગૌડ બાહ્યલુ; અને ગોધરાના મૂળ વતની છે જન્મ પશુ એ જ રથને સન ૧૯૦૧ માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ પ્રાણશંકર દુર્ગાશંકર શુક્લ અને માતાનું નામ રેવાબાઈ છે. એમનું લગ્ન રેવા-કાકા એજન્સી તામે, વીરપુરમાં સન ૧૯૧૯ માં સૌ રમાબહેન સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રાથમિક કેળવણી ગોધરા અને ઝાલોદમાં લીધેલી. ઈંગ્રેજ શિક્ષણ ગોધરામાં લીધેલું, અને વર્ગમાં પણ ઉચો નંબર રાખતા તે કારણે તેમને ઈનામ અને સ્કૉલરશીપ મળતા રહેતા. તેમણે મેટ્રિકની પરીક્ષા તેમજ હાઈસ્કૂલ ગોધરામાંથી સન ૧૯૧૯ માં પહેલે નંબરે પાસ કરી હતી અને મુનિબહસિર્દીમાં પસાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓમાં તેઓ ૧૯ માં નંબરે આવ્યા હતા.

તે પછી ગુજરાત કૉલેજમાં દાખલ થયેલા, અને અભ્યાસ સારો એટલે પ્રિવિયસ અને ઇન્ટરમાં રૂ. ૧૦ અને રૂ. ૧૨ની અતુલ્ય સ્કૉલરશીપો મેળવેલી.

તે અરસામાં મહાત્માજીએ સરકારી શાળા, કૉલેજો સાથે અસહકાર જાહેર કર્યો, તેને માન આપી તેઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયલા અને અત્યારે તેઓ તેના એક અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરે છે.

એઓ જણાવે છે કે એમને આચાર્યશ્રી કાકાસાહેબ કાશેરકર પાસેથી ખૂબ પ્રેરણા અને બળ મળ્યા છે.

એમના અભ્યાસનો પ્રિય વિષય ઇતિહાસ છે. એમનું પ્રથમ પુસ્તક “સીતાદરશુ” બહાર પડ્યું ત્યારે તેનો વિદ્વાન-સાહિત્યવર્ગ તરફથી સારો સત્કાર થયો હતો; અને તેની ત્રણ આવૃત્તિ ટૂંક સમયમાં થઈ છે, એ જ એ પુસ્તકની સફળતા તેમ ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરે છે. “ચીનનો અવાજ” એ જાણીતા અંગ્રેજ લેખક જી. લોવેઝ ક્રિકિન્સનના Letters from John Chinaman નો અનુવાદ છે અને તે એક વાચવાવાચક પુસ્તક છે પ્રસ્તુત પુસ્તક એમના માનસિક વતણનો સદૃશ પરિચય કરાવશે.

શાન્ત રીતે પણ સંજીવન કાર્ય કરવામાં તેઓ પ્રદત્ત રહે છે. વિદ્યાર્થી તરીકે એમની કારકિર્દી જેમ યશસ્વી નિવડી હતી તેમ દેશમેવા કરવામાં પાપિય લાભથી નહિ લોભાતા, જે ત્યાગવૃત્તિ ધારણ કરી છે, તે પ્રશસ્ત છે અને એમની પામેલી પ્રજ્ઞને જે કાંઈ મળશે તે બેચક આદરપાત્ર નિવડશે.

એમની કૃતિઓ :

૧. સીતા દરશુ (ત્રણ આવૃત્તિ) સન ૧૯૨૩
૨. ચીનનો અવાજ " ૧૯૨૭

* G. Lowes Dickinson ના ‘Letters from John Chinaman’ નું સ્વાર્વાવર-રૂપે સંદિત-

જયરામદાસ જેઠાભાઈ નયગાંધી

એઓ જાતના ભાટિયા છે. વતની (કચ્છ) અંજારના અને જન્મ પછી એ જ રથજે સં. ૧૯૬૦ના શ્રાવણ સુદ પુનર્મે-બજેવના શુભ દિવસે- થયો હતો. એમના પિતાનું નામ જેઠાભાઈ કરશનદાસ અને માતાનું નામ ઝવેરબાઈ છે. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૭૬ માં અંજારમાં થયું હતું. એમની પત્નીનું નામ મોતીબાઈ છે.

પોતે ઈંગ્રેજી છ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરેલો છે; છતાં એટલા સમ-યમાં એમણે સદાખ્યાયીઓનો તેમ હેડ માસ્તરનો સારો ચાહ સંપાદન કર્યો હતો.

અભ્યાસ છોડ્યા પછી પિતાની આગાથી હિન્દમાં જુદે જુદે રથજે જમણ કરેલું.

અસારે તેઓ વેપાર અને વડાણવટાનો ધંધો કરે છે; પણ સાહિત્ય-વાચન અને લેખન માટે સદા ઉત્સુક રહે છે.

એમણે કચ્છનો જૂદજૂદ ઇતિહાસ લખીને કિમવી સેવા બજાવી છે. તે કાર્યમાં તેમણે જુનાં હસ્તલિખિત ગ્રંથો ઉપરાંત કચ્છી કાશી, દુહા, લોક-વાર્તા, શિક્ષાલેખ, પાળિયા વગેરેનો ઉપયોગ કરેલો છે; છતાં કચ્છ વિશે હજી ઘણું ઘણું જાણવાનું બાકી રહે છે. એ પ્રાંત બહુ જુનો છે; અનેક પ્રકારની માહિતીથી ભરપૂર છે. તેઓ અવકાશનો સમય એ વિષયને વધુ ખીલવવામાં અને ખેડવામાં ગાળશે તો પ્રાંતની સેવાની સાથે સમસ્ત જનતાને એક મૂલ્યવાન પુસ્તક તેઓ અર્પણ કરી શકશે.

એમના ગ્રંથો :

૧. કચ્છનો જૂદજૂદ ઇતિહાસ	સં. ૧૯૮૩
૨. કચ્છની રસધાર	" "
૩. કચ્છનો બાલોપયોગી ઇતિહાસ	" "

જયસુખરામ પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા, એમ. એ.,

એઓ ગાંધીએ વડનગરા નાગરજ્ઞાલય જુદસથ છે. એમનું મૂળ વતન જુનાગઢ અને જન્મ પણ એ જ સ્થળે સન ૧૮૮૧ (સં. ૧૯૩૭) માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ પુરુષોત્તમરાય રામજી જોષીપુરા અને માતાનું નામ ગંગાલક્ષ્મી છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન જુનાગઢમાં સન ૧૮૯૫ માં રા. મૂળ-શંકર વસાવગાની પુત્રી સ્વ. યુગલલક્ષ્મી સાથે થયું હતું. બીજું લગ્ન સન ૧૯૧૦ માં સ્વ. કલ્યાણરાય બક્ષી-રાજકોટના-ની પુત્રી સ્વ. નિર્મળાગૌરી સાથે અને ત્રીજું લગ્ન સન ૧૯૧૭ માં પેટલાદમાં રા. રતનલાલ ધોળકિયાના પુત્રી સૌ. જ્યોત્સના સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી જુનાગઢમાં લીધેલી. ઉચ્ચ શિક્ષણ જુનાગઢ, લાવનગર અને મુંબઈમાં એમ વારાફરતી જુદે જુદે સ્થળે લીધેલું. સન ૧૯૦૪ માં તેમણે લૅન્ડ્રિક અને ફિયોસેરી લઈને બી. એ. ની પરીક્ષા બાવડીન કૅલેજમાંથી પસાર કરી હતી; અને સન ૧૯૦૫ માં ગુજરાતી ઐતિહાસિક વિષય લઈને એમ. એ. થયા હતા. સન ૧૯૦૬ માં પહેલી એલ. એલ. બી. માં ફોલોઅર્સ થયલા; અને બીજી એલ. એલ. બી. માટે વાણેજી.

સન ૧૯૦૮ માં વડોદરા રાજ્યમાં વિદ્યાધિકારીના (સાહિત્ય ખાતાના) મહાદેવશાહ તરીકે નિમણૂક થતાં ત્યાં તેઓ લાંબા સમય સુધી રહેલા; પણ થોડાક સમયથી કામ પરત્વે કાઠિં મતભેદ થતાં તેઓ છૂટા થયલા છે; જે કે તેમને જે અન્યાય નોકરીના અંગે થયેલો છે તે દૂર કરાવવા અને ફરી અસલ સ્થાને નિભાવા તેમની તજવીજ ચાલુ છે.

કૅલેજમાં હતા ત્યારથી સાહિત્ય અને સમાજ સુધારણા પ્રતિ શોખ; તે ખાતર જન્મસ્થાનમાં એક 'યુનિયન' સ્થાપેલું, ત્યાં નર્સિસ હુ મહેતા વિશે પ્રથમ લેખ લખેલો, જે પાછળથી છપાયેલો અને એ કવિના અભ્યાસી માટે તે એક પ્રમાણભૂત નિર્દેશ ગણાય. તે પછી વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં રહીને તેઓ સતત સરસ્વતી દેવીની ઉપાસના કરતા રહેલા છે.

સન ૧૯૧૨ માં વડોદરામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મળેલી, તેના તેઓ એક મંત્રી નિમણા હતા અને તે પ્રસંગેના લાંબા લેખને ગુજરાતીમાં પ્રસ્તુત 'અંચ અને અંચકાર' જેવું સંગ્રહ "સાક્ષરમાળા" નામનું એક

ઉપરોક્ત રેફરન્સ પુસ્તક પ્રકટ કર્યું હતું, જે ખરે, એમના દીર્ઘ પ્રયત્નનું ફળ હતું.

દિન-દુ વાઙ્મય અને ધર્મ અને સંસ્કૃતિના તેઓ ઉડા અભ્યાસી છે; અને સાહિત્ય અને ઇતિહાસના એક સ્વતંત્ર લેખક અને અભ્યાસી તરીકે ગુજરાતી લેખકોમાં એઓ માનઅર્થુ સ્થાન ધરાવે છે. એમણે લખેલ “ઉત્તરતિવિચાર” નામક સુક્ષ્મ વિચારણાવાળો ગ્રંથ વાંચવાથી આ બાબતની પ્રતીતિ ધર્મ આવશે.

‘સમાજ સાહિત્યમાલા’ અને ‘બાલસાહિત્યમાલા’ ની યોજના કરવામાં અને તેના પ્રકાશન કાર્યમાં એમનો જ હાથ પાછળ રહેલો જણાશે.

વડોદરાની બિન બિન સાહિત્ય અને કેળવણી વિષયક દ્વિદિવસીયોમાં તેઓ અમ્ર ભાગ લેતા; એટલું જ નહિ પણ તે માટે પાઠ્ય પુસ્તકો યોજવા-સુધારવા અને "શ્રી સયાજી વૈજ્ઞાનિક સંઘ સંગ્રહ" જેવા મહત્વનાં કાર્યો આરંભવા અને કરવામાં એમણે અથાગ શ્રમ લેવો હતો.

વળી ધર્મ અને તરવચાન માટે એમને એટલો જ તીવ્ર અનુરાગ; અને વડોદરા રાજ્યમાંથી આશાવણ માટે રજા પર આવેલા ત્યારે ‘શ્રી સારદા-પીઠ’ ની પ્રવૃત્તિમાં સામેલ થઈ, તેના તરફથી કેટલીક મુદત ‘સારદા પીઠ’ નામનું એક માસિક એડિટ કર્યું હતું.

પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે માંદગી આવી જતાં, એમની પ્રવૃત્તિ શાન્ત પડતી; પણ પોતાના પ્રિય વિષયોનું વાચન અને અભ્યાસ તો ચાલુ જ છે.

એમના કેટલાક પ્રકટ અથવા સ્વચ્છ નીચે ઉનારેલી છે, તે બતાવી આપશે કે એમની ભુદ્ધિ શક્તિ કયા કયા ક્ષેત્રોમાં ફરી વળેલી છે:

:: એમની કૃતિઓ ::

૧.	Life and Teachings of Narsinh Mehta* સન ૧૯૦૫	
	(ઇંગ્રેજી)	
૨.	ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતાનું જીવન તથા કવન*	” ૧૯૦૮
૩.	મોત્તેનના નિબંધો	” ૧૯૦૯
૪.	વાણિજ્ય સાહ્ય	” ”
૫.	ગાંધી નિબંધ	” ”
૬.	કાવ્ય કલિકા*	” ૧૯૧૦

૭. ભક્ત કવિ બોજલ*	“ ૧૯૧૧
૮. સાક્ષરમાળા*	“ ૧૯૧૨
૯. અંગ્રેજી સાહિત્ય અને પુરાણકથા.	“ ૧૯૧૫
૧૦. હિંદુસ્તાન તથા યુરોપની પુરાણકથાઓની તુલનાત્મક સમીક્ષા*	“ ”
૧૧. યુદ્ધવીર દિવાન અમરજી* (ઇંગ્રેજી તથા ગુજરાતીમાં)	“ ૧૯૧૬
૧૨. રમરણાંજલિ*	“ ૧૯૧૭
૧૩. અલક્ષનો અદ્ભુત પ્રવાસ	“ ”
૧૪. આપણા લઘુ બન્ધુ અંગ્રેજ ઉર્ફે અંગ્રેજી બાલ શુવન	“ ”
૧૫. મણિશંકર કીકાણી*	“ ૧૯૧૯
૧૬. ગિરનારનું ગૌરવ*	“ ”
૧૭. શ્રી સયાજી વૈદ્યાનિકે શબ્દ સંગ્રહ*	“ ”
૧૮. વીર પુરો (રા. બરતરામ બાનુસુખરામ મહેતા સાથે)	“ ”
૧૯. ઉત્તતિ વિચાર બા. ૧ લો*	“ ૧૯૨૪
૨૦. “ “ બા. ૨ જો*	“ ”
૨૧. અંદગુપ્ત ગૌરવ*	“ ૧૯૨૮
૨૨. નરસિંહ મહેતા*	“ ૧૯૩૧
૨૩. કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર (સ્વતંત્ર ઉપોદ્ધવાત સહિત) આ ઉપરાંત નાગર ‘ત્રિમાસિક,’ ‘શ્રીભક્ત’ અને ‘સાહિત્ય’ વગેરે માસિકોમાં ‘નાગરપુરીમાં પ્રવાસ,’ ‘કવિ અને કવિના’ વગેરે લેખો તથા કવિતાઓ પણ તેમણે પ્રકટ કરાવેલ છે.	“ ”

જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ

એઓ જાને લેકિઆ પાડીદાર; અને મૂળ વતની કરમસદના છે. હમણું તેઓ ઉમરેઠમાં વકીલાત કરે છે. એમના પિતાનું નામ રેવાભાઈ અને માતાનું નામ કસનબા છે. એમનો જન્મ સં. ૧૯૩૨ માં ભાદરણમાં થયો હતો; અને લગ્ન સં. ૧૯૪૪માં આણંદ તાલુકાના ચીખોદા ગામમાં સૌ. હીરાબહેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે કરમસદમાં લીધેલું; અને હવે કેળવણી વડોદરામાં લીધેલી. તેઓએ સન ૧૯૬૬ માં બી. એ. ની પરીક્ષા વડોદરા કોલેજમાંથી પાસ કરી હતી. એ પરીક્ષામાં સંસ્કૃતમાં ઉંચા માર્ક્સ મળવાથી તેમને બાકી દાણ પ્રાપ્ત મળ્યું હતું, જે માન મેળવનાર ગુજરાતીઓ બહુ ઘોડી મંખ્યામાં મળી આવશે. સન ૧૯૬૮ માં એલ. એલ. બી થયા; અને તે પછી ઉમરેઠમાં વકીલાત કરવા માંડી. સન ૧૯૧૩ માં હાકોરના રણુછોડરાયના મંદિરના મેનેજરની જગ્યા મળતાં વકીલાત છોડી. પછુ દસ વર્ષ પછી એ જમાનું રાજનામું આપી ફરીથી વકીલાત શરૂ કરી છે.

અસહકારની ચળવળ વખતે તેમણે દાસરા તાલુકા સમિતિના સર નસિન તરીકે સાઈ કામ કર્યું હતું. મુંગાઈની કોકનિસલમાં પણ લોકનિયુક્ત સભાસદ તરીકે સન ૧૯૨૬-૨૯ માં જર્જ આપ્યા હતા.

લેખનવાચનનો શોખ સરઆતથી; અને તેમાં શ્રીયુત મોતીલાલ અમીન જેવા તરફથી એમને પ્રોત્સાહન મળતું રહેતું તેથી તેમણે નવરાશનો સમય સારા પ્રધોનાં ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવામાં ગાળેલો છે અને એ અનુવાદો, જેને તરણુમીઆ-શુષ્ક કહીએ એવાં નહિ; પણ જે વાંચતાં આનંદ પડે એવાં થયેલાં છે; અને તે ઉપયોગી કૃતિઓ છે.

:: એમના પ્રધો ::

૧. હેત્રી ફોસેટનું જીવનચરિત્ર	સન ૧૯૦૨
૨. ઇલિઝાબેથ રાણીનો સમય	„ ૧૯૦૬
૩. જીવનનો આદર્શ	„ ૧૯૦૭
૪. ઓઓની પરાધીનતા	„ ૧૯૦૮
૫. સુખ અને શાન્તિ	„ ૧૯૧૬
૬. ઇંગ્રેજ રાજ્યવંધારણ	„ ૧૯૨૧
૭. દાનવીર એન્ડ કનિંગમી	„ ૧૯૨૬

અવેરચંદ કાળીદાસ મેઘાણી

એઓ જાતિએ દશા શ્રીમાળા વણિક (જૈન); અને જન્મ ચોટીલા (પાંચાણ) માં સં. ૧૯૫૩ ના આવણ વદ પાંચમના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કાળીદાસ દેવચંદ મેઘાણી અને માતાનું નામ ધોળાઆઈ વીરજી રૂપાણી છે. એમનું લગ્ન જેતપુરમાં સં. ૧૯૭૮ માં સૌ. દમયન્તીબહેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી એમણે રાજકોટ, દાહા, પાળાઆદ વગેરે જામોમાં લીધેલી; માધ્યમિક શિક્ષણ માટે વડવાણ કેમ્પ, જગસરા, અમરેલી વગેરે સ્થળોએ કરેલા અને કોલેજનો અભ્યાસ લાવનગર-સામળદાસ કોલેજમાં અને જુનાગઢ-આઉદીન કોલેજમાં કરેલો. સન ૧૯૧૬ માં તેઓ ઈંગ્રેજ અને સંસ્કૃત ઐત્તિક વિષય લઈને બી. એ. પાસ થયા હતા.

એમનો આત્મ વ્યવસાય પત્રકારિત્વ અને અંથલેખન છે અને અભ્યાસનો પ્રિય વિષય લોકસાહિત્ય છે.

એઓએ એક પ્રસંગે બોલતાં કહેલું કે કલકત્તામાં એસ્મુમિનમના કારખાનામાં પોતે ગેનેશજી કામ કરતા ત્યાંથી એ સ્વભાવને પ્રતિકૂળ કામ છોડી ઠાઠિયાવાડ પાછા આવ્યા, ત્યારે શું પ્રવૃત્તિ કરવી એ વિષે પોતે દિશાચલ્ય હતા. તે વખતે એમને સૌરાષ્ટ્રના તંત્રી શ્રી. અમૃતલાલ શેઠે પકડી લીધા, સાહિત્યપ્રકાશનનું કાર્ય ઉઘાડી તેમના હાથમાં મૂક્યું અને તેમની સાહિત્યપ્રતિભાને બોડેશું સ્વતંત્ર મેદાન આપ્યું. ત્યારથી સાહિત્ય અને લેખનવાચન પ્રતિભા શોખ ખૂબ ફાલ્યો-ખીંચ્યો છે, એટલે દરજે કે "સૌગંદ" સાથે અમૃતલાલ શેઠના પેઢે એમનું નામ પણ સંકળાયેલું રહેશે; અને તે ખાસકરીને લોકસાહિત્ય, કથા વાર્તા અને લોકગીતનાં એમનાં કિમતી પુસ્તકોથી.

અગાઉ મુરોપિયન વિદ્વાનો જૂનું લોકસાહિત્ય બેળું કરવાને મૂલ્ય કરતા અને તેની કાંઈક વાનગી છન્ડિયન એન્ડીકવેરીના પુસ્તકોમાં મળી આવશે. સ્વ. મી. જેકરને ગુજરાતીઓની માન્યતા અને આચારવિચાર વિશે એક લોકસાહિત્યનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

તે પછી આપણે અદિ પ્રથમ પ્થાન દોરનાર સ્વ. રણજીતરામ, જેમણે પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં એ વિષય પર લેખ વાંચ્યો હતો. તેઓ જાણું કરી શકેલા નહિ; અને જે કાંઈ થોડો પણ લોકમીનને મંમદ કરેલો તે સુરત રણજીતરામ રમારક સમિતિએ પ્રકટ થયો છે.

પરંતુ એ વિષયનું પદ્ધતિસર નિરુપણ અને મંપાદન કાર્ય, તે સારું અને શાસ્ત્રીય રીતે કરવાનો યશ તો શ્રીયુત મેઘાણીને જ ધટે છે.

લોકજીવનનું તાદરશ રેખાચિત્ર દોરતું એ રસસાદિત્ય-લોકગીત અને કથાવાર્તા-લાંબા સમયથી અંધારામાં ધૂળમાં દટાઈ પડ્યું હતું.

પણ તેને પ્રકાશમાં આણવાનો જ ફક્ત નહિ; પણ તે પ્રચલિત અને લોકપ્રિય કરવા બદલ જે કાંઈ એક બ્યક્તિને માન આપવું ધટે તો તે શ્રીયુત મેઘાણીને છે અને એમના એ કાર્યની કદર રણજીતરામ સ્મારક સમિતિએ એમને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ કરી છે તે, સર્વથા યોગ્ય થયું છે.

આપારે તો લોકસાદિત્યના નામ સાથે શ્રી. મેઘાણીનું જાયાચિત્ર જન-તાની આખ સમક્ષ આવી ખડું યાવ છે; અને તેમને બોલતા ગાતા સાંભળવા, એ પણ જીવનની એક મીઠી ક્ષણ છે.

“સારાષ્ટ્ર” કાર્યોક્ષયનું તેઓ એક ઉમદા રત્ન છે; અને તેમાંથી પડેલો પ્રકાશ, એમના લેખો અને કાવ્યોદ્ધાર અને સ્ફૂર્તિદાયક હોય છે. એમના ‘સિંધુડા’ એ તો આજી રાષ્ટ્રીય યુદ્ધમાં અનેકના જીવનમાં નવીન પ્રાણ મંચાયા હતા. વળી જાપામાં આગ્યું હતું કે માછરૂટ સમક્ષ કેશના અંતે જે ગીત એમણે ગાઈ સંભળાવેલું, તેની અસર એટલી સચોટ અને ઉડી થઈ હતી કે કોર્ટમાં હાજર રહેવા સૌની આખમાયી આંસુ સર્પા હતાં. એમની સળ પણ ભારે-ચુન્દા વિના-કરવામાં આવી હતી; પણ એ અન્યાયને એમણે ખામોશ રાખી સદન ક્યો હતા અને એમ બતાવી આપ્યું હતું કે તેઓ જેમ એક સારા લેખક છે; તેમ સાચા સત્યાગ્રહી વીર પણ છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. કુરબાનીની કથાઓ (બે આવૃત્તિ ૧૯૨૩)	સન ૧૯૨૨
૨. એશિયાનું કલંક (ત્રણ આવૃત્તિ ૧૯૨૩, ૧૯૨૬)	„ ૧૯૨૩
૩. ડોલીમાની વાતો („ ૧૯૨૬, ૧૯૨૮)	„ „
૪. મરણિયું આયર્વેન્ડ	„ „
૫. સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૧ (બે આવૃત્તિ ૧૯૨૬)	„ „
૬. „ „ ભા. ૨*	„ ૧૯૨૪
૭. „ „ ભા. ૩* (બે આવૃત્તિ ૧૯૨૮)	„ ૧૯૨૫
૮. „ „ ભા. ૪*	„ ૧૯૨૬

૯. સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૫૪	॥ ૧૯૨૭
૧૦. રાણો પ્રતાપ (ત્રણ આવૃત્તિ ૧૯૨૩, ૧૯૨૬)	॥ ૧૯૨૩
૧૧. રાજા રાણી	॥ ૧૯૨૪
૧૨. રઢીયાળી રાત ભા. ૧૦ (ત્રણ આવૃત્તિ ૧૯૨૬, ૧૯૨૮)	॥ ૧૯૨૫
૧૩. „ „ ભા. ૨ (બે આવૃત્તિ ૧૯૨૮)	॥ ૧૯૨૬
૧૪. „ „ ભા. ૩ (બે આવૃત્તિ ૧૯૨૬)	॥ ૧૯૨૭
૧૫. શાહજહા	॥ ૧૯૨૬
૧૬. દાદાજીની વાતો (ત્રણ આવૃત્તિ સં. ૧૯૮૩, સન ૧૯૨૬)	॥ ૧૯૨૬
૧૭. ઝંકાધારી (સંયુક્ત કૃતિ, શ્રી. કલસભાઈ ઝંકાધારી સાથે) (બે આવૃત્તિ ૧૯૨૮)	॥ ॥
૧૮. ઝંકાવટી (બે આવૃત્તિ ૧૯૨૮)	॥ ૧૯૨૭
૧૯. સલ્લીર શ્રદ્ધાનંદ (બે આવૃત્તિ ૧૯૨૭)	॥ ॥
૨૦. હંગેરીનો તારણધાર	॥ ॥
૨૧. સોરઠી બહારવટીઆ ભા. ૧૪ (ત્રણ આવૃત્તિ ૧૯૨૮, ૧૯૨૬)	॥ ॥
૨૨. „ „ ભા. ૨૪ (બે આવૃત્તિ ૧૯૨૬)	॥ ૧૯૨૮
૨૩. „ „ ભા. ૩૦	॥ ૧૯૨૬
૨૪. હાલરકાર (બે આવૃત્તિ ૧૯૨૬)	॥ ૧૯૨૮
૨૫. સૌરાષ્ટ્રના ખડેશમાં	॥ ॥
૨૬. વેળીનાં ડુલ્લ (ત્રણ આવૃત્તિ ૧૯૨૮, ૧૯૩૦)	॥ ॥
૨૭. સોરઠી સંતોષ (બે આવૃત્તિ ૧૯૨૬)	॥ ॥
૨૮. ચુંદલી ભા. ૧૬ (બે આવૃત્તિ ૧૯૨૮)	॥ ॥
૨૯. „ „ ભા. ૨૦	॥ ૧૯૨૬
૩૦. કિશોર	॥ ॥
૩૧. ઋતુ ગીતો	॥ ॥
૩૨. નરવીર લાલાજી (સંયુક્ત કૃતિ)	॥ ॥
૩૩. મિસરનો મુક્તિ સંગ્રામ	॥ ૧૯૩૦
૩૪. સિંધુડોલ	॥ ॥
૩૫. સોરઠી ગીનકથાઓ	॥ ૧૯૩૧

• સ્વતંત્ર કૃતિઓ છે; જ્યારે બાકીનાં એવા અનુવાદ કરેલાં વા દેલ્લાહ મંથેના આધારે રચ્યાં છે.

તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાલજી, એલ. ટી. એમ.

એઓ ગાંધીજી મોટ વણિક અને હળવદ (ધાંગધ્રા રાજ્ય)ના વતની છે. ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં એમનો જન્મ હળવદમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ પોપટલાલ નયુભાઈ અને માતાનું નામ શિવકુંવર કુંવરજી છે. લગભગ ૨૨ વર્ષની ઉંમરે એમનું લગ્ન શ્રીમતી ગોદાવરીબહેન સાથે વડવાણમાં થયું હતું.

હળવદમાં સાત ધોરણ પૂરાં થયાં પછી તેઓએ મુંબઈમાં ફોર્ટ પ્રોપ્રિયટરી હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કર્યો હતો અને ત્યાં દરેક વાર્ષિક પરીક્ષામાં પહેલો નંબર તેઓ રાખતા. સન ૧૯૦૫માં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી તે વખતે તેમને વિદ્યાન માટે એમની સ્કુલનું ઇનામ મળ્યું હતું.

તે પછી વિક્ટોરિયા જ્યુનિયી ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં દાખલ થયલા અને ત્યાંની L. T. M.ની ડીગ્રી મેળવેલી. અહિંની કારકિર્દી પણ ઇંગ્રેજ શાળા જેવી યશસ્વી નિવડી હતી. દરેક પરીક્ષામાં સ્કોલરશીપ અને ઇનામ મેળવનાં; એટલું જ નહિ, પણ તેઓ ત્યાંની ફેલોશિપમાંથી છૂટા થયા ત્યારે વિદ્યાર્થીઓએ એમને એક માનપત્ર આપી, એમની લાયકીની કદર કરી હતી.

વિક્ટોરિયા ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાંથી ફારેગ થયા પછી તેઓ વડોદરા કલાલયનમાં જોડાયલા અને અત્યારે તેઓ વડોદરા રાજ્યના વેપાર ઉદ્યોગ ખાતામાં વિવિંગ આસિસ્ટન્ટ તરીકે કામ કરે છે.

મીલ લાઈનમાં કામ કરનારાઓમાંથી એવા થોડા પુરુષો મળી આવશે કે જેમને સાહિત્ય માટે અત્યંત પ્રેમ હોવા છતાં, સાહિત્યલેખનમાં કંઈ ફાળો આપના હશે.

પણ એમના મંબંધમાં કંઈક જૂઠું જોવામાં આવે છે. એમની કલમમાંથી દરદમેશ કંઈને કંઈ લેખ વા વાર્તા ઝરતી રહે છે અને તેના કારણે એમના સાહિત્યનાં પુસ્તકોની સંખ્યા પણ મોટી થઈ છે.

ન્દાનપણથી એ સાહિત્યસંસ્કારનો પાસ એમને એમના પિતા પાસેથી લાગેલા; અને એમના સ્વર્ગસ્થ બંધુ હેમચંદ, જેઓ સાહિત્યના ભારે શોખીન હતા તેમણે, એમને એ દિશા પ્રતિ વાળેલા. ઇતિહાસ અને પ્રાચીન સાહિત્ય એ એમના પ્રિય વિષયો છે. એમનું ધાર્મિકમંથોનું વાચન વિશેષ અને સાહિત્યકારોમાં કલાપી અને ગોવર્ધનરામે અસર કરેલી; અને બીજાઓની પેઠે ગાંધીજીયામાંથી તેઓ પણ મુક્ત રહી શક્યા નથી.

સન ૧૯૦૮ માં ‘સાજ વર્તમાન’માં ન્હાના લેખો, વાર્તા લખવાનું આરંભેલું. તે પછી “ગુજરાતી”ના દિવાળીના અંકોમાં એમની ઐતિહાસિક વાર્તાઓ પ્રકટ થવા માઢી અને અત્યારે તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક વાર્તાના મુનના લેખક તરીકે સારી રીતે જાણીતા છે.

આ વિષયની સાથે પોતાના ધંધાના અંગના પુસ્તકો પણ તેમણે રચ્યા છે. જેમકે હાથવણાટ ભા. ૧ અને ૨; અને રાજ્ય માટે ‘પાટણના પટોળા’, ‘વડોદરા રાજ્યની કારીગીરી’, ‘સુધરેલી દગની સાળ’, ‘હાથવણાટના કારખાના’, ‘કળાકૌશલ્ય’ વગેરે વિષયો પર પત્રિકાઓ લખી આપી હતી.

એમની પ્રવૃત્તિ એટલેથી અટકતી નથી. સિનેમા માટે અત્યંત શોખ છે; એટલે સુધી કે તે માટે એક બે ફિલ્મ પણ સિનેમા કંપનીઓને એમણે લખી આપી છે.

આ પ્રમાણે જૂની દિશામાં-ધંધામાં પડ્યા છતાં, તેઓ સાહિત્યસેવા સતત અને સારા પ્રમાણમાં કરતા રહ્યા છે, એ ખુશી થવા જેવું છે અને અન્યને તેમાંથી જરૂર પ્રેરણા-પ્રોત્સાહન મળે.

એમના પુસ્તકોની સંકલના, રચના, મુદ્રણકામ, કાગળ, ચિત્રા વગેરે મુંઢર હોય છે; અને તે સાથે તેની કિંમત પણ મધ્યમસરની હોય છે, તેથી તેના ઉપાડ પણ મોટો હોય છે.

એમની કૃતિઓ :

૧. હાથવણાટ	પ્રથમ ખંડ	સન ૧૯૨૨
૨. "	દ્વિતીય ખંડ	" ૧૯૨૩
૩. વીરની વાતો	પુ ૧ (ત્રણ આવૃત્તિ)	" ૧૯૨૫
૪. " "	પુ. ૨ (બે આવૃત્તિ)	" ૧૯૨૬
૫. " "	પુ ૩ (" ")	" ૧૯૨૮
૬. અજમિય અથવા ગરીબનું નસીય ગરીબ	ભા. ૨ ભે.	" "
૭. પ્રેમ પ્રભાવ		" ૧૯૩૦
૮. વીરંગનાની વાતો		" ૧૯૩૧
૯. વીર વતરાજ (બાળ વીરકથા)		" "

ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ

એઓ માતિએ ખરેડી સમવાયના ઔદિચ્ય આહુત્ય-સામવેદ, નૃસ્ય પ્રવર, કૌયમી સાખાના; મૂળ વનની જુના સાવર, પ્રગણે કુંડલા, સંસ્થાન ભાવનગર; પણ અત્યારે કિશોરસિંદજ તાલુકા રકુલ-રાજકોટમાંના હેડ-માસ્તરના પદે છે. એમનો જન્મ તા. ૨૨ મી મે, સન ૧૮૮૮-સંવત ૧૯૪૪ના વૈશાખ સુદ ૧૨-ને સોમવારે કુંડલા પ્રગણાના સેજળ ગામે થયો હતો.

એમના પિતાનું નામ ગૌરીશંકર મુદરજી વ્યાસ અને માતાનું નામ જ્યકુંવર દીરજી છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન ૨૧મા વર્ષે વડોદરા રાજ્યના અમ-રેલી પ્રાંતના વાંકીયા ગામે થયું હતું અને બીજું લગ્ન ૩૨મા વર્ષે; એમના પત્નીનું નામ સૌ. શાન્તાબહેન નરમોરમ છે.

પ્રાથમિકે કેળવણી ઘણીખરી જુના સાવરમાં લીધેલી. પણ માસ્તરનાં મારકણા રવભાવથી અકળાઈ કંટાળીને તેઓએ સાતમું ધોરણ, વતન છોડી, મોસાળ પીઠવડીમાં પૂરું કર્યું હતું.

એઓ સોળ વર્ષની ઉંમરે પહેલ્યા ત્યારે એમના પિતાનું અવસાન થયું; અને કુટુંબનો ભાર એમના પર આવી પડ્યો. એમના પિતા વૈદ્ય હતા પરંતુ એ ધંધાના જોષ્ઠતા સંસ્કાર પોતાપર પડેલા નહિ, એટલે તેના પ્રતિ રુચિ છતાં કેળવણી ખાતાને પસંદ કર્યું. ૧૯૦૬થી લગભગ ૪ વર્ષ સુધી પ્રાથમિકાભ્યાસમાં કામ કર્યું હતું. એ અરસામાં સાદિત્ય વાચન-લેખનની પ્રવૃત્તિ જારી રાખેલી; પછીથી સને ૧૯૧૧માં વડોદરાની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં જોડાઈ, અભ્યાસમાં સફળતા મેળવી; અને ઉચ્ચ પ્રકારના માનચાહની સાથે ઉપરીથી પ્રોતિ સંપાદન કરી હતી. એ વખતે 'નર્મદા પ્રવાસ' વિશે નિબંધ લખવા બદલ ઇનામ પણ મેળવેલું. 'તે, પછી ફેટલાક પ્રતિજ્ઞા સંલેગમાં મૂકાતાં, તેમને અમદાવાદમાં આવી વસવું પડ્યું; અને તેમને રૂએ એવું કાર્ય નવજીવન કાર્યાલયમાં મળી આવ્યું. ત્યાં ચાલુ પ્રવૃત્તિ સાથે ૭-૮ વર્ષ પહેલાં શરૂ કરેલું બાલગીનો લખવાનું ફરી એમણે આરંભ્યું અને તેમનો 'રતનગા'નો ગરબો પ્રથમ નવજીવનમાં પ્રકટ થતાં, જનતાનું તે પ્રતિ ધ્યાન ખેંચાયું. તે પછી એમનાં 'નવાં બાલગીતો' બહાર પડ્યાં. તેની વર્ણનશૈલી ચિત્તાકર્ષક, ચિત્રાત્મક અને રમ્ય હોવાની

સાથે તેના શબ્દોની પસંદગી અને વપરાશ એટલા સરલ અને સચોટ હતા કે તે કાવ્યો લોકપ્રિય થતા વિનય થયો નહિ, અને એટલે દરમિયાને તેનાં વખાણુ થયા કે તે લેખકને નોમવ પ્રાપ્ત જેવું એકાદ ઇનામ તે કૃતિઓ માટે અપાવું જોઈએ એવી ભલામણ થઈ હતી. (જુઓ, “સાહિત્ય”.)

કવિતા માટે એમને નૈસર્ગિક પ્રીતિ છે અને સૃષ્ટિદર્શનમાયી તેમને ખૂબ પ્રેરણા મળી આવે છે. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સંત-કવિઓની અસર એમના જીવન પર લહોળી થઈ છે. એમના કાવ્યોમા શબ્દોની સરળતા, સ્વાભાવિકતા અને પદ્યચાલિત્ય ઝગડી રહે છે, તે કેટલેક અંશે એ સાધુ-કવિઓના કાવ્યોની અસરનું પરિણામ છે.

એમણે ‘સદ્ગુરુ ચરિત્ર’ નામનો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુઓ વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપતો એક ભક્તિયોગ્યક અંશ રચ્યો છે, તે પણ ઉપરોક્ત કથનનું સમર્થન કરશે. શ્રીયુત મહારાજાના સહભાગી સ્વામીના ચરિત્રઅંશ સાથે પ્રસ્તુત અંશને સ્થાન આપી શકાય, એટલું તે ઉચ્ચ કોટિનું અને સાહકારમુક્ત હોવાની સાથે હૃદયદ્રાવક છે.

હમણા જે પદ પર પોતે છે, ત્યાં જે કામ સમય મળે છે, તે તેઓ વાચન, તત્ત્વચિન્તન અને કવિતા રચવામા ગાળે છે.

એમની કૃતિઓ

૧. નવાં ગીતો (બાજોપયોગી)	સન ૧૯૨૫
૨. સદ્ગુરુ ચરિત્ર	” ”
૩. નવાં ગીતો ભા. ૨ જે	” ૧૯૨૫
૪. શાજોપયોગી નવાં બાજગીતો (ભા. ૧-૨નો સંગ્રહ-વધારા સહિત)	” ૧૯૨૬
૫. જે દેશગીતો (સૌરાષ્ટ્ર : ભારતી)	” ૧૯૨૮

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ (કાકા સાહેબ) કાલેલકર

એઓ રાતે ગોડ સારસ્વત બાહ્ય છે. મૂળ વનની બેલગામમાં આવેલા રહાપુર ગામના અને હેલ્લાં ચૌદ વર્ષ (૧૯૧૭) થી સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં મહાત્માજી સાથે આવી વસેલા. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૬; સં. ૧૯૪૨ના ક્રાંતિક વદ ૧૦ ના રોજ સનારામાં થયો હતો. એમના પિતાનું પૂરું નામ બાલકૃષ્ણ શ્યામજી કાલેલકર અને માતૃશ્રીનું નામ આ. સૌ. કે. રાધાબાઈ (ગોદાવરીબાઈ બિસે) છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૦૨-માં (સં. ૧૯૫૮ના જેઠ માસમાં) રહાપુરમાં જ આ. સૌ. કે. લક્ષ્મીબાઈ-તે સુદરાબાઈ વામનરાવ શિરોડકર-સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક કેળવણી જૂદે જૂદે લગભગ દસ બાર રથજે લીધી હતી અને કૉલેજનો અભ્યાસ પૂના અને મુંબાઈમાં કર્યો હતો. કૉલેજમાં એમને રોકાવરણીયો મળતી. એમણે ફિલસૂફી અને ન્યાય ઐતિહાસિક વિષય તરીકે પસંદ કરી બીજા વર્ગમાં બી. એ.ની પરીક્ષા સન ૧૯૦૭ માં ફરગ્યુસન કૉલેજમાંથી પાસ કરી હતી. તે પછી ફર્ટ્ એલ એલ. બી. પસાર કરેલી અને બીજી એલ એલ. બી. માટે વાંચેલું પણ ખર્ચ; પણ તેમાં ખેરી શકેલા નહિ.

એમના પ્રિય વિષયો ઉપનિષદ અને જ્યોતિષ છે. એમના જીવનને, સ્વામી વિવેકાનંદ, ટાગોર અને ગાંધીજીનાં લખાણો અને જીવનથી, નવીન બળ મળ્યું છે. વળી રવ. રાનડે, શ્રીયુત અરવિંદ ધોળ, કુમારસ્વામી અને સિરદાર નિવેદિતા, એઓની અસર પણ એમના પર થોડી થઈ નથી.

એ સર્વ મહાન પુરોહિત અર્વાચીન દિંદના પ્રતિભાશાળી વિધાયકો છે અને એમની પાસેથી જે પોતાને પ્રાપ્ત થયું, તેને જીવનમાં ઉતારવા અને તે પ્રમાણે આચરવા અને જનતાને તેનો ઉપદેશ કરવા એમણે મન લીધેલું હોય એમ એમનું તે પછીનું જીવન કહે છે.

દેશની ગરીબ સ્થિતિથી તેમનું દિન બહુ દાઝતું-દ્રવતું; રાષ્ટ્રસાધના મહારાષ્ટ્રમાં તિલક વગેરેના પ્રચારકાર્યથી જીવંત હતી, તેની અસર એમના પર પણ થઈ હતી અને વિવેકાનંદ વગેરેનાં લખાણો વાંચતાં, એ લાગણી બહુ તીવ્ર અને આવેશવાળી બની હતી. તે કારણે તેઓ બહુ ફરેલા; તે દરમ્યાન તેમણે ઝપિફુળ, હરદાર, સિંધ, શાંતિનિકેતન અને બંગાળા પ્રજાચર્યાશ્રમમાં કામ કરેલું. અનેક જાણીતા પુરોહિતો સમાગમ શોધેલા; પણ એમના અંતરની તરસ તો મહાત્માજીએ જ છીપી; અને ત્યારથી તેઓ એમના અનન્ય ભક્ત, નિજ જન થઈને રહેલા છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠને પોષવામાં અને ગુજરાતી દ્વારા જનતામાં મહા-
ત્માજના ઉપદેશનો પ્રચાર કરવામાં એમની કલમે જે કિમતી ફાળો આપ્યો
છે તેમજ સ્વતંત્ર, નૈસર્ગિક વિચાર અને લાપાસૈલીવાળું ગદ્ય નવું અને
જોમવાળું ઉત્પન્ન કર્યું છે તે મનરંજક અને અસરકારક નિવડી, વાચકને તેના
પ્રવાહમાં ખેંચે છે અને એની તેના પર પ્રબળ-જબરજસ્ત અસર થાય છે.

નવજીવન અને નવજીવન પ્રકાશન મંદિર સાથેનો એમનો સંબંધ નિકટ
અને જાણીતો છે અને તે દ્વારા આપેલો ફાળો સંગીન અને કિમતી જણાશે.

એમની તે સફળતાની કુચી એમના ચારિત્ર્યમાથી મળી આવશે.
તે જેટલું શુદ્ધ, પવિત્ર છે અને જેટલું સિદ્ધાંત માટે ટેકીકુ તેટલું તે
પ્રમાણે વર્તન કરવા આગ્રહી છે. તેનું એક ઉજ્જવળ ઉદાહરણ એમના
સાંસારિક જીવનમાથી મળી આવે છે. સત્યાગ્રહની લડતના સિદ્ધાંતના
આચરણ અંગે એમને એમના પત્ની અને પુત્ર સાથે તીવ્ર વિરોધ થયો;
એટલે સુધી કે સિદ્ધાંતના નેક ટેક ખાતર માતા પુત્ર અને પતિ એક
બીજાથી છૂટા પડ્યા. એક આર્થ અબજાને અને પતિને એમ જૂદાં
પડતાં જેટલું દુઃખ થયું હશે તેની કલ્પના કરવી બસ થશે. છતાં
એમનામાં જેવું ઉત્કૃષ્ટ હિર પ્રકાશનું હતું તેની પરીક્ષા, પુત્ર મહાત્માજી
સાથે હાંડી કુચમાં બહુ તજ દબાને ગયો ત્યારે થઈ હતી; અને એમના
પત્નીનો અંત સમયનો પતિ સાથેનો છેલ્લો ભેટો જેમ કશું તેમ એક
આર્થ અબજાને ગૌરવ આપી, તેમના માટે આપણને માન ઉપજાવે અને
પ્રેરણાદાયક અને પ્રેરક થાય એવો હતો.

ગુજરાતીને નિજ લાપા માની એ મહારાષ્ટ્ર ખંધુએ જે અપૂર્વ સેવા
આપણા સાહિત્યની કરી રહ્યા છે, તે કદિ વિસરી શકાશે નહિ.

એમની કૃતિઓ:

૧ રામતીર્થ (મરાઠી)	સન ૧૯૦૮
૨ સ્વદેશી ધર્મ	" ૧૯૨૦
૩ હિમાલયનો પ્રવાસ	" ૧૯૨૩
૪ પૂર્વ રંગ	" "
૫ કાલેલકરના લેખો ભાગ ૧	" ૧૯૨૪
૬ " " ભાગ ૨	" ૧૯૨૫
૭ આતરાતી દિવાલો	" "

સૌ. દીપકબા દેસાઈ

એઓ ગાંધિએ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ; પેટલાદના વતની અને સુપ્રસિદ્ધ દિ. બ. મણિભાઈ જ્ઞાનાર્ધના પુત્રી થાય છે. એમનો જન્મ પેટલાદમાં સંવત્ ૧૯૪૭ ના શ્રાવણ વદ ૭ ના રોજ થયો હતો.

પોતે પ્રાથમિક કેળવણી પૂરી લીધા પછી વડોદરા કેમ્પની ઈંગ્લિશ નિશાળમાં તેમ મુખ્યાર્થમાં એલેક્ઝાન્ડ્રા ગર્લ્સ સ્કૂલમાં ઈંગ્લિશનું શિક્ષણ તથા ધોરણ સુધીનું લીધું હતું; અને સં. ૧૯૪૯ માં શ્રીકૃષ્ણ દિગ્ગતભાઈ પ્રભુભાઈ દેસાઈ વડોદરા સાથે લગ્ન થયા પછી પણ એ અભ્યાસ ખાનગી રીતે વધારતા રહ્યા છે. એક વિદ્યુદી બાઈ તરીકે દિન્દુ ઓએના વારસાઈ હજી મેંબરી થીમંત મહારાજ સર શ્યામજીરાવની સરકારે ખાસ કમિટી નીમી હતી, તેમાં તેમને એક સભ્ય તરીકે નિમ્ણા હતા. સંગીતનો અભ્યાસ સારો કરેલો છે; અને તે શિક્ષણ એમણે મરાઠુર સંગીતાચાર્ય મૌલાબક્ષ પાસેથી લીધેલું. વળી ખાસ નવાઈ પામવા જેવું એ છે કે પોતાને કવિતા રચવાનો શોખ થવાથી ગુજરાતી પિંગળનો અભ્યાસ એમણે જાણીતા સાક્ષર છાંટાલાલ નરસેરામ ભટ્ટ પાસેથી કર્યો હતો.

એ જ પ્રમાણે ભરતચંદ્રમાં પ્રવીણતા મેળવેલી અને સન ૧૯૨૩ ના ધનિષ્ઠવન ઈન્ડરટ્રાવલ એકઝીમીશનમાં કીડીયાના નમુના માટે સુવર્ણચંદ્રક એમને અપાયો હતો.

ઓએની પ્રગતિ અર્થે થતી પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ ઉત્સાહપૂર્વક રસ લે છે; અને શ્રી ચીમનાબાઈ ઓ સમાજના તેઓ અગ્રણ્ય સભાસદ છે. એટલા પરથી એમની શુદ્ધિચિંતા, જ્ઞાન અને સમાજમાં જે ઉચ્ચ સ્થાન એમણે પ્રાપ્ત કરેલું છે, તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે; પણ એ બધામાં એક કવિયત્રી તરીકે તેઓ જાણીતા છે. માસિકોમાં એમના કાવ્યો અવારનવાર પ્રકટ થતાં રહે છે; અને તેનો જીને સંગ્રહ 'ખંડ કાવ્યો'—એ નામથી બીકૃત મંજુલાક્ષના પ્રવેશક સહિત છપાયો છે. વળી મરાઠી વગેરે પરથી 'સંજીવની' નામનું નાટક પણ ગુજરાતીમાં ઉતારેલું છે. આમ એમની પ્રવૃત્તિ કોઈ રીતે લોકોપકારક ચાલુ રહે છે.

એમની કૃતિઓ:

૧ સ્તવન મંજરી	સન ૧૯૨૩
૨ ખંડ કાવ્યો	" ૧૯૨૬
૩ સંજીવની+	" ૧૯૨૯
૪ રાસ જતીદીપ	

નમરાઈ નાટક 'વિદ્યા ઉચ્ચ' વગેરે પરથી—નવાં ગાયનોની હોમરૂની સાથે. X-૫૫૫૫

ધીરજલાલ અમૃતલાલ ભટ્ટ

એઓ યાતે પ્રજોરા નાગર બ્રાહ્મણ છે. વનની ધંધુકા તાલુકે, રોજકા ગામના; પિતાનું નામ અમૃતલાલ વિક્રમજી ભટ્ટ અને માતાનું નામ જુહીબા છે. એમનો જન્મ રોજકામાં તા. ૧૪ મી ઑગષ્ટ ૧૮૮૯ ના રોજ થયો હતો. એમનું લગ્ન સને ૧૯૦૩ માં ધનાળા ગામે થયું હતું. એમના પત્નીનું નામ આનંદબાઈ છે.

એઓએ અમદાવાદ મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજની થર્ડ ઇયરની પરીક્ષા પાસ કરેલી છે. તે પહેલા કાશી, વડનાલ, ભરૂચ મુખાર્ધ વગેરે સ્થાનોમાં રહીને મંત્રકૃતનો અભ્યાસ ખાસ વધારેલો હતો. અત્યારે તેઓ દક્ષિણ દરકોઈના વાચ ગામની શાળાના હેડમાસ્ટર છે. એમના અભ્યાસનો પ્રિય વિષય વેદાંત, ઉપનિષદ છે; અને સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈ, સ્વ. કમળાશંકરભાઈ અને સ્વ. રણજીતરામે એમના છવન પર ખૂબ અસર કરેલી તેઓ કહે છે.

પોતે મળી શકે એટલું સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાહિત્યનું ઉચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ પછી, દિંદી મરાઠી અને બંગાળીનો સનત્ અભ્યાસ કરીને તે ખૂબ વધાર્યું છે; એટલું જ નહિ પણ એક શિક્ષક તરીકેનું કર્તવ્ય અદા કરવા સાથે જનતાને વાચનદ્વારા જ્ઞાન આપવાનું કાર્ય સામયિક માસિકોમાં લેખો લખીને તથા પુસ્તકો લખીને આપુ રાખ્યું છે, તે એમની નીચેની કૃતિઓ પરથી જણાશે.

: એમની કૃતિઓ :

૧. રાજપૂતોનો રણવર	સન ૧૯૧૮
૨. પેશાવરની ઐશિની	" ૧૯૨૦
૩. આદર્શ ચરિત્રાવળી	" "
૪. આમળાની આત્મકથાઓ	" ૧૯૨૧
૫. આનંદ કદરી	" "
૬. ધીરજનાં કાવ્યો	" ૧૯૨૩
૭. વનિતાની વાતો	" ૧૯૨૪
૮. કલંદરની કટાર, ભા ૪ થી	" "
૯. લાવનીન	" ૧૯૨૫
૧૦. બાળ કવિતાઓ (બાલોપયોગી)	" ૧૯૧૬
૧૧. ગુરુ ભક્તિ (")	" ૧૯૨૨

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

એઓ જ્ઞાતિએ ખડાયતા વાણિયા અને એડા જીવનમાં આવેલા, કપડવણજી તાલુકા તાળે, કહવાઇના વનની છે. જન્મ અમદાવાદમાં તા. ૭ મી ઑગસ્ટ ૧૮૯૧ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ દ્વારકાદાસ મોતીલાલ પરીખ, જે સ્વર્ગસ્થ કેશવલાલ મોતીલાલ પરીખ, અને દાદામાં દિગ્ગંજમાં વસતા મી. જી. એમ. પરીખના બાઈ થાય. એમનું કુટુંબ જીવનમાં તેમ જ્ઞાતિમાં એક સુશિક્ષિત કુટુંબ તરીકે જાણીતું છે. સ્વર્ગસ્થ કેશવલાલબાઈએ અમદાવાદમાં એક વકીલ તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં તેઓ લાંબી મુદત સુધી સભ્ય હતા; એટલું જ નહિ પણ નાગરિક જીવનમાં આગળ પડતો ભાગ લેતા તેમ એક સુધારક તરીકે જાણીતા હતા. લેખક તરીકે પણ નામના મેળવેલી. એ સૈરકાર સ્વર્ગસ્થ દ્વારકાદાસ પર પડેલા અને તેમણે 'બાલ્યંધુ' એ નામનું એક ન્હાનું પુસ્તક, જ્યારે બાલસાહિત્ય જેવું કાંઈ નહોતું ત્યારે પ્રથમ લખ્યું હતું. કુટુંબના એ બધા સુસંસ્કારો, લેખન વાચન, સમાજસેવા, સુધારો વગેરે બાઈ નરહરિમાં વારસામાં ઉતરી આવેલા જણાશે.

એમના માતૃશીનું નામ કૃષ્ણાબહેન છે. બાઈ નરહરિનું લગ્ન સન ૧૯૦૭ માં અમદાવાદમાં સૌ. મણિગવરી સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રાથમિક તેમ કેલેજશિક્ષણ અમદાવાદમાં મેળવ્યું હતું. કેલેજના ચાર વર્ષ દરમિયાન તેમને લાગત જ્ઞાતિકોલરશીપ મળી હતી. સન ૧૯૦૬ માં મેટ્રીક થયેલા સન ૧૯૧૧ માં બી. એ. ની પરીક્ષા ઇતિદાસ ઐચિજક વિષય સાથે પાસ કરેલી; અને સન ૧૯૧૩ માં એલ એચ. બી. થયા હતા.

એમના પ્રિય વિષયો ગુજરાતી સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંપત્તિશાસ્ત્ર છે; સાહિત્ય પ્રત્યે અનુરાગ ધરાવના હોવા છતાં સાહિત્ય તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ નથી.

મહાત્મા ગાંધીજી અમદાવાદમાં રથાથી આવી વસ્યા તે અરસામાં તેમના નિકટ મંસર્ગમાં આવનાં, તેઓ સન ૧૯૧૭ માં સલાગ્રહ આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળામાં જોડાયા હતા.

તે પૂર્વે થોડાક વખત તેમના પરમ મિત્ર મહાદેવભાઈ સાથે વકીલાત કરવા માંડેલી અને શરૂઆતમાં કામ થોડું અને સમય બહોળો, તે

નકામો જવા ન દેતા, એઓ બનેએ સાથે મળી કવિવર ટાગોરનાં “ચિત્રા-
ગદા” નાટકનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં કરેલો, જેની એક ઉત્તમ કૃતિ
તરીકે ચોતરફથી પ્રશંસા થઈ હતી અને તે પછી “વિદ્યા અભિશાપ”
નાટકનો અનુવાદ “ભુદ્ધિપ્રકાશ” માં આપેલો. એ બન્ને નાટકો એકઠાં
પુસ્તકરૂપે છપાયેલા છે. ત્યારબાદ મહાત્માજી સાથે રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં
પડતા, તેમની લેખનપ્રવૃત્તિ પ્રચારકાર્યમાં વિશેષ રોકાયેલી રહે છે; જે કે
વિદ્યાપીઠના અંગના સાહિત્યપ્રકાશનોમાં એમની ગ્રેરણા, દિશાસૂચન અને
સક્રિય સહાયતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ગુજરાતી ભાષામાં ચાલતી જોડણીની અરાજકતા દૂર કરવાના હેતુથી
વિદ્યાપીઠ તરફથી એક જોડણીકોશ તૈયાર કરવાનું કામ તેમને સને ૧૯૨૭ માં
સોંપવામાં આવ્યું હતું, અને તે કામની ઠીક ઠીક ચરચાત તેમણે કરી
દીધી હતી, પણ થોડાજ મહિનામાં ગુજરાત ઉપર ચાલતી મહાન આક્રમ-
ણની પડી અને કોશનું કામ અધૂરું ચૂકી તેમને મંકટનિવારણના કામમાં
પડવું પડ્યું. એટલે એ કામ ખીજા લાઇઓ પાસે કરાવી વિદ્યાપીઠે
જોડણીકોશ બહાર પાડ્યો છે. પહેલી આવૃત્તિમાં કેવળ જોડણીશુદ્ધ
શબ્દોનો સંગ્રહ જ હતો પરંતુ બીજી આવૃત્તિ અર્થ સાથે બહાર પડી
છે. આ કોશ માટે જોડણીના નિયમો નક્કી કરવામાં તેમણે સારો ફાળો
આપ્યો હતો.

સને ૧૯૨૫-૨૬ માં બારડોલી તાલુકાની જમીન મહેસૂલમાં વધારો
કરવાનું સરકાર તરફથી સૂચવવામાં આવ્યું હતું અને આ વધારો અન્યાયી
છે એ દર્શાવનારા લેખો તેમણે નવજીવનમાં લખ્યા હતા અને તે ‘બાર-
ડોલીના ખેડૂતો’ એ નામના ચોપાનિધાનરૂપે પ્રગટ થયા છે. એ લેખોને
આધાર માળીને સને ૧૯૨૮ ની બારડોલીની સત્યાગ્રહની લડત ઉપાડવામાં
આવી હતી. લડનનું સમાધાન થયા પછી સરકાર તરફથી જે કમિટી
નીમવામાં આવી તે કમિટી સમક્ષ બારડોલીનો કેસ તેમણે તથા બાઇ
મહાદેવ દેસાઇએ સંપૂર્ણ રીતે પૂરવાર કરી આપ્યો હતો; અને કમિટીએ
પોતાના રીપોર્ટમાં બન્નેના કામની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે.

પૂર્ણ સ્વરાજની છેલ્લી લડનમાં તેમનો ફાળો ગાંધીજીના નૈઘિક
સેનિકને શોભે એવો હતો. હમણાં જેલમાંથી છૂટી આવ્યા પછી તેઓ
વિદ્યાપીઠમાં જ કામ કરે છે.

ઐમની કૃતિઓ:

૧ ચિત્રાંગદા (શ્રી. મદાદેવભાઈ દેસાઈ સાથે)	સન ૧૯૧૬
૨ નામદાર ગોખલેનાં વ્યાખ્યાનો	„ ૧૯૧૮
૩ વિદાય અભિશાપ (શ્રી. મદાદેવભાઈ દેસાઈ સાથે)	„ ૧૯૨૦
૪ પ્રાચીન સાહિત્ય („ „)	„ ૧૯૨૨
૫ પૂર્વ રંગરૂ (કાકા સાહેબ કાલેલકર સાથે)	„ ૧૯૨૩
૬ આટલું તો જાણુને લા. ૧	„ „
૭ „ „ „ લા. ૨	„ „
૮ જાતે મજૂરી કરનારાઓને	„ ૧૯૨૪
૯ ત્યારે કરીશું શું ?	સને ૧૯૨૫-૨૬
૧૦ ખારડોલીના જેઠો	„ ૧૯૨૬-૨૭

● સ્વતંત્ર કૃતિઓ છે; બાકીના અનુવાદિત ગ્રંથો છે. ૧, ૨, ૪ શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના જંગમ નાટકનો અનુવાદ. ૩ ઇંગ્લેન્ડમાંથી અનુવાદ. ૮ ટૅક્સટોયના 'To the Working People' નો અનુવાદ. ૯ ટૅક્સટોયના 'What shall we do then' નું ભાષાંતર.

નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ, બી. એ

એઓ યાતે દશા શ્રીમાળી-સુરતી તવબદ્ધ-નલિક-વૈષ્ણવ-કંડી મંધા અને વતની સુરતના છે. જન્મ સન ૧૮૮૬માં સુરતમાં થયો હતો. જાણીતા “યુજરાતી” અઢવાડિક પત્રના સ્થાપક એ ઇચ્છારામના એ ત્રીજા પુત્ર થાય. પિતાના નિકટ સમાગમમાં રહેવાથી તેમ તેમની પાસેથી તાલીમ લઈને જે શુણ્ણશક્તિ સ્વર્ગસ્થે કેળવી હતી તેના સંસ્કારબીજ એમનામાં ઉતરી તે દિન પ્રતિદિન વિકાસ પામી ખીવતા જાય છે. એમના માતૃશ્રીનું નામ ગં. સ્વ. દિવાળીબહેન છે એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૧માં સૌ મંજુલાગૌરી સાથે થયું હતું, અને તેઓ શાળા અને સુસિક્ષિત છે, એવી પ્રતીતિ એમણે એમના પતિ નટવરલાલને પિતૃઋણ અદા કરવા સુરતમાં ઇચ્છારામની જયંતિ નિમિત્ત બાપ્પાતા તરીકે નિર્મંત્રણ સ્વીકારવા સલાહ આપી હતી, તે પરથી થાય છે. તેમણે થોડાક યુગધર્મ ગીતો રચેલા છે. મ. ગાધીજીની સત્યાગ્રહની અગવગમાં ઇ. સ. ૧૯૪૦માં તેમણે સારો લાગ લીધો હતો. એમણે અભ્યાસ ગં. સ. નાનીબહેન ગતજરના હાથ નીચે સુરત વનિતા વિશ્રામમાં સૌથી પહેલો કરેલો છે.

એમણે બધું શિક્ષણ મુબાઈમાં લીધું હતું. માધ્યમિક શિક્ષણ સેન્ટ એવિયર હાઈસ્કૂલમાં અને કૉલેજ અભ્યાસ પણ એ જ મિશનરી સંસ્થામાં કર્યો હતો. પણ ત્યાં મૈસૂતના શિક્ષણ માટે જોગવાઈ ન હોવાથી તેમને ફ્રેન્ચ અન્ય ભાષા તરીકે લેવી પડી હતી; તેમ છતાં પોતાને સંસ્કૃત માટે પ્રેમ, તેથી તેનો અભ્યાસ થોડોધણો થેર અને વે. યા. સં. નરહરિ શાસ્ત્રીની ભગવદ્ગીતા પાઠશાળામાં કરેલો છે. તેઓ સન ૧૯૦૯માં બી. એ. થયા હતા અને તે પછી પિતાની સાથે પત્રકારના ધધામાં જોડાયેલા. દમણા તેઓ “યુજરાતી” પત્રના તંત્રી રથાને છે; બંદે આપું તંત્ર તેમના બીજા બે લાઇઓની સાથે મળીને એમના દસ્તક છે, એમ કહેવું તે વારતવિક છે.

એમના પ્રિય વિષય સાહિત્ય અને વેદાત છે. તેઓ પ્રાચીન સાહિત્યના સારા સરોધક અને અભ્યાગી છે. એમના જીવનપર એમના પિતાની પ્રતિભાની પ્રમજ છાપ પડેલી છે; તેમજ તેઓ માને છે કે ભાગ્યને પણ એમના જીવનમાં ઉડું પરિવર્તન કરેલું છે. ગીતા, જે એમના નિત્ય પાઠનું પુસ્તક છે.

એક પત્રકારનું જીવન એટલે સતત પ્રયત્નમય જીવન, જેમાં દીર્ઘ

અભ્યાસ કે મનન માટે થોડો અવકાશ હોય. પણ ઘડિયાળની પેઠે 'નિત્ય નિયમિત રીતે કાર્યવ્યવસ્થા ગોઠવ્યાથી તેઓ સાહિત્ય સંશોધન અને પ્રકાશન કાર્ય થોડું થોડું કરવાને શક્તિમાન થયેલા છે; અને ખુદી થવા જેવું એ છે કે તેમનું એ કાર્ય: એમનો "આવરણ લાંગ" નામક નિબંધ અથવા એમના પિતા ઈશ્વરારામ વિશે આપેલું વ્યાખ્યાન અથવા તે "ત્રિકમદાસનાં કાવ્ય અને ચરિત્ર"નું સંપાદનકાર્ય, એ બધું વિદ્વાનોની પસંદગી અને પ્રશંસા પામ્યું છે.

પિતાના મૃત્યુ પછી મિલકતની ભાગીદારીમાં એમને પુસ્તકો મળેલાં. પણ પત્ર માટે સ્વાભાવિક પ્રેમ તેથી ગુજરાતી 'કેસરી'નું કામ તેમણે ઉપાડી લીધેલું; પરંતુ તેમાં આર્થિકજોર જતાં તે પડતું મૂકેલું. સુભાગ્યે "ગુજરાતી"નું એડિટીંગ પુનઃ એમને પ્રાપ્ત થયું છે; અને સૌ કોઈ "ગુજરાતી"ના શુભેચ્છકો ઈશ્વરારામ કે ફરી તે પોતાનું અસલ સ્થાન પ્રમુખાવનમાં વધારે અસરકારક રીતે પ્રાપ્ત કરે.

મહાત્માશ્રી શ્રીમન્ નથુરામશર્મા આચાર્યજી

જાતિ:—ઔદીચ્ય સહસ્ર બ્રાહ્મણ, સિદ્ધપુર સમવાય. મૂળ વતન તથા જન્મસ્થળ:—મેહસદ, સંસ્થાન લોંબડી. જન્મ દિવસ:—સંવત્ ૧૯૧૪ ના આશ્વિન સુદ ૪ રવિવાર. પિતાશ્રીનું નામ:—રાવળ ખીતાબરજી જીવરામ માતૃશ્રીનું નામ:—નંદુબા. આશ્રમ:—બ્રહ્મચર્યાશ્રમ. વર્તમાન મુખ્ય નિવાસ-સ્થાન:—આનંદાશ્રમ, ખીલખા-કાઠિયાવાડ.

એઓશ્રી ગુજરાતી જ ધોરણોનો અભ્યાસ પૂરો કરી રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં બે વર્ષ રહેલા, અને પ્રમાણપત્ર મેળવ્યા બાદ સાતેક વર્ષ કાઠિયાવાડનાં ગામો અડવાણા, લોંબુડા અને જાફરાબાદમાં શિક્ષક તરીકે જીવન ગાળેલું. તે પછી માંગરોળ-દિવાન ઓરીસમાં આશરે બે વર્ષ રહેલા, અને ત્યાંથી ભાવનગર તાબેવરલના ફરબાર શ્રીમાન હરિસિંહજી પાસે તેમના કારભારી તરીકે આશરે સાતેક માસ રહેલા. પણ એ બધા વખત અંતરમાં રહેલી ગ્રમ્ય શક્તિઓ એઓશ્રીને આધ્યાત્મિક માર્ગે એવી રહી હતી. એકાદ એવી કોઈ પ્રેરણાથી યુવાવસ્થામાં પોતાનાં લગ્નનો પ્રસંગ ચૂકાવી તેઓશ્રી થોડો સમય માર્ગાર્થે આધ્યાત્મ ગયા હતા, અને આજીવન તેઓશ્રી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહ્યા છે; એ જેમ વિરલ તેમ કોઈ પણ અદના વ્યક્તિને બુપણરૂપ છે; તો પછી આવા મહાસમર્થ આચાર્ય માટે કહેવાનું જ શું હોય ?

—દાનપણમાંથી તેઓશ્રીને કુદરતનું અવલોકન કરવાનું તેમ એકાંત સેવવાનું બહુ પ્રિય હતું. એઓશ્રીનું હૃદય એટલુંબધું કામળ અને સમભાવી હતું. કે બાહ્યાવસ્થામાં પણ દુકાળની વાતો વા દુઃખની વાતો સાંભળીને તે દ્રવી પડતું, અને આંખમાંથી અશ્રુ વહેતાં. વળી આંતર વિચારોને પ્રકટ કરવાને સ્ફુરણો થતાં, જેને વશ થઈને “અભિ-ચાર નિષેધક” નામક એક લેખ ગુજરાતી શાળામાં ચાલતા અભ્યાસવેળા પ્રથમ લખ્યો હતો.

તેઓશ્રીએ શિક્ષકની નોકરી સ્વીકાર્યો પછી અનેક પ્રતિકૂળતાઓની વચ્ચે અધ્યાત્મવિદ્યાના—ખાસકરીને યોગ ને વેદાંતના—અભ્યાસ સાથે ખાનગી અભ્યાસવડે પોતાના સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનમાં અસાધારણ વૃદ્ધિ કરવા ઉપરાંત હિંદી, અંગ્રાજી ને મરાઠી ભાષાનું જ્ઞાન પણ મેળવ્યું છે. ભારતવર્ષના અનેક સંસ્કૃત ધર્મગ્રંથોના અભ્યાસ ઉપરાંત બહોળા વાચ-

નવડે વિશ્વના લિખ લિખ ધર્મોનું અને અનેક વ્યાવહારિક ઉપયોગી વિષયોનું વિસ્તૃત સામાન્ય જ્ઞાન તેઓશ્રીએ પ્રાપ્ત કર્યું છે. સ્વાભાવિક શુદ્ધિ-બળ, ઉંચી સ્મરણશક્તિ, સ્વાશ્રય, નિયમિતતા ને ઉલોગી સ્વભાવ એ ગુણો તેઓશ્રીના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થવામાં બહુ ઉપયોગી થયા છે.

“સ્વાભાવિક ધર્મ,” “મનુષ્યમિત્ર,” “પરમપદ્મોષિની” ને “ધોમ-કૌસ્તુભ” એ ચાર પુસ્તકો તેઓશ્રીએ નોકરીના કાળમાં લખ્યા હતાં, તેમજ જિજ્ઞાસુઓને સનાતનધર્મનો ઉપદેશ કરવાનું પણ તે સમયે શનૈઃ શનૈઃ ચાલુ કર્યું હતું. સં. ૧૯૪૪ માં નોકરી છોડ્યા પછી ધર્મોપદેશનું કાર્યક્રમાં વૃદ્ધિ પામતું ગયું છે. ધર્મપ્રચારાર્થે સ્થાપેલા તેઓશ્રીના પાંચ આનંદાશ્રમો કાઠિયાવાડમાં છે. સિવાય કરાંચીમાં પણ તેઓશ્રીના શિષ્ય-વર્ગે સ્થાપેલી “શ્રી આનંદાશ્રમ” ને “શ્રી નાથમંદિર” એવી બે મંથરાઓ ચાલે છે.

તેઓશ્રીએ ધર્મપ્રધેનું શ્રવણ કરાવીને, બહાર વ્યાખ્યાનો આપીને અને સમયાનુકૂળ સત્સંગલાભ આપીને જિજ્ઞાસુઓને સ્વધર્મપરાયણ કર્યા છે એટલુંજ નહિ, પણ સાથે સાથે તેઓશ્રીની લેખિની સંપત્તિ ચાલુ રહી છે; અને જે વિશાળ જ્ઞાનવારસો તેઓશ્રીએ પ્રગટને આપ્યો છે તેનું મૂલ્ય ધામ એમ નથી.

તેનું માપ કાઢવાને આપણે કેવી કેવી સ્થિતિમાંથી થયા છીએ, અને પાશ્ચાત્ય કેળવણીએ આપણા જીવન પર કેવી અને ટેટકેટલી અસર કરી છે તે લક્ષમાં લઈશું તો સામાન્ય જનતાની ધર્મપિપાસા સંતોષવાને જે જૂદી જૂદી મહાન વ્યક્તિઓએ ગુજરાતી પ્રગટને એક વા અન્ય રીતે ધર્મમાર્ગે પ્રેરી છે તેમાં શ્રીમત્ નયુરામશર્મા અગ્ર-સ્થાન લે છે, અને એમનું શિષ્યમંડળ ગુજરાતમાં એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી તથા સિંધમાં કરાંચીપર્યંત મોટી સંખ્યામાં મળી આવે છે.

આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારને એકલા જીવંત રાખવામાં જ નહિ; પણ પારસમણિની પેઠે અન્યને એનો સ્પર્શ કરાવી તેમનાં જીવન ધાર્મિક, સંસ્કારી અને ઉન્નત કરવામાં પોતાને પ્રાર્થિત થયેલી શક્તિઓનો-શુદ્ધિ અને જ્ઞાનનો-ઉપયોગ કર્યો છે, તે એઓશ્રીને એક આચાર્ય તરીકે અને પૂજ્ય માનનું સ્થાન અપાવવાને પૂરતું છે. અને તેઓશ્રીનું પવિત્ર નામ ગુજરાતી જનતામાં સદા લાવપૂર્વક યાદ રહેશે.

અંચકાર ચરિત્રાવલી

એઓશ્રીની સાહિત્યમેવા ધર્મજ્ઞાનપ્રચારાર્થે કેટલી બહોળા અને મોટી છે તેનો કંઈક ખ્યાલ નીચેની એમના અંચોની યાદી પરથી આવશે.

એમની કૃતિઓ :

અનુક્રમાંક	પુસ્તકનું નામ	પ્રથમાવૃત્તિનો સંવત્	કેટલી આવૃત્તિ થઈ ?
૧	સ્વાભાવિક ધર્મ	૧૯૩૫	ત્રણ
૨	શ્રીમતુષ્યમિત્ર	૧૯૪૧	"
૩	શ્રી પરમપદઓષિની	૧૯૪૩	ચાર
૪	શ્રીયોગકૌસ્તુભ	૧૯૪૫	"
૫	શ્રીદ્વિજકલ્પલતિકા પ્રભુત્તિ (પાછળથી સાતમી આવૃત્તિથી), યજુર્વેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ	૧૯૪૬	અડતાળીસ
૬	ઋગ્વેદની વેદાંકન ત્રિકાળા સંધ્યા	૧૯૪૭	એક
૭	યજુર્વેદની વેદાંકન " "	"	"
૮	સામવેદની વેદાંકન " "	"	"
૯	અથર્વવેદની વેદાંકન " "	"	"
૧૦	શ્રીયોગપ્રભાકર	"	ત્રણ
૧૧	શ્રીપાતંજલ યોગદર્શન, રહસ્યદીપિકા દીકા સહિત	"	ચાર
૧૨	શ્રીયજુર્વેદીય આદ્વનિક પ્રકાશ	"	સોળ
૧૩	લઘુસંધ્યા	"	એમણુચાળીસ
૧૪	શ્રીઉપદેશ અંધાવલિ અંક ૧ થી ૭૮ (સંવત્ ૧૯૪૮ થી સં. ૧૯૮૭)	૧૯૪૮	અડ્યોતેર
૧૫	શ્રીસાંખ્યદર્શન રહસ્ય દીપિકા સહિત	૧૯૪૯	એક
૧૬	શ્રીઋગ્વેદીય આદ્વનિકપ્રકાશ	"	૭
૧૭	શ્રીસામવેદીય આદ્વનિકપ્રકાશ	"	સાત
૧૮	ઋગ્વેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ	"	નવ
૧૯	શ્રીસામવેદીય સંધ્યાદિ " "	"	"
૨૦	શ્રી અથર્વવેદીય " "	"	ચાર

૨૧	શ્રીઅથર્વવેદીય આદ્વનિક પ્રકાશ	૧૯૫૦	બે
૨૨	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા રહસ્ય દીપિકા -ટીકા સહિત-	"	પાંચ
૨૩	મંગલાચરણ	૧૯૫૨	બાર
૨૪	સધુવૈશ્વ દેવ	"	અગિયાર
૨૫	શ્રીનાથસ્વરોહ્ય	૧૯૫૩	ત્રણ
૨૬	આશૈશ્ય વિવેક	"	પાંચ
૨૭	મુમુક્ષુએ પોતાને પૂછવાના સોળ પ્રશ્નો	"	એક
૨૮	શ્રીપ્રણવપદ	૧૯૫૪	ચાર
૨૯	શ્રીવેદાંતદર્શન તાત્પર્ય દીપિકા ટીકા સહિત	૧૯૫૫	એક
૩૦	શ્રી ઉપદેશ મંથાવલિ અંક ૧ થી ૧૦ (એકકું પુસ્તક)	"	બે
૩૧	ટુંકી સંખ્યા (ચારે વેદની)	૧૯૫૬	એક
૩૨	સંખ્યાવંદન, શિવપૂજન ઓ પંચમહા યજ્ઞ (દિંદી)	"	"
૩૩	સૂર્યોપાસન, શિવપૂજન ઓ વૈશ્વ દેવ (દિંદી)	"	"
૩૪	શ્રીઓંકે લિખે સૂર્યોપાસન ઓ શિવપૂજન (દિંદી)	"	"
૩૫	શ્રીપ્રણવ વિસ્તાર પદ	૧૯૫૮	બે
૩૬	શ્રી ઉપનિષદો (૧૨+૧૦૬) તાત્પર્ય દીપિકા ટીકા સહિત	૧૯૫૯	ત્રણ
૩૭	શ્રીસુબોધ કલ્પવૃક્ષ	"	બે
૩૮	શ્રીસદ્ગુપ્તેશ દિવાકર-પ્રથમ કિરણ	૧૯૬૦	"
૩૯	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા સરવ ટીકા સહિત	"	"
૪૦	ઉત્તરી વાણીનું સ્પષ્ટીકરણ	"	ત્રણ
૪૧	શ્રીઉપદેશમંથાવલિ અંક ૧૧ થી ૨૫ (એકકું પુસ્તક)	"	એક

૪૨	શ્રીપ્રત્યોત્તરરૂપે વિવિધ ઉપદેશ	૧૯૬૧	તથુ
૪૩	ચાસ્તોત્ર -	૧૯૬૨	એક
૪૪	તમાકુસ્તોત્ર	૧૯૬૨	"
૪૫	અરીષ્ટસ્તોત્ર તથા વિઘ્નસ્તોત્ર	૧૯૬૩	"
૪૬	મહિરાસ્તોત્ર તથા કામસ્તવ	"	"
૪૭	શ્રીસદુપદેશ દિવાકર-દ્વિતીય કિરણ	૧૯૬૪	બે
૪૮	મુમુક્ષુપ્રતિ શ્રી અર્ચાગીના આદેશો દિવ્ય પ્રભા ટીકા સહિત	૧૯૬૪	બે
૪૯	ક્રોધસ્તવ તથા લોભ સ્તવ	"	એક
૫૦	મોહસ્તવ તથા મદસ્તવ	"	"
૫૧	શ્રીસદુપદેશમાલા	૧૯૬૫	"
૫૨	ગુરુગીતાસાર	"	બે
૫૩	શ્રીસંધ્યાનો વેદાતાનુસાર વિચાર	"	"
૫૪	મત્સરસ્તવ તથા દંભસ્તવ	"	એક
૫૫	ભયસ્તવ તથા ચિંતાસ્તવ	"	"
૫૬	શ્રીવિપદેશ અંધાવલિ અંક ૨૬ થી ૩૫ (એકકું પુસ્તક)	૧૯૬૬	"
૫૭	શ્રીનાયકાબ્ધ પ્રથમ ભાગ	"	"
૫૮	આલસ્યસ્તવ તથા પ્રમાદસ્તવ	"	"
૫૯	અવિદ્યા સ્તવરાજ	"	"
૬૦	સ્વભાવ સ્તવરાજ	૧૯૬૭	"
૬૧	ગપાદક તથા સત્યાદક	"	"
૬૨	ચારે વેદના શાંતિપાઠ અર્થસહિત	"	"
૬૩	અનન્ય ભક્તિ અને અનન્ય ભક્તનાં લક્ષણો	૧૯૬૮	"
૬૪	ભગવાન્ રામચંદ્ર ને ભક્તિનિષ્ઠ સખરીનો સંવાદ	"	"
૬૫	શ્રીવૈરાગ્યોપદેશ	"	"
૬૬	ભક્તિપોષક સંવાદો	"	"
૬૭	સદુપદેશ દિવાકર-તૃતીય કિરણ	૧૯૬૯	"
૬૮	શ્રીરાસ પંચાધ્યાયી જ્ઞાનપદ્મી		

	તથા લક્ષિત પક્ષની શ્રી રહસ્યાર્થ		
	પ્રકાશિકા ટીકા સહિત	"	"
૬૯	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાદિ પાંચ રત્નો તાત્પર્ય જોધિની ટીકા સહિત	"	બે
૭૦	શ્રી પત્રકલ્પમંજરી	૧૯૭૦	એક
૭૧	દુરાચાર મિરિવજ	૧૯૭૧	બે
૭૨	શ્રીવિનોદમાલા	"	એક
૭૩	સુવિચાર ચંદ્રિકા	"	બે
૭૪	શ્રી મહાભંત્ર માલિકા	"	એક
૭૫	શ્રીશંકરાચાર્યનાં અષ્ટાદશ રત્નો ભાવાર્થ દીપિકા ટીકા સહિત	"	બે
૭૬	શ્રીસનાતનધર્મનું નિરૂપણ	"	ત્રણ
૭૭	ભારત વ. ઔદીચ્ય બ્રહ્મસમા- જમાં પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું ભાષણ (ભાવનગર)	"	એક
૭૮	શ્રી રુદ્રસૂક્ત, પુરુષસૂક્ત તથા ઈશાવાસ્માદિ તાત્પર્યજોધિની ટીકા સહિત	૧૯૭૨	બે
૭૯	શ્રીસાંખ્ય પ્રવચન સાખ્યતાત્પર્ય જોધિની ટીકા સહિત	"	એક
૮૦	શ્રીસૂક્ત વ્યાવહારિક તથા પાર- માર્થિક પક્ષની ટીકા સહિત	"	બે
૮૧	લક્ષ્મિસુધા	"	એક
૮૨	વૈરાગ્યસુધાકર	૧૯૭૪	એક
૮૩	ભારત વ. ઔદીચ્ય બ્રહ્મસમા- જમાં પ્રમુખસ્થાને આપેલું ભાષણ (કરાંચી)	"	બે

૮૪	શ્રીમદ્દુપદેશ દિવાકર-ચતુર્થ કિરણ	૧૯૭૮	એક
૮૫	શ્રી ઉપદેશ ગ્રંથાવલિ અંક ૩૬ થી ૫૮ (એકકું પુસ્તક)	૧૯૮૦	"
૮૬	શ્રીવેદાંતના મૂલતત્ત્વો	૧૯૮૧	"
૮૭	શ્રીનાથકાવ્ય-દ્વિતીય ભાગ	"	"
૮૮	શ્રીમદ્દિગ્વિસ્તોત્ર તથા જ્યોત્સના સ્તોત્રાદિ સ્તોત્રો સટીક	"	ત્રણ
૮૯	શ્રીપરમસુખી થવાના ઉપાય	૧૯૮૪	એક
૯૦	શ્રીવિવેક ભાસ્કર-પ્રથમ રસિમ	૧૯૮૫	"
૯૧	શ્રીધ્વજાનની પ્રાપ્તિનાં વીર સાધનો	૧૯૮૫	એક
૯૨	શ્રીવર્ણ વિચાર	"	"
૯૩	પ્રાવેશિક દીક્ષા	"	"
૯૪	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના મુખ્યોપદેશ મંત્રાંશી વિચાર	૧૯૮૬	"
૯૫	શ્રીવેદાંતનાં મૂલતત્ત્વો તથા ગ્રંથોભાવના	"	"
૯૬	પ્રભુભક્ત થવા ઇચ્છનારે ત્યજવા યોગ્ય દોષો	"	"
૯૭	મંત્રપુષ્પાંજલિ સટીક	"	"
૯૮	શ્રીપંચદશી (શ્રીવિદ્યારમ્ય સ્વામિકૃત ભાવાર્થ દીપિકા ટીકા સહિત	"	"
૯૯	શ્રીમદ્દુપદેશ દિવાકર, પંચમ કિરણ	૧૯૮૭	"
૧૦૦	શ્રીવિવેક ભાસ્કર, દ્વિતીય રસિમ	"	"
૧૦૧	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, અન્વ- યાર્થ દીપિકા ટીકા સહિત	"	"

નાગરદાસ ઇશ્વરભાઈ પટેલ

એઓ જાતે લેઉંઆ પાટીદાર છે. મૂળ વનની બામણુગામે, તાલુકે બાદરણુના; અને એમનો જન્મ તા. ૧૬-૧૨-૧૮૯૮ના રોજ મીઆગામ પાસે કંડારીમાં-મેસાગમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ઇશ્વરભાઈ પ્રમુદાસ પટેલ અને માતાનું નામ અંબાબહેન ગુલાબબાઈ છે. એમનું જન્મ સન ૧૯૧૬માં ઠીકરીઆ ગામે (તા. પાદરા) સૌ. મુમનિ સાથે થયું હતું. એ બહેને શાળાનું ઝાઝું શિક્ષણ લીધેલું નથી પરંતુ ખાનગી અભ્યાસ ખૂબ વધારેલો છે; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના પતિની સાથે, બાળકો માટે વાર્તાઓ લખી, સારી કીર્તિ સંપાદન કરેલી છે.

જે ગુજરાતી મુમત્રો ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાને પ્રયાસ કરે જાય છે, તેમાં આ બંનેનો સમાવેશ થવો જોઈએ; જે કે તેઓ બંને એમની કૃતિઓ સંયુક્ત નામથી પ્રસિદ્ધ કરે છે.

એમના લખાણ પરથી કદી સકાય કે બાલસાહિત્ય પ્રતિ એમને ખાસ શોખ છે અને 'બાલશબ્દ'ના વ્યવસ્થાપક તરીકે એમણે કાંઈ કામ કરેલું છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે બામણુગામમાં ૭ ધોરણ સુધી લીધેલું; પછી ઇંગ્લિશ ત્રણ ધોરણ નાતમાં અને વડોદરા સમાજ હાઈસ્કૂલમાં હાખલ અધ્યાપક; ત્યાં ૭૬૦ ધોરણ પૂર્ક ન થાય એવામાં કૌટુંબિક મુશ્કેલી ઉભી થતાં, અભ્યાસ છોડી દેવો પડ્યો હતો.

દમણમાં તો તેઓ મુંબાઈમાં મેસર્સ માળવી રણછોડદાસની કંપનીની ઓફીસમાં છે, અને મસાડમાં રહે છે.

કાવ્યાસંકાર પ્રતિ તેમને વિશેષ રુચિ છે તેમ કિટેકટીવ વાર્તાઓમાં પણ અતિશય રસ પડે છે. તેમનો માનીતો લેખક સર આર્થર કોનન ડોલ્ફ છે.

'ચાંદની' વાર્તા માસિકના તેઓ તંત્રી હતા.

જે કે રીતસર અભ્યાસ કરવાની તક જતી કરવી પડેલી તેાપણ ખાનગી રીતે તેમણે અભ્યાસ ખૂબ વધારેલો છે, એમ એમનાં પુસ્તકો કદી આપે છે; અને એમનું ઉદ્દરણ અન્યને જે રીતે પ્રોત્સાહક થશે.

એમની કૃતિઓ:

૧. શિશુ સહબોધ	સન ૧૯૧૩
૨. દેશ કીર્તન	" ૧૯૨૨
૩. નવ વલ્લરી	" ૧૯૨૩
૪. સફેદ ટંગ	" ૧૯૨૪
* ૫. અમારી વાર્તાઓ (બે આવૃત્તિ)	" ૧૯૨૫
* ૬. અમારી બીજી વાર્તાઓ (" =)	" ૧૯૨૬
૭. શશિકલા અને ચૌર પંચાસિકા	" "
* ૮. અમારી ત્રીજી વાર્તાઓ	" ૧૯૨૭
૯. અજીત (બે આવૃત્તિ)	" ૧૯૨૮
૧૦. જયન્તના અદ્ભૂત પરાક્રમો	" ૧૯૨૯
૧૧. જયન્તના જબ્બર સાહસો	" ૧૯૩૦
૧૨. કાળને કિનારે	" "
૧૩. પ્રાણશંકર પંડિતજીના પરાક્રમો	" "
* ૧૪. પરીઓનો પ્રદેશ	" "
* ૧૫. બાલવિનોદ	" "
૧૬. બોમ વિહાર	" "
૧૭. બામણુગામના પાટીદારોની વંશાવલી	" "
૧૮. રતનીઓ	" "
૧૯. જયન્તની સાહસ કથાઓ	" ૧૯૩૧

• નં. ૫, ૬, ૮, ૧૪ અને ૧૫ ના સહયોગક સ્થ. સુમતિપ્રદેન છે.

× અનુવાદ છે; બ્યારે બાકીની સ્વતંત્ર કૃતિઓ છે.

પોપટલાલ પુંજભાઈ શાહ

એઓ શાહે વીરા શ્રીમાળી વણિક; વતની વાંકાનેરના અને અત્યારે એ જ સ્થળે એક શિક્ષકનું જીવન ગાળી રહ્યા છે. એમનો જન્મ વાંકાનેરમાં સં. ૧૯૪૪ માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ પુંજભાઈ દેવજી શાહ; અને માતાનું નામ કસગીબાઈ ભગવાનજી. એમનું જન્મ સં. ૧૯૭૬ માં વાંકાનેરમાં સૌ. જીવતીબાઈ સૌભાગ્યચંદ સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે વાંકાનેરમાં લીધેલું અને કૉલેજના અભ્યાસ માટે તેઓ ભાવનગર સામળદાસ કૉલેજમાં દાખલ થયેલા. સન ૧૯૧૭માં બી. એ.ની પદવી ઈતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના અગ્રિય વિષય સાથે લીધી હતી. શાળા અને કૉલેજમાં તેમનો સારો અભ્યાસ હોઈ, વાંકાનેર રાજ્ય તેમજ શાંતિ તરફથી સ્ટેલરશીપો મળી હતી.

એમના પ્રિય વિષયો સાહિત્ય અને ઇતિહાસ છે. આજસુધીમાં તેમણે પાંચ સાત પુસ્તકો લખી છપાવ્યાં છે, તે પૈકી એમની રચિતનું અને 'જ્ઞાનનું' માપ કાઢી શકાશે.

એમની કૃતિઓ:

૧. રાસ ખત્રીસી	સન ૧૯૨૨
૨. તળએલ તિલકા*	„ ૧૯૨૪
૩. હિન્દનો ઈતિહાસ	„ ૧૯૨૫-૨૬
૪. ભગવાન જીએશ્વર	„ ૧૯૨૯
૫. જૈન સંવાદો	„ „
૬. સંવાદિકા	„ ૧૯૩૦

બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત

એઓ જાતે રજપુત; મૂળ વતની અમદાવાદના પણ કેટલીક પેઢીથી નોકરીના કારણે વસવાટ અને ઉછેર ગોંડલમાં. એમના પિતાનું નામ પોપટભાઈ જીવાભાઈ રાવત છે. માતાનું નામ શ્રી સુરજબાઈ હતું. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૬૫ ના વૈશાખ સુદ ૭ ના રોજ અમદાવાદમાં શ્રી સાકરબાઈ સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ ગોંડલમાં મેળવેલું અને મેટ્રિકયુક્તેશનની પરીક્ષા સન ૧૯૧૪ માં સંગ્રામજી દાધરકુલમાંથી પસાર કરી હતી.

એમના પ્રિય વિષયો મુદ્રણકલા અને પત્રકારિત્વ છે, જેની ખીણવણી અર્થે તેઓ સતત પ્રયત્ન કરતા રહે છે; અને તે પાછળ પોતાની બધી શક્તિ ખર્ચે છે.

તેઓ લમણાં 'કુમાર' ના સદનંત્રી તરીકે-વસ્તુતઃ કુમાર કાર્યાલયના મુખ્ય સંચાલક તરીકે કામ કરે છે.

પ્રસ્તુત કાર્યાલયને રથપાથે ઝાઝો સમય થયો નથી પણ એ સાત વર્ષની ટુંક મુદતમાં ગુજરાતના મુદ્રણ અને ચિત્રકળામાં એ સંસ્થાએ અનોખી છાપ પાડી છે; અને અન્ય પ્રેસ-છાપખાનાઓ તેની નકલ કરે છે, એ જ તેના કાર્યની સફળતા છે. એ સફળતા મેળવવાનો યશ શ્રીયુત બચુભાઈ ધરે છે.

તેઓ પ્રકૃતિએ શાન્ત છે અને પડખે રહી કામ કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી, એમના વર્તુલ બદલ એમના કાર્ય વા શક્તિ વિશે ખીળઓને ઝાઝો ખ્યાલ નહિ હોય; પણ જેઓ એમના પરિચયમાં આવેલા છે અને એમને કાર્ય કરતા જોયેલા છે, તેઓ જરૂર કહેશે કે નવગુજરાતનું એઓ એક છૂપું પણ અમૂલ્ય રત્ન છે. 'કુમાર' માસિકની જે પ્રતિષ્ઠા જામી છે અને એકલા યુવકવર્ગમાંજ નહિ; પરંતુ ઈંગ્રેજી-My Magazine-માય મેગેઝીનની પેઠે તે બધાંને એકસરખું રસદાયક અને જ્ઞાનદાયક નિવડ્યું છે; તે માટે શ્રીયુત રાવજીની સાથે એમનો દિરસો ન્દાનોભુનો નથી.

પોતે ઉંચી કેળવણી લઈ શક્યા નથી; પણ ખાનગી અભ્યાસ અને ગ્રાંથ વાચનથી તેઓ એક ટ્રેન્યુએટને બુધબુધ થઈ પડે એવું સામાન્ય

વિષયોપર તેમ આધુનિક જીવનમાં પ્રવર્તતા બળો વિશે જ્ઞાન ધરાવે છે.

સાદુ' છતાં, સંસ્કારી જીવન અને સતત ઉચ્ચમમાં-પહોં તે વાચન કે પ્રેક્ષકામ-પ્રવૃત્ત રહેવું, એ એમના જીવનનો મુદ્રાલેખ છે.

તેઓ જણાવે છે કે ને-ગમિન ફેંકલિનના જીવનમાંથી એમના જીવન ધડતરમાં એમને બહુ પ્રેરણા અને બળ મળેલાં. એમનું "માનાંજલિ" નામનું હસ્તલિખિત પુસ્તક જોઈને, એ ઘાટીએ એક વાર્ષિક કાઢવાની અમને સ્ટુરણા થયેલી; અને ચાલુ 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર' પુસ્તકમાં એ અસરની છાયા દેખાશે.

એમના લેખો છૂટાછવાયા માસિકોમાં આવે છે; અને હમણાં જ 'વિશાલ ભારત' માટે લખી મોકલેલો (જુઓ વિશાલ ભારત, જન-ધુઆરી ૧૯૩૧- કલા અંક) "ગુજરાતમાં કલાસંસ્કારનું નવવિધાન" નામનો લેખ, એમની રસવૃત્તિ અને વિવેચક શક્તિનો અચ્છો પરિચય કરાવશે.

બાપાલાલ ગરબડદાસ શાહ

એઓ ઝાતિએ દશા ખડાયતા વણિક છે. મૂળ વતની તેઓ પંચમહાલ જીલ્લામાં આવેલા કાલોલ તાળે સણુસોલી ગામના; પણ કેટલાક વર્ષોથી તેઓ હાંસોટમાં ધંધાર્થે વસે છે. એમના પિતાનું નામ મરબડદાસ વલ્લભદાસ શાહ અને માતાનું નામ ધૃષ્ટાગૌરી છે. તેમનું લગ્ન સોળ સત્તર વર્ષની ઉંમરે જડાવગૌરી સાથે સાવલી (વડોદરા) ગામે થયું હતું. એમણે ઈંગ્રેજી અભ્યાસ ઈન્ટર આર્ટ્સ સુધી કર્યો છે; મેટ્રિકની પરીક્ષા આસરે સન ૧૯૧૫ માં વડોદરા હાઈસ્કૂલમાંથી પસાર કરી હતી અને કૉલેજશિક્ષણ પણ વડોદરા કૉલેજમાં જ લીધું હતું. તે વખતે કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ પ્રો. મસાની હતા અને તેમના સદાધ્યાયીઓઓમાં દિનકર-દ. પંડ્યા B. S. (Calf)-(ડેઈરી એક્ષપર્ટ, સત્યાગ્રહાગ્રમ), રમણલાલ શાહ-તંત્રી, 'બાલજીવન', ડૉ. વેણીલાલ મોદી (વડોદરા), મી. વણિકર (બીલ સેવા મંડળ), દારકાનાથ હરકારે (સત્યાગ્રહાગ્રમ), વગેરે જાણીતા નામે આપી શકાય.

ઉપરની હકીકત પરથી સામાન્ય રીતે એવું અનુમાન દોરી શકાય કે તેઓ એકાદ વેપાર ઉદ્યોગમાં કે કોઈ સરકારી નોકરીમાં જોડાયેલા હશે; પણ તાલુખીલરી ખીના એ છે કે તેઓ વૈદકનો ધંધો કરે છે અને એક નિપુણ અને પ્રસિદ્ધ વૈદ તરીકે સારી નામના પ્રાપ્ત કરેલી છે. આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરી વૈદ થયેલાઓમાં જાડું ઓછા વૈશ્ય ગૃહસ્થ મંળી આવશે.

આયુર્વેદ અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર એ એમના પ્રિય વિષયો છે અને એ વિષયો પર એમણે જે લેખો અને પુસ્તકો લખેલાં છે, તે પરથી જોઈ શકાય છે કે એઓ એમાં જાડું હડા ઉતરેલા છે; એટલું જ નહિ પણ તેમાં તેઓ નિષ્ણાત છે.

નવા યુગના એક ઉત્તમ પ્રકારના સેવાભાવી સમાજસેવક અને આદર્શ અભ્યાસી તરીકે એમની પિછાન કરાવવામાં આવે તો એમાં અચંબો પામવા જેવું કંઈ નથી, એમ એમના સંબંધમાં આવનાર કોઈ પણ વિના-સંકોચે કહી શકશે.

સન ૧૯૨૫ માં "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" માં સુરતમાં મળેલા વૈદ સંમેલનનું જે રીતે એમણે દિગ્દર્શન કર્યું હતું, ત્યારથી અમે જોઈ શક્યા

દત્તા કે એઓ જેમ સ્પષ્ટ વક્તા તેમ સિદ્ધાંતવાદી, ઉચ્ચ અભિલાષી તેમ સાચાબોલા સ્વભાવના છે. સ્વર્ગસ્થ જ્યકૃષ્ણ ઇશ્વર વિશે માહિતી આપના એમના લેખો પરથી જોઈ શકાશે કે તેમના પ્રત્યે અત્યંત ગુરુભાવ અને પ્રેમ હોવાની સાથે પોતે વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિષયમાં કેવા સાચા જ્ઞાણુકાર છે; અને તેની પ્રતીતિ એમના “નિર્ધટુ આદર્શ” એ નામના પુસ્તકથી થશે, જે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અપૂર્વ પ્રસિદ્ધિ છે એમ વિનાસ’કાચે સ્વીકારવું જોઈએ.

વળી વૈદકના ધંધામાં પણ એમનો આશય, ધન ઉપાર્જન કરવા કરતાં વૈદકજ્ઞાનનો ખડોળો પ્રચાર કરવા તરફ વિશેષ છે; અને એ દૃષ્ટિથી પ્રેરાઈને ભક્ત્યના સાપ્તાહિક પત્ર “વિકાસ” માં ચાર ફરેલી એમની “ધર-ગથ્યુ વૈદક” એ નામક લેખમાળા તેના વાચકે સદર્પ વધાવી લીધી હતી.

આજુ વર્ષમાં એમના તરફથી ‘અભિનવ કામશાસ્ત્ર’ અને ‘વૈદ્યકીય કામદાશાસ્ત્ર’એ નામનાં બે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયા છે, એ બંને નવા વિષયોને છેડે છે; એટલું જ નહિ પણ જે વિષયોને હાથ ધર્યાં છે તેમાં ઉડા ઉતરીને તેને યોગ્ય અને પુરતો ન્યાય આપ્યો છે અને તે વાંચતા લેખક માટે સહજ રીતે ધન્યવાદના ઉદ્ગાર નિકળી પડે.

જોરાકના જેવા મહાત્મના વિષય પ્રતિ જે બેરકારી સમાજમાં પ્રવર્તે છે, તેનું યથાર્થ જ્ઞાન આપવા તેઓ એક નવું પુસ્તક તૈયાર કરી રહ્યા છે; અને તે એમનાં બીજાં પુસ્તકોની પેઠે જરૂર આવકારપાત્ર નિવડશે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ સેવાવૃત્તિ એ એમનું જીવનસૂત્ર છે અને એ જાતની લાગણીથી તેઓ ગામડાઓમાં ફરી જનતાની અનેક રીતે સેવા કરી રહ્યા હતા, તેમાં આજુ અદિસકે યુદ્ધમાં બાગ લેવા જતાં, તેમને પણ કારાવાસ એવો પડ્યો હતો.

એમનાં મન્યો:

૧ કૌમાર ભૂત્ય	સન્ ૧૯૨૫
૨ નિર્ધટુ આદર્શ-પૂર્વાર્ધ	૧૯૨૭
૩ “ “ -ઉત્તરાર્ધ-	૧૯૨૮
૪ અભિનવ કામશાસ્ત્ર	૧૯૩૦
૫ વૈદ્યકીય કામદાશાસ્ત્ર	“
૬ વૃદ્ધતપોની વનસ્પતિઓ	“

પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

એઓ શાંતિએ વીસા શ્રીમાળી વલ્લુક (જૈન), મુળ વળા-વલ્લભી-પુરના વતની; અને જન્મ પછુ તે જ સ્થળે સં. ૧૮૪૬ માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ જીવરાજ લાધા દોશી, જેઓ એમને ઘણી નાની ઉંમરના મૂકી મુજરી ગયલા; અને માતાનું નામ બાઈ એાનમ પીતાંબર દોશી છે. એમના પિતાના મૃત્યુ પછી સઘળો ઘરનો બોળો જ્યારે એમની માતાના શિરે આવી પડ્યો ત્યારે તે આડોશીપાડોશીના કામકાજથી નિર્વાહ ચલાવતા. બીજાં કામકાજને ઉપરાંત ઘણામાં નાખવાની રાખ પછુ તેમણે ચાલેલી. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૭૫ માં અમરેલીમાં શ્રી. અજવાળી ઝવેરચંદ દોશી સાથે થયું હતું.

ગુજરાતી છ ધોરણોનો અભ્યાસ કરી તેઓ કાશીની જૈન પાઠશાળામાં દાખલ થયા હતા અને ત્યાં નાનપણથી લાણુવા તરફ લક્ષ્ય વધારે એટલે ત્યાં ન્યાય, વ્યાકરણ, સાહિત્યાદિનો અભ્યાસ કર્યો એટલું જ નહિ પણ કલકત્તાની સંસ્કૃત કોલેજની જૈન ન્યાય અને વ્યાકરણની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ, ન્યાયતીર્થ અને વ્યાકરણ તીર્થની ઉપાધિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. તે પછી કોલંબોના વિદ્યાલય પરિવેશમાં બેઠાઈ, સુમંગલ સ્થવિરની દેખરેખ નીચે પાલી ભાષાનું અધ્યયન કર્યું હતું; અને તેમાં એમની હોંશિયારી અને નિપુણતાથી પ્રસન્ન થઈ કોલંબોના ગવર્નરના હસ્તે, તેમને પારિતોષિક સ્થવિર શાનેશ્વરના પ્રમાણપત્રસદ અપાયું હતું. અંગ્રેજીનું થોડું જ્ઞાન ધરમાંજ મેળવ્યું છે.

ગુજરાતી વિદ્વાનોમાં પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશનો અભ્યાસ કરનારા-ઓની સંખ્યા નહિ જેવી મળી આવશે; અને જેઓ છે તેમાં પંડિતશ્રીને માનભર્યું સ્થાન છે. વળી ગુજરાત વિદ્યાપીઠે એમને પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના અધ્યાપક તરીકે રોક્યા છે, એ એમના માટે ઓછું માનારપદ નથી. ઐતિહાસિક દષ્ટિએ સંશોધન અને સંપાદન કાર્ય કરવા તરફ તેમને ખાસ રુચિ છે.

વળી તેઓ એકલું અધ્યયન કરીને સંતોષ લેતા નથી; પણ તેનો લાભ ઈતર જનોને આપવા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ગ્રંથોના અનુવાદ કરતા રહે છે, એ સ્વભાવ છે.

એમના મંથો :/ / / / /

૧. પ્રાકૃત માર્ગોપદેશિકા	સં. ૧૯૬૭
૨ ભગવતી સૂત્ર	સં. ૧૯૭૪-૧૯૭૯
૩ જૈન સાહિત્યમાં વિકાર થવાથી થયેલી હાનિ	સં. ૧૯૭૭
૪ જૈન દર્શન	સં. ૧૯૭૮
૫ પ્રાકૃત વ્યાકરણ	" ૧૯૮૧
૬ સન્મતિ તર્કનું સંપાદન ભાગ ૬ મા	" ૧૯૮૦-૧૯૮૭
૭ ગિરનાર ચૈત્ય પરિષાદી અને અપભ્રંશનું વ્યાકરણ	
૮ પ્રાકૃતપ્રાકૃતવલ્લી (મુદ્રિત છે પણ પ્રકટ થવાને વાર છે)	

ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા

એએ શાંતિએ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણ; સુરતના વતની અને જન્મ સુરતમાં સન ૧૮૬૪ ના જુલાઈ માસની ૧૬ મી તારીખના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા અને માતાનું નામ સૌ. સગુણાગૌરી; બંને સુશિક્ષિત અને સરકારી છે, જેની અસર અને છાયા પુત્ર પર પડેલી દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૯માં સુરત ગામે થયું હતું; એમની પત્નીનું નામ સૌ. રમણીબહેન છે.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક અભ્યાસ એએએ રાજકોટમાં તાલુકા શાળામાં, સૌરાષ્ટ્ર હાઈસ્કૂલમાં તથા ઓર્ફેડ હાઈસ્કૂલમાં કર્યો હતો. સન ૧૯૧૧ માં મેટ્રીકપુલેશનની પરીક્ષા રાજકોટની ઓર્ફેડ હાઈસ્કૂલમાંથી પસાર કરી અને પછી વડોદરા કોલેજમાં જોડાયા. તેમણે ઇટર આર્ટ્સ સુધી અભ્યાસ કરેલો છે. કેટલીક અનિવાર્ય મુશ્કેલીના કારણે તેઓ આગળ અભ્યાસ જારી રાખી શક્યા નથી; પણ અણપિ એક વિદ્યાર્થીનું-અભ્યાસીનું જીવન ગાળે છે, એમ કહેવું અતિશયોક્તિભર્યું નથી, અને તેના પુરાવામાં એમણે લખેલાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકોનાં નામ રજુ કરી શકાય.

એમની આવડત અને જીવિતા સમર્થનમાં ખીજું એક ઉદાહરણ આપી શકાય કે વડોદરા રાજ્ય ઓફીસર્સ ટ્રેનિંગ ક્લાસ પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ કોર્સમાં તેઓ પ્રથમ નંબરે પાસ થયા હતા. એએએ ધણો સમય વડોદરામાં બાપાંતર ખાતામાં કામ કર્યું હતું અને અત્યારે તેઓ આતરમુખા મિશ્ર શાળામાં હેડમાસ્ટર છે.

એએ વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ થયા તે અગાઉ કેટલોક વખત અમદાવાદમાં આવી વસ્યા હતા અને જાણીતા સમાજસેવક બાપશ્રી ઈન્દુલાલ યાચિક પાસેથી સાર્વજનિક કામકાજ કરવામાં કેટલીક તાલીમ મેળવી હતી.

એમના પ્રિય વિષયો પુરાતત્ત્વ વિદ્યા અને બાપાચાર્ય છે; સાહિત્ય પ્રતિ એમને નૈસર્ગિક શોખ છે. એમના પિતાએ ‘ચંદ્ર પ્રકાશ’ નામનું માસિક કાદ્યું તૈયારથી તેમાં તેઓ મદદ આપતા; અને તે પછી તેઓ અવારનવાર રીતસર પુસ્તકલેખનના કામ સાથે માસિકમાં બાપાચાર્ય, પુરાતત્ત્વ, જોડણી, પ્રાચીન કાવ્યો અને કવિઓ વિશે લેખો લખતા રહ્યા

છે અને તે સૌમાં કંઈને કંઈ નહીન અજુવ: વિચારના જેવું દોષ છે. એમની શુદ્ધિશક્તિથી તેમ સૌજન્યપુર્ણ વર્તનથી સૌને આદર મેળવવા કરી સાદિત્ય પ્રદર્શિતમાં એઓ મોખરે દેખાતા દોષ છે. વડોદરા સાદિત્ય સમાના તરીકે અને સાદિત્ય પરિષદ મંડળના એક મંત્રી તરીકે એમનું કાર્ય અને સેવા પ્રમોદનીય છે, એમ કહેવું જોઈએ.

એમના કાર્ય :

૧. માળાપત્રે જે બોલ (મરાઠી ઉપરથી)	સન ૧૯૧૭
૨. વીર પુરો (C. Kingsley ઉપરથી)	" ૧૯૧૮
૩. બાસોવાન પદનિનું શુદ્ધિશક્તિ (પીપ્પસ સીરીઝમાંથી)	" "
૪. રમ્યશક્તિસિદ્ધ	" ૧૯૨૦
૫. શ્રી દર્પ	" ૧૯૨૧
૬. સમુદ્ર ગ્રન્થ	" "
૭. સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિ (Crozier ઉપરથી)	" "
૮. વડોદરાનું અર્થશાસ્ત્ર (Pawar ઉપરથી)	" "
૯. વૃક્ષારામ	" ૧૯૨૨
૧૦. વડોદરા રાજ્યની જૂનાગઢ (રા. સ. શ્રી. દેવે સાથે)	" ૧૯૨૩
૧૧. રામનો ઈતિહાસ (એકમિશન લીટરી પ્રાઈમર્સ ઉપરથી)	" "
૧૨. પ્રાચીન દિલ્હીની રજવાડા (મુજીમદાર ઉપરથી)	" "
૧૩. યુરવીર શિવાજી	" ૧૯૨૪
૧૪. અર્થશાસ્ત્રની ઓગળાણ	" "
૧૫. બાસણનું મુદ્રાખ્યાન અને નાકરૂત મોરખાલખ્યાન (રા. બાનુમુખરામ નિ. મહેતા સાથે)	" "
૧૬. The Modern Gujarati-English Dictionary (રા. બાનુમુખરામ નિ. મહેતા સાથે)	" ૧૯૨૫
૧૭. મેગાસ્ટ્રાનું મુદ્રાખ્યાન અને નાસિકનાખ્યાન	" "
૧૮. અશોકના શિલાલેખો	" ૧૯૨૬
૧૯. અશોકચરિત (ભાંડારકર ઉપરથી)	" ૧૯૨૭
૨૦. મરાઠી રિવાસન-મધ્ય વિભાગ. ભા. ૧ (સરદેસાઈ ઉપરથી)	" ૧૯૨૮
૨૧. કિન્નના ઈતિહાસની વાતો (આયંગર ઉપરથી)	" "

બાઈચંદ પૂજદાસ શાહ

એઓ ગાંધિજી દસા દીશાવાળ વણિક છે એમનો જન્મ તા. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૧-સં. ૧૯૪૨ ના આસો સુદી ૮ ને સોમવાર-ના રોજ એમના વનન સાદરામાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ પૂજદાસ ઝવેરદાસ અને માતૃશ્રીનું નામ જમનાબાઈ છે. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૪૪ ના વૈશાખ સુદી ૧૧ના રોજ સાદરામાં રા. હેમચંદ હરિભાઈની પુત્રી શ્રીમતી સુરજબાઈ સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રાથમિક કેળવણી સાત ધોરણ સુધી સાદરામાં લીધી હતી. બેએક ધોરણ ઉચ્ચેના ત્યાં શિખેલા; એવામાં સરીર બગડતાં આગળ અભ્યાસ કરવાનું મૂકી દઈ સાદરાની શાળામાં આસિસ્ટન્ટ શિક્ષક તરીકે ૩.૧થી-૩.૪ જેટલા જુજ પગારથી જોડાયેલા. અત્યારે તેઓ ડોહડા તાલુકા રકૂલના હેડમાસ્ટર છે; અને એ ધંધામાં સારી નામના અને પ્રતિષ્ઠા મેળવનાર મહેતાશ્રીઓમાં એમની ગણના થાય છે.

એઓ માત્ર વિદ્યાર્થીઓને શિખવી બેસી રહ્યા નથી; પરંતુ તેમને અભ્યાસમાં મદદગાર થઈ પડે એવું વાચનસાહિત્ય ઉછું કરવાને સતત પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે. એ એમના મંથાની યાદી જોવાથી જણાશે; અને એ પ્રવૃત્તિના કારણે તેઓ સાહિત્યપ્રવાહ સાથે નિકટ સંબંધ જાળવી રહ્યા છે અને તેમાંથી યથાશક્તિ જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું તેના લાભ તેઓ પોતાના શિષ્યોને હમેશા આપતા રહ્યા છે.

એક બાહોશ સાહિત્યપ્રેમી શિક્ષક અને લેખક તરીકે તેમનું નામ સદા યાદ રહેશે.

: : એમની કૃતિઓ : :

૧. મહીકાંકા એન્જિનિસની સરળ બુગોળ	સં. ૧૯૧૪
૨. મહીકાંકા એન્જિનિસની સામાન્ય બુગોળ (છ આવૃત્તિ)	" "
૩. ઇડર સંસ્થાનની સામાન્ય બુગોળ (ચાર આવૃત્તિ)	" "
૪. બુગોળની મુખ્ય સંઘાઓ (બે આવૃત્તિ)	" "
૫. બાળગીત સંગ્રહ (ત્રણ આવૃત્તિ)	" ૧૯૧૫
૬. પાથણપુર એન્જિનિસની સામાન્ય બુગોળ	" ૧૯૧૮

૭. પાલકપુર મંદિરની સામાન્ય બુદ્ધિ (તથા અર્ચના)	" ૧૬ "
૮. રાધનપુર મંદિરની સામાન્ય બુદ્ધિ	" "
૯. બાળ આંકપોથી	" ૧૬૧૬
૧૦. બુદ્ધિનો પદપાઠ	" ૧૬૨૧
૧૧. ઇન્દિરાસનો પદપાઠ	" "
૧૨. સંવાદ સંપ્રદ બા. ૧ ભા.	" "
૧૩. સંવાદ સંપ્રદ બા. ૨ ભા.	" ૧૬૨૨
૧૪. સંવાદ માળા-મધુકે ૧ ભા.	" "
૧૫. બાળગીત સંપ્રદ બા. ૨ ભા.	" ૧૬૨૪
૧૬. સરળ દેવી દિસાળ બા. ૧ ભા.	" "
૧૭. ગુજરાતના ઇન્દિરાસની સચિત્ર સદેશી વાર્તાઓ (તથા અર્ચના)	" "
૧૮. સંવાદ સંપ્રદ બા. ૩ ભા.	" ૧૬૨૮
૧૯. સંવાદમાળા-મધુકે ૨ ભા.	" "

ભાઈશંકર કુબેરજી શુકલ

એઓ ગાંધીજી ઔદિય સદસ બ્રાહ્મણ છે. મૂળ વતની મોરબીના અને ત્યાં જ તેમનો જન્મ તા. ૧૮ મી જાન્યુઆરી ૧૮૭૬ માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કુબેરજી નાનાભાઈ, જેઓ કર્મકાંડમાં બહુ નિપૂણ હોખાતા; ભાગવતના ખાસ અભ્યાસી અને રાજદરબારમાં શુકલ તરીકે એમનું સન્માન થતું હતું. એમના માતૃશ્રીનું નામ રામબાઈ, જે સ્વભાવે બહુ સુશિલ અને મમતાળુ હતા.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે મોરબીમાં જ લીધું હતું. હાઈસ્કૂલમાં એમના શિક્ષક (પાછળથી પ્રોફેસર) કાશીરામ સેવકરામ હોવા હતા, જેમની એમના પર ઊંડી છાપ પડી હતી. તેમના ભાઈ શુકલ પુરપોતમ કુબેરજી શાસ્ત્રી છે અને સંસ્કૃતમાં સિદ્ધ કાવ્ય કરે છે.

એમનું પ્રથમ લગ્ન સન ૧૮૯૨ માં મોરબીમાં દયાકુંવરબહેન સાથે થયું હતું અને તે ગુજરી જવાથી તેમનું બીજું લગ્ન માણેકબાઈ સાથે થયું છે.

પોતે રેલ્વેની નોકરીમાં છે તેમ છતાં સાહિત્ય સાથે નિકટ મંબંધ રાખેલો છે; અને પિતા પાસેથી જે ઉત્તમ મંરકારો વારસામાં મળેલા તેને રક્તે રક્તે વિકસાવી ખીલવ્યા છે, જેનો પરિચય આપણને એમનાં કાવ્ય પુસ્તકોમાં થાય છે. વગા પાંચમી અને સાતમી સાહિત્ય પરિષદોમાં દુઃશામન શ્વિર પાન ઉપર વિવેચન અને સિદ્ધ કવિ શંકરશાસ્ત્ર મહેશ્વરના મંરમરણો એ નામથી નિબંધો લખી મોકલ્યા હતા.

દોડધામનું અને વ્યવસાયી જીવન હોવા છતાં, તેમથી સમય કાઢી આ રીતે સાહિત્યના ઉત્તમ સંરકારોને પેપવા અને વિકસાવવાનો પ્રયત્ન તેઓ સેવી રહ્યા છે, તે ખરેખર પ્રશસ્ત છે; અને અન્યને એમાંથી પ્રેરણા મળી રહે, એવી એમની પ્રવૃત્તિ છે.

એમના ગ્રન્થો

હૃદય રંગ-પ્રથમ કિરણ	ઇ. સ. ૧૯૦૪
" દ્વિતીય કિરણ	" ૧૯૦૭
" તૃતીય કિરણ	" ૧૯૧૦
રસ મંજરી	" ૧૯૨૦
કાવ્ય વિલાસ	" ૧૯૨૧

મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા

એઓ સુરતના વતની અને યાત્રિએ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે. એમનો જન્મ બાદપદ સુદ ૧૨ સં. ૧૯૩૩ માં સુરત મુકામે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ હરિહરરામ નરહરરામ મહેતા અને માતાનું નામ સુરજગવરી, જે વખીય રતનરામ રાજરામના પુત્રી યાવ.

એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રાંત્રામાં અને માધ્યમિક રાજકોટ અને સુરતમાં લીધું હતું. સં. ૧૯૪૯-સન ૧૯૬૭ માં તેઓ મેટ્રીકયુલેશનમાં પાસ થયલા અને સં. ૧૯૫૫-સન ૧૯૬૯ માં જયપુર મહારાજા કૉલેજમાંથી બી. એ. ની ડીગ્રી મેળવી હતી. તે પરીક્ષામાં તેમને નૌચંપ્રક અંદરક પછુ ખનામમાં મળ્યો હતો.

એમનાં પ્રિય વિષયો કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન છે.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સુરતમાં બરામલી તેમાં મંત્રી તરીકે એમણે સુંદર કાર્ય કરી બતાવ્યું હતું અને મુંબાઈમાં સાહિત્ય પરિષદમાં રથપાત્રું ત્યારથી તેઓ કાર્યકર્તા મંત્રી તરીકે કામ કરે છે. સાહિત્ય સંસદની પ્રવૃત્તિના સૂત્રધાર પણ એઓ છે. વળી સાન્તાક્રુઝ સાહિત્ય સમાજના તેઓ અધ્યક્ષ છે.

સં. ૧૯૬૭ માં 'શિવાજી ને અક્ષયજ્ઞાનનું હંદ મુદ્દ' એ નામક પુવાડો લખ્યો હતો. એમનું બાલકાંડ એક સારું પુસ્તક છે. મુંબાઈમાં કવિ પરિષદ એમના પ્રયાસથી મળી હતી. કવિતામાં 'રામ છંદ' નામનો વીર રસને ઝીંતે એવો એક નવો છંદ હિમેરીને એમણે એક પ્રકારની વિશિષ્ટતા-નામના પ્રાપ્ત કરી છે.

એમના અંધો.

૧ વાસ્તીકિ રામાયણ-બાલકાંડ (અનુવાદ)

સં. ૧૯૭૨

૨ પરશુરામ વિજય (નાટક)

સં. ૧૯૭૬

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

એઓ જાતના અનાવિલ બ્રાહ્મણ; મૂળ વતની દિલ્હી-તાલુકા ઓલપાડ, જહલે સુરત અને જન્મ તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૮૯૨ ના રોજ ઓલપાડ પાસે આવેલા સરસ ગામે થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ હરિભાઈ સુરભાઈ દેસાઈ, જેઓ મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર વિમેનમાં ફેટલોક સમય હેડમાસ્ટરના પદે રહ્યા હતા અને માતૃશ્રીનું નામ જમનાબહેન. એમનું લગ્ન સન ૧૯૦૫ માં જલાલપુર પાસે કાલીઆવાડી ગામમાં સૌ. દુર્ગાબહેન-સ્વ. ખંડુભાઈ માસ્ટરના પુત્રી-સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી જૂદે જૂદે ગામે; માધ્યમિક સુરત હાઈસ્કૂલમાં અને હંચી એફરી-સ્ટેન કોલેજમાં મેળવી હતી. હાઈસ્કૂલના બધા વર્ગોમાં અને કોલેજના ત્રણ વર્ષોમાં એમને સ્કોલરશીપ મળતી રહી હતી. સન માં મેટ્રીક પાસ થયા હતા અને સન માં બી. એ. ની પરીક્ષા ઐચ્છિક વિષય લખને પાસ કરી હતી. સન માં તેઓ એલ એલ. બી. થયલા; અને સન માં અમદાવાદમાં વકીલાત શરૂ કરેલી પણ તે ધંધામાં નહિ ગોઠતાં, તેઓ પ્રથમ કે-ઓપરેટીવ સહ-કારી ખાતામાં જોડાયલા. તે નોકરી દરમિયાન એમની રસિક વૃત્તિ સાહિત્ય પ્રતિ ખેંચાયેલી રહેતી, એમ અંકલેશ્વર પાસેના ધકખોલમાંના અરજીન ભક્ત પાસેથી સંગ્રહેલ “અરજીન વાણી” પરથી જોઈ શકાય છે; અને તે પૂર્વે ભાઈશ્રી નરહરિ દારકાદાસ પરીખ સાથે કવિવર ટાગોરની એક ઉમદા કૃતિ ‘ચિત્રાંગદ’ નાટકનું ભાષાંતર છપાવ્યું હતું. અનુવાદ મંથોમાં, જેમકે જગનલાલ પંડ્યાની કાદંબરી, દી. બા. ક્રુવનું ગીત ગોવિંદ, મણિલાલ નળુભાઈનું ઉત્તરરામ ચરિત્ર, તેની દરોજમાં સદરહુ નાટક મૂકી શકાય. બંગાળી ભાષાનું એમનું જ્ઞાન જેમ ગ્રીણું તેમ ગુજરાતી ભાષાપરનેા કાણુ એવો સારો છે કે મૂળ લેખકની ખૂબી-રસમાં ક્ષતિ ન આવતાં, તે એક સુંદર, સ્વતંત્ર કૃતિની પેઠે ખાલી છે છે.

એ તો ધણાના અનુભવમાં હશે કે સંસ્કૃત અથવા પ્રાંતિય ભાષાઓ, મરાઠી, બંગાળી કે હિંદી પરથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવો એ જેટલું સરલ કાર્ય છે, તેટલું કઠિન કાર્ય ઈંગ્લેજ ગ્રંથનો ગુજરાતીમાં તરજુમો કરવો તે છે; તેમાંય મૂળ શબ્દનું અર્થ-ગોઠીય સાચવવાની સાથે, તેના ભાવની ઊંચા અને ભેદ દર્શાવવા-ઉતારવામાં થોડાકજ લેખકોને ફતેહ મળે છે.

પરંતુ શ્રીયુત મહાદેવભાષા એ કળામાં સિદ્ધહસ્ત છે. એ કળા એમને વરેલી છે, એમ કહેવું તે સદરાગતભર્યું નથી. સ્વ. મોર્ફિનું 'Compromise' એ ઉગ્રેષ્ઠ સાહિત્યમાં ઉત્તમ પુસ્તક ગણાય છે; તેને ખરોખર સમજવું, એ વાચક માટે કપરી કમોટી છે; ધણાએ તેને શર કરી પણ મૂક્યું હતું; તો પછી એના સફળ અનુવાદ કરનાર માટે આપણે કયા શબ્દોમાં પ્રયત્ન કરીશું? તે સંબંધમાં એક લખાણો નોંધીશું. એક કૌભેજવિદ્યાર્થી-પાઠુદી-ને પરીક્ષા માટે સદરહ પુસ્તક વાચવાનું હતું. મૂળ પુસ્તક સમજવામાં મુશ્કેલી નડતા, એમણે અનુવદ તરફ નજર દોડાવી અને શ્રીયુત મહાદેવભાષાનું "સત્યાગ્રહની મર્યાદા" એ પુસ્તક મેળવ્યું પછી એક દિવસે ભેટો થતા, તેમણે કહ્યું હતું કે સદરહ અનુવાદ મને મળ્યો ન હોત તો મૂળને હું સમજી શકત કે કેમ, એ કહી શકતો નથી. એવો ઉચો અભિપ્રાય એમના ખીજા અનુવાદો-શરદ બાણના વાર્તાગ્રંથો-માટે 'પ્રસ્થાન'ના તંત્રી શ્રીયુત સમનારાયણ પાઠકે ઉચ્ચારેલો છે; અને એમના લેખો-ગ્રંથો માટે આવા પ્રમાણપત્રોની શી જરૂર છે? એમની કલમમાંથી જણે કે રસ નિતરે છે; એમની ભાષામાં માધુર્ય ભરેલું છે; શબ્દપસંદગીમાં અને અર્થવદનમાં, લેખનું પ્રમાણ જાળવવામાં તેમ વાચકનું માનસ પારખવામાં, શબ્દોદ્ધાર કલાયુક્ત ચિત્રો દોરવામાં એમની શુદ્ધ કમાસ કરે છે. એમની લેખિની ધારી અસર ઉપજતી શકે છે; એટલું જ નહિ પણ તે મુગ્ધ કરે છે, એમ "નવજીવન" મા આવતા એમના લેખો વાચનાર કોઈ પણ નિઃસંકોચ કહેશે.

તે ઉપરાંત એમની હૃદયનું ખીજું કારણ એ છે કે, તે લખાણ જીવનને સ્પર્શતું ચેતનવંતું હોય છે, જેની ચાવી એમના જીવનસિદ્ધાંતો-માંથી; એમના ચારિત્રમાંથી મળી આવશે.

મહાત્માજીના એક અનન્ય શિષ્ય હોવાનું એમને માન છે, અને એમના માટે મહાત્માજીનો પ્રેમ પણ અગ્રાધ છે વળી, દેશ માટે એમણે ચેતાનું સર્વસ્વ અર્પ્યું છે. આવો વિરલ સેવાભાવ અને ત્યાગવૃત્તિ ગમે તે રચાતે અને સમયે માનવૃત્તિજ ઉપજાવે અને આપણું મસ્તક સદજ એમની સમક્ષ નથી પડે છે.

એમની કૃતિઓ.

૧ ચિત્રાગદ (શ્રી નરહરિ પરી ન સ થે)	સન ૧૯૧૪ અને ૧૯૨૦
૨ વિદાય અભિશાપ (")	" "
૩ પ્રાચીન સહિત (")	" ૧૯૨૦
૪ અભુવાણી (સત્યપ્રકર્તા મ દેસાઈ)	" ૧૯૨૩
૫ ગોખલેના બ્યાખ્યાનો ભા ૧	" ૧૯૧૬
૬ એક ધર્મ યુદ્ધ	" ૧૯૧૭
૭ સત્યાગ્રહની મર્યાદા	" ૧૯૨૪ —
૮ વિરાજ વડુ	" ૧૯૨૩
૯ ત્રણ વાર્તાઓ	" ૧૯૨૩
૧૦ ગાંધીજીની આત્મકથાનો ઈંગ્લેજ અનુવાદ—The Story of My Experiments with Truth., ૧૯૨૫ —	
૧૧ With Gandhiji in Indian Villages,, "	"
૧૨ With Gandhiji in Ceylon	૧૯૨૭
૧૩ The Story of Bardoli	૧૯૨૯
૧૪ ખારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	૧૯૨૯
૧૫ વીર વસ્ત્રમહાઈ	"

મહાશંકર ઉદ્દશ દવે

એઓ શાસ્ત્રે શ્રીમાળી જ્ઞાનજ્ય છે; મુજ વનની રાજકોટના અને હમણાં અમદાવાદમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે. એમનો જન્મ તા. ૫મી એપ્રિલ ૧૮૯૫ (સંવત્ ૧૯૫૧ના ચૈત્ર સુદ ૧૦)ના રોજ રાજકોટમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ઇંદ્રજી સુદરજી દવે અને માતાનું નામ લાલુબાઈ છે. સન્ ૧૯૧૧માં પ્રાથમિક મામે બાઈ રજિવાલ સાથે થયું હતું. રાજકોટની દંડર મેજ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં એમણે શિક્ષણ લીધું; અને ઉંચા પ્રકારના ચારિત્ર, અભ્યાસ તેમ બાધાશાન માટે-બાધા, શિક્ષણ અને સહવર્તન માટે-તથા જુદા જુદા ચાંદ મળેલા.

ગુજરાતી વાચન માટેનો શોખ તેર વર્ષની ઉંમરથી શરૂ થયેલો; અને ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી છૂટા થયા બાદ બંગાળી, હિંદી વગેરે ભાષાએનો અભ્યાસ કરી પોતાના જ્ઞાનમાં ઘણો વધારો કર્યો છે. પોતે જ્ઞાન મેળવી બેસી રહ્યા નથી; પણ બંગાળી, હિંદીમાં જે સરસ પુસ્તકો મળુમ પડ્યાં, તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરી છપાવ્યાં છે અને તે સઘળાં પુસ્તકો સુંદર અને હિંચી કોટિના જાણ્યાં છે. એક રોકાસર તરીકે જે હિતમ હાપ, પોતાના વર્ગમાં પાઠી શકેલા તે ગુજરાતી વાચકવર્ગના વિશાળ ક્ષેત્રમાં એમની કૃતિઓથી પાડવા એઓ સક્તિમાન થયા છે; એ તેમની નીચેની કૃતિઓ કહી આપશે. એમનો પ્રિય વિષય સાહિત્ય અને ઇતિહાસ છે.

એમની કૃતિઓ.

૧ સિરાજુદ્દૌલા	સન ૧૯૨૨
૨ વજીરનાંદિની ગુલબેગમ	" ૧૯૨૩
૩ મીરકાસીમ	" "
૪ અરાદસે સત્તાવનના બગવાનો ઇતિહાસ ભા. ૧; ભા. ૨.	" ૧૯૨૩-૨૪
૫ રમાસુંદરી	" ૧૯૨૪
૬ યદુ રહસ્ય	" ૧૯૨૪
૭ નારાયણી	" ૧૯૨૪
૮ સૌંદર્યતત્ત્વ	" ૧૯૨૬
૯ બંગાળી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	" ૧૯૨૮
૧૦ ગૃહલક્ષ્મી	" ૧૯૨૯
૧૧ રાજમાર્ગ	" "
૧૨ આત્માનાં આંસુ	" ૧૯૩૦
૧૩ શિયાળ અને સસણ (બાલોપયોગી)	" ૧૯૨૭
૧૪ રૂપકયા ભા. ૧; ભા. ૨ (")	૧૯૨૯-૩૦.

મગનલાલ શંકરભાઈ પટેલ

એઓ જાતે કડવા પાટીદાર, મૂળ પાટણના વતની અને જન્મ કાઠિયાવાડમાં માંગરોળ બંદરમાં સં. ૧૯૩૫માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ શંકરભાઈ દેવચંદભાઈ પટેલ અને માતાનું નામ ગોમતીબાઈ છે. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૪૬માં પાટણમાં કાશીબાઈ સાથે થયું હતું.

એઓ પ્રાથમિક અભ્યાસ માંગરોળમાં પૂરો કરી, રાજકોટ હંટર મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં જોડાયલા; અને સન ૧૯૬૪માં બીજા વર્ષમાં પાસ થતાં, અમદાવાદ વધુ અભ્યાસ કરવા જવાની તક સાંપડેલી; પરંતુ નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે એ લાલ જતો કરી, તેઓ માંગરોળ રોડમાં જીયજી ગામમાં શિક્ષક તરીકે નિભાયલા. ત્યાં દસ વર્ષ સંતોષકારક કામ કર્યા પછી દલુર આશીસમાં ગયેલા; અને ત્યાંથી વળા રોડે બાપાત એરોડના કારભારી તરીકે તેમને પસંદ કરેલા. અહિં તેમણે ‘કડવા હિતેચ્છુ’ નામનું માસિક પ્રથમ કાઢવા માંડેલું. લેખન વાચનનો શોખ મૂળથી, તેને ઉપરતું કાવ્ય ઉપાદી લેવાથી નવું જોર મળેલું; ત્યારથી એમના તરફથી સોનેક પુસ્તકો પ્રકટ થયેલાં છે, જેમાં ‘સાદી શિખામણ’ના આઠ ભાગો બોધક હોય લોકપ્રિય નિવડ્યાં છે.

એઓ ઉદ્ધવ સંપ્રદાયના અનુયાયી છે; અને નીતિ અને ભક્તિના અંશે એમના લખાણમાં મુખ્યત્વે નજર પડે છે તે એ અસરનું પરિણામ છે.

સ્વભાવે તેઓ શાન્ત તથા મિલનસાર અને સેવાભાવવાળા છે, જેમની સાથે એમને કામ કરવાનો પ્રસંગ પડેલો છે, તે સૌ તરફથી ઉત્તમ પ્રશંસા-પત્ર મેળવેલા છે; એટલે એમના ગ્રંથોની પેઠે એમના જીવન સાક્ષ્યની કુંચી, ધાર્મિક મનોવૃત્તિ, સદાચાર, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને સતત જ્ઞાન છે.

એક ટ્રેનિંગ કોલેજના બીજા વર્ષમાં પાસ થયેલા રોકાર કેટલી હિંચી પાયરીએ પહોંચી શકે અને લોકોપયોગી સેવા કરી શકે, એનું સરસ દૃષ્ટાંત એમનું જીવન પૂરું પાડે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. કપોતવતી	સન ૧૯૮૩
૨. મુખી સદન	" ૧૯૮૪
૩. એકાદશીનો મહિમા	" ૧૯૮૬

મનલાલે 'શંકરભાઈ' પટેલ

૪. શિખામણીની ધાત	'	'	'	'	'	'	'	'	'
૫. બોધ વચન	'		'	'	'	'	'	'	'
૬. માન દીપક								'	૧૯૦૫
૭. માનસિક અભવસિદ્ધ								'	૧૯૦૬
૮. સાદી શિખામણી પુ. ૧								'	૧૯૨૭
૯. " પુ. ૨								'	૧૯૨૮
૧૦. " પુ. ૩								'	"
૧૧. " પુ. ૪								'	"
૧૨. " પુ. ૫								'	૧૯૨૯
૧૩. " પુ. ૬								'	"
૧૪. " પુ. ૭								'	૧૯૩૦
૧૫. " પુ. ૮								'	"

]

મનમોહનભાઈ પુરષોત્તમભાઈ ગાંધી

(એમ. એ; એફ. આર. ઇ. એસ; એફ એસ. એસ)

એઓ રાત્રિએ વીસા શ્રીમાળા વેશ્ય-જૈનધર્મી-મૂળવતની નીમડીના-
હાથ વ્યવસાયાર્થે કલકત્તામા વસે છે એમના પિતાનું નામ પુરષોત્તમભાઈ
કહાનજી ગાંધી અને માતાનું નામ ઉજ્જમભાઈ નાનજી શેઠ હિ શ્રીયુત
પુરષોત્તમભાઈનું નામ ગઈ સદીના સાહિત્યવેષકોમા સારૂ જાણીતું
હતું. તેમના કેટલાક પુસ્તકો જેવા કે રમુજમાળા, કેળુસના કર્મની
કહાણી, બાળકની ભાવજત અને કેળવણી અત્યારે પણ વાચવાયોગ્ય
જાણીએ શ્રીમન્નયુરામ શર્માના એક અનુવાચી તરીકે એમના ગ્રંથોના
પ્રકાશનમા તેઓ મદદ કરતા હતા આમ એમના પર સંસ્કારિતા સાહિત્ય
અને ધર્મના ઉચ્ચ સંસ્કાર પડેલા, તે એમના પુત્રોમા ઉતરી આવ્યા છે,
એ આનંદ પામવા જેવું છે. એમના મોટાભાઈ શ્રીયુત નાગરદાસ પુરષોત્તમ
ગાંધીએ પણ ઉચી કેળવણી અને સંસ્કાર મેળવ્યા છે તેઓએ વિનાયક
જી ખતીજરાજ અને ધાતુશીધનની ઉચી ડીગ્રી મેળવી છે અને ૧૨
વર્ષમા બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમા એ વિષયના પ્રોફેસર છે.

એમનો જન્મ તા. ૫ મી નવેમ્બર ૧૯૦૧ ના રોજ જુનાગઢમા
થયો હતો, અને પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે તે જ સ્થળે મેળવ્યું હતું.
માધ્યમિક કેળવણી જુનાગઢ લીમડી અને મુન્સિપલ લીધેલી સન ૧૯૧૯મા
મેટ્રીક થયલા. ઉચી કેળવણી બહુધા જુનાગઢની બદાઉદીન કૉલેજમા
લીધેલી. ત્યાં સન ૧૯૨૧ મા ઇન્ટરની પરીક્ષામા સ્કોલરશીપ પણ મળેલી.
પાછળથી ગુજરાત કૉલેજમા બોડાયવા અને ત્યાંથી સન ૧૯૨૩ મા બી
એ ની પરીક્ષા ઇતિદાસ અને અર્ધશાસ્ત્ર એ ઐચ્છિક વિષયો લખને
પાસ કરી હતી. એમનો એ અભ્યાસ આદિથી અટક્યો નહિ પણ તે
વધારીને સન ૧૯૨૫ મા તેઓએ બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાથી એમ.
એ. ની પરીક્ષા પહેલે નંબરે પસાર કરી હતી આ પ્રમાણે એક વિદ્યાર્થી
તરીકેની એમની કારકિર્દી ઉજ્જવળ અને ચમત્કારની નિવડી છે.

સન ૧૯૨૬ મા એમનું લગ્ન વડનાથ સહેરમા સૌ રંભાગીરી મુખલાલ
શાહ સાથે થયેલું છે.

અભ્યાસ સાથે તેઓ સાહિત્યમા પણ રસ લેતા હતા; અને તેના
પરિણામે સર મનુભાઈ મહેતા ઈનામીની દરિયાઈમા ઉતરી હિન્દના કંચન

આધુનિક અર્થશાસ્ત્ર એ વિષય પરના નિબંધ માટે વડોદરા સાહિત્યસભાનું 'પ્રાચ્ય મેગઝિન' હતું. એ જ 'રીતે મુબારક યુનિવર્સિટી તરફથી મંગાવાતાં નિબંધો માટે દક્ષિણમાં હિતરી સન ૧૯૨૫ માં એશિયનર પ્રાચ્ય દિન્દિમાં કાપડના ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ' એ વિષય પર અગ્રિય લાખામાં નિબંધ લખીને પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે નિબંધને યોગ્ય સુધારાવધારા કરીને મધ્યે વર્ષે પુસ્તકરૂપે પ્રકટ કર્યું છે. દિન્દિ અર્થશાસ્ત્ર અને ઉદ્યોગ વિષે એમના પ્રકીર્ણ લેખો છુદા છુદા માસિકો અને વર્તમાનપત્રોમાં અવારનવાર આવતા રહે છે; અને તે ધ્યાનપૂર્વક વંચાય છે.

પણ એ જાણમાં હાલમાં સૌનું ધ્યાન આકર્ષાય એવું પુસ્તક-એમણે મધ્યે વર્ષે પ્રસિદ્ધ કરેલો મીઠા પરનો પ્રબંધ monograph છે, જેનો શુજરાતીમાં 'સખરસ' એ નામથી અનુવાદ થઈ ચૂકેલો છે.

એમના પ્રિય વિષયો અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ છે. એમના જીવનપર મહાત્માજીના ઉપદેશની પ્રબળ અસર થયેલી છે, એમ તેઓ જણાવે છે.

હાલમાં તેઓ કલકત્તામાં ઇન્ડિયન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના સેક્રેટરી છે; જેવું સ્થાન મુબારકમાં ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ ચેમ્બરમાં લાઇ જમસુખલાલ ભોગવે છે, તેવું હંથુ' સ્થાન તેમણે કલકત્તામાં પ્રાપ્ત કરેલું છે.

ઇન્ડિયન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના મંત્રી હોવા ઉપરાંત તેઓ ૧૯૨૯-૧૯૩૦ માં ફેડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન ચેમ્બરના સેક્રેટરી હતા; અને ઇન્ટરનેશનલ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સની દિન્દિ શાખા દિન્દુસ્તાનમાં ૧૯૨૯ માં સ્થપાઈ ત્યારથી ૧૯૨૯-૩૧ સુધી તેઓ તેના પહેલા માનદ સેક્રેટરી હતા. એક બાહોશ શુજરાતી તરીકે તેમણે જે કીર્તિ ત્યાં સંપાદન કરી છે, તે માટે ખરે, શુજરાત મગરૂરી લઈ શકે.

એઓ હમણાંજ "પરદેશી કાપડની હરિશ્ચંદ્ર કેમ કરવી" એ વિષય ઉપર એક ઈંગ્રેજી અન્ય બહાર પાડ્યો છે, તેમાં આચાર્ય પી. સી. રાયની પ્રસ્તાવના છે અને તે પુસ્તક મૂળ લખાયેલું ત્યારે મહાત્માજી જેલમાં જોઈ ગયા છે. તે પુસ્તકનો અનુવાદ તૈયાર થઈ રહ્યો છે અને તે મહાત્માજીની પ્રસ્તાવના સાથે શુજરાતી, દિન્દિ, તેમજ બંગાળીમાં થોડા વખતમાં બહાર પડશે.

આંતર રાષ્ટ્રીય મનુર પરિષદ જે ૧૯૩૧ ના મે મહિનામાં જીનીવા ખાતે ભરાવાની છે તેમાં મિત્રમાલિકોના પ્રતિનિધિના સલાહકાર તરીકે તેમનું

નામ સૂચવાયું છે, તે પરથી તેમના કાર્યનું મહત્વ અને મૂલ્ય સમજાશે. ૧૯૩૦ માં કલકત્તામાં સ્થપાયેલ સ્વદેશી પ્રચાર સમિતિના મંત્રી તરીકે પણ તેમની નિમણૂક થયેલ છે.

એમણે પ્રકાશન કરેલા ગ્રંથો.

૧ દિનના કરનું આધુનિક અર્થશાસ્ત્ર	સન ૧૯૨૫
૨ Why 1s. 6d. Ratio is Ruinous to India	સન ૧૯૨૬
૩ Common Salt	" ૧૯૩૦
૪ Indian Cotton Textile Industry-95 Past, Present and Future	" "
૫ How to compete with foreign cloth	" ૧૯૩૧

મણિલાલ ઇન્દુજીરામ દેસાઈ, બી. એ.,

એઓ યાત્રિએ શ્રી દયા શ્રીમાળા વણિક; મૂળ દિલ્હી તરફના અને જન્મ સુરતમાં તા. ૨૬ મી જુન ૧૮૮૦ જેષ્ઠ વદી ચોથના રોજ થયેલ હતા. જાણીતા “ગુજરાતી” સાપ્તાહિકના આઠ સ્થાપક, તંત્રી અને માસિક સ્વર્ગસ્થ ઇન્દુજીરામ સર્વરામ દેસાઈના એઓ દ્વિતીય પુત્ર થાય. એમના માતૃશ્રીનું નામ દિવાળીબહેન છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન સન ૧૮૯૫માં હાંસોટમાં રા. બાલુભાઈના પુત્રી મણિબહેન સાથે, અને બીજું સન ૧૯૦૫ માં વલસાડમાં એકત્રીકચુટીવ એન્જનીયર-હેવર્ડે ઉત્તર વિભાગના સુપરિ-ટેન્ડીંગ એન્જનીયર રા. સુનીલાલ હાસોટીના પુત્રી ચન્દ્રલક્ષ્મી સાથે થયું હતું. એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ સુરતમાં અને માધ્યમિક તેમજ ઉચ્ચ મુંબાઈમાં લીધું. પોતે દરમ્યાન અભ્યાસ છોડી દીધા પછી તેઓ સન ૧૮૯૮ માં મેટ્રીક્યુલેશનમાં પાસ થઈ, એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં જોડાયલા, જ્યાંથી સન ૧૯૦૪ માં બી. એ. ની પદવી પ્રાપ્તિ અને અર્થશાસ્ત્રના ઐત્તિક વિષયો લઈને મેળવી હતી. એલ એલ. બી. થવાને પ્રયત્ન કરેલો પણ તે નિષ્ફળ ગયો. એમ. એ. માટે પણ વાંચવા માંડેલું; પણ સંજોગવશાત્ તે અભ્યાસ અધુરો મૂકી, પિતાની સાથે સન ૧૯૦૭ થી “ગુજરાતી” ના તંત્રી રહ્યામાં જોડાયલા. સન ૧૯૧૨ માં એમના પિતા ઇન્દુજીરામનું મૃત્યુ થતાં તેઓ તંત્રી પદે આવ્યા; અને ૧૯૨૯ ની આખર સુધી અનેક મુશ્કેલીઓ વહોરીને તેને ટકાવી રાખ્યું; પણ આખરે જ્યારે નાણાં સિથિતિને પહોંચી વળાણું નહિ ત્યારે તેને લિક્વિડેશનમાં મોકલવું પડ્યું. છતાં એ નિરાશામય છાયામાં આશાનું એક ઉજ્જવળ કિરણ એ જણાશે કે ફરી પાછું એ પત્ર એ જ કુટુંબમાં, એમના નાના ભાઈઓ પાસે ગયું છે.

પત્રકારિત્વના સંસ્કાર એમને એમના પિતા પાસેથી વારસામાં ઉતરેલા અને તેમના સમાગમમાં અને એ જ ધંધામાં મડવાથી તે ખૂબ વિકસેલા અને ખીલેલા. પત્રકારિત્વના ધંધા વિષેનું એમનું યોગ, જેમ શીર્ષું તેમ ઉડું છે અને એની દરેક શાખામાં પોતાને જાત અનુભવ છે, એવી પ્રતીતિ બીજી પત્રકાર પરિષદ વખતે પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું એમનું વ્યાખ્યાન વાંચતાં જરૂર થશે.

પાસ કરીને, ગુજરાતી છાપખાનાંઓને બીજાની-શિસ્તકાદરની જે અડચણો પડે છે, તે દૂર કરવાને એમણે ટાઈપ ફોન્ટ-ડરી પણ સ્થાપેલી અને જોખમે લેટર ફોન્ટ-ડરીનું મોડેલ-ફોન્ટ ધાટીલું અને સુંદર તેમ

ટકાઉ અને મજબુત છે, એ તે શિસ્તકાક્ષરો વાપરનાર સૌ કોઈ સ્વીકારશે.

સ્વ. પ્રોફેસર ત્રિ. ક. ગજજરની પાસેથી ટાઈપની ધાતુમાં ત્રાંખાનું મિશ્રણ કેમ કરવું તે શીખીને તે પ્રમાણે ટાઈપ બનાવવાનું એમના પિતાની ગુજરાતી ટાઈપ ફાઈંડરી માં ચાલુ કરેલું. વળી અમેરિકન પોસ્ટ પદ્ધતિ પર ટાઈપ દાળવાનું એ ફાઈંડરીમાં ચાલુ કરાવનાર પણ એઓ જ છે.

એઓ પત્રકારના ધંધામાં જ મસ્ત રહેતા અને તે ધંધાને કેમ ખીલવવો અને વધારવો, એનુંજ હમેશા ચિંતન કરતા. “ગુજરાતી” પત્ર પોતાના હસ્તક લાગમાં આવ્યા પછી તેનું કાર્યક્ષેત્ર અને લાગવગ વધારવાને તેમને તીવ્ર હિતક ઠા હતી; તે ખાતર ભારે સાહસ એડેલું પણ નસીબે તેમાં તેમને યારી ન આપી તેથી આખું કાર્યાવય અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું, એ ગુજરાતી પત્રકારિત્વના ધંધામાં એક શોચનીય બનાવ છે.

ચાલુ ધંધામાં પ્રવૃત્ત રહેવા છતાં, તેઓ વખત મેળવીને ડેટલાઈક ગ્રંથોના અનુવાદ મુખ્યત્વે સંસ્કૃતમાંથી કર્યા છે; અને તેમાં એમની સંસ્કારી કક્ષમ નજરે પડે છે.

એમના ગ્રંથો.

- ૧ કન્દુક્યસની શિખામણ
- ૨ સુમન મીમાસા
- ૩ ગીતા-મૂળ ભાષાતર
- ૪ વિષ્ણુ સદસનામ
- ૫ ગજેન્દ્ર મોક્ષ
- ૬ અનુગીતા
- ૭ મનુસ્મૃતિ
- ૮ ભટ્ટરિ શતક નીતિ અને વૈરાગ્ય
- ૯ મદાભારત-૩જો ભાગ-૨૨૪મા અધ્યાયથી અંત સુધી.
- ૧૦ વૈષ્ણવ પર્વ (મદાભારત-કુશભાકોનમની આશ્રિત)
- ૧૧ હરિવંશ (રા. અંજાલાલ જાની સાથે)
- ૧૨ અરેખિયત નાઇટસ (નવી આશ્રિત)
- ૧૩ વૈરાગ્ય શતકપટ (ગુજરાતીમાં ટીકા)
- ૧૪ કામસૂત્ર (અપ્રકટ)
- ૧૫ કામ-દક નીતિસાર (ચાચી પ્રાણજીવન સાથે)

૧૯૩૮ના માર્ચથી ‘પીસમી સદી’ના તંત્રી તરીકે કાર્ય શરૂ કરેલું છે અને તેનો ફેલાવો ૮૬૦૦ નકલ સુધી પહોંચ્યો છે.

મણિલાલ જગજીવનભાષ દિવેદી

એઓ યાત્રિએ ઔદિચ્ય સહસ્ર બ્રાહ્મણ છે. મૂળ વતની વડોદરા રાજ્યના દહેગામ પાસે આવેલા નાંદોલ ગામના; અને જન્મ પછી તે જ સ્થળે તા. ૧૮ મી માર્ચ ૧૮૮૭ (સં. ૧૯૪૪ના ચૈત્ર સુદ બીજ)ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ શ્રી ૦ જગજીવનભાઈ બટુકરામ દિવેદી અને માતાનું નામ કાથીબહેન ત્રિભુવન ત્રિવેદી છે. એમણે પહેલાં ૭ ધોરણ ગુજરાતીનો અભ્યાસ નાંદોલમાં અને ઈંગ્રેજી પાંચ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ પાટણમાં કર્યો હતો. એમનું પહેલેથી જ અક્ષરજ્ઞાન કરતાં અનુભવનું જ્ઞાન સાંસ્કારિક લાવના સાથે મેળવવા પ્રતિ વધુ લક્ષ્ય રહ્યું છે.

એમણે સન ૧૯૨૫માં વડોદરામાં ચંદનબહેન સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું હતું. સૌ. ચંદનબહેન મૂળ ઉદિચ્ય ટોળપીઆ બ્રાહ્મણ; અને જન્મ તા. ૨૯ મી જુલાઈ ૧૮૯૮ના રોજ વડોદરામાં થયો હતો. એમણે પછી ગુજરાતી ૭ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો છે અને એમના પતિ સાથે મુસાફરી કરેલી તેનું એક વૃત્તાંત ‘બહુચિસ્તાન પર્યટન’ એ નામથી સન ૧૯૨૯માં છપાવ્યું છે. વળી તેઓ મદ્રાસદક્ષી ટ્રેનિંગ કૉલેજના ત્રીજા વર્ષમાં પાસ થયેલા છે અને હમણાં પોતાના પતિ સાથે કાંતવાનું કાર્ય કરે છે.

ધણાં ગુજરાતીઓએ લાંબી લાંબી મુસાફરીઓ કરી હશે; પણ એ પ્રવાસનું વૃત્તાંત લખનારા થોડાક જ મળી આવશે. તેમાંય જેમણે એ પ્રવાસનોંધ લખી હશે તેમાં જેમનું વૃત્તાંત વાચવાને ગમે અને ગમ્મન સાથે જ્ઞાન આપે એવા એથી પણ થોડા મળશે. એ થોડામાં થીયુન મણિલાલે જે પ્રવાસગ્રંથો લખ્યાં છે તે ગણાવી શકાય અને વિનાસકોચે એમ કહેવું જોઈએ કે એ પ્રકારનું પ્રવાસસાહિત્ય આપણે ત્યાં નથી; અને તે નવું ઉત્પન્ન કરવા માટે એમને ખરે યશ થટે છે.

એમની કૃતિઓ:

૧ પૂર્વ આફ્રિકાનો પ્રવાસ	સન ૧૯૨૪
૨ મદ્રાસ કાશ્મીર પ્રવાણ	" ૧૯૨૪
૩. નેપાળ અને આસામ ભ્રમણ "	" ૧૯૨૯
૪. હિંદ પર્યટન	" ૧૯૩૦

માંથી સમય ફાજલ પાડી સંસ્કૃત, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ વગેરે વિષયોનું નિયમિત રીતે અધ્યયન કરીને તેમાં પારંગત થયા છે; એટલુંજ નહિ પણ તે વિષયોની માહિતી અપ-ટુ-ડેટ હોય છે, તે એમનો નાગરો-ત્પત્તિ નિર્બંધ વાચનાર જોઈ શકશે. એમના એ અભ્યાસનો લાભ એમણે સમાજને જૂદા જૂદા માસિકોમાં તેમજ સાહિત્ય પરિષદોમાં સ્વતંત્ર નિબંધો રજૂ કરીને આપ્યો છે; અને તેની સંખ્યા નોંધીએ તો ઓછામાં ઓછા આ પુસ્તકનાં એ પાનાં લે.

નોકરી દરમિયાન તેઓ જેમ અભ્યાસને વિસર્જી નથી તેમ સ્વ-શાંતિના ઉત્કર્ષાર્થે 'નાગર ત્રિમાસિક' દર વર્ષે સુધી એડિટ કરી, તે દ્વારા સુંદર સેવા બજાવી છે, અને તેમાં આવતાં ઐતિહાસિક અને સાહિત્ય વિષયક લેખોના કારણે તે માત્ર કેમી જનોને ઉપયોગી થઈ ન રહેતાં, ગ્રામીન સાહિત્ય અને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને પણ તેમાંથી કેટલુંક નવલ અને વિશેષ જાણવા જેવું સાધન થઈ પડ્યું હતું. તે આવું સાદું ઉપયોગી અને કિંમતી બનાવવાનો મક્ક એમને થતે છે.

આ લેખો પોતાની અને પોતાની શાંતિની સેવાની વાત થઈ; પણ એમની દષ્ટિ તેથી સંકુચિત થઈ ન હતી. ચાહુ નોકરી અંગેના બ્યવસાયના કારણે તેઓ જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ઝાઝો ભાગ લઈ ન શકે, એ દેખીતું છે. પણ તેમાંથી દૂરગ થયા પછી એઓ ભાવનગરની જૂદી જૂદી કેળવણીની અને સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિમાં એક વા બીજી રીતે નિકટ જોડાયલા માણસ પડે છે. ભાવનગરની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિના આશુ કહો કે ઉત્પાદક કહો તે એઓ જ છે. સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભાવનગરમાં બસાઈ અને તે મરાઠવી નિવહી, તેનો કાર્ષ એક વ્યક્તિને મરા આપી શકાય તો તે માન શ્રી. માનસંકરભાઈને થતે છે.

શાંતિ, કેળવણી, સમાજ તેમ ધર્મ પ્રતિ એમને પ્રબળ અનુરાગ છે. અત્યારે એમનું ચરીર સિમિદ થઈ ગયું છે; આંખે ઝાંખપ આવી છે; તેમ છતાં વેદ અને ગીતાનું અધ્યયન-દરશન કર્યું જાય છે; અને અને વેદમાંથી મળી આવતી ઐતિહાસિક હકીકત સંગ્રહી, તે પ્રથી તેઓ એકાદ નિર્બંધ લખવાને ઉત્કંઠા રાખે છે.

એમનું સમગ્ર જીવન અવલોકતાં, જેદ માત્ર એટલો થાય છે કે આપણા દેશમાંથી આવી કર્તવ્યનિષ્ઠ, ભાવનાશાળી, ધર્મપરાયણ અને સેવાભાવી વ્યક્તિઓ દિન પ્રતિદિન ઓછી થતી જાય છે.

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા

એઓ યાતિએ વડનગરા નાગર છે. વતની બાવનગરના અને જન્મ કુંડલા-તાળે બાવનગર-સં. ૧૯૧૬ના ચેત્ર સુદ ૨, વાર શનિ (તા. ૨૧ મી માચ ૧૮૬૩)ના રોજ થયો હતો. પિતાનું પૂર્વ નામ પીતાંબરદાસ બાપુભાઈ મહેતા છે; અને માતાનું નામ ઉમેદકુંવર તે સ્વ. ઓઝા જય-શંકર રાધવજીના પુત્રી થાય.

એમનું લગ્ન ઇ. સ. ૧૮૭૨મા બાવનગરમા સ્વ. વિજયશંકર નાના-બાઈની પુત્રી ઇચ્છાલક્ષ્મી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક તેમ ઉંચી કેળવણી બધી બાવનગરમાં લીધેલી. સન ૧૮૮૪ મા મેટ્રિક થયલા. હાઈસ્કૂલના અભ્યાસ દરમિયાન વારંવાર સારા અભ્યાસ માટે ઈનામો મળેલા. વળી પ્રિવિયસના વર્ગમાં કવિ કાલિદાસ વિરેના સંસ્કૃત નિબંધ માટે ગૌરીશંકર પ્રાપ્ત અને મેટ્રિકમા ઉંચે નંબર પાસ થવાથી જીવાનસિંહજી સ્કોલરશીપ આપ્યું વર્ષ મળ્યાં હતાં. પણ તે વખતે તેઓ પ્રિવિયસમા ફોલેબંદ થયા નહિ અને પછી કૌટુંબિક કારણે કૉલેજનો અભ્યાસ પડતો મૂકવો પડ્યો હતો.

સન ૧૮૮૬થી બાવનગર રાજ્યની વસુલાત ખાતાની નોકરીમાં જોડાયા; અને તેમાં જાત હુંસિયારી, કાર્યદક્ષતા અને બાહોશી વડે છેક વહિવટદાર સુધીની ઉંચી પાયરીએ પહોંચેલા. સન ૧૯૧૮થી તેઓ પેન્શન પર છે અને નિવૃત્તિકાળ અભ્યાસ, ધર્મચિંતન અને સમાજસેવામાં વ્યતીત કરે છે.

એક વસુલાતી અધિકારી છત્રે તો કેટલુંબધું અને કેટલું સંગીન કાર્ય કરી શકે તેનું સરસ દષ્ટાંત એમની કારકિર્દી પૂરું પાડે છે. એક ચાણુદાર કે એક વહિવટદારનું જીવન કેવું વ્યવસાયી, વ્યગ્રતાભર્યું અને શ્રમજનક હોય તેના ખરેખરે જ્યાં તેના અનુભવીઓને આવી શકશે.

સાંસારિક ઉપાધિના સજ્જે તેઓ આગળ કૉલેજશિક્ષણ લઈ શક્યા નહિ. પણ એમના લેખો વાંચનાર અને એમના ચંસર્ગમાં આવનાર કોઈ પણ કહી શકશે કે એક ઐન્યુએટને પણ હંફાવે એવું એમનું વિદ્યાળ વાચન છે અને પ્રાચીન ઈતિહાસ, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય વિષે એમનું જ્ઞાન અને માહિતી કોઈ પણ વિદ્વાન વ્યક્તિને જેમ આપે એવું ઉંચા પ્રકારનું અને માર્મિક છે. તેમાં સંતોષ પામવા જેવું એ છે કે પોતે જે જ્ઞાનસંપત્તિ વ્યવસ્થિત શિક્ષણદ્વારા મેળવી ન શક્યા તે ચાલુ વ્યવસાય-

માંથી સમય ફાળવ પાડી સંસ્કૃત, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ વગેરે વિષયોનું નિયમિત રીતે અધ્યયન કરીને તેમાં પારંગત થયા છે; એટલુંજ નહિ પણ તે વિષયોની માહિતી અપ-ટુ-ડેટ હોય છે, તે એમનો નાગરોત્પત્તિ નિબંધ વાચનાર જોઈ શકશે. એમના એ અભ્યાસનો લાભ એમણે સમાજને જૂદા જૂદા માસિકોમાં તેમજ સાહિત્ય પરિષદોમાં સ્વતંત્ર નિબંધો રજુ કરીને આપ્યો છે; અને તેની સંખ્યા તોફીએ તો ઓછામાં ઓછા આ પુસ્તકનાં બે ખાનાં બે.

તોકરી દરમિયાન તેઓ જેમ અભ્યાસને વિસર્જ્યા નથી તેમ સ્વ-સાતિના ઉત્કર્ષાર્થે 'નાગર ત્રિમાસિક' દર વર્ષે સુધી એડિટ કરી, તે દ્વારા સુંદર સેવા બજાવી છે, અને તેમાં આવતાં ઐતિહાસિક અને સાહિત્ય વિષયક લેખોના કારણે તે આજ કાળી જનોને ઉપયોગી થઈ ન રહેતાં, પ્રાચીન સાહિત્ય અને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને પણ તેમાંથી ટેટલુંક નવલ અને વિશેષ જાણવા જેવું સાધન ઘર્ષ પડ્યું હતું. તે આવું સાફ ઉપયોગી અને કિંમતી બનાવવાનો યશ એમને ધટે છે.

આ લે. પોતાની અને પોતાની સ્થિતિની સેવાની વાત થઈ; પણ એમની દષ્ટિ તેથી સંકુચિત થઈ ન હતી. આજ તોકરી અંગેના વ્યવસાયના કારણે તેઓ જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ઝાઝો ભાગ લઈ ન શકે, એ દેખીતું છે. પણ તેમાંથી દુરભ થયા પછી એઓ ભાવનગરની જૂદી જૂદી કેળવણીની અને સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિમાં એક વા બીજી રીતે નિકટ જોડાયલા માહુમ પડે છે. ભાવનગરની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિના પ્રાણ કહો કે ઉત્પાદક કહો તે એઓ જ છે. સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભાવનગરમાં ભરાઈ અને તે યશસ્વી નિવડી, તેનો ઠાઈ એક વ્યક્તિને યશ આપી શકાય તો તે માન શ્રી. માનસંકરભાઈને ધટે છે.

સ્થિતિ, કેળવણી, સમાજ તેમ ધર્મ પ્રતિ એમને પુષ્કળ અનુરાગ છે. અત્યારે એમનું શરીર શિથિલ થઈ ગયું છે; આંખે ઝાંખપ આવી છે; તેમ છતાં વેદ અને ગીતાનું અધ્યયન-દરોજ ક્યો જાય છે; અને અને વેદમાંથી મળી આવતી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટીકત સંગ્રહી, તે પરથી તેઓ એકાદ નિબંધ લખવાને ઉત્કંઠા રાખે છે.

એમનું સમગ્ર જીવન અવલોકતાં, એક માત્ર એટલો થાય છે કે આપણા દેશમાંથી આવી કર્તવ્યનિષ્ઠ, ભાવનાશાળી, ધર્મપરાયણ અને સેવાભાવી વ્યક્તિઓ દિન પ્રતિદિન ઓછી થતી જાય છે.

એમની કૃતિઓ :

૧ નીતિવિચાર	સન ૧૮૭૬-૮૦
૨ સત્ય	" " "
૩ જનસ્વભાવ	" " "
૪ યગદેશવિવેક અથવા વાક્યસુધા (અનુવાદ)	" ૧૮૯૦
૫ વેદાન્તસાર (અનુવાદ)	" ૧૮૯૦-૯૧
૬ ઉપનિષદપ્રકાશિત અરણ્યોત્તર સ્થિતિ	" ૧૯૦૬-૦૭
૭ ઔષ્ધવૈદિક પ્રયોગ	" ૧૯૦૮
૮ નાગરી લિપિ અને નાગરો (અનુવાદ)	" ૧૯૧૨-૧૩
૯ વિવાહ સંસ્કાર	" ૧૯૧૭-૧૮
૧૦ વૈદિક કાલતું ભારતીય યુદ્ધ અથવા વાચરાદી વિગ્રહ	" ૧૯૨૦
૧૧ નાગરોત્પત્તિ	" ૧૯૨૩
૧૨ આદિક મીમાંસા	" ૧૯૨૭-૨૮
૧૩ મેવાડના યુદ્ધો	" ૧૯૨૮
૧૪ સકુનવર નામનો સર્જન જુનો મંત્ર	છપાય છે.
૧૫ રાગ છબીના રામબહાદુર અથવા નાગરવીરસમ્રાટ	છપાય છે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી—મહાત્મા

કાઠિયાવાડમાં દેહી રાજ્યોમાં નાગરોની પેઢે વૈશ્યોએ પણ દિવાનગીરી-મુત્સદીપત્રું-સરસ રીતે કરેલું છે, તેમાં કયા ગાંધીનું નામ વિશેષ ધ્વન ખેંચે છે. આઠ પેઢીથી એમના વડિલો પોરબંદરનો કારબાર કરતા હતા; અને તેમાં રાજદિતની સાથે સાથે પ્રખ્વિત પણ પૂરેપૂરું સાચવેલું. એક પ્રસંગે સદજ કારણસર રાજના કાર્યથી અસંતુષ્ટ થતાં, તેઓ રાજકોટ જઈ રહેલા અને ત્યાં દિવાનપદે નિભાવતા. પછીથી વાંકાનેર ગયેલા. આમ ત્રણ રાજ્યો, પોરબંદર, રાજકોટ અને વાંકાનેર સાથે એમનો સંબંધ બંધાયેલો; અને એક નિરપૂઢી, કર્તવ્યનિષ્ઠ અને ખરાબોલા દિવાન તરીકે એમણે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલી. ખરાબોલા એટલે મુઢી કે રાજ્યોને પણ તેમના દોષ બતાવવામાં પાછા પડતા નહિ. સ્વમાન માટે પણ એવા જ આગ્રહી હતા. એક પ્રસંગે પોલીટીકલ એજન્ટે એમને નિમંત્રી વખતસર મળેલા નહિ, તેથી તેઓ મળ્યા વિના પાછા ગયલા; અને પરિણામે એજન્ટને માફી માગવી પડેલી. આવા સ્વાભિમાની અને કાબેલ મુત્સદીના એક વંશજ મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી, જેમનામાં પેઢીધર ઉતરી આવતા રાજકારણસંસ્કાર પૂરા ફૂલી શક્યા છે, જેમની રાજકીય હિલચાલે સમસ્ત દેશમાં પરિવર્તન કર્યું છે; જેમના વિચારોએ ચાલુ સંસ્કૃતિને જૂદો જ ઝોક આપ્યો છે; જેમના અહિંસાના સિદ્ધાંતે જગતને નવીન દર્શન કરાવ્યું છે; જેમનું નામ રાજ દરિશ્વંદ્રની પેઢે એક સાતવાદી તરીકે પંકાયું છે અને જગત્વંશ મહાત્મા તરીકે જેમની ગણના થયેલી છે, દેશબારમાં નાના મોટા, ગરીબ તવંગર, આખાલરૂદ્ધ, સૌને જેમનું નામ છૂંકે છે, એમની વિકૃતિ અને અનેક દેશીય પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય કરાવવો એ દુષ્કર કાર્ય છે; અહિં એમના સાહિત્ય કાર્ય પુરતો ઉદ્દેશ કરવાનો હેતુ છે.

એમનો જન્મ સન ૧૮૬૯ ના ઑક્ટોબર મહિનામાં બીજી તારીખે, દિ-કુ તિથિ ભાદરવા વદ બારશે, જે રેંટીઆ બારસથી બાણીતી છે, તે દિવસે પોરબંદરમાં થયો હતો.

રણછોડલાલ છોટાલાલે ગુજરાતમાં પ્રથમ સુનરની મીલ ઉભી કરેલી તેથી તે રણછોડભાઈ રેંટીઆવાળાના નામે ઓળખાતા હતા; પણ ગરીબોની અમોઘ શક્તિ-જીવન ધન-રેંટીઓ દેશમાંથી લગભગ અદસ્ય થઇ ગયેલો તે ફરી હાખલ કરી, ઘેર ઘેર ચાલતો કરાવવાનો અને તે દ્વારા દેશનું

આર્થિક બળ વધારવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન સફળતાપૂર્વક પાર પાડવાનો યશ મહાત્માજીને ઘટે છે; રેંટીઓ એમના નામ સાથે સદા મંકળાયતો રહેશે.

એમના પિતા કરમચંદ કળા માધીનો કંઈક પરિચય શરૂઆતમાં કરાવ્યો છે. એમના માતૃશ્રીનું નામ પુતળીમાધ દત્ત. એમને વિવાયત મોકલી આપતી વખતે તેમણે મઘ માસ અને સ્ત્રીથી અલગ રહેવાની પ્રતિજ્ઞા એમની પાસે લેવડાવી હતી, એટલા પરથી એક માતાના વાતસલ્ય-ભર્યા ભાવની સાથે એમના જીવનની પવિત્રતા વિશેના વિચારો સ્પષ્ટ થશે.

એમનું લગ્ન બારમે વર્ષે પોરબંદરમાં સી. કસ્તુરબા સાથે થયું હતું; અને એમણે પતિને પડખે રહીને અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગની સાથે, રાજકીય લડતોમાં, અનેક કષ્ટો સહન કરીને, તેમ જોલ વેડીને, જે શૌર્ય દાખવ્યું છે, તે અનુપમ છે અને એક વીરાગના તરીકે તેઓ આર્થ સ્ત્રીનામને હિત જવળ અને ગૌરવાકિત કરે છે.

આરંભમાં કહ્યું તેમ તેઓ વૈશ્ય મોઢ જ્ઞાતિના છે અને એમનું કુટુંબ વૈષ્ણવ ધર્મ પાળે છે.

ધર્મ ખરું શિક્ષણ એમણે રાજકોટમાં લીધેનું. સન ૧૮૮૭ માં મટ્રીકમાં પાસ થઈને તેઓ સામળદાસ કૉલેજમાં દાખલ થયેલા. પરંતુ ઍરિસ્ટર થવાની ઈચ્છા થતા કુટુંબની સંમતિ લઈ તેઓ સન ૧૮૮૮ માં ઈંગ્લાંડ ગયા હતા.

વિદ્યાર્થી અવસ્થા દરમિયાન એમનું જીવન કેવા વિષમ સંજોગમાંથી પસાર થયું હતું; ઇંગ્લાંડના વસવાટ દરમિયાન એઓ રહેણીકરણીમાં કેના અખતરા કરી રહ્યા હતા; દેશમાં પાછા ફર્યા પછી, વકીલાતમાં એમને કેવી મુઝવણ નહીં હતી, આફ્રિકા શા કારણે ગયા અને ત્યાં કેવી પરિસ્થિતિમાં સ્થાયી રોકાઈ ગયા, એ બધો વૃત્તાંત બેધક અને મનનીય છે. વાચકને એમની “આત્મકથા”માંથી તે વાચી લેવા અમે વિનંતિ કરીશું.

તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી શરૂ થઈ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓનો લોકમત કેળવવા ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’ નામનું સાપ્તાહિક તેમણે કાઢ્યું હતું. આ સાપ્તાહિક દ્વારા રાજદારી વિષયોની ચર્ચા કરવા ઉપરાંત પરદેશમાં વસતા અને મોટે ભાગે બહુ ઓછું બોલેલા એવા આપણા દેશીઓમાં દેશપ્રેમ જાગૃત કરી સંસ્કારિતા ખીલવવાનો પણ તેમણે સરસ પ્રયત્ન કરેલો છે. ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’ ની

ભાષા બહુ સાદી અને સાક્ષરી દષ્ટિએ કાંઈક અશુદ્ધ પણ મળ્યાય. એક-વાર ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’ની ભાષા વિષે તેઓએ કહેલું કે મારે તો એ જાણું અભણ મળ્યાય એવા એમણેને વંચાવલું હતું એટલે હું એમને મારી નજર સામે રાખીને લખતો. આમ છતાં ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’ માં વિષય તથા વિચારની મંજીરતા, સત્યદર્શન માટેનો પ્રયત્ન તથા સાદી, સચોટ અને સોંસરી ભાષા જે ગાંધીજીના લખાણનાં ખાસ લક્ષણો છે તે તો તરી જ આવે છે.

આપણા સાહિત્યમાં અમર સ્થાન પામવાને લાયક એવાં એમનાં કેટલાંક પ્રસ્તુતો-દિંદ રવરાજ, જેસના અનુભવો (દ. આફ્રિકામાંના), નીતિ-ધર્મ, સર્વોદય વગેરે-‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’માં જ પ્રથમ પ્રગટ થયેલાં. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતી દિંદી કામનું સંઘઠન કરવાના ઉદ્દેશથી એ પત્ર તેઓ કાઢતા પણ તેમાં ચર્ચાતા વિષયો કેટલા વિવિધ અને સર્વદેશી હતા તે એ પત્રની ફાઈલો જોતાં તરતજ જણાય છે. જે વિરલ લાભ એમના ‘નવજીવન’ દ્વારા ગુજરાતી પ્રજાને મળી રહ્યો છે તેનાં બીજા આમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નંખાયેલાં.

તેઓ કહે છે કે મારા જીવન ઉપર ટૉલ્સ્ટૉય, રસ્કિન અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની ઊંઠી અસર થયેલી છે. રસ્કિને અને ટૉલ્સ્ટૉયે જે સિદ્ધાન્તો લેખો દ્વારા પ્રતિપાદન કર્યા તે એમણે અમરમાં મૂક્યા છે, અને તેનું મૂલ્ય અત્યંત સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. સત્યાગ્રહની કલ્પના શોધી કાઢવાનું માન કેટલાક ટૉલ્સ્ટૉયને આપે છે, પણ દિંદુસ્તાનમાં એ સિદ્ધાન્ત નવો નથી. આજની સુધરેલી દુનિયા આગળ એ સિદ્ધાન્તનો પરચો બતાવી, એ કેવી અમોઘ અને અજોબ શક્તિ છે તથા એ કેટલું વ્યવહારુ શસ્ત્ર છે એનો પાઠ ગાંધીજીએ જમતને આપ્યો છે. નાતાલમાં ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મ તથા પાછળથી દિનિકસ સંસ્થા સ્થાપીને સમાનતા અને બંધુત્વની ભાવના-વાળા શ્રમજીવી જીવનની કલ્પના તેમણે વ્યવહારમાં ઉતારી હતી. અર્દોના સત્યાગ્રહશ્રમમાં એ જ જાતના દષ્ટિગોચર થાય છે.

દિંદમાં આવ્યા પછીની એમની પ્રવૃત્તિ ભારતવર્ષની જ નહિ પણ જગતની જનતા આગળ પ્રત્યક્ષ છે. પરંતુ રાજકીય તેમજ બીજા અનેક પ્રવૃત્તિઓના બેભાન નીચે લદાયેલા હોવા છતાં તેમણે આપણી માતૃભાષાની જે અસાધારણ સેવા કરી છે અને ગુજરાતી ભાષાને જે ઉત્તમ સ્થાન અપાવ્યું છે તે અપ્રતિમ છે. સાહિત્યની ખાતર સાહિત્યની પ્રવૃત્તિમાં

તેઓ કદી પડ્યા નથી, ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેના પ્રેમમાં અને ભાષાનો વિકાસ સાધવાના પ્રયત્નમાં કોઈ પણ સાક્ષર કરતાં તેઓ બિતરે નહિ. 'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન' વિષે બોલતાં તેમની શૈલીનાં લક્ષણો વિષે સ્પષ્ટ કરી ગયા છીએ. એ લક્ષણો ત્યા ખીજરૂપે હતાં તે હિંદમાં ક્યાં છે. સ્વ. નવલરામે જેને એકાગ્ર અને સંક્ષિપ્ત શૈલી કહી એ શૈલીનો એમનાં લખાણ અદ્ભુત નમૂનો છે. એ શૈલીની સાથે વિચારની અને ભાષાની પ્રૌઢતા તથા હૃદયના ઊંડાણમાથી નીકળના સૂર બળે છે અને જે રજૂકાર નીકળે તે જાતે સખ્દમાં મનુષ્યહૃદયને હલમલાવી નાખી વેગવાન કાવ્યમાં ખેંચવાની કેટલી શક્તિ રહેલી છે તેનો આપણને સાક્ષાત્કાર થાય છે. 'શું શા પૈસા ચાર' ગણાતી ગુજરાતી ભાષાને આજે હિંદુસ્તાનની બધી ભાષાઓમાં તેમણે ગૌરવભર્યું એવું વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવ્યું છે.

અંગ્રેજી બહુતર આપણા દેશમાં દાખલ થયું ત્યાર પછી આપણા બહેલા લોકોમાં અંગ્રેજી ભાષાનો એટલો મોહ પેસી ગયો હતો કે અંગ્રેજી ભાષાની એ ગુલામીનાં દુઃખ આખી પ્રજાને સોસવા પડતાં હતાં. તેમાંથી દેશી ભાષાઓને તથા લોકોને મુક્ત કરાવનાર વ્યક્તિ એ જ છે. પંદર વર્ષ પહેલાંના પણ બહુ કાર્યોથી ખીચોખીચ ભરાયેલા આ કાળમાં જૂના સમયના બે પ્રસંગો નોંધીશું.

સને ૧૯૧૬ માં થીમતી સરોજિની નામકુ એમને મળવા અમદાવાદ આવ્યાં હતાં, તે પ્રસંગનો લાભ લઈ શ્રી. સરોજિની દેવીનું જાહેર વ્યાખ્યાન ગોઠવવામાં આવ્યું. તેમના અંગ્રેજી ભાષણ ઉપર તો આપણા અંગ્રેજી બહેલાઓ મુગ્ધ એટલે અમદાવાદના અંગ્રેજી બહેલાઓ માટે એ મોટો ઉત્સવનો પ્રસંગ હતો. પણ ગાંધીજી ક્યાં એ ઉત્સવ ભોગવવા દે એમ દત્તા ? લોકોની નારાજી વહોરી તેમણે સરોજિની દેવી પાસે હિંદુસ્તાનીમાં જ ભાષણ કરાવ્યું. કદાચ હિંદુસ્તાનીમાં બોલવાનો તેમનો આ પહેલો જ પ્રસંગ દશે. ત્યાર પછી શહેરનાં રચાનિક પત્રોમાં ખૂબ ચર્ચા થઈ. પણ અંગ્રેજી ભાષાની ગુલામી ઉપર તો દથોડો પડ્યો જ.

સને ૧૯૧૭ માં ભરૂચમાં ખીજી ગુજરાતી કેળવણી પરિષદ મળી હતી. સૌ કોઈએ આશા રાખેલી કે શિરસ્તા મુજબ કામકાજ અંગ્રેજીમાં થશે. ગાંધીજી પ્રમુખ હતા. તેમણે વ્યાખ્યાન ગુજરાતીમાં લખી મોકલ્યું. પરિપદો અને સંમેલનોમાં દેશી ભાષામાં કામકાજ કરવાની પ્રયાનાં પગરખ ત્યારથી મંડાયાં. આજે તો મદાસભામાં પણ બહુ કામકાજ હિંદુસ્તાનીમાં ચાલતું થઈ ગયું છે.

‘નવજીવન’ દ્વારા છેલ્લાં દસ વરસથી તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યનો ધોધ વહેવરાવી રહ્યા છે. તેમની લેખિની અનેક ક્ષેત્રોમાં ધૂમી રહી છે, અને તેમણે દાખલ કરેલી વિચારસરણી તથા શૈલીની અસર જેના ઉપર ન પડી હોય એવા આધુનિક ગુજરાતી લેખક થોડા જ મળ્યા આવશે. તેથી જ ખીછ પ્રવૃત્તિઓની માફક સાહિત્યમાં પણ અત્યારે ગાંધીયુગ પ્રવર્તે છે એમ કહેવાય છે તે યથાર્થ છે.

એમનું લખાણ પાંડિત્યભર્યું નથી; પણ તે જીવનમાંથી ઉદ્ભવેલું છે. તેની પાછળ જાગૃત અનુભવ અને ઊંડું ચિંતન રહેલું છે. તેઓ હમેશાં સત્યનું દર્શન કરતા તથા દરાવતા જ લખે છે તેથી જે વિષય ઉપર તેઓ લખે છે તેને તેઓ સજીવતા અર્પે છે. સાહિત્ય એ જીવનથી ડાઘ નિરાળા વસ્તુ નથી પણ સમગ્ર જીવનનો નિષ્કર્ષ છે એ તેમણે પોતાના લેખો દ્વારા આપણને શીખવ્યું છે અને તે જ સાહિત્યક્ષેત્રમાં તેમની અમૂલ્ય પ્રસાદી છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. સર્વોદય	} આ ચાર પુસ્તકો દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રથમ પ્રગટ થયેલાં
૨. હિન્દ સ્વરાજ્ય	
૩. જેલના અનુભવો (દક્ષિણ આફ્રિકાના)	
૪. નીતિ ધર્મ	
૫. આરોગ્ય વિશે સામાન્ય જ્ઞાન	૧૯૧૬
૬. નવજીવન શરૂ થયું તે તારીખ	૧૯૧૬ની ૭મી સપ્ટેમ્બર
૭. નવજીવન-પુસ્તકરૂપે અગિયાર ભાગમાં	૧૯૨૩
૮. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	
ભા. ૧	૧૯૨૪
૯. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	
ભા. ૨	૧૯૨૬
૧૦. જેલના અનુભવો (હિન્દુસ્તાનમાં)	૧૯૨૫
૧૧. આત્મકથા ભા. ૧	૧૯૨૮
૧૨. " ભા. ૨	૧૯૨૯
૧૩. નીતિનાશને માર્ગે	૧૯૨૮

મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા, ખી. એ. એલ એલ. ખી.

એઓ રાતે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ; મૂળ વતની જુનાગઢના પરંતુ હાલમાં નિવાસસ્થાન નડિયાદ છે. એમનો જન્મ સં. ૧૯૩૧ના આશ્વિન વદી ૧૧ ને જુધનારના રોજ જુનાગઢમાં થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ રવિશંકર મયાશંકર ઘોડા અને માતૃશ્રીનું નામ કેસર (કેઈ જમખ) તે મ્વ. રામજી મુદરજી જોષીપુરાના પુત્રી થાય.

એમનું પ્રથમ લગ્ન સ્વ. વેણીશંકર ભવાનીશંકર ઢેબટની કનિષ્ઠ પુત્રી સવિતાવક્ત્રી વેરે સં ૧૯૪૬ના મહા વદી ૮ના રોજ જુનાગઢમાં થયું હતું; અને બીજાવારનું લગ્ન સ્વ. ભદ્રવરાય ભવાનીદાસ વૈષ્ણવની જ્યેષ્ઠ પુત્રી હીરાલક્ષ્મી વેરે મ. ૧૯૫૭ના ફાગણ વદી ૬ના રોજ વતનમાં થયું હતું, એમનું અવસાન તા. ૨-૮-૧૯૨૨ના રોજ થયું હતું.

પ્રાથમિક તેમ માધ્યમિક અભ્યાસ જુનાગઢમાં કર્યો હતો. તે પછીની કેળવણી મુબાઇમાં વિલ્સન કૉલેજમાં લીધી હતી. સન. ૧૮૯૬માં તેઓ ઇતિહાસ અને લૉનો ઐત્ત્રિક વિષય લખને ખી. એ. (સેકન્ડ ક્લાસ) થયા હતા; અને સન ૧૮૯૮માં એલ એચ. ખી. થયલા.

શરૂઆતમાં જુનાગઢ રાજ્યમાં હજુર અદાલત નોટરી (notary) નિમાયક્ષા. તે પછી જુનાગઢ તાલે બેસાણુ તથા વેરાવળના ફર્સ્ટ ક્લાસ માજિસ્ટ્રેટ તથા ફ. ક. સબજજનો હોદ્દો ભોગવેલો; પણ અમાત્યમંડળ બદલાઈ જતા, તેઓ વકીલાતાર્થ અમદાવાદ આવેલા.

સન ૧૯૦૫થી તેઓ વકીલાત કરે છે; ૧૯૨૫ સુધી અમદાવાદમાં અને તે પછી ખેડા જીલ્લો જુદો પડતા અને તેમની પ્રેક્ટીસ પ્રાધાન્યતા ખેડા જીલ્લાની હોવાથી નડિયાદમાં રહે છે.

વકીલવર્ગમાં આપણા પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ, અધ્યયન અને લેખનકાર્ય કરતા જુજ ગૃહસ્થો મળી આવશે અને એવા જુજમાં એમનો સમાવેશ થાય છે.

એમના વંશમાં શ્રીનાથ ભવાન (કેઈ અનુભવાનંદ સ્વામી) નામના એક પ્રસિદ્ધ ભક્ત-કવિ આશરે ૨૦૦) વર્ષ ઉપર યર્ષ થયા છે, જેમનો સદીક ગીતાનો (શ્રીધરી ગીતા, સુખોદિની ટીકા સમેતનો) અનુવાદ ગત વર્ષથી 'સાહિત્ય'માં છપાય છે; આ ઉપરાંત 'શ્રી શ્વેતગીતા' (૨૬૬ પુરાણાન્ત મર્ત)નો ૭૦૦ કડી આશરેનો ગદ્યાત્મક ગ્રંથ તથા 'શ્રી અંબા-માનો ગરબો' વિગેરે પણ તેમનો રચેલો છે.

નીચે એમના ગ્રંથોની યાદી આપી છે, તે પરથી 'જણાશે' કે ધર્મ વિષયમાં તેમને કેટલોબધો રસ છે.

સન ૧૯૨૧ની સાલમાં મેં માસના અરસામાં એમને જામનગર નિવાસી વે. સં. સદ્ગુરુ શ્રી. કૃષ્ણલાલજી ભગવાનજીનો સમાગમ થયો હતો; તે પછી એમનો ધર્મગ્રંથો અને વેદાન્તનો અભ્યાસ દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતો રહ્યો છે; અને ખીજી વારના પત્નીનું મૃત્યુ થતાં તેઓ બધો દુઃસહનો સમય ધર્મવાચન અને લેખનમાં વ્યતીત કરે છે.

એમના કુટુંબનું વૃત્તાંત 'જાવત્રી વાર્ષિક' પુસ્તકે આજુ વર્ષમાં એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેમાં આપેલું છે તેમ એમના પૂર્વજ 'શ્રીનાથ ભવાન'નો વૃત્તાંત સન ૧૯૦૦ના 'શુદ્ધિપ્રકાશ'માં છપાયો હતો.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧-૩ શ્રી. શંકરાચાર્ય ભગવદ્ગીતા ભા. ૧, ૨, ૩.
(અન્વયાર્થ તથા ટીકા સમેત ગૂજરાતી
અનુવાદ)	સન ૧૯૨૯
(શ્રી સયાજી સાહિત્ય
માળામાં)
૪ શ્રી ભક્તિ રસાયન
(ભાગ ૧, ગૂજરાતી અનુવાદ)	„ ૧૯૨૯
૫-૬ ઋગ્વેદ સંહિતા પ્રથમ અષ્ટક ભાગ ૧-૨
(ઋચા, પદ્યાહ તથા શ્રી સાધનાચાર્ય
ભાષ્યાનુસાર-ગૂજરાતી અનુવાદ)	„ ૧૯૩૧
(શ્રી સયાજી સાહિત્ય
માળામાં)
૭ શ્રીમદ્શંકરાચાર્ય પ્રણીતા 'શ્રી ઉપદેશસદસી'નો
ગૂજરાતી અનુવાદ 'શ્રીરામતીર્થ'ની ટીકાસમેત
(ગદ્યાત્મક ભાગ)	„ ૧૯૩૧

આ ઉપરાંત 'શ્રી ઈશોપનિષદ, શુક્લયજુર્વેદસંહિતા, આદિના અનુ-
વાદ તેમણે કરેલા છે.

યશવંત સવાઈલાલ પંડ્યા

એઓ ગાંધીજી પ્રેમી નાગર બ્રાહ્મણ; અને ભાવનગરના વતની છે એમના પિતાનું નામ રા. સા. સવાઈલાલ ગિરધરલાલ પંડ્યા, જેઓ અમદાવાદમાં આસિ. ઈજનેરના હોદ્દા પર છે; અને માતાનું નામ સૌ. નર્મદાબહેન, જેઓ સ્વર્ગસ્થ છે. એમનો જન્મ સન ૧૯૦૬માં પચ્છેગામ (કાઠિયાવાડ)માં થયો હતો; અને લગ્ન ભાવનગરમાં સન ૧૯૨૩માં સૌ. દંસા સાથે થયું હતું.

એઓ અત્યારે કૉલેજમાં અભ્યાસ કરે છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં એમણે લખેલા લેખો-નાટકો વગેરેએ ગુજરાતી વાચકવર્ગનું સારૂ લક્ષ્ય બેઠ્યું છે. એઓ પ્રજ્ઞાલિકાભગના પૂજક છે, એમ એમની છેલ્લી કૃતિ 'મદન મંદિર' કહી આપશે.

નવા આગળ આવતા લેખોમાં શ્રીયુત યશવંત પંડ્યાએ નવીન વિચારશ્રેણી અને સ્વતંત્ર કૃતિઓથી સારી નામના મેળવી છે.

∴ એમની કૃતિઓ ∴

૧ પડદા પાછળ	સન ૧૯૨૭
૨ ત્રિવેણી	,, ૧૯૨૯
૩ મદન મંદિર	,, ૧૯૩૦

રમણલાલ નાનાલાલ શાહ

એઓ ગાંધી વીણા લાડ વાણિયા અને વડોદરાના વતની છે. એમનો જન્મ એ જ રથજે સન ૧૮૯૮માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ નાનાલાલ હરિલાલ અને માતાનું નામ મહાકોરબા છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૮માં વડોદરામાં સૌ. કંચનગવરી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી એમણે વડોદરામાં લીધી હતી. સન ૧૯૧૭માં મેટ્રિક થયલા. તે પછી છાપખાનામાં જોડાયલા. તે પછી વડોદરા રાજ્યની સરકારી નોકરીમાં જોડાઈ થોડા વખત માટે 'ખેતી અને મહાકાવ્ય' નામના સરકારી ત્રિમાસિકના તંત્રી તરીકે કામ કર્યું હતું. ત્યાંથી રાજીનામું આપી છૂટા થઈ વડોદરાની શ્રી સમાજ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા, ત્યાંથી ૧ વર્ષ બાદ છૂટા થઈ મુંબઈમાં જાણીતા લક્ષ્મી આર્ટ પ્રેસમાં આસિસ્ટન્ટ મેનેજર તરીકે ૭ વર્ષ કામ કર્યું. ત્યાંથી વડોદરા પાછા ફર્યા. હમણાં તેઓ શ્રી સમાજ વિજય પ્રેસમાં મેનેજર છે; અને તે કામ સાથે "બાલજીવન" નામનું બાલકો માટેનું એક માસિક એડિટ કરે છે. ગુજરાતીમાં જે ગણ્યાગાંઠ્યા બાલમાસિકો નિકળે છે, તેમાં 'બાલજીવન' તેમાંના વિષયોની વિધવિધતા, સુંદર ચિત્રો અને વિષયોની ગોઠવણી અને સારા છાપકામથી બાળકોને આકર્ષી, તેમનું મન રંજન કરે છે. વળી છેલ્લાં ૧૧ વર્ષથી એકલે હાથે તેઓ તે નબાવી રજા છે, એ આપણી પરિસ્થિતિ વિચારતાં, સંપાદક માટે ઓછું માનાસ્પદ નથી. એ કાર્યમાં એમણે My Magazine-માય મેગેઝીન-ના તંત્રી મી. આચર મીને પોતાના આદર્શ રચાને રાખ્યા છે; અને એ ઉંચા ધોરણે કામ કરનાર વ્યક્તિ તેના કાર્યમાં હોદ્દામંદ થાય જ.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧	શુભર જરીના	સન ૧૯૧૭
૨	અરણ્ય-નારાંગના કે વીરાંગના ?	„ ૧૯૧૮
૩	પ્રેમની ખુમારી ભાગ ૧	„ ૧૯૨૦
૪	„ „ ભાગ ૨	„ ૧૯૨૨
૫	સફેદ ઠગ ખંડ ૧	„ ૧૯૨૫

બાલોપયોગી.

૬	આનંદધારા ભાગ ૧	„ ૧૯૨૬
૭	„ „ ભાગ ૨	„ ૧૯૨૭

૮	■	ભાગ ૩	,"	૧૯૨૮
૯	"	ભાગ ૪	"	૧૯૨૯
૧૦		સરોવરની સુંદરી	"	૧૯૨૮
૧૧		આનંદકુંજ ભાગ ૧	"	૧૯૨૯
૧૨		કુલમાળા ભાગ ૧	"	૧૯૨૮
૧૩	■	ભાગ ૨	"	૧૯૨૯
૧૪		સારી સારી વાતો	"	૧૯૨૯
૧૫		બિલોરી પહાડ	"	૧૯૩૦
૧૬		પા-પા પગલી	"	૧૯૩૦
૧૭		દેશ દેશની વીરકથાઓ	"	૧૯૩૧
૧૮		હંસ રાણી	"	૧૯૨૮
૧૯		બાલ હાસ્ય	"	૧૯૨૯
૨૦		દેશ દેશની હંતકથાઓ	"	"
૨૧		પ્રધાનપુત્રીના પરાક્રમે	"	"
૨૨		મીની માશી	"	"
૨૩		વાર્તા ગાદી	"	૧૯૩૦
૨૪		સાચો સિપાઈ	"	"
૨૫		અરબસ્તાની આનંદરજની ભાગ ૧	"	"
૨૬		જગતના જવામંદો	"	"
૨૭		બાળકોની રંગભૂમિ	"	"

રમણીકલાલ જયચંદલાલ દલાલ, બી. એ. એલએલ. બી.,

શ્રી. રમણીકલાલ દલાલ દશા ખગવતા વણિક કામના શ્રી એકવીસ મામના એકડાના છે. તેમનું વતન ખગલ: મહીકાંઠા એજન્સીનું દેશી રાજ્ય છે. તેમનો જન્મ તેમના મોસાળ કાકખડમાં તા. ૧૪મી ઑક્ટોબર ૧૯૦૧ ને સંવત્ ૧૯૫૭ના આસો સુદ બીજને દિવસે રહવારે થયો હતો. એમના પિતાશ્રી સ્વર્ગસ્થ જયચંદલાલ કુબેરદાસ દલાલ બી. એ., કેળવણી ખાતામાં સુરત, ભરૂચ તથા અમદાવાદ નોકરી કરી, પ્રથમ નડિયાદ હાઈસ્કૂલના ને પછી અત્રેની રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટરની પદવી ભોગવી ધરવી સન ૧૯૨૪ માં રીટાયર થયા હતા. શ્રી. રમણીકલાલે રચેલી "પુષ્પાંજલિ"માં એમનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર પ્રગટ કરેલું છે તે આત્મકથા નવા ઉછરતા યુવકોને અચૂક માર્ગદર્શક ને પ્રેરણાત્મક થશે શ્રી. રમણીકલાલની માતાનું નામ મહાલક્ષ્મીબહેન. એ તેા પુત્રને આઠ વર્ષના મૂકીને જ અવસાન પામ્યાં હતાં. એટલે પુત્રના ઉછેર ને કેળવણીનો ભાર પિતાને સિર આવી પડ્યો હતો. શ્રી. રમણીકલાલનું લગ્ન સન ૧૯૨૦ના એપ્રિલની ૨૭ મી તારીખે કપઠવંજના શ્રી. નાનચંદ પ્રભુદાસ ચાહની પુત્રી મણિબહેન સાથે થયું હતું.

શ્રી. રમણીકલાલે પોતાનું મધું જ પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શિક્ષણ નડિયાદમાં જ તેમના પિતાશ્રીની દેખરેખ નીચે નડિયાદ ગવર્નમેન્ટ હોસ્ટેલમાં રહી લીધેલું. ધરવી સન ૧૯૨૩ ની સાલમાં અત્રેની શુભરાત કૌલેજમાંથી 'ઈતિહાસ ને અર્થશાસ્ત્ર' ઔચ્છિક વિષય તરોફે લઘુ ઑનર્સ સાથે બી. એ. થયા હતા. એમનો અભ્યાસ મૂળથી સારો હોઈ દરેક વર્ષે ધનામ કે રકૉસરશીપ મેળવેલાં.

સ્વ. જયચંદલાલ અત્રેની પ્રિમચંદ રામચંદ ટ્રેનિંગ કૌલેજમાં વાઇસ પ્રિન્સિપાલ હતા ત્યારે તેમણે કેટલાંક પાઠ્ય પુસ્તકો લખવાનું કાર્ય કરેલું તેમજ શાળાપત્ર પણ ચલાવેલું. તદુપરાંત છુક-કમિટીના અંગે ચાલુ સાહિત્યપ્રવૃત્તિના નિકટ સંસર્ગમાં રહેતા તેમ જ રિટાયર થયા બાદ સ્વ. લક્ષ્મીલાલ ગોવર્ધનદાસનું જીવનચરિત્ર લખાવેલું. પિતાના એ સાહિત્યસંસ્કાર પુત્રમાં સારી રીતે ખીલી ઊપી ઉઠ્યા છે. એમની હયાતિમાં શ્રી. રમણીકલાલે કવિતાઓ લખવાનું ને ગ્રંથકૃત ને અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદો કરવાનું કાર્ય શરૂ કરેલું.

શ્રી. રમણીકલાદ હજી જીવનની શરૂઆત કરે છે, ધંધો પણ પુરો આરંભ્યો નથી, એ પરિસ્થિતિમાં એમણે એક સંસ્કૃત પરથી અનુવાદિત નાટક, એક અંગ્રેજી વાર્તાઓનો અનુવાદ ને એક સ્વતંત્ર બાલકો માટેની ન્હાનકડી અન્યિકા એમ ત્રણ પુસ્તકો, તૈયાર કર્યા છે. તે ઉપરાંત એમની કવિતાઓ ને વાર્તાઓ એક યા બીજા માસિકમાં અવારનવાર આવ્યાં જ કરે છે, એ સર્વથી ગુજરાતી વાચકવર્ગમાં એમનું નામ પરિચિત થઈ પાડ્યું છે; એમની કૃતિઓ રસપૂર્વક અવલોકાય છે, એ ઓછું સંતોષ પામવા જેવું નથી.

એમની કૃતિઓ:

૧. નાગાનંદ	સં. ૧૯૮૩
૨. ગુલછડી	" ૧૯૮૪
૩. પુષ્પાંજલિ	" ૧૯૮૫

રમણિકરાય અમૃતલાલ મહેતા

એઓ ગાંધી સાહેબના નાગર આજ્ઞાનું ગૃહસ્થ છે. મૂળ વતની અમદાવાદના; અને જન્મ પછી તા. ૫ મી જુન ૧૮૮૧ (સં. ૧૯૩૭ના જેઠ સુદ ૧૪) ના રોજ તે રચલે થયેા હતા. એમના પિતાનું નામ અમૃતલાલ પ્રાણલાલ મહેતા અને માતાનું નામ ગોદાવરીબહેન છે. એમનું લગ્ન તા. ૩ જી મે ૧૮૯૮ (સં. ૧૯૫૪ના વૈશાખ સુદ ૧૨) ના રોજ અમદાવાદમાં સૌ. તારાગીરી સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રાથમિક કેળવણી તેમ ધણીખર્ચે માધ્યમિક શિક્ષણ અમદાવાદમાં જ લીધેલું. પછી મુંબઈ ગયલા અને ત્યાંથી ન્યુ હાર્દરફુલમાંથી સન માં મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી, વિસ્તર કૉલેજમાં લખસ થયલા; પણ પાછળથી કૌટુંબિક અગવડના સખળે આગળ બહુવાનું બની શકેલું નહિ. છતાં ખાનગી રીતે ઘર આગળ ખૂબ અભ્યાસ વધારેલો. ફ્રેન્ચનું પણ સાફ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે ઉપરાંત હિન્દી, બંગાળી, હિંદી વગેરેના સારો પરિચય ધરાવે છે. જેમને આપણે પત્રકારિત્વના ધંધામાં રમતા રામ-free lance કહીએ, એ જાતનું જીવન એમણે અત્યારસુધી વ્યતીત કરેલું છે. કોઇ વાર કોઇ માસિક જેડે નિકટ સંબંધ ધરાવતા હોય તો બીજી વખતે કંપનીમાં જેડાઇ તેના માટે ખેડ તૈયાર કરતા હોય. તેમને નાટકવિવેચક કહો, કળાવિવેચક કહો, પત્રકાર કહો કે લેખક કહો. સંક્ષેપમાં, ધંધાના ધણીખરા ક્ષેત્રોમાં ફરી વળી એમણે અનેક પ્રકારના અનુભવ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલાં છે; અને તેની કથની જરૂર રસિક નિવડે.

ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૯૧૯ સુધી “હિંદુસ્તાન” દૈનિક તેમજ અઠવાલિકના મુખ્ય તંત્રી હતા.

ધણી સમય સુધી તેઓ “ગુજરાતી” પત્રની આંશીસમાં મેનેજરના સ્થાને હતા અને તે દરમિયાન તેમ સ્વતંત્ર રીતે, અનુવાદ કે મૌલિક ગ્રંથો એમના તરફથી વખતોવખત મળતા રહેલા છે, તે સંદર્ભો વાચકવર્ગમાં પ્રિય થયલાં છે.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી જ વાચનનો ખૂબ શોખ અને તેમાંય તે રૂશિયન અને ફ્રેન્ચ નવલકથાકારો વધુ વાંચતા. એઓ લખે છે કે જર્મન પ્રો. અર્નેસ્ટ હેકલ અને રૂશિયન લેખક તર્જેનીફની એમના જીવનપર પ્રબળ અસર થઈ છે.

એમના પ્રિય વિષયો લલિતકળા અને કાવ્ય છે. તેઓ અત્યારે ઇમ્પરિયલ ફિલ્મ કંપનીમાં પબ્લીસીટી મેનેજર છે.

સ્થાયી નહિ પણ વારંવાર ફરતું-બદલાતું જીવન ગાળવા છતાં, એમનો સાહિત્યવાચન કે લેખન પ્રતિભા પ્રેમ અઘાપિ એકસરખો સતેજ રહ્યો છે; અને તેના પરિણામે તેમની કલમમાંથી અવારનવાર કંઈ ને કંઈ રસ્ય, વિવેચન કે વાર્તા ઝરતાં રહે છે.

એમની કૃતિઓ:

૧. નવો જમાનો-અમૃત કે જહર	સન ૧૯૦૭
૨. સમ્રાટ જ્યોર્જ	" ૧૯૧૨
૩. દિનાબંસ	" ૧૯૧૩
૪. ધર્મચાર્યનો વિખવાદ*	" ૧૯૧૪
૫. બૂજબૂજથી ભાગ્ય પરીક્ષા*	" ૧૯૧૫
૬. બદ્રપુરની બદ્રચામા	" ૧૯૧૬
૭. રૌનક મહેલની રાજખટ*	" ૧૯૧૯
૮. ભાગીરથીની બૂજ	" ૧૯૨૫
૯. દશ લાખનો દફલો	" ૧૯૨૬
૧૦. આજકાલનાં નાટકો*	" ૧૯૩૦

* સ્વતંત્ર; છતર ભાષાંતર કે રૂપાંતર અથવા છે.

રવિશંકર મહાશંકર રાવળ

એઓ યાત્રિએ ઔદિચ્ય સદસ્ય બ્રાહ્મણ છે. એમનું વતન ભાવનગર અને જન્મ પછી ત્યાં જ તા. ૧લી ઑગષ્ટ ૧૮૯૨ ના રોજ થયો હતો. પિતાનું નામ મહાશંકર હજનલાલ રાવળ, જેમને સાચી કામગીરી બદલ સરકાર તરફથી રાવ સાહેબનો ઇલ્કાબ મળ્યો હતો; અને માતાનું નામ શ્રી. ઉજ્જવલા છે.

એમનું લગ્ન સન ૧૯૦૯ માં સૌ. રમાબહેન સાથે થયું હતું.

એઓએ લગભગ બધું પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શિક્ષણ ભાવનગરમાં લીધું હતું. સન ૧૯૧૦ માં મેટ્રિક પાસ થયલા; તે પછી મુંબાઈની આર્ટ્સ સોસાયટીમાં ચિત્રકળાનો અભ્યાસ કરવા દાખલ થયલા. ત્યાં પાંચ વર્ષના અભ્યાસના અંતે તેઓ એ સંસ્થાનો ગુણાતિશયતાનો મેયો મેડલ તેમ જીજી વર્ષે મુંબાઈની આર્ટ્સ સોસાયટીનો સર્વિસેબલ ચિત્ર માટે સુવર્ણચંદ્રક મેળવવાને લાભ્યશાળી થયા હતા. આ પ્રમાણે એ સંસ્થાનો સુવર્ણચંદ્રક મેળવનાર ગુજરાતીઓમાં એઓ પહેલા જ હતા.

આપણા પ્રાંતમાં ચિત્રકળા અને રચાપત્ય પ્રતિ અભિરુચિ નહિ જેવી છે. હવેલા એક દાયકાથી તેમાં ફેરફાર થતો નજરે પડે છે, તે દેશમાં પ્રવર્તી રહેલા નવીન વાતાવરણનું તેમ કેટલીક સમર્થ વ્યક્તિઓ, જેવી કે હેવેલ, રવિન્દ્રનાથ ટાગોર, કુમારસ્વામિ, ગંગુલી વગેરેના પ્રયાસનું શુભ પરિણામ છે. એ વાતાવરણને પોષવામાં તેમ ખીલવવામાં ગુજરાતમાં કોઈ એક વ્યક્તિનો નિર્દેશ કરવામાં આવે તો તેમાં શ્રીયુત રાવળનું નામ મોખરે આવે છે.

અભ્યાસમાંથી છૂટા થયા પછી એમણે ઇચ્છ્યું હોત તો ચિત્રકળાના ધંધામાં તેઓ સારી રીતે પૈસા પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોત. પણ તેમની અંતિમ ભાવના દેશમાં કળાનું વાતાવરણ ઉભું કરવાની અને તેનો પ્રચાર કરવાની હતી. વળી અત્યારે આપણે અર્ધિ કળાના વિષયમાં જે કાંઈ પ્રગતિ નજરે પડે છે અને તે માટે મમત્વ ધરાવા લાગ્યું છે, તેનો યશ “કુમાર કાર્યાલય”ને આપવો ઘટે છે.

ગુજરાતમાં જે થોડી ધણી જાણીતી વ્યક્તિઓ-સંસ્થાઓ નિવસી છે; તેમાં ઉપર નિર્દેશ કરેલ કુમાર કાર્યાલય, -વસ્તુતઃ ભાષે રવિશંકર-નું સ્થાન છે. તે સંસ્થા માત્ર કળાના વિકાસ વા ઉત્તેજન પુરતું કાર્ય કરતી નથી;

પણ તેનો હેતુ ગુજરાતી સંસ્કૃતિને ઊજવણ અને દીપ્તિમાન કરવાનો છે અને તેની તમામ પ્રવૃત્તિ એ દૃષ્ટિબિન્દુપર અવલંબી રહે છે.

મુંબાઈમાં પોતાની લાઇનની શરૂઆત કરતા તેઓ રવ. હાજીમહમદ અલારખીઆના સંસર્ગમાં આવ્યા હતા અને તેમના અજળ પ્રેતસાહન અને ઉત્તેજનથી તેમને એમના કાર્યમાં ધણી સરળતા તેમ અતુકૃણતા મળ્યાં હતાં. સ્વર્ગસ્થ પ્રત્યેનો રોહ અને આભારનું ઋણ એમણે હાજી મહમદ સ્મારક ગ્રંથ સંપાદન કરી અદા કર્યું હતું. ગુજરાત સાહિત્યમાં એ જાતની તે પ્રથમ જ કૃતિ હતી.

નવગુજરાતને હંચે લઈ જવા અને તેનું જીવન મંરકારી, સમૃદ્ધ, ભાવનામય તેમ જ્ઞાનવાળું કરવા તેઓ મોટા મનોરથો સેવે છે; અને તેમાં તેઓ કેટલે દરજ્જે ફતેહમંદ થયા છે, તેની કસોટી-નિષ્કર્ષ વાચક “કુમારની” ફાઇલ તપાસી કરી શકશે.

એટલે કે શ્રીયુત રવિશંકર ફક્ત એક ચિત્રકાર કે કળાકાર નથી રહ્યા; પણ એમણે એમનું જીવન ગુજરાતી સંસ્કારિતાને તેજસ્વી કરવામાં અને તેની અસ્મિતાને પોષવામાં આર્યું છે. વળી આનંદ પામવા જેવું એ છે કે એમના કાર્યની કદર રણજીતરામ સ્મારક સમિતિએ સન ૧૯૩૦ નો રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક એમને આપીને કરી છે.

એમની કૃતિ:

સોળ સુંદર ચિત્રો

સન ૧૯૨૫

મુનિશ્રી રત્નચંદ્ર સ્વામી

એઓશ્રી સ્થાનકવાસી શ્વેતાંબર જૈન શ્રીરક્ષાના સાધુ છે. એમનો જન્મ સં. ૧૯૩૭માં કચ્છમાં આવેલા બોરારા ગામમાં થયો હતો.

તેઓએ બોરારાની શાળામાં ૭ ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો હતો; અને દીક્ષા લીધા પછી તો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનું જ્ઞાન સારું વધાર્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ વ્યાકરણ, કાવ્ય અને ન્યાય જેવા કઠિન વિષયોમાં બહુ ઉડા ઉતર્યો છે.

એમનો પ્રિય વિષય તત્ત્વજ્ઞાન છે.

તેઓશ્રી એક સારા શતાવધાની છે. આવા સાધુએ ઉપદેશ કરી જનતાનો ઉત્કર્ષ સાધતા હોય છે; તેમ લેખો દ્વારા એ સેવા એઓ વિશિષ્ટ રીતે બજાવે, એ ઓછું ગૌરવભર્યું નથી. વળી ખુશી થવા જેવું એ છે કે એમણે અભ્યાસીઓની સુગમતાથે જૈનાગમ શબ્દસંગ્રહ બે ભાગમાં છપાવ્યો છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન માટે અર્ધભાગધી ભાષાના ઉડા અભ્યાસીઓ માટે તેમણે અર્ધભાગધી કોષ પાંચ ભાગમાં અને ૪ ભાગમાં બનાવ્યો છે, જેનો ચોથો ભાગ છપાય છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. શ્રી અજરામર સ્તોત્ર અને હવનચરિત્ર	સં. ૧૯૬૯
૨. કર્ત્ત્વ્ય કૌમુદી ભા. ૧	" ૧૯૭૦
૩. ભાવના શતક	" ૧૯૭૨
૪. રત્નગદ્ય માલિકા	" ૧૯૭૩
૫. અર્ધભાગધી કોષ ભા. ૧ (પાંચ ભાગમાં)	" ૧૯૭૯
૬. પ્રસ્તાર રત્નાવલિ	" ૧૯૮૧
૭. કર્ત્ત્વ્ય કૌમુદી ભાગ ૨	" "
૮. જૈન સિદ્ધાંત કૌમુદી	" ૧૯૮૨
૯. જૈનાગમ શબ્દસંગ્રહ ભા. ૧	" ૧૯૮૩
૧૦. " " " ૨	" "
૧૧. અર્ધભાગધી શબ્દ રૂપાવલિ	" ૧૯૮૪
૧૨. અર્ધભાગધી ધાતુ રૂપાવલિ	" "
૧૩. અર્ધભાગધી કોષ ભાગ ૨જો	" ૧૯૮૫
૧૪. " " " ૩ જો	" ૧૯૮૬

રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોડ, બી. એ.

એઓ જાતે સાઠોદરા નાગર; મૂળ વતની અમદાવાદના પણ જન્મ એમના મોસાળ સ્વ. મોતીલાલભાઈને ત્યાં તા. ૧૯ મી ઓક્ટોબર ૧૮૯૫ (સં. ૧૯૫૨ ના કાર્તિક સુદ ૧) ના રોજ બુજ (કચ્છ) માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ભીમરાવ માધવરાવ છે; અને માતાનું નામ સૌ. શાન્તાગૌરી મોતીલાલ, જેઓ બહુ સંસ્કારી, ધાર્મિક વૃત્તિવાળા અને સુશિક્ષિત સ્ત્રી છે. મોસાળના સંસ્કાર રત્નમણિરાવમાં પૂરા ઉતર્યા છે.

એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૦ માં થયું હતું અને એમના પત્નીનું નામ સૌ. પુષ્પાવતી છે.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક તેમ કોલેજિએટ શિક્ષણ અમદાવાદમાં લીધેલું સન ૧૯૧૪માં મેટ્રીક થયલા અને સન ૧૯૧૯માં બી. એ. ની પરીક્ષા સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ઇંગ્લેજનો ઓનર્સ કોર્સ લઈને પાસ કરી હતી.

અત્યારે જોતે વેપારી લાઈનમાં કાપડ સુતરના ધંધામાં પડેલા છે; અને ધંધાને અંગે મદ્રાસ તથા કલકત્તે ફરતું તેમનું રહેલું થાય છે. તેમ છતાં કોલેજમાંથી પ્રાપ્ત ઇતિહાસ અને સંસ્કૃત સાહિત્ય માટે જે પ્રીતિ થયેલી, તે સતત અભ્યાસ અને સંશોધન વડે, શોખના વિષય તરીકે કેળવીને તેમણે સારી રીતે ખાલવી છે.

મુરખ્ખીઓ તરફથી એમના અભ્યાસને ઉત્તેજન મળતા, તેઓ 'શાહ આલમ,' 'ગુજરાતનું વહાણવટ,' 'શાહીબાગ' વગેરે ન્હાના નિબંધો લખવાને પ્રથમ પ્રેરણા હતા અને તેમાં સારી કીર્તિ મળતા, 'ગુજરાતનું પાટનગર-અમદાવાદ'—નું પુસ્તક રચવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું, જેમાં એમની ખ્યાતિ ખૂબ વધી છે અને ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ તેના પ્રકાશનનું કાર્ય, રજત મહોત્સવ નિમિત્ત સ્વીકાર્યું, એ જેમ સભાને તેમ લેખક ઉભાને માનારપદ છે.

ગુજરાતી ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના આપણે અહિં જે ગણ્યાગાંઠ્યા અભ્યાસીઓ છે, તેમાં અમણે પોતાની શક્તિ, શુદ્ધિ અને જ્ઞાનથી ઉંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે; અને આપણને એમના પાટનગરના પુસ્તકની પેઠે ગુજરાતના ઇતિહાસનું બીજું એક પ્રમાણભૂત પુસ્તક મળશે, એવી આશા રાખવી અસ્થાને નહિ યદ્ય પડે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. શાહ આલમ	સન ૧૯૨૭
૨. શાહીબાગ	" "
૩. ગુજરાતનું વહાણવટું	" "
૪. ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ	" ૧૯૨૯
૫. અમદાવાદનું સ્થાપત્ય	" "

રેવાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા

એઓ સોમપુરા બ્રાહ્મણ યાત્રિના છે. એ યાત્રિ સિંધપકાર તરીકે ગુજરાતમાં જાણીતી છે. એમના પિતાનું નામ ઓઘડભાઈ ભવાનભાઈ મીત્રી અને માતાનું નામ સિવકુંવરબહેન છે. એઓ પાલીતાણાના વતની છે અને જન્મ પછી ત્યાં જ સન ૧૮૯૫ માં તા. ૨૬ મી નવેમ્બરે થયો હતો. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી ધણી ખરી જન્મસ્થાન પાલીતાણામાં જ લીધેલી. છઠ્ઠા અને સાતમા ઇંગ્રેજી ધોરણનો અભ્યાસ ભાવનગરમાં કર્યો. સન ૧૯૧૨ માં મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી સામલદાસ કોલેજમાં દાખલ થયલા. બી. એ; ની પરીક્ષા લુનામઢ બહાઉદ્દીન કોલેજમાંથી સન ૧૯૧૮ માં વિજ્ઞાન લઘને પાસ કરેલી. એ વિષયનો રસ એમને પ્રો. હુર્યેએ તથા ડૉ. કુંવરજી ગો. નાથકે લગાડ્યો અને તેમની પાસેથી પ્રેરણા પામીને તેઓ ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનનું સાદિત્ય ઉજ્જું કરવા સ્વત્વ શ્રમ સેવી રહ્યા છે.

એમનું લગ્ન સન ૧૯૦૭ માં પાલીતાણામાં થયું હતું; અને તેમના પત્નીનું નામ અંચળબહેન છે.

૧૯૨૫-૨૮ સુધી તેઓ હુણાવાડા હાઈસ્કુલના હેડમાસ્ટર તરીકે રેવાકાંડા એજન્સીની તોકરીમાં હતા. હાલમાં તેઓ ભાવનગર રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં વિજ્ઞાનશિક્ષક છે; અને ખોટાદ હાઈસ્કુલમાં હેડમાસ્ટર છે. વિજ્ઞાન એમનો પ્રિય વિષય છે અને તે વિષય પર “કુમાર” માસિકમાં અચારનવાર લેખો લખતા રહે છે. એમણે “વિજ્ઞાન વિકાસ” નામનું એક પુસ્તક લખી હમણા પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, જે વિજ્ઞાનરસિકોને વાચવા જેવું છે. તે પુસ્તક એ વિષયમાં તેઓ કેટલોખધો રસ લે છે, તેમ તેનું નિરૂપણ કરવાની કળા—આવડત કેવી હસ્તગત કરી છે, તેનો અચ્છો ખ્યાલ આપે છે.

સન ૧૯૧૬ માં એડિસનનું જીવનવૃત્તાંત એમણે પ્રથમ લખેલું અને પ્રો. ગજ્જરનું જીવનચરિત્ર તાબું જ (માગધર સં. ૧૯૮૭) “કુમાર”ના અંકમાં આવ્યું છે; એ સઘળા લેખો મનનીય જણાશે.

એમના અન્થો.

૧ એડિસનનું જીવનવૃત્તાંત	સન ૧૯૧૯
૨ રસાયણ અને ભૌતિકશાસ્ત્ર	" ૧૯૨૪
૩ આરોગ્યના પ્રદેશ	" ૧૯૩૦
૪ વિજ્ઞાનનો વિકાસ	" "
૫ ભારતના મહાન વૈજ્ઞાનિકો	" "

(૧) 'Life and Inventions of Edison' નામના મૂળ બે અંથ તથા Boy's Life of Edison પરથી (૨) પાઠ્યપુસ્તક-મુંબઈ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમ મુજબ (૩) 'Lands of Health and Lands of Wealth' પરથી (૪) 'History of Science' ના મૂળ પાંચ અંથ પરથી. (૫) 'Indian Scientists' અને પ્રાચીન અંથો પરથી.

શ્રીમતી લક્ષ્મીબહેન ગોકળદાસ ડોસાણી

એ બહેન સોદાણા ચાતિના છે. એમના પિતાનું નામ ગોકળ-દાસ અને માતાનું નામ દરકુંવરબાઈ છે. એઓ મૂળ વનની પોરબંદરના છે; અને એમનો જન્મ એ જ શહેરમાં સં. ૧૯૫૪માં થયો હતો. ખુશી થવા જેવું છે કે એઓ હજુ અવિવાહિત જીવન ગાળે છે. દિલ્લિસંસારમાં આવા કામના જુજ મળી આવશે.

એઓએ ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કરી, ઉચ્ચ છ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છે અને એ લાઝ એમણે અમદાવાદમાં વનિના વિશ્રામમાં મેળવેલો. અત્યારે તેઓ "સમાજ જીવન"ના તંત્રી તરીકે એક પત્ર-કારનું જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા છે. સામાજિક પ્રશ્નો એ એમનો પ્રિય વિષય છે; અને જીજીવન વિશે આવડું એમનું લખાણ સ્પષ્ટ અને સ્વાભા-વિક હોવાની સાથે તીવ્ર દર્દ અને દિલ્લસોજવાળું હોય છે, જેની સોસરી અસર થાય છે, એમ "સમાજ જીવન" માસિક વાંચનાર કોઈપણ કહી શકશે.

એમની શુદ્ધિકૃતિ માટે એટલું જ અહિં નોંધવું બસ થશે કે જૂદી જૂદી ધનામી દરિદ્રાઓમાં અને પરીક્ષાઓમાં તેઓએ હમેશા ઉપલે નંબરે આવીને સારી રકમનાં ધનામો મેળવ્યાં છે.

એમનું જીવન મહાત્માજીના ઉપદેશથી પસંદાઈ ગયું છે અને આજ સત્યાગ્રહની લડાઈમાં તેઓ જોડાઈ તેમાં સારી રીતે પોતાનો ફાળો આપી રહ્યા છે. એક સામાજિક માસિક સંસ્કારની ચર્ચા વિશેષે કરતું અને તે પાછળ કોઈ બહેને પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પું હોય તો તેમાં એમનું નામ પ્રથમ આપણી આંખ સમક્ષ તરી આવશે.

એમના ગ્રંથો:

૧ લોહાણા રત્નમાળા	સં. ૧૯૮૦
૨ મહિલાઓની મહાકથાઓ	સં. ૧૯૮૧

સૌંદર્ય લીલાવતી મુનશી

એઓ મૂળ અમદાવાદના વતની અને સુપ્રસિદ્ધ સ્વ. શેઠ વીરચંદ દીપચંદના દોહિત્રી ચાચ. એમનો જન્મ સન ૧૮૯૯-સંવત્ ૧૯૫૫ના વૈશાખ સુદ ૧૩ ના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કેશવલાલ અને માતાનું નામ મોતીબાઈ છે. યુજરાતી ચાર ધોરણનો અભ્યાસ શાળામાં કર્યો હતો; અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત અભ્યાસ ઘર આગળ કર્યો હતો અને સીનીયર કેમ્પીજને માટે તૈયારી કરી હતી પણ પરીક્ષા આપી શકાઈ નહોતી. તે પછી લગ્ન સન ૧૯૧૩ માં થયા હતા. ન્હાનપણથી લેખન વાચનના સંસ્કાર પડેલા અને એક સંસ્કારી સમૃદ્ધ કુટુંબમાં ઉછરેલા; એટલે ધણોખરો સમય વાચન અને અભ્યાસમાં વ્યતીત થતો. એ રીતે યુજરાતી ઇંગ્રેજી સાહિત્ય પુષ્કળ વાંચી મોટેલું. આવા સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી વિદ્યુષી જીવનવિકાસ માટે તકસે; ઔરવાત્તંત્ર માટે ઝડુમે અને જીના સમાન હક્ક અને સન્માન માટે બંડ ઉઠાવે, એ સ્વાભાવિક છે. હિન્દુસમાજમાં સામાન્ય રીતે બને છે તેમ શેઠ લાલભાઈ ત્રીકમલાલના પત્ની મૃત્યુ પામતાં, તેમની સાથે એમનું લગ્ન, બંનેની વચ્ચે એકલી ઉમરનું જ નહિ પણ સંસ્કારનો મોટો અંતરાય છતાં, જોઈવી દેવાયું હતું. એમને ત્યાં વૈભવ અને સાહિબીનો તોટો નહોતો; પણ જીવનની ભૂખ-સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિથી ભાંગતી નથી. વાચન, લેખન અને પ્રવાસ-હિંદના જૂદા જૂદા રથએ ફરી-ફારા કંઈક જીવનવિકાસ સાધવાને તેમ મન સંતોષવાને વક્ષમાં મારેલાં; પણ કવિવર શેલી, ક્રિસ્ટના ગ્રંથોનાં વાચનથી પોપણ પામેલા આત્માને એથી તૃપ્તિ ન જ વળે; પણ એક પ્રકારની મનોવ્યથા અને અસંતોષ રહ્યા જ કરે. તેથી શ્રીમુત મુનશી સાથેનું એમનું પુનર્જન અને આવકારદાયક લેખોએ છીએ; એકલી એમની દષ્ટિએ જ નહિ પણ ઉલ્લાસના હિતની દષ્ટિએ. આવો સુયોગ થયાથી, સાહિત્ય અને સમાજને જે નવીન બળ અને જુસ્સો મળ્યો છે, તેની તુલના કરવાનો સમય હજી દૂર છે; પણ એમના સાહિત્યક્રિયાથી તેમ ચાલુ સદૃશ લક્ષ્યમાં એ જોડાએ-સુગમે, જે અસાધારણ ચરાતન ઘણવું છે અને તે પાછળ પોતાનું સર્વસ્વ હોમું છે, તે તો હમેશ માનની લાગણીથી જોવાશે. એમને મન તો લાંબા સમયથી જે જાવનાના આદર્શો તેઓ રચી રહ્યા હતા તે સિદ્ધ કરવાનો

એ અવસર હતો, પણ તેની અસર જનતા પર બહુ હિંડી ચાલ હતી અને શ્રીમતી લીલાબહેને જે વીરતા બતાવી છે, તેની એકલા મુંઝાઈ નંમરે નહિ પરંતુ સમગ્ર દેશે મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરેલી છે.

ભાવના અને વિચારને આચારમાં મુકવાને તેઓ સતત પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે; અને તે જ હેતુને ભાગ્યશાળી કે જેમ વિચારે તેમ વળે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. રેખાચિત્રો અને ખીજા લેખો

સન ૧૯૨૫

૨. કુમાર દેવી.

" ૧૯૨૬

વલ્લભજી બાણજી મહેતા

એઓ શાતે મોઢ વણિક અને મોરખીના વતની છે. એમના પિતાનું નામ બાણજી દયાળજી મહેતા અને માતાનું નામ ધોળીઆઈ વાલજી છે. એમનો જન્મ સં. ૧૯૪૨માં મોરખીમાં થયેલો; અને લગ્ન સં. ૧૯૬૦ માં ૧૮ મે વર્ષે સૌ. વિજયાલક્ષ્મી સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ પાંચ ચોપડીઓનું લઈ, ઈંગ્રેજીનો માત્ર ૭ ધોરણ સુધી અભ્યાસ કરેલો છે; અને તે શિક્ષણ એમણે મોરખીમાં લીધું હતું.

એમના જીવન પર શિષ્ય કવિ ચંકરલાલે, જેઓ મોરખીના હતા તેમણે અસર કરી હતી. તેમજ મહાકવિશ્રી ન્હાનાભાઈની મનોહર મુગ્ધ અગેય શૈલીની અસર પણ થઈ છે. તત્કાલ એમનો પ્રિય વિષય છે. એમની રચેલી કવિતાનું પ્રથમ પુસ્તક વલ્લભ કાવ્ય સન ૧૯૦૬ માં છપાયું હતું; તે પછી એ પ્રવૃત્તિ જારી રહી છે અને તે અનેકરંગી અને સમયાનુકૂળ જણાશે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. વલ્લભ કાવ્ય	(જે આવૃત્તિ)	સન ૧૯૦૬
૨. હિન્દુ સંસારચિત્ર	(પાંચ આવૃત્તિ)	" ૧૯૦૮
૩. હૃદય ખંસી		" ૧૯૧૪
૪. હંપતી વિદ્યાવિનોદ		" ૧૯૧૮
૫. સ્ત્રીમોહિની (જે આવૃત્તિ)		" ૧૯૧૬
૬. વસંત વિલાસિની		" ૧૯૨૧
૭. ભારત કીર્તન		" ૧૯૨૩
૮. ભગવદ્ગીતા ભાષાન્તર (સમશ્લોકી)		" ૧૯૨૭
૯. અંતરના અગ્નિ		" ૧૯૨૮
૧૦. વાહણી		" "
૧૧. વિભુતી વારે		" ૧૯૨૯
૧૨. ભાવનાના ભરત		" ૧૯૩૦
૧૩. કુંબવેણુ		" "

વિદ્યાશંકર કર્ણાશંકર આચાર્ય

એઓ યાત્રિએ ઔદિચ્ય સદસ બ્રાહ્મણ અને પાટણના વતની છે. જન્મ શંખારીમાં (તા. પાટણ) સં. ૧૯૧૪ના બાદરા વદ ૬-કપીલ છટ્ટના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કર્ણાશંકર જયશંકર અને માતાનું નામ માણેકબા હતું. એમની માતા ન્હાનપણમાં જ ગુજરી ગયલા. એમનું લગ્ન પંદરમા વર્ષે સુરતમાં ચીમનગૌરી ઉર્ફે મહાલક્ષ્મીબાઈ સાથે થયું હતું. સાત ચોપડીઓ સુધીનો અભ્યાસ પૂરા કર્યા પછી એમણે થોડું ઇંગ્લેન્ડનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું; અને વડોદરા રાજ્યની વકીલાતની પરીક્ષા પાસ કરી હતી.

પાટણમાં તેઓ એક અગ્રેસર કાર્યકર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે; અને શહેરના વિકાસમાં એમનો ફાળો થોડો નથી. વળી વડોદરા ધારાસભામાં તેઓ લોકનિયુક્ત સભ્ય તરીકે છ વર્ષ સુધી બે વખત ચુંટાયા હતા; અને પાટણમાં સુધરાઈ ખાતાના પ્રમુખનો હોદ્દો તેમ પ્રાંત પંચાયતના ઉપાધ્યક્ષનો હોદ્દો એમણે ભોગવ્યો છે.

શહેરની સેવાઓની સાથે તેઓ યાત્રિસેવા પણ વિસર્જી નથી અને યાત્રિજંધુઓએ તેની કદર કરી ભારત વર્ષ ઔદિચ્ય બ્રહ્મ સમાજના પ્રમુખ તરીકે દ્વારકા માટે ચુંટાયા હતા અને તે હજી પણ કાર્યમ છે; હાલમાં તેઓ કઠી પ્રાંત પુસ્તકાલય પરિષદના પ્રમુખ ચુંટાયા છે.

તેઓ એક સુધારક છે અને તેમના વખતમાં પરદેશગમનનો સવાલ પક્ષપાતની નજરે જોવાતો તોપણ તેમણે પોતાના પુત્રને વિશ્વમત મોકલેલો, જે અત્યારે પેરિસમાં ઝવેરીનો ધંધો કરે છે.

તેઓ સનાતની છે. શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજે તેમને ધર્મકાર્યધુરંધરની પદવી બક્ષી છે.

વર્તમાનપત્રમાં લખવાનો શોખ વિશેષ; અને એમણે બે નવલકથાનાં પુસ્તકો આજથી ઘણાં વર્ષો પૂર્વે લખ્યાં હતાં.

એમના ગ્રન્થો :

૧. પરગળુ પારસીઓ
૨. નેકસેશની નવલકથા

સન ૧૮૯૮

,, ૧૮૯૯

વિકલરાય ગોવર્ધનપ્રસાદ વ્યાસ

એઓ શાંતે ઔદિચ સદસ ધ્યાનથી અને મૂળવતની મહેમદવાદના છે. જન્મ પંચમહાલ જીવ્યામાં ગોધરા ગામે સં. ૧૯૧૯ના કાર્તિક સુદ બીજના દિવસે થયો હતો એમના પિતાનું નામ ગોવર્ધનપ્રસાદ પરસોતમ-રાય અને માતાનું નામ ગંગાબા હતું. એઓ બે પુત્ર સુસ્ત વૈષ્ણવ હતા; અને પુત્રને ન્હાનો મૂકીને પરલોક પામ્યા હતા એટલે તેના પાલન-ઉછરતો ભાર એમના બે મ્હોટા ભાઈઓપર આવી પડ્યો હતો. એમનું લગ્ન સન ૧૮૯૮માં ધંધુકા તાલુકાના પોલારપુર ગામે શીદાણીના પુષ્પાદરા આચારજી રેવાશંકર માધવજીની દિકરી મણિગૌરી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી એમણે પંચમહાલ-ગોધરામાં લીધી હતી. ઈંગ્રેજી ત્રણ ધોરણનો અભ્યાસ પણ ત્યાંની મિડલ સ્કુલમાં કરેલો. પછી પંચ-મહાલ લોકલ ફંડની માસિક રૂ. ૭ની સ્કોલરશીપ મેળવી તેઓ અમદાવાદ હાઈસ્કુલમાં જોડાયલા અહિંથી તેઓ સન ૧૮૯૩માં મેટ્રીકની પરીક્ષામાં પાસ થયા હતા. તે વખતે અમદાવાદ સેન્ટર ખાતે સ્વર્ગસ્થ સર રમણભાઈ પરીક્ષામાં પ્રથમ નંબરે અને એઓ બીજા નંબરે આવ્યા હતા.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી તેઓ સાહિત્યવિષયક અને સંસ્કારપ્રેમક પ્રવૃત્તિમાં પડેલા. સ્વ. અનંતપ્રસાદ ત્રીકમલાલ વૈષ્ણવની આગેવાની નીચે પટણી નાગરો તરફથી બાલગાનવર્ધક નામની સંસ્થા ચાલતી તેમાં તેઓ આગળપડતો ભાગ લેતા એટલું જ નહિ પણ પાછળથી સમા તરફથી બાલગાનવર્ધક નામનું એક ચોપાનિયું કાઢવામાં આવેલું તેમાં લખવા માડેલું. તે પછી ‘જુદિપ્રકાશ’, ‘વિજ્ઞાનવિલાસ’ વગેરે માસિકામાં તેઓ લેખો મોકલી આપતા હતા. “મૂલતવી રાખવાનાં ગાઠાં ફળ” એ નામનું પુસ્તક કટકે કટકે “જુદિપ્રકાશ”માં પ્રથમ છપાયું હતું અને “લંગડો જરવાસ”ની શરૂઆત “વિજ્ઞાનવિલાસ”માં થયેલી. તે પછી એમણે “માઆપ તેવાં છોકરાં” એ નામનું એક ન્હાનું પુસ્તક પ્રકટ કરેલું અને ગુ. વ. સોસાયટીને ‘યુવાનોને જોધવચન’ એ નામનું પુસ્તક લખી આપેલું.

એમનું પ્રસિદ્ધ અને સંગીન કાર્ય તો એમણે ચોળેલી ઈંગ્રેજી ગુજરાતી ડિક્શનેરી છે, જેની ત્રણ જાતની જુદી જુદી એડીશનોની અનેક આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ છે અને લગભગ ધણે રચેલે તે વપરાય છે. એ પુસ્તક

એમણે રા. રા. ચંકરભાઈ ગવાભાઈ પટેલને સાથે 'રાખી' તૈયાર કરેલું. તે વખતે માત્ર રવ. દી. બા. અંગાલાલની ડિક્શનેરી હતી; પણ તે છેક સન ૧૮૭૫ માં રચાયેલી. આ પરથી તેનું મૂલ્ય સમજાશે.

અત્યારે તેઓ મીલ સ્ટોર્સનો ધંધો કરે છે પણ તે પહેલાં ઘોડાસરના કારખાની અને માણસાના ન્યાયાધિશ તરીકે ફતેહમંદ રીતે વહિવટ કરેલા.

એમના જીવનમાં શ્રીમન્ત્રસિંહાચાર્યે પરિવર્તન કર્યું હતું. એમના જમાનામાં જડવાદનું જોર દિન પ્રતિદિન વધતું જતું હતું; અને જુના આચારવિચાર વિરૂદ્ધ બંડ થતું. તે અરસામાં ધાર્મિક વિચારના પોપણુ ઉત્તેજનાથે આર્થસમાજ, યિઓસોફી, શ્રી શ્રેયઃસાધક અધિકારીવર્ગ વગેરે સંસ્થા-મંપ્રદાયદ્વારા ઘણું સરસ કાર્ય થતું અને ચાતુ પ્રવાદનો અવરોધ કરવા પ્રયત્ન થતા. શ્રીમન્ત્રસિંહાચાર્યના સમાગમથી ત્રણ વર્ષ સુધી એમનો ઉપદેશ મહજુ કર્યો. તે પછી તેમની પાસેથી દીક્ષા લીધી હતી. તેમના જીવનમાં આ એક મહત્વનો પ્રસંગ હતો. ધાર્મિક અંથોનું વાચન એ એમનો પ્રિય વિષય છે અને થોડા સમયથી બીજી પ્રવૃત્તિ જોછી કરી નાખી ઈશ્વર ભજન અને ચિંતનમાં તેઓ વધુ સમય ગાળે છે.

એમના અંથો

૧. મૂલત્વી રાખવાનાં માહાં ૬૭	સન ૧૮૮૫
૨. માખાપ તેવાં છોકરાં	" ૧૮૮૭
૩. ધી સ્ટાન્ડર્ડ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડિક્શનેરી	" ૧૮૯૪
૪. ધી સ્ટુડન્ટસ સ્ટાન્ડર્ડ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડિક્શનેરી	" ૧૮૯૬
૫. લંગડો જરવાસ	
૬. યુવાનોને બોધવચન+	" ૧૮૯૭
૭. ધી કોન્ડેન્સ્ડ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડિક્શનેરી	" ૧૯૧૧
૮. ધી પોકેટ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડિક્શનેરી	

ડૉ. શંકરલાલ મગનલાલ કેવિ

એઓ જ્ઞાતિએ ઔદિગ્ય સહસ્ર વ્રાહ્મણ; અને નાંદોલ, તાલુકે દહે-
ગામના વતની છે. એમના પિતાનું નામ મગનલાલ કર્ણાશંકર વ્યાસ
અને માતાનું નામ ઉમિયાબાઈ છે. એમનો જન્મ આગેલમાં તા. ૧૪ મી
ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૬ ના રોજ થયો હતો અને લગ્ન તા. ૨૦ મી ડિસેમ્બર
૧૯૨૨માં એક દક્ષિણી દેશન્ય વ્રાહ્મણ સુમતિબાઈ આત્રેથી નામના બાર્ષ
સાથે થયું હતું. વસ્તુતઃ તે બાલવિધવા સાથેનું પુનર્લગ્ન હતું; અને તે
એમની સુધારા માટેની ધગશ તેમ સાહસિક પ્રકૃતિનો પરિચય કરાવે છે.
પ્રેમ, ધન્વંત્ર્યુએંજા અને રેલ સંકટના વખતે પીડિતોતી એમણે સુંદર સેવા
બજાવી હતી.

પોતે સિનિયર ટ્રેન્ડ ટિચર છે; પણ ધણું ફરેલા છે. મીરહની ધી
પ્રિન્સ હોમ્યોપેથિક કૉલેજમાંથી ઉત્તીર્ણ થઈ એમ. ડી. બી. ની ડીગ્રી
અને એક મેડલ પણ મેળવ્યો હતો. તે સિવાય વ્યાખ્યાતા, સમાજસેવક
અને હિન્દીના ખાસ અભ્યાસી તરીકે એમ બીજા પણ મેડલો મેળવેલા છે.

અત્યારે તેઓ ધી ઇન્ડિયન સ્કુલ-બુલ્ડ (યુગાન્ડા)માં શિક્ષક છે.
ચરિત્રાંથે અને વૈદક એમના પ્રિય વિષયો છે. તેઓ સમાજસુધારા
માટે તીવ્ર લાગણી ધરાવે છે; સારા વક્તા છે અને બંગાળી, હિન્દી,
પંજાબી, સિન્ધી, મરાઠી વગેરે બાષાઓ સારી રીતે જાણે છે.

એમના અંથો

૧. ઝેર ઉતારવાના તાત્કાલિક ઉપાયો	સન ૧૯૧૧
૨. કાવ્ય ચંદોદય	" ૧૯૧૩
૩. દિવ્ય કિશોરી	" ૧૯૧૪
૪. સહયુજમાળા	" "
૫. સુરુકીર્તન	" ૧૯૧૭
૬. સુજરાતી-હિન્દી ટીચર	" ૧૯૨૨
૭. સુમતિની વાતો	(અપ્રકટ)

સૌ. સરોજિની મહેતા, એમ. એ.

એઓ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ યાત્રિના છે. એમનો જન્મ તા. ૧૨મી નવેમ્બર ૧૮૯૮ના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો. એમના માતૃપિતા પિતા સર રમણભાઈ અને લેડી વિદ્યાગવરી છે. ઉભયના નામો ગુજરાતી જનતાને લાંબા સમયથી એમના ઉચ્ચ, સંસ્કારી, આદર્શમય ગૃહજીવનની સાથે શ્રદેરસેવા, સમાજસેવા તેમજ સાહિત્યના કાર્યોથી અને અગ્રેસર મુદ્રારક તરીકે સારા જાણીતા છે. એ ઉભયના સર્વ ગુણો-એમની સંસ્કારિતા, રસિકતા અને વિદ્વતા-નો વારસો સૌ. સરોજિનીજીને પૂરેપૂરો મળેલો માણસ પડે છે.

મદાદમી ટ્રેનિંગ કૉલેજ ફોર વિમેનમાં ઇંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરતા હતા ત્યાં એમને લાગણાગટ ચાર વર્ષ સુધી સર નવરોજીજી વડીલ રોકાણરશીપ મળી હતી. સન ૧૯૧૭માં ઇન્ટરની પરીક્ષા પાસ કરી ત્યારે ગંગાભાઈ બદ્દ રોકાણરશીપ મળેલી; અને બી. એ. ની પરીક્ષા સન ૧૯૧૯માં સંસ્કૃત ઓનર્સ સાથે સેકન્ડ ક્લાસમાં પાસ કરેલી. વળી છેલ્લા સન ૧૯૪૦માં એમ. એ. થયા. તેમાં જ એ નંબરે આપવાથી યુનિવર્સિટી તરફથી સોહારીભાઈ માનકર રોકાણરશીપ મેળવવાનું માન મળ્યું હતું. સમાજશાસ્ત્ર-sociology એમનો પ્રિય વિષય છે; અને એલ. ટી. હોબ. હાઉસ, બનાંડર શા વગેરે લેખકોની એમના જીવન પર અચર થયેલી છે. ઇ. સ. ૧૯૨૪-૨૪માં એમણે પોતાના પતિ સાથે યુરોપનો પ્રવાસ કર્યો હતો; અને લંડન રકુલ ઓફ ઇકોનોમિક્સમાં બે વર્ષ સુધી જોડાઈ સમાજ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૯માં ડૉ. નાનક બટુકરામ મહેતા સાથે થયું છે.

એમણે ગુજરાતની લગ્નબંધવસ્થા અને કુટુંબજીવન વિશે પ્રબંધ રજુ કરીને મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એમ. એ.ની ડીગ્રી-ગ્રીજી વર્ગમાં-મેળવી છે, તે એમની વિદ્વતાની સાબ પૂરે છે.

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય અને સ્ત્રીજીવનના વિકાસ અને અભ્યુદય માટે તેઓ તીવ્ર લાગણી ધરાવે છે, એટલું કહેવું તેમના માટે ખસ નથી. જેમને Militant aggressive suffragette-કહીએ, એવી પ્રકૃતિનાં તેઓ છે. જ્યાં સ્ત્રી હક્કનો, સ્ત્રીના સન્માનનો, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો કે સ્ત્રીસમાનતાનો પ્રશ્ન આવે ત્યાં તેની અડચ અને હિમતપૂર્વક હિમાવન કરતાં તેઓ જણાશે; તેનો

કંઈક ખ્યાલ આવવા માટે વાચકને સોસાઈટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું "સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યવાદ" નામનું પુસ્તક ગ્રે. વાલીઆના-Ethics of Feminism પરથી એમણે લખી આપ્યું છે તે વાંચી જવા વિનંતિ કરીશું.

તે પુસ્તકની એમની શૈલી પરથી વાચક જોઈ શકશે કે ભાષા પર તેઓ કેવો કાણુ ધરાવે છે; અને તેમનું લખાણ કેવું સરલ, રમતું, સ્વાભાવિક અને સચોટ હોય છે. સાન્ટાકુઝ (મુખાર્થ)ના તેમના ચાર વર્ષના વસવાટ દરમિયાન તેમણે 'સાન્ટાકુઝ ઓસમાજ' નામની સંસ્થા મંત્રીપદે રહી ચલાવી હતી. આ મંસ્થા બધી જુની પ્રજાલિકાઓને તોડવાના ખાસ હેતુથી સ્થાપવામાં આવી હતી અને ઘણા વિરોધો અને અપવાદો સહન કરી સરોજિનીબહેને તેની કાર્યવાહી ચલાવી હતી.

આવાં તેજસ્વી છુદ્દિશાળી, સંસ્કારી અને વિદ્વાન બહેનની શક્તિ અને જ્ઞાનનો લાભ, એકલી બહેનોને જ નહિ પણ સમાજને વધુ પ્રમાણમાં મળતો રહે, એમ કોણુ નહિ ઈચ્છે ? વળી તેઓ એક સારા અને અસરકારક વક્તા પણ છે.

પણ દૂર પ્રાંતમાં તેઓ વસતા હોવાથી એ લાભ દુર્લભ ચર્ષ પડ્યો છે; અને તે અડચણને લઈને 'મહિલામિત્ર'નું સંપાદન કાર્ય, સૌ. સૌદામિનીબહેન સાથે તેમણે સ્વીકારેલું છે, તેમાં અંતરાય પડે છે.

:: એમની કૃતિ ::

૧ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યવાદ

સન ૧૯૨૭.

મોલાના પીર સૈયદ મોટામીયાં

ગુજરાતમાં ઈસ્લામીઓનું આગમન થયા બાદ જે ઝોલીઆઓ આવી અત્રે વસેલા અને ખ્યાતિ પામેલા તેમાં ચિસ્તીઓનું નામ મશહૂર છે; અને એમની માંગરોળની ગાદીએ હમણું મોલાના પીર સૈયદ મોટામીયાં બિરાજે છે. એઓ સૈયદ કુટુંબનાં—સુન્ની પંથના છે. એમના પિતાશીનું નામ પીર સૈયદ કાદમુદ્દીનમીયાં સાહેબ અને માતૃશીનું નામ બીડી ખીખી સાહેબા છે. એમનો જન્મ સન ૧૮૮૨માં કડીમાં થયો હતો; અને લગ્ન સન ૧૮૯૯માં કડી કરજામાં થયું હતું.

એઓએ બી. એ. સુધીનો અભ્યાસ કર્યો છે અને ઉર્દૂ, અરબી, ફારસીના હિંકા અભ્યાસી હોવાની સાથે ગુજરાતી અને હિંદીના પણ સારા યાતા છે.

ગુજરાતમાં માંગરોળની ગાદી એમના ધર્મકાર્યથી પ્રસિદ્ધ છે; અને એમના અનુયાયી પણ જે લાખ જેટલી મોટી મંખ્યામા છે.

હિંદુ મુસ્લીમનું ઐક્ય સાધવાના એમના પ્રયત્નો પ્રશંસનીય છે; પણ વધારે આનંદજનક અને મગરૂરી લેવા જેવું એ છે કે પોતે મૌતે “ધેર ધેર ગાય” રાખી ગૌરક્ષા માટે ભારપૂર્વક આગ્રહ કરે છે.

વળા તેઓ પોતાના મુરીદોને ઉપદેશ આપીને મંતોય માનતા નથી પરંતુ તેના વધુ પ્રચારાર્થે ઈસ્લામ મઝહબની વાતો ગુજરાતીમાં ઉતારી તે પુસ્તકરૂપે પ્રકટ કરતા રહે છે. તેમાંથી એઓએ લખેલું હઝરત મહમદ પેગમ્બર સાહેબનું જીવનચરિત્ર એક કિમતી પુસ્તક છે; અને અન્ય ધર્મીઓને એમાંથી ઘણું જાણવા શિખવાનું મળી આવશે.

== એમની કૃતિઓ ==

૧ રસૂલે અરબી (પેગમ્બર સાહેબનું જીવનચરિત્ર)	સન ૧૯૧૦
૨ ઈસ્લામી નીતિશાસ્ત્ર	” ૧૯૧૨
૩ જાગો ને જુઓ	” ૧૯૧૭
૪ શું ઈસ્લામ શક્ષ્મી ધર્મ છે	” ૧૯૨૫
૫ રમઝન શરીફનું ઉમદા ધોરણ	” ૧૯૨૬
૬ ગરીબો અને માલદારોને સુલેહનો પથગામ	” ”
૭ ખવાગ ગરીબ નવાજ	” ૧૯૨૭
૮ Tragedy of Mohrum (ઈંગ્રેજી)	” ૧૯૧૫

પીરઝાદા સૈયદ સદરૂદ્દીન દરગાહવાલા

એઓ જાતના મુસલમાન-સૈયદ કુટુંબના-અને નવસારીના વતની છે. જન્મ પણ એ જ ગામમાં સન ૧૮૯૧ ના મે ની ૨૯ મી તારીખે થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ સૈયદ હાસમ શાહ અને માતાનું નામ ફાતિમા બેગમ છે. એમના લગ્ન ૧૨-૧૩ વર્ષની ઉંમરે સુરતમાં વઝીર બેગમ નામે એક સુશિક્ષિત બાઈ સાથે થયલા. એઓને પાંચ પુત્રો અને ચાર પુત્રીઓ મળી કુલ નવ સંતાનો થયેલા તે પૈકી ચાર પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ હાલ હયાત છે. એઓના વડિલ પુત્ર સૈયદઅલી સગીરે દિલ્લી એ. એન્ડ યુ. ટીબી કૉલેજમાં યુનાની વૈદ્યના ઉચ્ચ અભ્યાસ કરેલો હોઈ હાલ નવસારીમાં હકીમ તરીકે ધંધો કરે છે.

એઓ ઉર્દુ, ફારસી, અરબી, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓનું સાફ જ્ઞાન ધરાવે છે. એમનો જીવનવ્યવસાય જાતિબંધુઓને વિપદેશ કરવાનો-ધર્મ શુરનો-છે. એ કાર્ય સાથે તેઓ શહેરના કામકાજમાં પણ અત્યંત રસ લે છે. નવસારી મ્યુનિસિપાલિટીના દસ વર્ષ સુધી તેઓ સભ્ય હતા અને પ્રમુખ પણ ચુંટાએલા અને ત્યાં મુંદર કાર્ય કર્યા બદલ એમને કોમ તરફથી માનપત્ર અપાયું હતું. આ પ્રકારની ચાલુ પ્રવૃત્તિ સાથે લેખન-કાર્ય પણ કરવાનું તેઓ ચૂકતા નથી.

વેદાંત અને ઇસ્લામી ધર્મસાહિત્ય એ એમનો પ્રિય વિષય છે. અનેક ઇસ્લામી મંસ્થાઓ સાથે પ્રમુખ વા મંત્રી તરીકે મંબંધ ધરાવે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. મોહોરમ અથવા કરબલાનાં ધર્માર્થ પ્રાણત્યાગીઓ સન ૧૯૧૨
૨. તવારીખે પીર „ ૧૯૧૪
૩. હમારા નખીનું પવિત્ર જીવન „ ૧૯૧૫
૪. હઝરતઅલી (અ. સ.) ના બોધવચનો „ ૧૯૨૫

આ સિવાય અઠવાડિકો અને માસિકોમાં લખેલું ઘણું મળી આવે છે.

દિંમતલાલ યુનીલાલ શાહ

એઓ ગાંધીજી વીસા ખડાવતા વાણિયા; અને ઉમરેઠ પાસે ઓડના વનની છે. એમનો જન્મ તેમને મોસાળ સારસામાં સં. ૧૯૬૨ ના પોપ વડી ૧૨ ના દિવસે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ યુનીલાલ તુલસીદાસ અને માતાનું નામ પરસનખેન છે. એમનું લગ્ન બાદરવા ગામે સૌ. મણિખેન સાથે ૧૫ વર્ષની ઉમરે સં. ૧૯૭૭ માં થયું હતું.

એમણે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અધ્યાપન મંદિરનું બીજું વર્ષ પસાર કર્યું છે; અને ઇંગ્રેજનો અભ્યાસ ત્રણ ધોરણ સુધીનો છે.

દમણમાં તેઓ બાદરવામાં એક વેપારી તરીકે જીવન બચીન કરે છે. તે જીવન સામાન્ય રીતે વ્યવસાયી તેમ તદ્દન બવદાર હોય છે અને ગામડામાં સાહિત્યમંડલારને ઉત્તેજે એવું વાતાવરણ પણ ઓછું મળી આવે તેમ છતાં એમની પ્રવૃત્તિ જતાવી આપે છે કે વ્યવદારમાં પડ્યાછતાં તેઓ સાહિત્ય-સરસ્વતી દેવી-ની ઉપાસના કરી રહ્યા છે, એ ખુશી થવા જેવું છે.

‘કેમ કથાઓ,’ એ નામનું એમનું પુસ્તક પ્રથમ બદાર પડેલું ત્યારે તેમાંની વસ્તુની નવીનતા અને વિષયબીજવણીની એક નવીન પ્રયાયી સ્થાનું એ પ્રતિ ખાસ ધ્યાન ખેંચાયેલું. તેનું નામ બરાબર પમદ થયેલું નહિ; પણ ચાલુ બાવસાહિત્યમાં તે એક અપૂર્વ ઉમેરો હતો એમ જણાવતાં સંતોષ થાય છે.

એમનાં બે નવલકથાનાં પુસ્તકો-‘ડાલતું નાવ’ જે ‘દૂતન ગુજરાત’ ની બેટ તરીકે અપાયું હતું; અને દમણમાં બદાર પડેલું ‘બકુલા ભાબી’-જે ‘ઓઓધ’ માસિકના આદકોને બક્ષિસ અપાયું છે, તે વાર્તાસાહિત્ય-રસિકોને આકર્ષે એવાં છે.

એ નવલકથાઓની ભાષાની ભભક એવી છે કે કથાથી નહીં તે થી પણ પ્રેરણા વાંચક આગળને આગળ વધે જાય છે. ગુજરાતી નવલકથાસાહિત્યમાં એવી ભાષાસમૃદ્ધિ બહુ ઓછી દેખાય છે.

અમે મુઝાશીએ છીએ કે ‘કેમ કથાઓ’ લખીને જે સરલ છાપ પાઠી છે, તે એઓ એ લાઈનને વધુ ખીલવીને આપણા બાવસાહિત્યને વિશેષ સમૃદ્ધ કરે.

:: એમના અંધો ::

૧. કેમ કથાઓ (બાલોપયોગી)

સં. ૧૯૮૪

૨. ડાલતું નાવ

સં. ૧૯૮૫

૩. બકુલાભાબી

„ ૧૯૮૭

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ

એઓ રાતે દશા લાડ વણિક; અને અસલ વતની હાસોટના પણ ત્યાં એમનું એકલુ એક જ ઘર હોવાથી, બધો જ્ઞાતિબંધવદ્વાર અંકલેશ્વર, એક-પાડ તેમ સુરત સાથે હતો, અને છેલ્લા પચીસ વર્ષથી એમનું આખું કુટુંબ સુરત જઈ રહ્યું છે એમનો જન્મ મેં ૧૯૩૮ ના ચૈત્ર સુદ દશમે સુરતમાં-જોસાળમાં સ્વ દામોદરદાસ ભગવાનદાસ કિનારીવાળાને ત્યાં થયો હતો, અને તેમને પુત્ર ન હોવાથી ન્હાનપણમાં એમને ત્યાજ ઉછરેલા અને પત્ની એમની મિલકતના વારસ થયા હતા. એમના પિતાનું નામ ત્રિભુવનદાસ રણછોડદાસ પારેખ, જેઓ દિવાની ખાતામાં કલાર્ક હતા અને માતાનું નામ રૂક્મિણી હતું. એમનું લગ્ન સન ૧૯૬૬ માં આવ-પાડમાં સૌ. જડાવજહેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ એમના પિતાની સાથે રહેવાનું થતા, ઉમરેકમાં થોડોક સમય લીધેલું; અમદાવાદમાં એમના પિતાનું કાયમ રહેવાનું થતા તેઓ અમદાવાદ આવી, સરકારી હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા. સન ૧૯૦૦ માં મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી; અને ગુજરાત કૅલેજમાં જોડાયલા. પણ ગણિતમાં નબળા હોવાથી પ્રિવિયસમાં ત્રણ વર્ષ નિષ્ફળ થયા અને તેના પરિણામે ટુક મુદત માટે નાગપુરમાં ખેતીવાડી ખાતામાં સરકારી નોકરી લીધેલી. તેઓએ સન ૧૯૦૮ માં બી. એ., ની પરીક્ષા 'હતિદાસ' ઐચ્છિક વિષય લખને બીજા વર્ગમાં પાસ કરેલી; અને કૅલેજમાં દક્ષિણા ફેલો નિમાયલા. એમની સાથે બીજા ફેલોઝ સ્વ. ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ અને શ્રીયુત ગણેશ વાસુદેવ માવજંકર હતા.

સન ૧૯૦૭ માં એમને સર ગ્રાન્ડ લી જેકબ પ્રાઈઝ મુબાર્ક યુનિ-વર્સિટી તરફથી "ઈંગ્લેન્ડ કેળવણીની દિદમાં હતિદાસ અને વિવેચનની પદ્ધતિપર થયેલી અસરો" એ વિષય પર લખવા માટે મળ્યું હતું; તેમ સન ૧૯૧૦ માં 'પશ્ચિમ દિન્દના ક્ષત્રપોનો દક્ષિણના સાતવાહનો સાથે સંબંધ' એ ઐતિહાસિક નિબંધ લખવા માટે પંડિત ભગવાનવાવ ઇન્ડિય પ્રાઈઝ મળ્યું હતું.

ફેલોશિપ દરમિયાન એમણે એમ. એ., માટે વાગેલું અને 'ગુજરાતી' નો વિષય લીધેલો, બી. એ., સુધી એમની બીજી ભાષા 'દારમી' હતી અને ગુજરાતીનો અભ્યાસ પ્રાથમિક નિશાળમાં કરેલો તેજ. તેમ છતાં ઇંગ્લેન્ડ

અને ગુજરાતીમા પાસ માર્ક્સ મળેવા, પણ ટોટલમા છ માર્ક્સ ખુટ્યા હતા. તે પછી સેક્રેટરી ટ્રિયર્સ કોલેજ-મુખર્મીમા દાખલ થયવા; પણ એવામા ગુ. વ. સોસાયટીમા આસિ. સેક્રેટરી નિમાના, તેમજ સરકારી નોકરીમાથી રાજીનામું આપેલું અને દાવ એ જગો પર ચાલુ છે

ઇતિહાસ, સાહિત્ય, અર્થશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન એ એમના પ્રિય વિષયો છે; તેમા ઇતિહાસ માટે એમને વધુ પક્ષપાત અને પ્રેમ છે.

લગભગ દશ વર્ષ સુધી તેઓ ગુજરાત સાહિત્ય સમાના મંત્રી રહ્યા હતા; અને તે દરમિયાન કેટલીક નવીન પ્રવૃત્તિઓ આદરેલી જેમકે-ઐતિહાસિક વ્યાખ્યાનમાળાની યોજના; (૨) ગુ. વ. સોસાયટીને હીરક મહોત્સવ પ્રમંજે અપાયેલુ જ્ઞાનપત્ર; (૩) સાહિત્યકળાનું પ્રદર્શન, (૪) વાર્ષિક સમાજોચના, (૫) સાહિત્ય પરીક્ષા, તેમ સન ૧૯૨૦ મા એક મંત્રી તરીકે છૂટી સાહિત્ય પરિષદને કુતેદમદ પાર ઉતારવામા દિરસો આપેલો. ત્યારથી સાહિત્ય પરિષદ મંડળના તેઓ એક મંત્રી તરીકે ચાલુ છે અને તે મંડળ સ્થાપવામા એમણે મુખ્ય ભાગ લીધેલો.

અમદાવાદમા ગુજરાત પત્રકાર મંડળ કાઢવામા તેમ ગુજરાત પત્રકાર પરિષદોની બે બેઠકો ભરવામા એમણે આગેવાની લીધેલી; અને 'વસન્ત રજત મહોત્સવ સ્મારક મંથ'ની યોજના એમની સૂચનાથી ઉપાડી લેવામા આવી હતી.

ખીજ અનેક સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે તેઓ જોડાયેલા છે.

એમનું વાચન બહોળું અને સર્વદેશી છે; પણ લેખનકાર્ય માટે અશુભમે છે "સુદિપ્રકાશ" મા અંધાવચોક્ત અને પ્રકીર્ણ નિમ્નો લખવા ઉપરાંત કોઈ સ્વનંત્ર પુસ્તક હજી સુધી એમણે લખ્યું નથી, પણ એમના છપાયેલા લેખોની સંખ્યા મોટી છે, અને તેના બે વૉલ્યુમ થવા જાય. કેટલાક મંથા એમણે એડિટ કર્યા છે, તેની માહી નીચે પ્રમાણે છે

એમના સંપાદિત ગ્રંથો

૧	કાવ્યગુચ્છ (પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્ક્રિપ્શન માટે)	સન ૧૯૧૮
૨	પ્રભુભક્તિના કાવ્યો	મે ૧૯૭૫
૩	નરસિંહ મહેતાનું આખ્યાન	સન ૧૯૨૩
૪	વસન્ત રજત મહોત્સવ સ્મારક મંથ	,, ૧૯૨૭

૫	ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તક ૪ થું. (સાહિત્ય પરિષદ મંડળ માટે)	સન ૧૯૨૮
૬	દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહની સચિ	,, ૧૯૩૦
૭	અંચ અને અંચકાર પુ. ૧	,, "
૮	" પુ. ૨	,, ૧૯૩૧
૯	છટ્ટી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ	,, ૧૯૨૩
૧૦	પહેલી પત્રકાર પરિષદનો રીપોર્ટ	,, ૧૯૨૫
૧૧	બીજી " " "	,, ૧૯૨૯

સા. હંસા મહેતા

ગુજરાતી જનતાને 'કરણવેદા'ના કર્તા નંદશંકરનું નામ સુપરિચિત છે; અને એથી વિશેષ કીર્તિ અને પ્રસિદ્ધિ એમના પુત્ર સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાએ વડોદરા રાજ્યના દિવાન તરીકે પ્રાપ્ત કરેલી છે. એ મહાન પુરુષની બીજી પુત્રી તે સૌ. હંસાબહેન. એમની માતાનું નામ શ્રી. હર્પદકુમારી છે; અને એમનો જન્મ સુરતમાં તા. ૩ જુલાઈ ૧૮૬૭ના રોજ થયો હતો.

પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને કૉલેજ શિક્ષણ બધું એમણે વડોદરામાં જ લીધું હતું. શાળાના અભ્યાસમાં વખતોવખત ઈનામો મેળવ્યાં હતાં; એટલુંજ નહિ પણ સન ૧૯૧૩ માં મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી ત્યારે તેમને યુનિવર્સિટીનું ચેરમૅન પ્રાઈઝ તથા નારાયણ પરમાર્નદ પ્રાઈઝ મળ્યાં હતાં. એ જ પ્રમાણે કૉલેજના અભ્યાસ દરમિયાન ચારે વર્ષે સ્કૉલરશીપો અને ઇન્ટરમીડીએટની પરીક્ષા પસાર કરતા, ગંગાભાઈ ભટ્ટ સ્કૉલરશીપ યુનિવર્સિટી તરફથી તેમને મળી હતી. તેઓ સન ૧૯૧૮ માં તત્ત્વજ્ઞાનમાં બૅનર્સ સાથે બી. એ., થયા.

આમ તેમની એક વિદ્યાર્થીની તરીકેની કારકિર્દી ઉત્તમવર્ણ અને યશસ્વી નિવડી હતી. તે પછી વધુ તાલીમ મેળવવા તેઓ યુરોપ, જાપાનાદિ પ્રદેશોની મુસાફરીએ નિકળ્યા હતા. લંકનમાં તેમણે પત્રકારિત્વનું અને સમાજશાસ્ત્રનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. જાપાનમાંગે અહિં પાછા ફરતાં તેમણે જબરજસ્ત ધરતીકંપ અનુભવેલો; અને પ્રભુ કૃપાથી બચી ગયા.

એમની સાહસિક વૃત્તિ અને નિઃશરતા જેમ પ્રવાસમાં નજરે પડતા તેમ તે વૃત્તિ તેમણે જીવનમાં પણ કેળવી છે અને તેથી શરિ-પ્રણાલિકાનું ઉચ્છેદન કરી તેમણે વર્ણાન્તર લખ ડૉ. જીવરાજ મહેતા સાથે તા. ૩ જુન-ન્યુઆરી ૧૯૨૪ ના રોજ વડોદરામાં કર્યું હતું. તે માટે ખરે તેમને ધન્યવાદ ધટે છે.

મુબાઈનું જીવન એટલુંબધું વ્યવસાયી હોય છે કે તેમાંથી સાહિત્ય-વાચન અને લેખન માટે મુશ્કેલીએ સમય મળે; તેમ છતાં બાલકો માટેની કુદરતી લાગણીથી પ્રેરાઈને જે વાર્તાસાહિત્ય તેમણે આપ્યું છે તે

ખચિત પ્રશસ્ય છે; અને ‘બાલજીવન’ માસિકના ચાલુ વાચકો એમની વાતોની આતુરતાથી રાહ જોતા રહે છે, એ એમની કલમની સફળતાનું તેમ એમના લેખોની લોકપ્રિયતાનું અચૂક નિશાન છે. વળી વાનરસેના પરિપક્વના પ્રમુખ તરીકેની તેમની ચૂંટણી, તેના સાક્ષીરૂપ કહી શકાય.

એમનાં “ત્રણ નાટકો” પણ એટલાંજ આકર્ષક નિવડ્યાં હતાં; અને પ્રિન્સિપાલ ધ્રુવ જેવા સમર્થ વિવેચકે તે કૃતિની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી હતી, એ એમના માટે ઓછું માનારૂપદ નથી.

પરંતુ ચાલુ અહિંસાત્મક યુદ્ધમાં જોડાઇ મુંબાઈની સંગ્રામ સમિતિના સરમુખત્યાર તરીકે જે કિમતી સેવા તેમણે રાતદિવસ અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમ લઇને દેશની ખજાવી હતી તે જોઈ સૌ આશ્ચર્યચકિત બન્યા હતા; અને ગુજરાતનું જ નહિ પણ સમસ્ત સ્ત્રીજાતિનું નામ ઉજાગવળ અને ગૌરવભર્યું-ઉંચું રાખવામાં એમણે આપેલો હિસ્સો કદિ વિસરાશે નહિ.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ બાલ વાર્તાવલિ ભાગ ૧ લો	સન ૧૯૨૬
૨ ત્રણ નાટકો	" "
૩ બાલકાના પરાક્રમો*	" ૧૯૨૯
૪ બાલવાર્તાવલિ ભાગ ૨જો	" "

સૈયદ ઇમામુદ્દીન દરગાહવાલા :

એઓ જનના મુસલમાને-સૈયદ વંશના છે. એમના પિતા સૈયદ સદરદીન નવસારીમાં એક આગેવાન નાગરિક છે અને સાદિત્ય પ્રતિ પણ અભિરુચિ ધરાવે છે. ધર્મગુરુ એટલે એ કાર્ય પ્રતિ વિશેષ લક્ષ રહે છે. એ સંસ્કાર એમના પુત્રમાં પણ આવેલા છે. એમનો જન્મ તા. ૧લી જુલાઈ ૧૯૧૧ના રોજ નવસારીમાં થયો હતો અને લગ્ન અમદાવાદમાં સન ૧૯૨૯ માં સરદાર બેગમ સાથે થયું હતું. એમની માતાનું નામ વઝીર બેગમ છે.

નખતી તબિયતના સખએ તેઓ ખડુ અભ્યાસ કરી શક્યા નથી; પણ ઘર આગળ વાચન ચાલુ રાખી સારો અભ્યાસ કરેલો છે. એઓએ ગુજરાતી સાદિત્યની સામાન્ય પરીક્ષા પાસ કરેલી છે; અને માસિકોમાં અવારનવાર લખતા રહે છે.

એઓ જણાવે છે કે નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું ચરિત્ર એમને ખડુ પ્રિય છે અને મહાત્માજીના ઉપદેશે તો એમના જીવન પર ખૂબ અસર કરેલી છે. તે પછીથી તેઓ સાદું જીવન ગાળે છે.

એઓ “ઝહીર”ની સંગ્રાથી લેખો લખે છે. એમને શિક્ષાઓ અને સ્ટેમ્પ્સ બેગા કરવાનો તથા ફોટોગ્રાફીનો શોખ છે તેમ પ્રજાસેવા કરવાની અભિલાષા ધરાવે છે અને નવસારી મુધરાઈમાં પ્રજા તરફથી ચુંટાઈ સેવા-કાર્ય કરે છે; પરમાત્મા તે બર આણે.

કાલિદાસ ભગવાનદાસ કવિ

એઓ જનના ભાટિયા-જેસવમીરી ભટ્ટી; મૂળ વતની પાટણના અને જન્મ પછી ત્યાં સં. ૧૬૫૬ના ચૈત્ર માસમાં શુકલ પક્ષમાં થયો હતો.

એમના પિતાનું નામ ભગવાનદાસ પાનાચંદ અને માતાનું નામ દિવાળીબહેન નાનચંદ છે. એમનું લગ્ન પાટણમાં મં. ૧૬૭૪ માં સૌ. ચંચળબા સાથે થયું હતું.

એમણે માત્ર પ્રાથમિક કેળવણી લીધી છે અને હાલમાં દક્ષિણમાં ટ્રોપીનોપલીમાં ઝવેરી ગુણવંતલાલ વિદ્યાશંકરની પેઢીમાં નોકર છે.

એમને કાવ્ય પ્રતિ કુદરતી શોખ છે. મદાત્માજી ત્રિકમદાસજીનો સત્સંગ થતા, અધ્યાત્મિક વિષય પ્રતિ એમનું મન ચોટી, લજ્જન, પદ વગેરે તેમણે લખ્યા છે; અને તે સંગ્રહ 'લજ્જનામૃત પુ. ૧ હું' એ નામથી પ્રકટ કર્યો છે

એમની કૃતિઓ :

૧. લજ્જનામૃત પુ. ૧ હું	મં. ૧૯૮૩
૨. મારા શુભ વિચારો	મં. ૧૯૮૭

ગં. સ્વ. કાશીખંડેન બેચરદાસ જડિયા

તેઓ નાતિએ સોની છે; અને જન્મ મં. ૧૯૩૭માં પાટણમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ બેચરદાસ છે. લગ્ન અગિયાર વર્ષની ઉંમરે પાટણમાં જ વિઠ્ઠલદાસ બેચરદાસ સાથે થયેલું.

પતિના અવસાન પછી તેઓ પોતાનું જીવન પ્રભુલક્ષિતમાં વ્યતીત કરે છે. એમના જીવનપર મહાત્માશ્રી ત્રિકમલાલની ખૂબ અસર થઈ છે; અને એમની પામેથી તેઓ સાદા કીર્તનો રચવાનું શિખેલા.

તેમને એક આદર્શ ધાર્મિક જીવન ચુગરતાં જોઇ, આપણને સ્વાભાવિક રીતે માનની લાગણી પેદા થાય છે. લગભગ રૂ. ૭૪૦૦ ની કિંમતનું એક બીડ ગામ જમણપુ (તા. હારિજ) પામે ખોડા ઢોરમાં તેમણે આપેલું છે; તેમ તેમનું એક ઘર દિગળાચાચર પાસેના રાધાકૃષ્ણ મંદિરને અર્પણ કરેલું છે. તે ઘરની ભાડા વગેરેની વાર્ષિક આવક રૂ. ૧૦૦ ની આવે છે, જે ઠાકોરજીની પૂજાસામગ્રીમાં વપરાય છે.

તેમના લગ્નનાં પુસ્તક "હૃદય કશોલ" એ નામથી છપાયું છે.

એમની કૃતિ ::

૧ હૃદય કશોલ

મં. ૧૯૮૩

જગન્નાથ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી (“સાગર”)

એઓ જ્ઞાતિએ ચાતુર્વેદી મોઢ બ્રાહ્મણ અને સરખેજના વતની છે. એમનો જન્મ જંબુસરમાં તા. ૭ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૮૩ના રોજ દર ચૌદ વર્ષે આવના શ્રી મહોદય પર્વને દિવસે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ સ્વ. ભાસ્તર દામોદરદાસ રણછોડભાઈ ત્રિવાડી અને માતાનું નામ ગં. સ્વ. રૂક્મણીબા છે. એમનું લગ્ન સન ૧૮૯૫ માં બારેજડી રોશન પાસે ગામડી ગામે સૌ. ભાગીરથી સાથે થયું હતું. તેમના પિતા માતા બન્ને કેળવણી ખાતામાં હેડમાસ્તર અને હેડ મિસ્ટ્રેસ હતા.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ સાત ધોરણોનું એમણે લીધેલું છે અને અત્યારે તેઓ પ્રેબુના નામનું લજ્જનકીર્તન કરવામાં વાનપ્રસ્થને અનુરૂપ એકાન્તિક જીવન ગાળે છે.

કેટલોક વખત તેઓ ગુ. વ. સોસાયટીની ઓપીસમાં ગુજરાતી કોપના કામમાં રહ્યા હતા, તે અરસામાં તેમણે કલાપી વિશે કેટલાક મનનીય લેખો લખ્યા હતા. તેમણે ‘જ્ઞાન સુધા’નું મંપાદનકાર્ય કર્યું હતું. લગભગ, બે વર્ષ સુધી તેમણે “મોઢ બ્રાહ્મણ” નામના માસિક પત્રનું તંત્ર ચલાવ્યું હતું. એમના પ્રિય કવિઓ કલાપી અને વેદાંતી અખ્યાલ છે. એઓ એક સારા કવિ અને તત્ત્વચિંતક છે. એમની કવિતાનું એક પુસ્તક “ધાકેલું હૃદય” એ શિર્ષક હેઠળ “ખંડ કાવ્ય”ના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. સૂફીવાદની એમના કાવ્યોમાં ચોખ્ખી ઝાખી થાય છે, જે આધુનિક કવિઓમાં બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે; અને તેમાં “હીવાને સાગર” અદ્વિતીય જણાશે. ગૃહસ્થી જીવન ગાળતા હતા, ત્યારે એમણે “ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન” નામથી એક ગુજરાતી ગઝલોનો સંગ્રહ કર્યો હતો, જે બહુ લોકપ્રિય નિવડયો હતો. એ ગ્રંથના વિસ્તીર્ણ ઉપોદ્ધાતે ગુજરાતના વિદ્વાનોનું પણ સારું ધ્યાન ઈશ્યું હતું.

છેલ્લાં પંદર વર્ષથી તેઓ વડોદરા રાજ્યમાં પાદરા તાલુકામાં ચિત્રાલમાં આશ્રમ બાધીને વાનપ્રસ્થનું એકાન્તિક જીવન ગાળે છે; અને એમની આસપાસ એક મોટું અનુયાયી મંડળ ઉઠ્યું થયું છે. પ્રસંગોપાત તેઓ જે ઉપદેશ કરે છે, તે લેખો ન્દાની પુસ્તિકારૂપે છટક પ્રકટ થયેલા છે; જેમકે, (૧) ગીતાનું હૃદય; (૨) ગીતાની વિચારણા; (૩) ઐ પ્રભુજીના કક્ષા; (૪) મુમુક્ષુ વિચારણા; (૫) સંતોની વાતો વગેરે અને તે એમના ઉપદેશની ગંભીરતા અને ગદનતાનો કંઈક ખ્યાલ આપશે.

હમણાં તેઓ એમના પ્રિય કવિ કલાપીનાં કાવ્યોનું નવું સંસ્કરણ, અસલ સાધનો પરથી ટીકા અને વિસ્તૃત ઉપોદ્યાતસહ કરી રહ્યા છે અને તે બદાર પડેથી, કલાપી વિષે તે એક અપૂર્વ અને પ્રમાણભૂત ગ્રંથ યશે; તેમ અખ્યાનો અપ્રસિદ્ધ કાવ્ય સંગ્રહ તેમણે એકત્ર કરેલા છે, તે પણ નજદિકમાં બદાર પડે, એવો મંતવ છે. “મંતોની વાણી” નામના ગ્રંથમાં “અખ્યાની પ્રણાલિકા” વિષે તેમણે ઉપોદ્યાતરૂપ સાંકેક પૃષ્ઠનો એક ઉપયોગી લેખ લખ્યો છે.

એક સહૃદયી કવિ અને તત્ત્વચિંતક તરીકે એમની કૃતિઓ વિચારણીય જણાશે.

એમની કૃતિઓ :

૧ થાકેલું હૃદય	પ્રથમાવૃત્તિ	સન ૧૯૦૯
૨ કલાપી અને હોની કવિતા		„ ૧૯૦૯
૩ ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન		„ ૧૯૧૩
૪ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગઝલનું સ્થાન		„ „
૫ દીવાને સાગર		„ ૧૯૧૬
૬ મળનું જોગી અને ફિરસ્તો		„ „
૭ રવીડન બોર્ગનું ધર્મશિક્ષણ		„ „
૮ મુમુક્ષુ વિચારણા	પ્રથમાવૃત્તિ	„ ૧૯૧૭
૯ પ્રાર્થના પોથી		„ ૧૯૨૫
૧૦ સંતોની વાતો		„ ૧૯૨૬
૧૧ સનાતન વિચારણા		„ „
૧૨ મહાત્મા વિવેકાનંદનું હૃદયગળ		„ ૧૯૨૭
૧૩ મહાત્મા એમર્સનનું પરમાત્મ તત્ત્વ		„ „
૧૪ ધર્મ વિચારણા		„ „
૧૫ ઈંદ્રપ્રભુના ઠક્કા		„ „
૧૬ Eternal Reflection		„ „
૧૭ ગીતાનું હૃદય		„ ૧૯૨૮
૧૮ ગીતાની વિચારણા		„ „
૧૯ શ્રીપુરુષ વિચારણા		„ ૧૯૨૯
૨૦ દીવાને સાગર-દક્ષતર બીજું		જપાય છે.

જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા

એઓ રાતે લોહાણા છે; ભર્યના વતની અને જન્મ પણ એ જ રચે તા. ૨૬ મી મે ૧૮૯૪ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ નાગરદાસ ઈશ્વરદાસ વર્મા અને માતાનું નામ નંદકુંવરબા છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન સન ૧૯૧૪ માં જુનાગઢમાં સ્વ. જ્વાલકમી સાથે થયું હતું અને બીજી વારનું લગ્ન સન ૧૯૨૪ માં સુરતમાં સૌ. કુંજલીલા સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અભ્યાસ ૭ ધોરણ સુધી ભર્યમાં કરેલો; તે પછી વડોદરા હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રિક થયેલા અને સન ૧૯૧૬ માં બી. એ., અને સન ૧૯૧૯ માં એવએલ. બી. ની પરીક્ષા પાસ કરેલી. ત્યાર બાદ વધુ અભ્યાસાર્થે ઇંગ્લાન્ડ ગયેલા, જ્યાં બેરિસ્ટર થવાની સાથે લંડન યુનિવર્સિટીની એમ. એસ. સી., ઈન ઇકોનોમીક્સની ડીગ્રી મેળવી હતી. હાલ તેઓ મુંબઈ હાઈકોર્ટ માં પ્રેક્ટિસ કરે છે.

સન ૧૯૨૧ માં તેમનો પ્રથમ ગ્રંથ “ હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોન્ગ્રેસનો ઇતિહાસ ”—મીસિસ બિસાન્ટકૃત How India wrought for Free-domના આધારે લખાયેલો બહાર પડ્યો હતો. તે પછી સન ૧૯૨૨ માં તેમણે “ મહાત્મા ગાંધીજીનું જીવન ”નું પુસ્તક તેમ સન ૧૯૨૩ માં “ હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોન્ગ્રેસનો ઇતિહાસ—ભા. ૨ જે ” પ્રકટ કર્યા હતા. સન ૧૯૨૫માં એમની વાર્તાનો સંગ્રહ—“ વર્માની વિવિધ વાર્તાઓ ”—એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો. સન ૧૯૩૧ માં એમની વાર્તાઓનો બીજો સંગ્રહ “ લક્ષ્મીની સાદી ” નામે પ્રકટ થયો હતો.

સન ૧૯૨૩ થી ‘ શુભમુંદરી ’ નામના સ્ત્રીમાસિકનું કાર્ય એમણે ઉપાડી લીધું છે અને જેને આપણે “ નવીન સ્ત્રી ” કહીએ, તેનું સુંદર પ્રતિબિંબ પાડતું તેમ તેને પ્રબોધતું એ માસિક સ્ત્રીસમાજમાં પ્રિય થઈ પડ્યું છે, એમ તેના દિન પ્રતિદિન વધતો જતો પ્રચાર બતાવી આપે છે. તે પાછળ એઓ જે ચકિતનો અને ધનનો વ્યય કરે છે, તે બદલ ખરે, એમને અભિનંદન ઘટે છે.

એમની કૃતિઓ :

૧ હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોન્ગ્રેસનો ઇતિહાસ ભા. ૧	સન ૧૯૨૧
૨ મહાત્મા ગાંધીજીનું જીવન	” ૧૯૨૨
૩ હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોન્ગ્રેસનો ઇતિહાસ ભા. ૨	” ૧૯૨૩
૪ વર્માની વિવિધ વાર્તાઓ	” ૧૯૨૫
૫ લક્ષ્મીની સાદી અને બીજી વાર્તાઓ	” ૧૯૩૧

*મિસિસ બિસાન્ટકૃત “How India wrought for Freedom”નો અનુવાદ.

મહાત્મા ત્રિકમલાલજી મહારાજ

એઓ માટે પાટણના ઝરોળા બાહ્ય છે; અને એમનો જન્મ સં. ૧૯૦૬ના શ્રાવણ સુદ સાતમને દિવસે પાટણમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ નારણજી અને માતાનું નામ સાકુબાઈ છે. તેમની પત્નીનું નામ ગોનાંદ-કુંવર, જેઓ ગુજરી ગયેલા છે.

સામાન્ય ગુજરાતી બાપનો તેમનો અભ્યાસ છે; અને તે ઉપરાંત બ્રહ્મસમાજયુક્ત શ્રીત રમાર્ત અને નિત્યકર્મોદિનું જ્ઞાન છે.

ચુંવાલીસ વર્ષે તેઓ મંસારનો ત્યાગ કરી ગીરી ગુફામાં જઈ રહેલા; અને ત્યાં યોગસિદ્ધિ કરેલી. પાટણના બાણુ દરિયાલના સહવાસથી એક અવધૂત યોગીના પ્રતાપે કેટલીક યોગક્રિયા જાણેલી. ત્યારબાદ કાશીના બ્રહ્માનંદજી મહાત્મા પાસેથી તે દિશામાં વધુ જ્ઞાન મેળવેલું.

એમનો અભ્યાસનો પ્રિય વિષય તત્ત્વજ્ઞાન છે; અને તે કારણને લઈને એઓ તત્ત્વજ્ઞાનને લગતાં પદો રચી યોગમાર્ગે જનાર મુમુક્ષુઓને તેનો બાહ આપી રહ્યા છે. દર ગુરુ પૂર્ણિમાએ મોરો ઉત્સવ થાય છે તે વખતે કેટલાએ ભાવિકજનો ત્યાં આવી એમના બજનકીર્તન સાંભળવાનો સ્હાવો લે છે.

એમના ગ્રંથો:

૧ ત્રિકમ તત્ત્વ, ભા. ૧	મં.
૨ " ભા. ૨	મં. ૧૯૮૨
૩ આત્મજ્ઞાન વિશે મુમુક્ષુજનોને સમજણ	મં. ૧૯૮૬

રાવસાહેબ મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખર, જે. પી.

એઓ રાતે બ્રહ્મક્ષત્રિય; મૂળ વતની પુના પાસે જુન્નરના પણ પાછ-
ળથી પોર્ટુગીઝ તાબે દમણના અને હાલ લાખા સમયથી તેમનો વસવાટ
મુખાઈમાં છે. એમનો જન્મ તા. ૧૧ મી નવેમ્બર ૧૮૭૦ ના રોજ રાજ-
કોટમાં થયો હતો, એમના પિતાનું નામ રાવસાહેબ દલપતરામ પ્રાણુજીવન-
ભાઈ ખખ્ખર, અને માતાનું નામ દેવકોરબાઈ હતુ, જેઓ ભાવનગરના
બ્રહ્મક્ષત્રિય મેધજી જાદવજીના પુત્રી થાય.

એમના ત્રણ લગ્ન થયા છે. પ્રથમ વારના લગ્ન સન ૧૮૮૭માં મુખાઈના
પ્રેસિડેંસી મેજસ્ટ્રેટ વકીલ શિવચંકર ગોવિન્દરામની પુત્રી સ્વ. મહાલક્ષ્મી વેરે;
બીજી વારના સન ૧૯૦૫ મા સ્વ. મણિગૌરી સાથે, અને ત્રીજું લગ્ન તા.
૨૦ મી મે ૧૯૨૦ મા સુરતમાં દોલતરામ ઘેલાભાઈ પેટીગરાની પુત્રી સૌ.
મહાગૌરી સાથે થયું હતુ. દ્વિતીય લગ્નથી તેમને એક પુત્ર છે, તેનું નામ
ડા. હસમુખ M. B. P. I. (Bolt) M. S. D. (NY), F. R.
S. A. (Lond) છે. તેમના હમણા જ લગ્ન થયા છે.

એમના કુટુંબના ઈતિહાસ પરથી જણાય છે કે આડત્રીસમી પેઢીએ
“ખખ્ખર” નામનો મૂળ પુરુષ ધનાઢ્ય થઈ ગયો, તે પરથી કુળનું નામ
ખખ્ખર પડ્યું છે. આશરે બસે વર્ષ પૂર્વે પુના પાસે જુન્નરમાં એ કુટુંબનો
વસવાટ હતો તે પછી એ કુટુંબ ફરતું ફરતું કોલ્હાપુર, ગોડબંદર, અને દીવમાં
આવી વસ્યું; અને છેલ્લે દમણમાં ઠામ પડ્યું. અદિથી તે દલપતરામના
સમયમાં મુખાઈમાં આવી રહ્યું; અને દમણ સાથે હવે કશો સંબંધ
રહ્યો નથી.

રાવસાહેબ દલપતરામે એક શિક્ષક તરીકે ગુજરાત, કાઠિયાવાડ કચ્છમાં
સારી નામના મેળવી હતી, અને એક લેખક તરીકે પણ તેમનું નામ જાણીતું
હતું. એમનું ‘અભિજ્ઞાન શાકુંતલ’ અઘાપિ એક ઉત્તમ પુસ્તક લેખાય છે;
તેઓ કચ્છના એન્થ્રોપોલોજીકલ સર્વેયેક્ટર હતા, અને કચ્છના પ્રાચીન ઈતિહાસ
અને ભૂગોળ વિશે એમના લેખો, પુસ્તકો શોધખોળપૂર્ણ, વિસ્તૃત માદિતી-
વાળા તેમ એન્ટીક્વેરીઅનને વિશ્વસનિય જણાયા છે. તેમનું કચ્છની
આકાષોલ્લાસનું જગદાર અંગ્રેજી પુસ્તક અંગ્રેજ સરકારે સ્વખર્ચે પ્રકટ કર્યું

છે (વડુ માહિતી માટે જુઓ એમનું જીવનચરિત્ર તીર્થયાત્રા વર્ણન-કેતો, ગ. સા મગનનાન દલપતરામ ખખખર, ૫ ૨૬૨)

પિના પાસેથી પુત્ર મગનનાન કેળવણીના ઉત્તમ મંત્રકાર પામેના દાર્ઘસ્કુનમાં અભ્યાસ સારો, અને તે જદન સ્કોનરલીપ પણ મળેલી, અને સન ૧૮૮૮ માં કાઠિયાવાડમાંથી પ્રથમ નંબરે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા હતા તે પછી કૉલેજનો અભ્યાસ કરેલો, કાવદાની પરીક્ષા પાસ કરેલી, સરકાર તરફથી તે વખતે લેવાતી એકાઉન્ટન્સીની પરીક્ષામાં ઉમે નંબરે ઉત્તીર્ણ થયા હતા પણ પિનાની જાયકર નાદગી । સમયે અભ્યાસ છોડવો પડેલો

પછીથી કૉલન પ્રેસની નોકરીમાં જોડાયના, સારી આખર મેળવેલી તેમ પૈમેન્ટકે આમાદ થયના અને બીજી ધણી કંપનીઓના ડિરેક્ટર અને અન્ય મહાનોના સભ્ય તેઓ નિભાયલા બાદરજીમાં તેમના નામનું પ્લાન પુસ્તકનય છે તેઓ મુઆઈની મ્યુનિસિપાલિટીના કૉરપોરેટર હતા, તથા એન પ્રેસીડેન્સી મેજિસ્ટ્રેટ છે.

આખ્યાનુ ધધામાં અને સાર્વજનિક કાર્યમાં રોજાણ હોવા છતાં, તેઓ સાહિત્યમાં સતત રમ લેતા, અને પ્રમમ મળે કાઠને કાઠ લેખ, વાર્તા કે પુસ્તક લખતા, જે વાચકવર્ગમાં હોશથી વચ્ચાના એમની 'પાનદે જેડી' નામની ઐતિહાસિક વાર્તા આતુ વર્ષમાં 'જુદિપ્રમથ' માં છપાઈ હતી, તે પરથી વાચક એમની અન્ય ઐતિહાસિક વાર્તાઓનો કપાસ કરશે, અને તે મંખ્યામાં થોડી નથી તે આખો મંમદ પુસ્તકરૂપે છપાવવા જેવો છે એમવો દમણા 'કાટલીનો બાણ' નામનું એક પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે મુઆઈના એક સખી ગૃહસ્થ શેઠ બાણજી દમજી, જેઓ રકમાંથી કેરી રીતે ધનાઢ્ય થયા, તેનું ચરિત્ર લખ્યું છે, તેમ એમણે 'તીર્થયાત્રા' કરેલી તેનું વર્ણન પણ માર્ગદર્શક ચર્મ, રસિક જણાશે 'જગદુચરિત્ર' એ એક આવીન પુસ્તકનો અનુવાદ છે, અને 'પુદ્ગ સોદાગર'નું પુસ્તક મમ્મટ કર્યું છે તે શેઠ મુદરજી શિવજીએ અંગ્રેજ સરકારને ટીપુ સુવતાન સાથેની લડાઈમાં મદદ કરેલી તેના જદનામાં સરકાર તરફથી મેદમદાવાદ પાસે ઉત્તરસડા ગામ ઈનામમાં મળેલું. કાઠિયાવાડના ધણા રાજ્યોનો તેમને ત્યાં પ્રમ્નરો હતો, અને તેમની ખડગીઓ પણ તેમણેજ મુકર કરી આપેલી તેઓ જુનાગઢ, પોરબંર ઈત્યાદિ સ્ટેટોના દિવાનપદે હતા એ શેઠનું ચરિત્ર પણ

એવું ઐતિહાસિક હોષ કાઢિઆવાડમાં રેકરન્સ માટે ઘણું ઉપયોગી અને આકર્ષક થઈ પડે છે.

એમની કૃતિઓ :

૧ જગદ ચરિત્ર	સન ૧૮૯૬
૨ સુંદર સોદાગર	„ ૧૯૦૮
૩ તીર્થયાત્રા વર્ણન	„ ૧૯૨૧
૪ કોટડીનો ભાણુ	„ ૧૯૩૦

માવજી દામજી શાહ

એઓ જાતે વિશા શ્રીમાળી જૈન, શ્વેતાશ્વર મૂર્તિપૂજક છે. એમનો જન્મ સં. ૧૯૪૮ના આસો વદ ૧૩ના ચૈત્ર ભાવનગરમાં થયો હતો. પિતાનું નામ દામજીભાઈ ભુક્ષાભાઈ શાહ અને માતાનું નામ 'પૂરીબાઈ' હતું. મૂળ વતની શિહોર (ભાવનગર તાજે)ના પણ વસવાટ ઘણાં વર્ષોથી ભાવનગરમાં છે. એમનું જન્મ સં. ૧૯૭૨માં ભાવનગરમાં સૌ. અમૃતજાઈ સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અભ્યાસ પૂરો કર્યો પછી એમણે જનારસની શ્રીમદ્ યશો-વિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળામાં ૬ વર્ષપર્યંત બ્યાકરણ, કાવ્ય, તર્ક અને ન્યાયનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને સન ૧૯૧૦ થી મુંબાઈમાં બાણુ પંના-લાલ દાઈરકુલમાં ધાર્મિક વિષયના શિક્ષક તરીકે સરસ કાર્ય કરી રહ્યા છે; અને એ વિષય એમણે કેવો હસ્તગત કર્યો છે તેમ તેમાં ફેટલા ત્રીણા ઉત્તરેશા છે, તે એમનાં લખેલાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો પરથી ખ્યાલમાં આવશે. તે સર્વે નીતિપ્રાયક અને ધર્મતત્ત્વને સારી રીતે સમજાવનારાં છે અને તેનું વાચન અને મનન જીવનને જરૂર સાર્યક કરે એ વિષે એમને શંકા નથી. શાળાના કામ સાથે એમનો સેખન વ્યવસાય તો ચાલુ હોય છે; અને વધુમાં ફેટલીક ફેળવણીવિષયક સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા હોઈ તેના કામ-કાજમાં રસપૂર્વક ભાગ લે છે.

એમની કૃતિઓ:

૧ જ્ઞાનપંચમી		સન ૧૯૨૪
૨ જૈન કાવ્યપ્રવેશ		" ૧૯૨૫
૩ જીવનચર્ચા		" "
૪ કુમારિકાને પત્રો	(બીજી આવૃત્તિ)	" "
૫ કુમારિકા ધર્મ	(ત્રીજી ")	" ૧૯૨૮
૬ જન્મ રહસ્ય		" "
૭ આર્ય કુમારિકા		" ૧૯૨૯
૮ વર્તમાન સ્ત્રીજીવન		" "
૯ નીતિ પ્રવેશ	(બીજી આવૃત્તિ)	" "
૧૦ આર્ય સ્ત્રીઓના ધર્મો		" "
૧૧ ધર્મ પત્રી	(બીજી આવૃત્તિ)	" "
૧૨ આદર્શ કુમાર		" ૧૯૩૦
૧૩ નવયુગનો નારીધર્મ		" "
૧૪ વચનામૃતો	(બીજી આવૃત્તિ)	" "
૧૫ સિન્હર પ્રકાર	(ત્રીજી ")	" ૧૯૩૧
૧૬ કુમાર ધર્મ	(બીજી ")	" "

મુનિ વિદ્યાવિજય

મુનિશ્રીનું ગૃહસ્થ નામ બેચરદાસ અમચાલાલ શાહ હતું. તેઓ મૂળથી દશાશ્રીમાળી વૈશ્ય હતા. એમનો જન્મ સંવત્ ૧૯૪૩ માં સાઠ'બા (મહિ-કાદા) માં થયો હતો. એમના પિતા વ્યાપારી હતા. એમની માતાનું નામ પરશનબાઈ હતું. માતા-પિતાના ગુજરી ગયા પછી તેઓ દેહમામમાં એમના મામાના ધરમાં રહેતા. ત્યાં ગુજરાતીનું પૂરું શિક્ષણ લીધું. આગળ અભ્યાસ કરવા સાથે તેઓ સંવત્ ૧૯૬૧ માં કાશી ગયા. ત્યાંની પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય વિજયધર્મસૂરિદ્વારા ચલાવેલી યજ્ઞોવિજય જૈન પાઠશાળામાં તેઓએ મંસ્કૃત, ગ્રાંકૃત, તથા જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો. સન ૧૯૬૩માં તેઓએ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ અને તેઓશ્રીના સમુદાય સાથે પગે ચાલતા કવચક્તાની મુસાફરી કરી કવચક્તામાં તેઓએ આજ સાલમાં ખીજ કેટલાક જૈન યુવકો સાથે શ્રી વિજયધર્મસૂરિના ગુરૂત્વ નીચે જૈન સાધુની દીક્ષા લીધી. એમનું નામ વિદ્યાવિજય રાખવામાં આવ્યું. પોતાના ગુરૂ અને તેમના સમુદાય સાથે તેઓ સંવત્ ૧૯૬૪ થી ૬૮ સુધી કાશીમાં રહ્યા વકતા અને લેખક તરીકે સમાજ તથા દેશની સેવા કરતા તેઓ જલદી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. આની સાથે તેઓ કેટલાક માસિક છત્રાદિ પત્રના મંપાદક અને સામાજિક સુધારક તરીકે પણ પ્રખ્યાત થયા.

સંવત્ ૧૯૬૮ માં, તેઓ એમના ગુરૂ અને તેઓશ્રીના મુનિમંડળ સાથે મારવાડ, ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં આવેલા તીર્થસ્થાનોની યાત્રા અને દેશાટન કરવા નિકળ્યા. અનેક મામોમાં અને શહેરોમાં જાહેર બ્યાખ્યાનો અને સામાજિક તથા ઐતિહાસિક લેખો અને ગ્રંથોદ્ધાર તથા શાસ્ત્રીય વાદવિવાદમાં ખતાવેલ એમના અપૂર્વ તાર્કિક કૌશલ્યદ્વારા એમના નામની ખ્યાતિ દેશમાં જાહેર થઈ. લખનૌ, બિયાવાર, શિવગંજ, ઉદયપુર, પાવિતાલા, અમરેલી, જામનગરમાં તેઓએ એક એક અને મુંબાઈમાં બે ચોમાસા ગુરૂદેવની સાથેજ કર્યા.

ત્યારનાદ કાશીની જૈન મંડયાના મંચાલન કામ માટે દરીયા કાશી તરફ રવાના થતા એમના મુગ્રસિદ્ધ ગુરૂ શ્રીવિજયધર્મસૂરિ મદારાજ, અને તેમના મંડળ સાથે તેઓ શિવપુરી (ગવાલીપર) મુખી પહોંચ્યા ત્યાં સંવત્ ૧૯૭૮ માં રાજના કારખૂંથી એમના ગુરૂનો સ્વર્ગવાસ થયો. વિજયધર્મ-

સૂરિના પટ્ટધર વિદ્વદ્ધર ઇનિદાસનત્વ મહોદધિ આચાર્યશી વિજયેન્દ્રસૂરિના નેતૃત્વ નીચે શિવપુરીમાં જૈન કોમ તથા ગવાલીયર રોટની ઉદાર મદદથી સ્વર્ગવાસી ગુરના સમારકરૂપે એક સમાધિ મંદિર સ્થાપિત થયું અને એની ળાયામાં પહેલાં મુંબાઇમાં સ્થાપિત કરેલી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા (શ્રી વીર- તત્ત્વપ્રકાશક મંડળ) લાવવામાં આવી. આ સંસ્થાના મંચાલક તરીકે મુનિ વિદ્યાવિજય કામ કરવા લાગ્યા. સંસ્થાની કીર્તિ દેશવા લાગી. જૈનધર્મ અને દ્વિદુરયાનની સમ્મતાના અભ્યાસી વિદ્યાવતના વિદ્વાનો પણ આ સંસ્થામાં રહેલ વિદ્વાન્ ઉદાર મુનિઓદારા આકર્ષિત થવા લાગ્યા. શિવપુરી જૈન શોધખોળના કેન્દ્રયાન તરીકે, આચાર્યશી વિજયેન્દ્રસૂરિ એના મુખ્ય ચલાવનાર તરીકે અને મુનિ વિદ્યાવિજય એના અન્તરાત્મા તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. શિવપુરીની શાંતિમાં રહેતાં, વિદ્યાવિજય ઐતિહાસિક શોધખોળના તથા સામાજિક સુધારાના ક્ષેત્રમાં પહેલાં માફક અભારે પણ પોતાની માતૃભૂમિના સાહિત્યની સેવા કરી રહ્યા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની અપેક્ષાએ મુનિ વિદ્યાવિજયનું મહત્ત્વ દ્વિવિધ છે. પહેલાં તો તેઓ વક્તા તરીકે ગુજરાતી ભાષા ઉપર અસાધારણ કાબૂ ધરાવે છે. એમની નિરરતા, વકૃત્ત્વકલા, આકર્ષણશક્તિ અને અપૂર્વ ઉત્સાહના પરિણામે અનેક સામાજિક સુધારા અગમમાં આગ્યા છે અને સેંકડો ગુજરાતી યુવકોનો પ્રેમ પોતાની માતૃભાષા અને તેના સાહિત્યની પુરાણી સમ્મતા તરફ જાગૃત કરવામાં આવેલ છે.

આ વકૃત્ત્વશક્તિની સાથે મુનિ વિદ્યાવિજય કલમ ઉપર પણ અપૂર્વ કાબૂ રાખે છે. એમનો મુખ્ય ઐતિહાસિક ગ્રંથ, "સૂરીધર અને સમ્રાટ," સમ્રાટ અકબર અને જૈનાચાર્ય હીરવિજયસૂરિ વચ્ચેના સંબંધનું વર્ણન આપે છે અને અનેક નવીન ઐતિહાસિક તત્ત્વો જતાવે છે. તે ઐતિહાસિક શોધખોળનો એક આદર્શ નમુનો છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તે એક રસિક નવલકથાના તથા એની સાથે અસરકારક ધર્મોપદેશના એક ઉત્તમ ગ્રંથના ગુણો પણ ધારણ કરે છે. બહુજ જલદી એની બે ગુજરાતી તથા એક દિદી આવૃત્તિ નિકળી ચૂકી છે. વિદ્વાનો અને સાક્ષરોની પ્રશંસાનું પાત્ર તે બની ગયું છે.

વળી ધર્માવ્યુદય, જૈનસાસન, તથા ધર્મધ્વજ-આ પ્રસિદ્ધ જૈન પત્રોના મુખ્ય લેખક અને ધણે અંશે તંત્રી તરીકે પણ તેઓએ એમના દેશ અને કોમની અનરૂપ સેવા કરી છે. ઉપરાંત " જૈન, " " મુંબાઈ સમાચાર, "

“સાંજવર્તમાન,” “શરદા,” “વીસમી સદી,” “અનેકાન્ત,” “જૈનકો-પ્રકાશ,” “પ્રજ્ઞાત” આદિ પત્રોમાં એમના છુટક છુટક ઘણાંએક લેખો પ્રકટ થયાં છે અને ચાપ છે. બિન્ન બિન્ન વિષયસંબંધીના સ્વતંત્ર નિબંધ-રૂપે પ્રકટ થયેલા એમના લેખો પણ ઘણા છે. તે બધાયમાં સામાજિક વિષયના લેખો ખાસ મહત્વના છે. આ સામાજિક લેખોનો મુખ્ય દ્વેશ “ધર્મશાસ્ત્રોની પુરાણી સંસ્કૃતિને આધુનિક જમાનાની વિચિત્ર સ્થિતિ તથા જરૂરીઆતો જોઈનેજ ચાલુ રાખવી જોઈએ” એ જ છે. “સમયને ઓળખો” આ એમની નિઝર અને પ્રોત્સાહક સંદેશના જોરથી અંધઅધ્ધાળુના જૈન સમાજમાં ધ્રુજવા લાગી છે. પુરાણી સમ્પત્તાની નિષ્પક્ષપાતી નિરીક્ષણ તરફ રૂચિ જગી જોડી છે. આ સામાજિક લેખોનો એક ભાગ “સમયને ઓળખો” આ નામથી ફરીથી છપાઈ ગયો છે. જૈન કામની રિયલિટી અપેક્ષાથીજ લખેલ હોવા છતાં આ લેખો સમસ્ત હિંદુ કામને પણ લાગુ પડે તેવા છે.

એમની લેખનશૈલીની અપૂર્વ પ્રોત્સાહક શક્તિ, સ્પષ્ટતા, ચપલતા અને સાદાઈ લક્ષિત સુંદરતાદ્વારા મુનિ વિદ્યાવિજયના મથો અને નિબંધો ગુજરાતી ગદ્યના અમરતા હીરા કહી શકાય અને શકાશે તેવા છે.

એટલું નહિ પરંતુ બિન્ન બિન્ન પત્રમાં છપાયેલ અનેક પ્રાયઃ નૈતિક વિષયની કવિતાઓદ્વારા તેઓએ ગુજરાતી પદ્યસાહિત્યમાં પણ કેટલોક ફાળો આપ્યો છે.

એમના મથોની યાદી :

૧ પર્વપણા વિચાર	[હિંદી]	સં. ૧૯૬૫
૨ વિજય ધર્મસૂરિ ચરિત્ર	[ગુજરાતી]	“ ૧૯૬૭
૩ જૈન શિક્ષા-દિગ્દર્શન (અનુવાદિત)	[ગુજરાતી]	“ ૧૯૬૭
૪ શાળી સુલસા	[ગુજરાતી]	“ ૧૯૬૮
	[હિંદી]	“ ૧૯૭૦
૫ વિજય પ્રચરિતસાર (ઐતિહાસિક)	[હિંદી]	“ ૧૯૬૯
૬ આવકાચાર	[હિંદી]	“ ૧૯૭૦
૭ પ્રાચીન શ્વેનાંબર અચાંચીન દિગંબર (ઐતિહાસિક)	[ગુજરાતી]	“
૮ શિક્ષા-ચંદ્ર [હિંદી કવિતા]		“ ૧૯૭૨

૯	તેરાપંથી-ગન-સંગીતા	[દિંદી]	,, ૧૬૭૧
૧૦	તેરાપંથી-દિન-શિક્ષા	[દિંદી]	,, ૧૬૭૨
૧૧	અદિસા	[ગુજરાતી]	,, ૧૬૭૪, ૭૫
૧૨	અનિદાસિક સંગ્રહાયમાલા (સંપાદિત)	[ગુજરાતી]	,, ૧૬૭૪
૧૩	આદ્ય સાધુ	[દિંદી]	,, ૧૬૭૪
૧૪	સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ (અનિદાસિક)	[ગુજરાતી]	,, ૧૬૭૬, ૭૮
		[દિંદી]	,, ૧૬૮૦
૧૫	અનિદાસિક રાસસંગ્રહ ભાગ ૪ (સંપાદિત)	[ગુજરાતી]	,, ૧૬૭૭
૧૬	ગૃહસ્થોં કે ગુપ્ત	[દિંદી]	,, ૧૬૭૮
૧૭	વિજયધર્મસૂરિ અષ્ટ-પ્રકારી પૂજા	[દિંદી પદ્ય]	,, ૧૬૭૯, ૮૧, ૮૪
૧૮	શાહ કે બાદશાહ	[ગુજરાતી નાટિકા]	,, ૧૬૮૧
૧૯	બાસ નાટકો	[ગુજરાતી, દિંદી]	,, ૧૬૮૨
૨૦	સમયને ઓળખો, ભાગ ૧	[ગુજરાતી]	,, ૧૬૮૪
		[દિંદી]	,, ૧૬૮૬
૨૧	નવો પ્રકાશ	[ગુજરાતી]	,, ૧૬૮૫
૨૨	પ્રાચીન લેખસંગ્રહ (સંપાદિત)	[ગુજરાતી]	,, ૧૬૮૬
૨૩	ધર્મપ્રવચન (સંપાદિત)	[ગુજરાતી]	,, ૧૬૮૬
૨૪	વિજય ધર્મસૂરિ કે વચન કુસુમ (સંપાદિત)	[દિંદી]	,, ૧૬૮૭

છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી

એઓ ચાતે દશા દિશાવાળ વણિક; મૂળ વતની સુરતના અને જન્મ ભાવનગરમાં તા. ૨૮મી ઓક્ટોબર સન ૧૮૫૭ના રોજ થયો હતો. પિતાનું નામ ઠાકોરદાસ બાલમુકુન્દદાસ મોદી અને માતાનું નામ શિવકોરબહેન હતું, જે ભાવનગરના કિશોરદાસ પરબુદાસ મથુરાદાસના પુત્રી થાય. એમનું લગ્ન સન ૧૮૭૩માં સુરતમાં સૌ. પાર્વતીબહેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી થોડી મુદત સુરતમાં જાણીતી ત્રિપુરાશંકર મણિ-શંકર દ્વે મહેતાજીવાળી શાળામાં લીધી હતી. માધ્યમિક શિક્ષણ સુરત હાઇસ્કૂલમાં, અને તેમના હેડમાસ્તરોમાં દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ, ખા. બા. જમશેદજી દલાલ, મી. દોરાબજી ગીમી વગેરે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ હતી.

કૌલેજ અભ્યાસ મુંબાઇમાં અંક્વી-રેડન કૌલેજમાં કરેલો. સન ૧૮૭૬માં બી. એ. ની ડીગ્રી મેળવેલી. તેમના ગ્રેડેસરોમાં ડૉ. લાંડારકર, ડૉ. પિટરસન, મી. હેથોર્નથ્વેઇટ અને ગ્રિન્સપાલ વર્ડઝવર્થ વગેરે હતા, જેમનાં નામો અઘાપિ એમનો શિષ્યવર્ગ માનપૂર્વક યાદ કરે છે. નોકરી દરમિયાન દિન્દી અને મરાઠીનું સામાન્ય જ્ઞાન સંપાદન કરેલું.

પહેલી એલ એલ. બી. માટે ટર્મ લેરીલી અને પસાર કરેલી; અને સાથે સાથે એક શિક્ષક તરીકે કાર્ય કરેલું. એ અરસામાં વડોદરા હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષકની જગો ખાલી પડતાં, પ્રો. હેથોર્નથ્વેઇટની બલામણુપરથી એમની નિમણૂક ત્યાં થઇ હતી. એટલે તા. ૨૩ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૮૦ થી સન ૧૯૧૫ ની તા. ૩૭ જાનેવારીએ તેઓ નિવૃત્ત થયા ત્યાંસુધીનો બધો સમય વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં તેઓ હતા.

વડોદરા હાઇસ્કૂલમાં પ્રથમ “ મુજરાતી રીચર ” તરીકે કામ કરેલું, ને પછી ટ્રેનિંગ સ્કૂલના હેડમાસ્તર, આસિ. ડિરેક્ટર, એલ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર-એવા જુદા જુદા હોદ્દાપર નિમાર્ષ, વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારી પથ્થ થયલા. દરમિયાન સને ૧૮૯૨ માં વડોદરા રાજ્યમાં કેળવણીના સુધારાવધારા માટે ખા. બા. દલાલ સાહેબના પ્રમુખપદવાળું એલ્યુકેશન કમિશન નિમાણું તેમાં તેના એક સભ્ય તરીકે ઘણી મહેનત લઈ તેમણે ઘણું મહત્વનું કામ કરેલું હતું. એમના સંસર્ગમાં આવનાર શિક્ષકોથી માંડીને છેક ઉપરી અધિકારીઓ અને ખુદ મદારાજ સાહેબે એમના એ કાર્યની પ્રશંસા કરેલી છે, એ એમની કર્તવ્યનિષ્ઠા, કાર્યદક્ષતા અને કાબેલિયતનું ઉચું પ્રમાણુપત્ર છે.

એક સિદ્ધક સામાન્ય રીતે સાદિત્યમાં રસ લેતો હોય છે; એટલું જ નહિ પણ કંઈને કંઈ લેખનકાર્ય કરે છે. એમણે પણ એ નોકરીના લાંબા ગાળા દરમિયાન પુષ્કળ લેખનકાર્ય કરેલું છે; અને એમની કેટલીક કૃતિઓ જેમકે, ‘ઈરાવતી’, ‘હંદગીનો ઉપયોગ’, ‘નળાખ્યાન-સત્રીક-’ ભોક્ત્રિય નિવહી બહોળા પ્રચાર પામી છે.

પ્રાચીન કાવ્ય માટે તેઓ અત્યંત શોખ ધરાવે છે; અને જૃદ્ધ-કાવ્યદોહનનાં પુસ્તકો સ્વ. ઇચ્છારામ દેસાઈએ એડિટ કરેલાં તેમાં એમની મદદ જેવી તેવી નહોતી અને તેની આભારપૂર્વક નોંધ તેમાં લેવાયેલી છે.

નિરૂત થયા પછી પણ તેઓ કેળવણીનો પ્રચાર અને પ્રસાર સુર-તમાં વધે તેમ કરવા ખંત અને કાળજી રાખતા આવ્યા છે. સને ૧૯૧૬ માં રા. રા. વીરસુખરામ જેવયરામ હોરા સાથે ધણી મહેનત લઈ નાણાંની મદદ મેળવી તેમણે સુરતમાં શ્રી મહિલા વિદ્યાલય નામની સંસ્થા સ્થાપેલી, અને તે દ્વારા મારા ખાયાપર આજુ છે. વળી સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી તરફથી આર્ટ્સ કૉલેજ ઉદ્યાડવામાં ધણી લાગણી ધરાવી તેને માટે નાણાં મેળવવા ઉત્સાહપૂર્વક ધણો પ્રયાસ કરેલો, તેમજ તેમની સલાહ અને પ્રેરણાથી તેમના વડીલ લાલશ્રી મગનલાલ હાકોરદાસ મોદીએ આ કૉલેજમાં બી. એ. ના વર્ગો કાઢવા સારૂ રૂપિયા બે લાખની ઉમદા બક્ષીસ ઉદારતાથી આપેલી છે, તેના દ્રસ્ટી તરીકે નિમાયતા હોવાથી તેમાં પણ તેઓ હિલકથી ભાગ લે છે.

વ્યવસાયી છતાં નિયમિત અને નિરોગી, સાફું છતાં સંસ્કારી અને હિતત જીવન એમનું માહુમ પડશે. એમની રહેણીકરણી અને લેખનકાર્ય અનુકરણીય છે, એમ કહેવું પડશે.

:: એમની કૃતિઓ ::

નંબર	નામ	સન
૧	ઈરાવતી	૧૮૮૮
૨	નળાખ્યાન-સત્રીક-કડવાં ૧ થી ૨૫ (રા. દામુબાઈ મહેતા સાથે)	૧૮૮૯
૩	કમાન દડાનો ખેલ (કોકે)*	"

નં. ૧ Akbar-an Eastern Romance ના ૪^{થે} પુસ્તક પરથી.

* મરાઠી પત્રથી લાપાંતર.

૪	બળ દડાનો ખેલ (ટેનીસ)x	"
૫	દડી મારની રમત (ક્રીકેટ)x	૧૮૯૦
૬	ગેડીદડા (ગોલ્ફ)x	"
૭	બીજિકે નામની પાનાંની રમતx	"
૮	પુત્રી શિક્ષા	૧૮૯૦
૯	હિતવચનમાળા	૧૮૯૧
૧૦	ઉત્પત્તિ એટલે શું ?	૧૮૯૨
૧૧	રાજધર્મ	"
૧૨	શિશુ શિક્ષણ	"
૧૩	સ્ત્રી શિક્ષણ	"
૧૪	નીતિ બોધ	"
૧૫	ખાલવિવાહ સંબંધી લાભાલાભનો વિચાર	૧૮૯૩
૧૬	વડોદરા દેશી ફેળવણીખાતામાં સુધારા વધારાની સૂચના કરવાને નિમાયણી કમિટીના રીપોર્ટ, ભા. ૧, ૨, ૩	"
૧૭-૧૮-૧૯	પાકશાસ્ત્ર, ભા. ૧, ૨, ૩	"
૨૦	સચિત્ર દેશી રમતો (રા. જીભાઈ ગોકલદાસ પારેખ સાથે)	"
૨૧	કિલ્લે હોમોષનાં પુરાતન કામો (સચિત્ર)	૧૮૯૪
૨૨	પ્રવાસ	૧૮૯૫
૨૩	જાંદગીનો ઉપયોગન	૧૮૯૬
૨૪	જાપાનનું દિગ્દર્શન	૧૯૦૦
૨૫	પાટીદાર યાત્રિના સાંસારિક રીતરિવાજોનું એકીકરણ	૧૯૧૨
૨૬	વાણિયા યાત્રિના સાંસારિક રીતરિવાજોનું એકીકરણ	૧૯૧૨

x મરાઠી પરથી લાપાન્તર.

+Sir John Lubbock ના હાથે " Use of Life " નું લાપાન્તર; નં. ૮ હિન્દી પુસ્તક ' પુત્રી શિક્ષોપકારી ગ્રંથ ' પરથી; નં. ૯, ૧૦, ૧૧ મરાઠીના આધારે; નં. ૧૨ ' Paradise of Childhood ' નું ગુજરાતી પુસ્તક ફરી સુધારીને; નં. ૧૩, ૧૪, ૧૫ મરાઠી પરથી; નં. ૧૭-૧૮-૧૯ ' સૂપદાસ ' નામના મરાઠી ગ્રંથો પરથી લાપાન્તર; નં. ૨૧ Dr. Burgess દ્વારા ' Antiquities of Dabhoi ' નું લાપાન્તર; નં. ૨૨ શ્રીમંત સંપતરાવ ગાયકવાડના મરાઠી વ્યાખ્યાન પરથી; નં. ૨૪ શ્રીમંત સંપતરાવ ગાયકવાડના હાથે લાપણ પરથી.

૨૭	વડોદરા રાજ્યની સાહિત્યસેવા*	"
૨૮	સદકર્મ અને કેળવણી*	૧૯૧૪
૨૯	જ્ઞાન ગમ્મતના પત્રો	૧૯૧૫
૩૦	સામાન્યજ્ઞાન પ્રશ્નમાળા (૧૦૮ મશ્વરવાળી) (રા. જીભાઈ ગોકળદાસ પારેખ સાથે)	"
૩૧	" ના ખુલાસા (")	૧૯૧૬
૩૨	ગુજરાતના ઇતિહાસની વાતો (રા. જગજીવન દયાળજી મોદી સાથે)	૧૯૧૬
૩૩	" " (સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ)	૧૯૨૧
૩૪	દિમજવર અથવા ટાઢીઓ તાવ, એના પ્રકાર તથા તેનો અટકાવ	૧૯૨૨
૩૫	બોધક મશ્વરો, ભા ૧	૧૯૨૫
૩૬	" ભા ૨	૧૯૨૬
૩૭	નગાખ્યાન-સંગીત-કડવા ૨૬ થી ૫૦	"

* રવિવર, નં. ૩૪ મરાઠી ' નવયુગ ' મા પ્રકાશ થયેલા છે. ફરજીયાત
લેખ પરથી

ડૉ. ચાર્લોટેટ્ટાએ, પી એચ. ડી. ઉર્થે (સુભદ્રાદેવી)

જર્મનવિદુષી બહેન સુભદ્રાદેવીના નામથી લાગ્યેજ કોઈ ગુજરાતી સાક્ષર અમલુ હશે. જર્મનીમાં જન્મવા છતાં આ વિદુષી બહેને પોતાના દેશમાં તથા હિંદુસ્તાનમાં રહીને પણ ગુજરાતી ભાષાની જે સેવા કરી છે તે કરી રહ્યા છે, એ જોતા, ગુજરાતી સાક્ષરોના સમૂહમાં તેમનું નામ લેવું તે તેમનો પરિચય આપવો, એ આવશ્યકીયજ નહિ, પરંતુ ન્યાય પણ ગણાશે.

આ બહેનનો જન્મ હુલ્સે (જર્મની) માં તા ૧૮ મી મે ૧૮૯૫ ના દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ હર્મન કેઝે અને માતાનું નામ અન્ના કેઝે છે. આ બહેનનું મૂળ નામ છે ચાર્લોટેટ્ટાએ, પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી, અને જૈન ધર્મના નિયમો પ્રમાણે રહેવાનું શરૂ કર્યા પછી તેમનું નામ સુભદ્રાદેવી રાખવામાં આવ્યું છે, અને જે કોઈ ભારતીય તેમને ઓળખે છે તે મોટે ભાગે સુભદ્રાદેવીના નામથી તેમના પિતા જર્મનીમાં એક મોટા વ્યાપારી છે. તથા લાઇઓ પૈરી એક ન્યુયોર્કમાં પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર છે, અને બીજા બે વ્યાપારી લાઇનનો અનુભવ લઈ રહ્યા છે.

બહેન સુભદ્રાદેવીએ એક ન્હાની રકુલમાં પ્રાથમિક અભ્યાસ કર્યો પછી દેન્સાઉની ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલમાં મેટ્રીક સન ૧૯૧૪ પાસ કરી. મેટ્રીકમાં તેમણે લેટિન, ઇંગ્લીશ, ફ્રેન્ચ, જર્મન એ ભાષાઓનો અભ્યાસ કરવા સાથે, વ્યાકરણ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ભૂસ્તરવિદ્યા, ધાતુવિદ્યા, ફિઝિક્સ, વનસ્પતિપાત્ર, પ્રાણિશાસ્ત્ર, ગણિત અને જ્યોતિષનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

મેટ્રીક પૂરી કરતાજ મોગી લડાર્થ શરૂ થઈ, એમાં જોડાઈને પોતાના દેશની સેવા કરવાની આ બહેનની ઇચ્છા હતી, પરંતુ માતાપિતાના આગ્રહથી ન જઈ શક્યા. લડાર્થ દરમિયાન બે વર્ષ ધરમાં રહીને માતા પાસેથી રસોઈ, સીવણ, આદિ ગૃહકાર્યો શીખી લીધા.

સન ૧૯૧૬ના એપ્રિલમાં તેમણે યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો, તેમાં સાયન્સ, ફિલોસોફી, અને ધર્મોનો પુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યો. ધર્મોના પુલનાત્મક અભ્યાસને માટે 'ભાષાશાસ્ત્ર'નો અભ્યાસ આવશ્યક હોય છે, અને તેથી તેમને ગ્રીક અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવો પડ્યો. આ અભ્યાસ તેમણે ટયુનિંગ્સન, બર્લિન અને નિઝિગની યુનિવર્સિટીઓમાં કર્યો. આ અભ્યાસ કરાવવામાં તેમના મુખ્ય ગુરુઓ પ્રો. ગર્ને (જેઓ

સાંખ્યના પ્રોફેસર હતા), પ્રો. તિન્ડીશ (જેઓ જૈન ધર્મના વિદ્વાન હતા), પ્રો. શુશ્રિંગ અને પ્રો. હેર્ટલ હતા. સન ૧૯૨૦ના ઑગષ્ટમાં તેમને 'હાક્ટર' (પી એચ. ડી.)ની પદવી મળી. આ પદવી તેમને ખાસ પુરાણા જર્મનસાહિત્યના વિષય માટે મળી હતી. આ પછી તેમણે સ્પેશીયલ અભ્યાસ ઇન્ડોલોજીનો કર્યો. તેમાં ખાસકરીને હિંદુસ્તાનની નવી ભાષાઓ, અને તે પછી જૂની ગુજરાતી તથા જૈન ધર્મના અભ્યાસમાં રસ હતો. પરિણામે જૂન ૧૯૨૩માં લિપ્પિંગ યુનિવર્સિટીમાં ઇન્ડોલોજી અને વૃક્ષનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રમાં યુનિવર્સિટીના ફેલો અને એસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર નિમાયા. તે વખતે લિપ્પિંગના જેની મોટી યુનિવર્સિટીમાં આ જ એક પહેલાં જાનુ હતા કે જેમણે આ માન મેળવ્યું હતું.

એસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર થયા પછી તેમણે ગુજરાતી ભાષાનું યાન વધાર્યું, અને યુનિવર્સિટીમાં નિયમિત લેક્ચરો આપ્યાં. વળી આ યુનિવર્સિટીના 'ઈન્ડીયન ઇન્સ્ટીટ્યૂટ'માં ક્યુરેટરનું કામ પણ કર્યું.

જર્મનીમાં રહીને તેમણે ગુજરાતી ભાષા સંબંધી જે કામો કર્યા છે, તેમાં નાસકેતરીકયા અને પંચાલ્યાનનાં સંપાદનકાર્યો એ મુખ્ય કામો છે. નાસકેતરીકયા એ, જૂની ગુજરાતી અને જૂની મારવાડીના મિશ્રણવાળા જૂની રાજસ્થાની ભાષાનો ગ્રંથ છે, કે જે ભાષા નવી મારવાડી, નવી હિન્દી અને નવી ગુજરાતીની માતા કહી શકાય. આ ગ્રંથની ભાષા સંબંધી તેમણે ઊંડી શોધખોળ કરી નવા પ્રકાશ પાડ્યો છે એવી જ રીતે પંચાલ્યાન, કે જે પંચતંત્રનું એક રૂપાંતર અને શુદ્ધ જૂની ગુજરાતી ભાષાનો ગ્રંથ છે, તેની ભાષા અને તેના મૂળ સંબંધી પણ ઊંડી શોધખોળ કરી છે.

જર્મનીમાં રહીને પણ 'ગુજરાતી ભાષા'ના પૂજારી તરીકે આ બહેને જે સેવા કરી છે, એ ખરેખર પ્રશંસનીય અને ન ભૂલાય તેવી છે.

આ પછી સન ૧૯૨૫ના ઑક્ટોબરમાં તેઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો ખાસ કારણ, હિંદુસ્તાનની ભાષાઓ અને જૈન-ધર્મનો વિશેષ અભ્યાસ કરવાનો હતો. આ અભ્યાસને માટે યુનિવર્સિટીએ તેમને મોકલ્યા હતા. આરંભના છ મહિના તેઓ મુંબાઈમાં થીયુટ જે. ઇ. સકલાતવાળાને ત્યાં રહ્યા અને અવેસ્તા તથા પહેલવીનો અભ્યાસ કર્યો.

આ અભ્યાસમાં સર જીવજીજી જમશેદજી મોદી તથા પ્રસિદ્ધ જર્નાલિસ્ટ
જી. કે. નરીમાનની મદદ મુખ્ય હતી.

સન ૧૯૨૬માં ઇતિહાસતત્ત્વ મહોદયિ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્ર-
સુરિની પ્રેરણાથી તેઓનામાં કે જ્યા સ્વર્ગસ્થ મહાત્મા વિજયધર્મસુરિજીના
સમાધિ મંદિરની સાથે, શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ નામની જૈનોની એક
મહાન સંસ્થા છે કે જે સંસ્થા પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિદ્વાનોનું વિદ્યાવિનિમય
સ્થાન છે; અહિં મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી પાસે તેમણે જૂની ગુજરાતી
અને જૈન આગમોનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પોતાના આ વિષયમાં તેઓ
ખૂબ આગળ વધ્યા. અત્યારે તેઓ ગુજરાતી ભાષા ઉપર એટલો બધો
કાબૂ ધરાવે છે કે એમના લેખો વાંચનાર તથા એમના ભાષણો સાંભળ-
નાર કોઇપણ ભારતીય આશ્ચર્યચકિત થયા વિના રહેતો નથી.

અત્યારે પણ તેઓ શિવપુરીમાંજ રહે છે; અને શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશક
મંડળના વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી તથા જર્મન ભાષાનો અભ્યાસ કરાવવા
સાથે પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારી રહ્યા છે અને જૈનધર્મ સંબંધી
પુસ્તકો લખી રહ્યા છે. તેઓએ સન ૧૯૨૬થી જૈનધર્મના નિયમો પાળવા
લાગ્યા છે; અને એક શ્રાવિકા જેવું શુદ્ધ જીવન ગાળી રહ્યા છે.

સન ૧૯૨૭માં તેઓએ આચાર્ય શ્રીવિજયેન્દ્રસુરિ આદિ જૈન મુનિ-
રાજો તથા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની સાથે સાતસો માઈલની મુસાફરી પગે
ચાલીને કરી અને મુબાઈ આવી. મુબાઈમાં સર કાવસજી જહાંગીર હોલ
અને બીજા સ્થાનોમાં તેમનાં અનેક ભાષણો ગુજરાતીમાં થયાં હતાં. પછી
તેમણે ગુજરાત-કાઠિયાવાડની મુસાફરી કરી હતી. આ મુસાફરીનું વર્ણન
તેમણે 'જૈન' પત્રના જ્યુબિલી અંકમાં સચિત્ર પ્રકટ કરાવ્યું છે. ગુજરાતી,
હિન્દી અને અંગ્રેજી અનેક પત્રોમાં એમના તે તે ભાષાઓમાં લેખો
પ્રકટ થયા છે. યુરોપિયન જીવનમાં ઉછરવા છતાં અને એક ધનાઢ્ય
યુરોપિયનની પુત્રી હોવા છતાં, આ બહેનનો ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય
રીતરિવાજો ઉપર અગાધ પ્રેમ છે. એટલુંજ નહિ પરન્તુ પોતાનું જીવન
ભારતીય જીવન બનાવ્યું છે, આ બહેનના ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને ગાનના
કારણે ગ્વાલીયર રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીઓ તેમજ બન્ને મદારાણી સાહે-
બાઓ પણ આ બહેન પ્રત્યે ઉંચો સદ્ભાવ ધરાવે છે; અને સદ્ગતપૂર્વક
પોતાની પામે વારંવાર બોલાવે છે.

જર્મનીનાં અનેક પ્રસિદ્ધ પત્રો, જેવાં કે—'જર્નલ ઓફ ધી જર્મન ઓરિયન્ટલ સોસાયટી', 'જર્નલ ઓફ ઇન્ડોલોજી એન્ડ ઇસ્ટાનિસ્ટીક' તથા 'જર્નલ ઓફ ઓરિયન્ટલ લિટરેચર' વગેરે તેઓ વારંવાર લખે છે. ઉપરાંત દિન્દુસ્તાનનાં પણ અનેક પત્રોમાં તેઓ વખતોવખત શુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજીમાં લખનાજ રહે છે. દિન્દુસ્તાનનાં જે અનેક પત્રોમાં અત્યારમુધીમા તેમણે લેખો લખ્યા છે, તેમાં મુખ્ય આ છે:—

ધર્મધ્વજ, ચારદા, જૈન, જ્યાજી પ્રનાપ, વેંકટેશ્વર સમાચાર, દિન્દુસ્તાન, જૈન ગેઝટ, કલકત્તા રીવ્યુ, ત્રિવેણી, પ્રભાત અને અનેકાંત વગેરે.

આ બહેને ઋગ્વેદ અને ઉપનિષદોનો પણ જાડો અભ્યાસ કર્યો છે. આવી રીતે ભારતીય ધર્મો, ભારતીય સંસ્કૃતિ, અને ભારતીય ભાષાઓના જાડા અભ્યાસના કારણે સન ૧૯૨૮ માં થયેલા શ્રી વીરતરુ પ્રકાશક-મંડળના પહેલા પદ પ્રદાન મહોત્સવ (કોન્વેન્શન)માં આ બહેનને 'ભારતીય સાહિત્યવિશારદા' નું પદ પણ આપવામાં આવ્યું છે.

તેમના ગ્રંથો અને લેખો.

૧	અષ્ટ કથા	આતિહાસિક શોધજોગ સાથે સંપાદિત અને જર્મનભાષામાં અનુવાદિત સન ૧૯૨૨	
૨	અખડ ચરિત્ર	"	૧૯૧૨
૩	પંચાખ્યાન	સંપાદિત	૧૯૨૪
૪	નાલકેનરી કથા	"	૧૯૨૫
૫	અશ્વમેધયજ્ઞ	શુજરાતી	૧૯૨૬
૬	જર્મનમાં મંગલ	"	૧૯૨૬
૭	હું મારા આશ્રમમાં	"	૧૯૨૭
૮	આધુનિક વિજ્ઞાન અને જૈન ધર્મ	"	"
૯	જૈન ઉત્સવોંકી વિશેષતા	હિન્દી	"
૧૦	મારા ગુરુઓ	અંગ્રેજી	"
૧૧	મુંડકોપનિષદ અને જૈનધર્મ	શુજરાતી	"
૧૨	'જૈનધર્મ'—એક આલોચના	"	૧૯૨૮
૧૩	ગિરિનાર	"	૧૯૨૯
૧૪	શુજરાત—કાઠિયાવાડની મારી મુસાફરી	"	"

અંચકાર ચરિત્રાવલી

૧૫	ન્યુ લાઇટ ઓન ધી વૈદિક એન્ડ આવેસ્તિક રિવિજયન્સ	અંગ્રેજી	"
૧૬	ધિ કલમ્પોરેકોપ ઓફ ઇન્ડીયન વિજડમ	"	"
૧૭	એન ઇન્ટરપ્રોટેશન ઓફ જૈન એથિક્સ	"	"
૧૮	ધિ હેરિટેજ ઓફ ધિ લાસ્ટ અર્હન	"	૧૯૩૦
૧૯	શિવપુરી ઓફ ધિ શાન્તિનિકેતન ઓફ ધિ જૈનઝ	"	"
૨૦	ધિ સોશયલ એટમોસ્ફીર ઓફ ગ્રેઝન્ડ જૈનીઝમ	અંગ્રેજી, ગુજરાતી હિન્દી	૧૯૩૦
૨૧	ઇન્ડીવિડ્યુઅલ એન્ડ સોસાયટી ઇન જૈનીઝમ	અંગ્રેજી	૧૯૩૧
૨૨	હિન્દુસ્તાનની સભ્યતા	જર્મન	૧૯૩૧
૨૩	સેઇન્ટ્સ ઓફ વિજયધર્મસરિ	અંગ્રેજી	"

ચંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ

એઓ સાતિએ બહાદુરિય; અને મૂળ વનની ભર્યના, પણ લાંબા સમયથી અમદાવાદમાં વસે છે. એમના પિતા મણિલાલ ગંગાદાસ દેસાઈ ડૉક્ટર હતા અને સરકારી નોકરીમાં છેક સિવિલ સર્જનના મોટા અને માનવંતા હોદ્દા સુધી પહોંચ્યા હતા. માયાળુ અને મમતાળુ સ્વભાવવડે અને પરાપકાર વૃત્તિથી તેઓ જ્યાં જ્યાં નોકરીના અંગે ગયલા ત્યાં લોકપ્રિય થયા; અને એ ગુણો એમના સુપુત્ર ચંદુલાલમાં ઉતરેલા એમના મંત્રગર્ભમાં આવનાર કોઈને પણ જણાશે. એમનો જન્મ તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૨ ના રોજ આણંદમાં થયો હતો. એમનાં માતાનું નામ ધનલક્ષ્મીજીહેન હતું, જે સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઈ નંદલાલનાં પુત્રી થાય.

એમનું લગ્ન સન ૧૯૦૬ માં સાકરલાલ ચંદુલાલના પુત્રી સૌ. ચંદ્રમણ સાથે થયું હતું અને તેમનું સન ૧૯૦૭ માં મૃત્યુ થયા પછી તેઓ વિધુરનું જીવન માળે છે.

તેઓએ માધ્યમિક શિક્ષણ અમદાવાદ સરકારી હાઈસ્કૂલમાં લીધેલું અને કૉલેજ અભ્યાસ ઈન્ટર સુધી ગુજરાત કૉલેજમાં કરેલો; પણ તબિયત જોઈએ તેની સારી રહેતી નહોતી અને શરીર એકવડા બાધાનું એટલે વધુ અભ્યાસ અને હવાફેર અર્થે તેમને સન ૧૯૦૭ માં વિશ્વાવત મોકલવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં દંતવિદાનો અભ્યાસ કરી, એમ. ડી. એસ. ની પદવી મેળવી હતી. અહિં પાછા આવ્યા પછી મુંબઈમાં ડેન્ટીસ્ટની રૂમ ખોલી, તેમાં સારી નામના મળવા લાગી. એવામાં હોમરૂઝની ચળવળ શરૂ થતાં, તેમાં તેઓ બળ્યા; અને ચાલુ ધંધાને તિલાંજલિ આપી. તે પછી મહાત્માજીના સંર્બંધમાં આવતાં, તેમના એક સુસ્ત અનુયાયી તેઓ બની રહ્યા અને અત્યારે તેઓ ભર્યમાં સેવાશ્રમ સ્થાપી, બહુ સ્વલ્પ અને ઉપયોગી દેશસેવા કાર્ય કરી રહ્યા છે.

કૉલેજમાં હતા ત્યારથી કવિતા લખવા તરફ પ્રીતિ હતી; અને “વસન્ત વિનોદી”ના તખલ્લુસ નીચે એમણે રચેલાં દેશભક્તિનાં કેટલાંક કાવ્યો સન ૧૯૦૬-૧૯૦૭ માં બહુ લોકપ્રિય નિવડ્યા હતાં.

સમાજસુધારાના પ્રયત્નોમાં તેઓ અંતિમ વિચાર ધરાવતા અને તેનો કંઈક ખ્યાલ એમના બે કાવ્યો ‘કુમારિકા’ અને ‘વિધવા’ પરથી આવશે.

એમના કાવ્યોનો એક મંત્રહ ‘ટહુકાર’ના નામથી પ્રકટ થયેલો છે; અને એક સારા કવિ તરીકે તેમનું નામ સુપ્રસિદ્ધ છે.

એ વર્ષ પર ભારત જીલ્લામાં પ્રચારાર્થે “વિકાસ” નામનું સાપ્તાહિક પત્ર તેમણે કાઢ્યું હતું; પણ છેલ્લી સત્યાગ્રહની લડતમાં તેઓ જેલમાં જતા, અને પ્રેમ-ઓર્ડિન-સના કારણે તે છાપુ બંધ પડ્યું હતું. હમણા એક મહિનાથી, તે પાછું સજીવન થયું છે.

દેશસેવાર્થે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પનાર અને સતત તેમાં રચ્યાપચ્યા રહેનાર એક સમાજસેવક તરીકે ગુજરાતમાં એમનું નામ નામાકિત છે અને જનતાને એમના માટે પ્રેમ પણ અગાધ છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. વિધવા	સન ૧૯૦૬
૨. કુમારિકા	,, ૧૯૧૯
૩. ટહુકાર	” ”

ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા.

સન. ૧૯૨૯-૩૦.

વ્યાખ્યાના,

શ્રીચુત્ નરસિંહરાવ લોખાનાથ દીવેદિયા, બી. એ. સી. એસ;

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય વિષે થીયુત નરસિંહરાવભાઈ જે કાંઈ બોલે લખે તે જાણવા માટે ગુજરાતી વાચકવર્ગ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્સુક રહેજ; એટલુંજ નહિ પણ એમનું લખાણ આદરપાત્ર અને વિચારણીય ગણાય.

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનો એમણે ગઈ સાલ મુંબાઈ યુનિવર્સિટી તરફથી પહેલ પ્રથમ આપ્યાં હતાં. તે ઇંગ્લેન્ડમાં લખાયાં હતાં; પણ “વસન્ત કાર્યાલય” તેનો સાર ગુજરાતીમાં છાપી એક પ્રયત્ન કાર્ય કર્યું હતું.

પરંતુ તે વાંચ્યા પછી અમને થયા કરતું હતું કે એક પુસ્તિકાએ સારહું વ્યાખ્યાનો સંકલિત થવાની જરૂર છે, જે સાહિત્યના અભ્યાસીને ઉપયોગાર્થે સવડભર્યું થક પડે; તેમ તેનો બહોળો પ્રચાર થવા પામે.

આવી માન્યતાથી અમે વિદ્વાન બાપણકર્તાને તે વ્યાખ્યાનો “ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર” પુ. ૨ માં પુનઃ પ્રકટ કરવા પરવાનગી માંગેલી, જે એમણે ઉદારતાપૂર્વક તુરત આપી હતી; અને “વસન્ત કાર્યાલય”નો તે આપણા પર ઉપકાર છે જ.

સંપાદક.

“ ગૂજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય, ”*

[રા. રા. કનૈયાલાલ મુનશીના ગુપ્ત પ્રયત્નથી ઠક્કર શ્રી વસનત માધવજીના દાનમાંથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ ગૂજરાતી સાહિત્યને લગતી વ્યાખ્યાનમાળા રચાવી છે. અને એના પ્રથમ વ્યાખ્યાનકાર તરીકે આ વર્ષે રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆને નીમ્યા હતા. એમણે એ માળાને અગ્રે અંગ્રેજીમાં પાંચ વ્યાખ્યાન (તા. ૭-૧-૩૦ થી આરંભી) આપ્યાં હતાં-જેનો સાર વસનતના વાચકોને ઉપયોગી થશે એમ ધારી અમે એ વ્યાખ્યાનમાળાને વ્યોજિત મંદિર કે વિસ્તૃત રૂપે ગૂજરાતીમાં જતારીશું. એ ક્રમશઃ અગ્રે પ્રસિદ્ધ થશે, તંત્રી.]

૧ (ઉપાદ્ધાત)

મેં આ વ્યાખ્યાનમાળા માટે “ ગૂજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ” એ વિષય પર્મદ કર્યો છે. ‘ સાહિત્ય ’ સાથે ‘ ભાષા ’ જોડવાનાં કારણ રૂપ છે: વિચાર અને વાણી એક બીજાથી કદી છૂટાં ન પાડી શકાય એવી રીતે ગૂંથાએલાં છે. રઘુવંશના મંગદાયરણમાં કાલિદાસ “ વાગચાં-વિષ સંપૃક્તો ” એમ પાર્વતી અને શિવના સંબન્ધનો ઉત્ક્રેષ્ઠ કરે છે- એ જ ગ્રીષ્મ સત્ય, એને મળના પશુ કાંઈક ભુદા રૂપમાં, “ ભાષા અને સાહિત્ય ”ના મંત્રધમાં પશુ રહેલું છે. વાક અને અર્થ જેટલા અવિશ્લેષ્ય સંબન્ધથી નદિ, તથાપિ બહુ જ નિકટ સંબન્ધથી ‘ ભાષા ’ અને ‘ સાહિત્ય ’ જોડાએલાં છે. એવી ભાષા હોઈ શકે ખરી કે જેમાં સાહિત્ય ન હોય: ઉદાહરણ તરીકે, -કચ્છી, કોંકણી, x અને જંગલી જાતિઓની ભાષા જેવી કે બીધી. એમાં ખરા અર્થમાં સાહિત્ય નથી. દત્તકથાઓ હોય છે જે મૂળ પરંપરાથી જતર્યા કરે છે, પણ તે ‘ સાહિત્ય ’ ન કહેવાય. સાહિત્ય માટે વિશિષ્ટ પ્રકારની સંસ્કૃતિની જરૂર છે.

ભાષા અને સાહિત્યનો બેઠ સ્થિર કરવા માટે, તેમ જ કેવી સ્થિતિમાં ભાષામાંથી સાહિત્ય ઉપજે છે એ નિર્ણય કરવા માટે, ક્યાં ક્યાં તરવા-માંથી સાહિત્ય બને છે એનો આપણે વિચાર કરીએ. ભાષા વિચાર અને

* ઠક્કર વસનત માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા ભાષણ ૧ હતું. રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆના અંગ્રેજી ભાષણ રૂપરથી. વસનત-એફિસ.

x Father Thomas Stephens હું રચેલું ‘ ખ્રિસ્તી પુરાણ ’ અપવાદ રૂપ છે, પરંતુ તે જ ઉત્સર્ગ (સામાન્ય નિયમ)ને સિદ્ધ કરે છે. — ન. ભો. દિ.

લાગણી સાથે જોડાયેલી છે—જેમ આકૃતિ યા દેહ આત્મા સાથે જોડાયેલો. તેમ આમ કહેવામાં હું પશુ પંખીઓની અવ્યક્ત વાણી છોડી માત્ર મનુષ્યની વ્યક્ત વાણી વિશે જ બોલું છું. પશુ પંખીઓ અમુક અમુક નાદથી એમના ભાવ પ્રકટ કરે છે, પરંતુ મનુષ્યવાણીમાં શુદ્ધિ વડે વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરી જે અધ્યવસાય કરેલો હોય છે તે પશુ પંખીના નાદમાં હોતો નથી.

ભાષાની ઉત્પત્તિના ચર્ચાગ્રસ્ત પ્રશ્નમાં જેમકે ભાષા અન્તરના ઊજા-જાથી પ્રકટી આવે છે કે કૃત્રિમ સંકેતજન્ય છે—એમાં આપણે નહિ ઊતરીએ, કારણકે આપણે તો ભાષામાથી સાહિત્ય કેવી રીતે પ્રકટે છે એ જ વિચાર કરવાનો છે. અને તે માટે, ભાષામાં વિચારના વિકાસ વિશે જ આપણે જોવાનું છે. બાળક બોલવા માટે છે, ત્યારે તે નામથી ચર્યાત કરે છે : 'ગાય,' 'ધોડો,' 'બિલાડી,' 'કૂતરો' આ સખ્તો બાળક વાણીના આરંભ-કાળમાં જ પકડી લેછે. કારણકે પ્રાણીઓ અને દ્રવ્યો, એમની સાદાઈ સ્પર્શના અને પરિચિતતાના કારણથી, બાળકની શુદ્ધિમાં સફુથી ખેંચાં જનરે છે. તે પછી વિશેષણ અને, ક્રિયાપદ, અને પછી ભાવવાચક અને સંબંધવાચક સખ્તો આવે છે. બાળકની શુદ્ધિનો આ વિકાસ એક અત્યન્ત ગૂઢ ક્રિયા છે. એક ત્રણ વર્ષનું બાળક કહે છે કે 'ત્હમારે દૂધ જોઈએ ?' એમાં કેટલી વિચારની મૂંઝવણી બેસેલી છે એ જોયું ? પ્રથમ તો 'જોઈએ' પદમાં જ કેટલો મંકુલ અર્થ સમાયેલો છે એ જુવો : 'જોઈએ' એટલે અમુક ન્યૂનતા અને તે ન્યૂનતા પૂરવાની ઇચ્છા : બાળકની શુદ્ધિમાં આ ભાવ કેવી રીતે જનરે છે એ મનુષ્યની કલ્પનાની બદારની—અદ્ભુત—વસ્તુ છે. તે જ પ્રમાણે બાળકને પૂછીએ કે 'કાણે રોટલી આપી ?' તો બાળક ઉત્તર દેછે કે 'મા રોટલી આપી,' અને આગળ જતાં શુદ્ધ બોલનાં શીખે છે—કાંઈક બરાબર અનુકરણ કરીને અને કાંઈક શીખવવાથી—ત્યારે કહે છે કે 'માએ રોટલી આપી.' આ બધામાં પ્રત્યેક લગાડવા વગેરેની જે માન-સિદ્ધિ ક્રિયા રહેલી છે તે મંદિષ્ઠ અનુમાનરૂપ હોઈ શુદ્ધિનો વ્યાપાર છે—એવી જાતની શુદ્ધિનો કે જે મનુષ્યને ધનર પ્રાણીઓથી જુદો પાડે છે.

ઉપર જણાવેલી બે ભૂમિકાની પાર એક ત્રીજી ભૂમિકા છે : ભાષા પદેલી બે ભૂમિકા મુખી જઈ અટકે છે. ત્રીજી ભૂમિકાથી સાહિત્ય ચર્યાય છે. એ ભૂમિકા ભાવનાની છે, અને ભાવના સામાજિક, રાજકીય,

અને ધાર્મિક સંસ્કૃતિ માગી લે છે. આ સંસ્કૃતિરૂપી નિયંત્રણવર્તી સ્થિતિ વિના સાહિત્ય શક્ય જ નથી. સાહિત્ય, અવલોકન, રસચામ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, કલા-સર્વ સંસ્કૃતિનાં,—શુદ્ધિ, નીતિ અને આત્માની સંસ્કૃતિનાં—ખાળકો છે. કારણ કે એ સર્વ પ્રજાના સંસ્કારી જીવનમાંથી ઉદ્ભવે છે. આ પ્રમાણે સાહિત્યનું ઉત્પત્તિકારણ લોકના મંસ્કારી જીવનમાંથી ઉદ્ભવતી ભાવના હોઈ, પ્રશ્ન જાડે છે કે—ગૂજરાતીમાં સાહિત્ય છે ? એનો ઉત્તર કે “હા, અને ના; પણ વિશેષતઃ હા.” આ વિરોધગર્ભ ઉત્તરનો અર્થ સ્પષ્ટ કરૂં : કચ્છી, કોંકણી જેવીની સાથે સરખાવતાં સ્પષ્ટ રીતે ગૂજરાતી ભાષામાં એવું સાહિત્ય છે જ કે જે માટે કેઈપણ પ્રજા અભિમાન રાખી શકે; પણ ઇંગ્લિશ, ફ્રેંચ, જર્મન વગેરે સાહિત્યની સાથે મૂકતાં, ગૂજરાતી સાહિત્ય ખડું ગૌણ સ્થાન લે છે. પણ આથી નિરાશ થવાનું કારણ નથી. જે કારણોથી સાહિત્યની વૃદ્ધિ થાય છે, અર્થાત્ પ્રજાનું જીવન વિકસતું જાય છે, તે કારણો હવે પ્રવર્તી રહ્યાં છે અને એનું ફળ ઉત્પન્ન થવા વગર રહેશે નહિ. અંગ્રેજી સાહિત્યને વર્તમાન સ્થિતિએ પહોંચતા સેંકડો વર્ષ લાગ્યાં છે. આપણા ગૂજરાતી ભાષાઓનું મંસારિક જીવન એના સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે આવશ્યક છે, અને એ આપણામાં છે. આપણે જાણી ભાવનાઓથી ભરેલી એવી એક પ્રાચીન સંસ્કૃતિના વારસો છીએ—જે ભાવનાઓએ આપણને જગતનાં મહાન સાહિત્યમાં સ્થાન લઈ શકે એવું એક સાહિત્ય—સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી સાહિત્ય—આપ્યું છે. જે આ વારસો આપીને પણ આપણે હજી કંઈ કરી શક્યા નથી તો દોષ આપણો પોતાનો—આપણે જે એ સાહિત્યની અવગણના કરીએ છીએ તેનો—છે. હજારો પચીસ વર્ષમાં મંસ્કૃત સાહિત્યનો જે અભ્યાસ શરૂ થયો છે તેથી આપણા ભવિષ્યના ઉચ્ચ સાહિત્યનું બીજ વવાયું છે. અને તેને અંગ્રેજી અને અંગ્રેજી ભાષાન્તરદ્વારા પરિચિત થએલાં અન્ય પાશ્ચાત્ય સાહિત્યો પાછી સીંચે છે. આ ઉપમાને બદલીને એક બીજી ઉપમા લઈએ : પાંચ વર્ષ ઉપર ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ માં એક લેખકે લખ્યું હતું કે ગૂજરાતી સાહિત્ય હજી એક ખાળક છે—જે એના શૈશવકાળમાં એક અંગ્રેજ ધાત્રીના હાથમાં જીછરી રહ્યું છે—તે ઉપર મેં ‘ટીકા’ કરી હતી કે વધારે યથાર્થ ઉપમા લઈને બોલીએ તો ખરી વાત એ છે કે “સંસ્કૃત સાહિત્ય, એ ભૂમિ છે, અને અંગ્રેજી સાહિત્ય એ ખાતર છે—જે મળીને આપણું વર્તમાન ગૂજરાતી સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું છે.”

અહીં મેં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી બંને સાહિત્યની ઉપયોગિતા ઉપર

ભાર મૂક્યો છે. કારણકે, મેં પાંચ વર્ષ ઉપર કહ્યું હતું તે ફરી કહું તો, આ દ્વિવિધ [સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી] અસરને લીધે આપણા ગૂજરાતી સાહિત્યમા-ખાસ કરીને સંસ્કાર પામેલા લેખકોને હાથે લખાએલા સાહિત્યમા-એક વિશિષ્ટ પ્રકારની અપૂર્વતા આવેલી છે. આ દ્વિવિધ અસર ધ્યાનમા લેતા જણાશે કે અંગ્રેજી કવિતા અને નવલકથાનું અનુકરણ કરવાનો આરોપ વર્તમાન લેખકો ઉપર મૂકાય છે એ ખોટો છે. આ ટીકાકારો જે અગત્યની વસ્તુ બૂલી જાય છે, જે ભૂલવાથી એમના મનમા આ ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે : એક તો એ કે વર્તમાન ગૂજરાતી સાહિત્યના બંધારણમાં સંસ્કૃતનો મોટો ભાગ છે. આ વસ્તુસ્થિતિને લઘુ કેટલાક ટીકાકારો આ સાહિત્ય ઉપર વળી એક આરોપ મૂકે છે કે એની ભાષા આડમ્બરી અને કૃત્રિમ છે. થોડાક અપવાદરૂપ લેખકો માટે આ આરોપ સાચો હશે, પણ ઘણાખરા પ્રતિષ્ઠિત લેખકો માટે એ ખરો નથી. આ ટીકાકારો બૂલી જાય છે કે ગૂજરાતી એક વિકસતી જતી ભાષા છે, જેની સાથે સાથે લોક સંસ્કૃતિ પણ વિકસતી જાય છે. આ માટે જ્યારે કેટલાક નવા વિચારો અને નવી ભાવનાઓ યોગ્ય સ્થાનોમાં પ્રકટ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે સંસ્કૃતના સ્થાવરોપનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર પડે છે. આ કારણથી, યુનિવર્સિટીમાં સંસ્કૃત કાઢી એને ઠેકાણે વિકલ્પે ચાલુ ભાષા-ગૂજરાતી વગેરે-લાખલ કરવાનો જે માન થાય છે એની વિરુદ્ધ મ્હારો મત છે. આ વિષયમાં રા. રા. મોહનલાલ પાર્શ્વતીશંકર દવેએ વડનગરા નાગર મંડળના ૧૬મા વાર્ષિક સંમેલન વખતે બહુ ટૂંકા પણ સચોટ વાક્યમાં જે વિચાર દર્શાવ્યો હતો એમાં હું મથું છું. એમને પૂછવામાં આવ્યું કે તમે સંસ્કૃતના પદોમાં હો કે ગૂજરાતીના ?-ત્યારે એમણે ઉત્તર દીધો કે "હું ગૂજરાતીના પદોનો છું અને તેથી જ સંસ્કૃતના પદોનો છું." તાત્પર્ય કે સંસ્કૃતથી જ ગૂજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ શક્ય છે.

પરંતુ આ જરા વિષયાન્તર થયું. દવે, જે ખીજું તત્ત્વ ટીકાકારો અવગણે છે તે ઉપર આવું. એ ટીકાકારો દાવના ગૂજરાતી સાહિત્યમાં માત્ર અનુકરણ જ લાવે છે. પરંતુ તેઓ એક વસ્તુ બૂલી જાય છે : અને તે તે સાહિત્યનું "સગપણ" (Kinship). આ સગપણ જે તરેહનું છે. (૧) એક તો માનવ કુટુંબની એકતાના કારણથી ઉપજતું સગપણ અને (૨) ખીજું સંસ્કૃતિનું સગપણ. માનવજન્મનાને લીધે, વિચાર અને વાણીની કાષ્ઠક

અહમુન એકતા, જેનો બાલ સંબન્ધમાં ખુશાસો ન થઈ શકે એવી. ("વ્ય-
તિપજતિ પદાર્યાન આન્તરઃ કોઽપિ હેતુઃ એ ન્યાયે; પણ આ આન્તર
હેતુ તે માનવ બન્ધુતા એટલું આપણે બાળીએ છીએ એટલા દેરફાર સાથે
એક ઉદાહરણ આપું.

" નહિ સંદરતે જ્યોત્સ્નાં ચન્દ્રઘાણ્ડાલવેશ્મનિ " આ સાથે
સરખાવો પરબાપામાં એજ અર્થના શબ્દોમાં પ્રકટ થતો એ જ ભાવ :

"You silver beams, sleep they less sweetly.

On the cottage-thatch than on the dome of kings ? "

ખીજું સગપણ—સંસ્કૃતિનું. પૃથ્વીના જુદા જુદા દેશની પ્રજાઓનાં
સાહિત્ય, તેઓની સંસ્કૃતિનો સંસર્ગ થતા, એક ખીજ સાથે જોડાય છે
અને એક ખીજ ઉપર અસર કરે છે. પહેલા અને ખીજ સંબન્ધ વચ્ચે
બેઠ એટલોજ છે કે પહેલો સંબન્ધ માનવ બન્ધુતાના કારણથી ઉપજેલો
હોઈ સ્વાભાવિક યાને નિસર્ગસિદ્ધ છે, અને આ ખીજો પ્રજા-પ્રજાની
સંસ્કૃતિનો સંબન્ધ થતા ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી એ નૈમિત્તિક છે.
અંગ્રેજી સાહિત્યે ગુજરાતી ઉપર આ ખીજ જાતના સંબન્ધના કારણથી
ભારે અસર કરી છે. એ અસર બહુ સહેલાઈથી અને અદૃશ્ય રીતે થઈ
છે તેનું એક કારણ એ છે અંગ્રેજ અને ભારતવાસી પ્રજા એકજ આર્ય-
કુળનાં સંતાન છે, અને તેથી એમની સંસ્કૃતિ વચ્ચે પણ એક રીતે જોતાં
ઔદુમ્બિક સંબન્ધ છે. સંગીત જેવા વિષયમાં આપણી અને પશ્ચિમની
પ્રજા વચ્ચે કેટલી એકતા છે એનું એક ઉદાહરણ જોવું હોય તો ઇટાલિ
અને સ્પેઈનનું સંગીત સાંભળો. એ સાંભળતા આપણાં રાગ-રાગણી સાથે
એનું સામ્ય પરખાઈ આવશે. રાગના સરભેદ ઘણેનું પૃથક્કરણ બે વચ્ચે
એકતા ન જતાવી શકાય, તોપણ આખા રાગની આપણા હૃદય ઉપર જે
જનનની છાપ પડે છે એ જોવું સામ્ય સ્પષ્ટ રીતે જતાવે છે અને વરતુ
અમુક રાગનું તેના ઘટક સ્વરોમાં પૃથક્કરણથી રાગલક્ષણ સંબંધ નથી,
પણ સંયોગીકરણ વડે અમુક ક્રમમાં ગોઠવાયલા સ્વરોના પ્રત્યક્ષીકરણ વડે
શ્રોતાના મન ઉપર જે રસિક અસર થાય તે રાગ-એમ લક્ષણ છે.

અંગ્રેજી સાહિત્યની ગૂજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર થઈ છે એ માત્ર
ઠાકતાકીય ન્યાય નથી, એની પાછળ પ્રજાની યોજના છે એમ કહીએ તો
ચાલે, બે બાઈઓ આર્યસંતાનો-દૂર સગપથી છૂટા પડેલા તે પાછા મળ્યા

છે, અને તેઓ પરસ્પર પ્રેમથી ભેટ છે. મહે એક કાવ્યમાં સરિતાનું ગાન અને કાઠિ વાગતા વાદ્યસમૂહનો સ્વર-એક પ્રકૃતિનું અને બીજું મનુષ્યનું સંગીત-એના પરસ્પર મેળની કલ્પના કરી છે, તે યોગ્ય ફેરફાર સાથે પ્રકૃત સ્થળે લાગુ પાડી શકાશે. એ પંક્તિઓનું સ્મરણ આપું:-

" ઉદ્યાનમાં મધુર વાદ્યસમૂહ વાગે
તે શું જાણી સરિતગાન ગભીર ગાગે.
જે ગાન આ-પ્રકૃતિ ને મનુજે રમ્યા જે-
ભેટી અહિં શું સહસા સુખમાં મમ્યા એ !
જે ગાનજન્મ કુળ એકથી ઉપન્યા ને
હૃદય વિદેશ વશી વેશ વિચિત્ર ધારે;

x	x	x	x
x	x	x	x

ને દીર્ઘ દીર્ઘ સમયે ફરો ભેટતામાં,
સંબન્ધ પૂર્વ સ્મરો ઓળખો આવો રહામાં
આનન્દભેર સરી પ્રેમનો બાથ બીડી, "-ઈત્યાદિ.

ઈંગ્લેન્ડ અને હિન્દુસ્થાની સાહિત્યના આ સંગ્રહણ વિષે રેવ. જે. ડિસ્ટ્રાએ " અભિનવ હિન્દુ ધર્મ ઉપર અંગ્રેજી સાહિત્યની અસર " નામના એક લેખમાં બહુ સારું નિરૂપણ કર્યું છે. એમાંથી એક ઉતારો કરું:-

અંગ્રેજી સાહિત્ય ઉપર ભારતવાસીનો ઉત્સાહભર્યો પ્રેમ છે. એનું મૂળ જોડું છે-તે એ કે ભારતવાસીને અંગ્રેજના ચારિત્ર માટે ખરી છતાં અચાત એવી સહાનુભૂતિ અને સમજણ છે.

અંગ્રેજ અને હિન્દીજન વચ્ચે હજારો ભેદ હોવા છતાં એમના ચારિત્ર વચ્ચે એક મૌલિક સામ્ય છે. એ પ્રજાનું કલાના વિષયમાં વલણ કવિતા તરફ છે. પ્રાણીઓ ઉપર મામડાના જીવનનો અને પ્રકૃતિ ઉપરનો પ્રેમ, ધરની ઝંખના, અને સ્વભાવમાંજ રહેલી એક જાતની શોકરેખા-એની અંગ્રેજી સાહિત્ય ઉપર જે છાપ પડેલી છે તે જ અર્દાના સાહિત્ય ઉપર પણ જોવામાં આવે છે. એને એક વિચારની દલીલ કરતાં કાવ્યની એક મુદ્દર ઉપમા વધારે અસર કરે છે." આ પૃથક્કરણની દરેક વિગત સાથે

• "The Examiner" Bombay (જુઓ ૧૯૨૯ ની ૧૩ મા સપ્ટેમ્બર)
કવિપત્ર સોશયલ રિફોર્મર.)

કદાચ આપણે સહુ ન-મળીએ, તો પણ આટલું તો ખરું જ કે હું જેને ‘સંસ્કૃતિની સગાઈ’ કહું છું એ અંગ્રેજી અને દેશી સાહિત્ય વચ્ચે એમણે બરાબર ઓળખી કાઢી છે.

એક દાખલો આપું. રા. બોટાદકર અંગ્રેજી ભણ્યા નહતા. પણ એમના મિત્રોએ પાલંગેવની ‘ગોલ્ડન ટ્રેઝરી’માંથી કેટલીક કવિતાઓ એમને ગૂજરાતીમાં સમજાવી ખાસ કરીને વર્ડ્ઝવર્થની ‘The Daffodils’, ‘The Solitary Reaper’, અને ‘The Soldier’s Dream’ એનો ભાવ એમના કવિહૃદયમાં એવો કેતરી ગયો કે એને પરિણામે એમણે એવાજ ભાવથી ભરેલાં છતાં અપૂર્વતાવાળાં ત્રણ કાવ્યો ગૂજરાતીમાં ‘આવળનાં ફૂલને’, ‘ત-મયતા’ અને ‘સ્વપ્ન’ સખ્યાં, ‘આવળનાં ફૂલને’—માં કુસુમમાળાના ‘કરેણાં’ની છાયા છે એમ કહેવામાં આવે તો એના હિતરમાં એટલું યાદ રાખવાનું છે કે રા. બોટાદકરને The Daffodils’ સમજાવવામાં આવ્યું હતું અને તેથી એની અસર હોવાનો વધારે સંભવ છે. ‘ખડ્ડુ જેનાં ‘કરેણાં’ અને ‘આવળનાં ફૂલને’ બંનેનું મૂળ એ અંગ્રેજી કાવ્યમાં છે. ‘આવળના ફૂલને’ ની નીચેની પંક્તિયો:—

“ત્યાં સુન્દર સમુદાય તમારો હિર આકર્ષે,
શે વધતો વિસ્તાર હીંચતો અવિરત દર્પે”
દૂર અતિશય દૂર સુધી પથરાઈ રહેલા”

—માં નીચેની The Daffodils ની પંક્તિયોનું પ્રતિબિમ્બ છે, પણ તે સાથે એમાં અપૂર્વતા પણ છે; સરખાવો—

“They stretched in never-ending line
Along the margin of a bay;
Ten thousand saw I at a glance
Tossing their heads in sprightly dance.

તેજ પ્રમાણે:—

હીંચો બહાલાં બાળ ! અનિલ લહરી ઉપખલો !
મુજ અંતરને એમ નવલ કે નાચ કરાવો !

—માં નીચેની પંક્તિયોની છાયા છે:—

And then my heart with pleasure fills
And dances with the Daffodils.”

‘આવળના ડુલને’ મા ‘The Daffodils’ ની છાપ લગભગ પૂરેપૂરી છે, પરન્તુ ‘ત-મયતામાં’ અપૂર્વતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે અને એ કે ‘The Solitary Reaper’ની નીચેની પંક્તિયો:—

“ I listened motionless and still;
And as I mounted up the hill,
The music in my heart I bore
Long after it was heard no more ”

ને—

“ થઇ સંભાષિત મતિ ગણતી હતી,
પણ શકે ઉર ના દઇ સંમતિ;
હજી મનોહર ગાન રહ્યું વહી,
શ્રવણ સ્પષ્ટ રહ્યા હજી સાબળી, ”

—મા પડ્યો છે, પણ તે દૂર દૂરનો અને આછો. આપણા આ ગુજરાતી કવિમા જે અનુકરણ છે તે પણ સ્વતન્ત્ર અનુકરણ છે એ ખતાવવા હું કેટલીક પંક્તિયો સવિસ્તર ઉતારૂ છું —

“ અનિલને શીખની ગઇ ગાન એ,
પુનિત પાઠ નિરંતર એ કરે ।
વિદગ્ધના સ્વરમા સ્વર એ મળ્યો,
તરુ તણા પ્રતિ પત્ર વિશે વશ્યો.
ધરભાગી દિન અસ્ત થતા વણુ’,
વિમળ એ સવળે સ્વર માભણું;
રજનિ આવતી એ હૃદયે ધરી,
તિમિરમા પણ એ જ રહ્યા તરી.
શશિમુધાસંક એ વરશી રહ્યા;
ઉડ્ડમુખે પણ એ ચમકી રહ્યા,
વદનો એ જ વહી ગઈ ચર્વરી,
અજળ આવો ઉપા સ્વર એ ગ્રહી.
નિવસતો જઈ દોઢ વિશે ફરી,
મનજ કાષ્ઠ પડે નજરે નહિ;
અચળ એકલ ગાન રમી રહ્યું,
ગગન ગ્રંથજને મળવી રહ્યું. ”

આમાં કલ્પેલી વિગત મૂળ અંગ્રેજી કરતાં ટેટલી વધારે છે, અને એનું સૌન્દર્ય કેવું અપૂર્વ છે એ આપ સદજ્ઞ જોઈ લેશો.

હું આશા રાખું છું કે અંગ્રેજી અને ગૂજરાતી સાહિત્ય વચ્ચે જે સંસ્કૃતિની સમાધિ થઈ છે, અને એને લીધે અર્વાચીન ગૂજરાતીનું જે વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ધરાયું છે એ કેટલું સુંદર અને અપૂર્વ છે, કેવળ અનુકરણ નથી, એ બતાવવા માટે આટલું બસ થશે.

એ બે સાહિત્યની વચ્ચે સંસ્કૃતિની સમાધિ રહેલી છે એમ મેં કહ્યું તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે ગુણમાં અને વિસ્તારમાં બંને સાહિત્ય સરખાં છે. ઉપર કહ્યું તેમ સાહિત્યની સંસ્કૃતિ જનસમાજમાં ‘સામાજિક’ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક જીવન ઉપર આધાર રાખે છે, અને આ આધાર-ભૂત જીવનના સ્વરૂપમાં અંગ્રેજી અને આપણી વચ્ચે ઘણો ભેદ છે. આ કારણથી આપણું સાહિત્ય હજી પ્રમાણમાં મંકુચિત છે, અને વિવિધતા પણ થોડી છે. ગૂજરાતી સાહિત્યની આ ખામી એના એક પરમભક્તે પણ સ્વીકારી છે : દિ. બ. કેશવલાલ હં. મુવ કહે છે :

મતકાળના સાહિત્યમાં વિવિધતા અને વિશિષ્ટતા નહિ જેવીજ છે. એ વિવિધતા ખીલવની અને એ વિશિષ્ટતા કેળવવી એ અહિં મળેલા કવિ-જનોનું ધ્યેય હોયું જોઈએ. હેના આદર્શ પશ્ચિમનું અત્યંત વિસ્તીર્ણ સાહિત્ય અને તેવુંજ વિસ્તીર્ણ વિવેચન પુરા પાડે એમ છે. હેમાં જે પ્રેરણાભળ અને કલાવિધાન છે તેનો લાભ લેઈ આપણે આપણું સાહિત્ય બહુલાવી શકીશું.*

આ ખામી હજી પણ આપણા સાહિત્યમાં છે એમ જિવાનબહાદુરનો મત છે, કારણ કે એ પશ્ચિમના વિસ્તીર્ણ સાહિત્યમાંથી પ્રેરણા લેવા આપણા સાહિત્યકારને ઉદ્દેશ્ય છે. એમ કહેવાય છે કે મનુજસંસ્કૃતિને ઈસિંકને મહોટોમાં મહોટો ઉપકાર એ એનું સાહિત્ય છે અને એ કહેવું ખરૂં છે.

આમ ગૂજરાતી સાહિત્યની ખામી સ્વીકારી છું, પણ નૈરાશ્યના મર્તમાં ગળતો નથી, જે માર્ગે અત્યારે આપણું સાહિત્ય ચાલી રહ્યું છે તે વિચારતાં મને એના ભવિષ્યના વિસ્તાર અને વિકાસ માટે પુષ્કળ આશા પડે છે. તે માટે હવે આપણા પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યની પરિચિત્તિનો અને એનું જગતના સાહિત્યમાં સ્થાન, એ વિષે આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. એ બીજા બાપણમાં કરીશું. (વસન્ત—ઓક્ટોબર.)

*૧૯૨૯, મહા પમાએ મળેલા ‘કવિસંમેલન’માં પ્રમુખ તરીકે આપેલું બાપણ.

ગૂજરાતી સાહિત્ય.

૨.

(જગતનાં સાહિત્યમાં એનું સ્થાન.)

મદારા ગયા વ્યાખ્યાનને અન્તે મહે' કહ્યું હતું તેમ હવે આ વિચાર કરીએ કે જગતનાં સાહિત્યમાં ગૂજરાતી સાહિત્યનું સ્થાન કયાં છે ?

જગતનાં સઘળાં સાહિત્યની બદ્દે એમાંનાં મુખ્ય મુખ્યની પણ ચર્ચા ઉપાડવી એ બહુ ભારે પડતી કહેવાય. તેથી આપણે પશ્ચિમના સાહિત્યના પ્રતિનિધિ તરીકે અંગ્રેજીને અને પ્રાચીન પૂર્વના સાહિત્યના પ્રતિનિધિ તરીકે સંસ્કૃતને લઈને વિચાર ચલાવીશું. આ કરવું બીજી રીતે પણ મગવડભર્યું છે; કારણ કે ગયા ભાષણમાં બતાવ્યું તેમ આ બે સાહિત્યે વર્તમાનકાળમાં ગૂજરાતી સાહિત્ય ઉપર પ્રબળ અસર કરી છે. પુનરુક્તિનો દોષ બહારીને પણ હું તમને સ્મરણ આપું છું કે પ્રજાનું સાહિત્ય એ એની સંસ્કૃતિ સાથે બહુ સંબંધ ધરાવે છે, સામાજિક, રાજ્યપ્રકરણી અને આધ્યાત્મિક વિષયની સંસ્કૃતિ સાથે : તેથી સામાન્ય રીતે સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિંબ ગ્રીષ્મે છે એમ કહી શકાય. આથી એમ સમજવું નહિ કે પ્રજાના કવિઓ, નવલકથાકારો, ઉપદેશકો વગેરે પ્રજાના હાથથી હલાવાતાં માત્ર પુતળાં છે, જેઓએ પ્રજાના મુખ માત્ર બનવું જોઈએ, અર્થાત્ એના જ વિચાર, એની જ ભાવના, એના જ અભિધાય પ્રકટ કરવા જોઈએ, અને જાણે એમને પ્રજાના ઘોરણથી ઉઠી જવાનો અધિકાર જ ન હોય. શક્તિ અને કલ્પકતાવાળા એવા પુરુષો ઉત્પન્ન થશે જ કે જે એમના ઉચ્ચ દર્શનથી પ્રજાની શુદ્ધિને દોરશે, એમનાથી દોરાશે નહિ. કોઈ પણ સાહિત્યકાર એના જમાનાથી આગળ હોઈ શકે નહિ એ બ્રાન્તિ છે. આ સંબંધમાં હેમ્સ્ટન્ટનું અવલોકન કરતાં જર્વાઈનસે કહેલું માફ કરવા જેવું છે. એ કહે છે :

“ In this anticipation there lies on the side of the poet ■ true greatness; there is no doubt that in this deep sensibility, as well as in the high intelligence with which he invested Hamlet very few of his contemporaries could follow him. The honor of being in advance of the age is in most cases only equivocal.

A man should belong to his age and the work which lies nearest he should advance according to his ability. Anticipating time, moreover, is too often the incapability of idealistic enthusiasts to bear the actual. It is only when a man, such as Shakespeare, entirely and fully belongs first to his age and its cultivation and business in every essential direction, and also by his power of mind anticipates the method of thought and feeling in generations to come, that we can respect this advanced position as the token of a true and great superiority.”

(Commentaries on Shakespeare: Hamlet; p. 574).

અર્થાત—

આમ પોતાના જગત કરતાં આગળ રહેવામાં કવિનો ખરો મહિમા રહેલો છે. આમ જોડી લાગણીમાં તેમજ જોડી શુદ્ધિ હેતુએ અને અર્પવામાં શેક્સપિયરે જે પગલું ભર્યું છે એમાં એના સમકાલીન જનોમાંથી થોડાક જ એને અનુસરી શક્યા હશે. પોતાના સમયથી આગળ હોવાનું માન બે અર્થનું છે : માણસે પોતાના સમયના હોવું જોઈએ અને પોતાની સમક્ષ જે કાર્ય પડ્યું હોય તે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કરવું જોઈએ. પોતાના સમયની આગળ ધસવું એ ઘણી વાર ભાવનાને આધીન થઈ પડેલા ઉત્સાહી જનોની અશક્તિનું ચિહ્ન હોય છે. શેક્સપિયરની પેઠે જે પ્રથમ પોતાના સમયનો થઈ પોતાના સમયને સારી રીતે ખેડે છે, અને તે સાથે પોતાની શુદ્ધિશક્તિથી ભવિષ્યના જમાનાના વિચાર અને લાગણીને પણ વર્તમાનમાં ખેંચવાની શક્તિ ધરાવે છે—તેવા મનુષ્યનું પોતાના સમયથી આગળ હોવું એ મહત્ત્વનું લક્ષણ છે એમ સમજીએ અને માન આપી શકીએ છીએ.

અહીં જર્વાઈઝનસ બે પક્ષ વચ્ચે સમતા ધારણ કરે છે. તેમાં એક પક્ષ એવો કે સાહિત્યકારે એના સમય સાથે ચાલવું જોઈએ, અને બીજો એવો કે સમયથી આગળ ચાલવામાં જ એની મદદ છે. અને આ બીજાની બાજતમાં પણ જર્વાઈઝનસ માગે છે કે એણે જમાનાની આગળ

જવા છતાં પણ એણે એક પગ વર્તમાનમાં રાખવો જોઈએ, જેમ શેક્સ-પિયર કરી શક્યો હતો.

આ વિચારની સામે, છેક સામે નહિ પણ એને મુકાબલે, કાલોંધર શું કહે છે એ પણ સાંભળીએ. એ કહે છે :—

“ I liken common languid times, with their unbelief, distress, perplexity, + + + impotently crumbling down into even worst distress towards ruin: all this I liken to dry dead fuel, waiting for the lightning out of heaven that shall kindle it. The great man with his free force direct out of God's own hand, is the lightning. * * * Those are critics of small vision, I think, who cry: see is it not the sticks that made the fire ? ”

(Heroes and Hero-Worship: P. 13

The World's Classics Series).

ભાવાર્થ—સામાન્ય અને નબળા સમયો, જેમાં અશક્તિ, દુઃખ, મૂંઝવણ પ્રવર્તે છે અને જે નિર્બળતાથી વિનાશને વશ થાય છે એને હું સૂકા મુવા કાષ સાથે સરખાવું છું—જે કાષમાં આકાશમાંથી એક વીજળી જીતે તો એને સળગાવે, મહાન પુરુષ કે જે પરમાત્માના પોતાના હાથ-માંથી નીકળેલી એક સ્વતંત્ર શક્તિ છે; એ વીજળી સમાન છે. તેઓ ટૂંકી દષ્ટિના છે, જેઓ એમ કહે છે કે જુવો આ કાળે જ શું અશ્નિ પેદા નથી કર્યો ?” અહીં કાલોંધર મહાન પુરુષો તે એમના જમાનાનો ફલપાક છે એમ માનનારા ટૂંકી દષ્ટિવાળા વિવેચકોનું દિમતભેર ખંડન કરે છે.

આ બે વિચાર, જર્વાઈનસનો અને કાલોંધરનો, પરસ્પર વિરુદ્ધ જ છે એમ નથી. વસ્તુતઃ એ એકબીજાની પૂર્તિ કરે છે. એશક, કેટલાક એવા છે કે જેઓ અપૂર્વ કષ્ટકતાનો દાવો કરે છે, જે કે વસ્તુતઃ એમનામાં સ્વચ્છન્દી આકાર્ષ વિના બીજું કંઈ જ હોતું નથી. આવા જનોને માટે જર્વાઈનસ સારી ટીકા કરે છે. જે માણસ એમ દોંગ કરે કે મહારાથી તો ગાયકમણ સાથે ગવાશે નહિ, હું તો ગરબો ઉપાડીશ અને બીજાએ એ ઝીલવો જ જોઈએ, એ માણસ જોસુફ જ ગાતો હશે એમ ખાતરી રાખવી.

આવા માણસો માટે જર્વાઈનસનું કહેવું સંપૂર્ણ રીતે સત્ય છે. અને કાલોઈય જે ખરા મદાન પુરુષોનો પક્ષ લઈ કહે છે કે એઓ આકાશમાંથી ભિતરતાં તેજ છે અને તેથી તેમને આ ભૂમિની પેદાશ માનવી એ બ્રાન્તિ છે એ એનું કહેવું પણ એ જાતના મદાન પુરુષો પુરતું સાચું છે. આવા પુરુષો સામાન્ય મનુષ્યોની પંક્તિમાં લખા જાય અને એમની રીતે નખતે સ્વરે ગાય એ ન બને. નવા સૂર કાઢવા એ એ મદાન પુરુષોનો અધિકાર છે. જેઓ એમનું જ્ઞાન ઝીલી શકે તે ઝીલે, ન ઝીલી શકે તે આધાર રહે. આવા મદાન પુરુષો પ્રાકૃત પ્રજાજનના શુધ્ધામ યદને નજ રહે. અર્થાત એ એમની પરિસ્થિતિનાં પાંજરામાં કદી પુરાવાના નહિજ.

કોઈ પણ પ્રજાના સાહિત્યનો વિચાર કરવામાં આ દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રાખી આપણે જોવાનું એ કે એવા મદાન સાહિત્યકારો એ પ્રજામાં થયા છે કે કેમ?—આ માટે પ્રજાના જીવનનું અવલોકન કરવું જરૂર છે. પરંતુ આપણા ગૂજરાતી સાહિત્યને આ કસોટી લાગુ કરતા પહેલાં સાહિત્ય તે પ્રજાની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસની પૂર્વાપેક્ષા રાખે છે એ સિદ્ધાન્ત તરફ એકવાર ફરીથી વળિયે; અને એ હેતુથી આપણા પ્રાન્તના ઇતિહાસ ઉપર, આપણા પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સાહિત્યના ઉપર એ પ્રકાશ નાંખે છે તે મુખ્યત્વે જોવા માટે, ઝડપથી નજર નાંખી જવાની જરૂર છે; જેથી કરીને પશ્ચિમમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય અને આપણા દેશમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય વડે પ્રતિબિંબિત થનારા દુનિયાના સાહિત્યમાં આપણા સાહિત્યને ટુલનાદૃષ્ટિથી ખરું સ્થાન આપી સકિયે. પણ આ કરતા પહેલાં આપણે પ્રથમ તો મૂળપાયો અર્થાત્ પ્રજાનો ઇતિહાસ તપાસીએ. આપણા લોકના ઇતિહાસનું જીવનું ચિત્ર આપણા મનોનયન આગળ જીર્ણ કરવા માટે આપણી પાસે પુરતાં સાધનો નથી. આ વિષયમાં આપણે બહુ દરિદ્ર છીએ. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ આપણી પ્રજામાં પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન કાળમાં, નહોતી એમ કહીએ તો યાત્રે : અને તેથી છૂટાછવાયાં સાધનો અને સામગ્રીની મદદથી ઇતિહાસ આપણે જોએ કરવો પડે છે. આ સાધનો અને સામગ્રીમાં બધા જ સરખી કિંમતનાં નથી. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસ પરત્વે પણ ઇંગ્લંડના એક મદાન ઇતિહાસકારે સાધનની ખોટ માટે ખેદ દર્શાવ્યો છે. “ક્રાન્સના રાજ્યપરિવર્તનો ઇતિહાસ” ઘખનાં કાલોઈય કહે છે :

"The oak grows silently, in the forest a thousand years; only in the thousandth year when the woodman arrives; with his axe, is there heard an echoing through the solitudes, and the oak announces itself when with far-sounding crash, it falls. How silent too was the planting of the acorn, scattered from the lap of some wandering wind! Nay, when our oak flowered or put on its leaves (its glad events), what shout of proclamation could there be? Hardly from the most observant a word of recognition. These things *be-fell* not; they were slowly slowly *done*: not in an hour but through the flight of days. What has to be said of it? This hour seemed altogether as the last was, as the next would be."

ભાવાર્થ—એક વૃક્ષ વનમાં નિઃશબ્દ ભીંચે જાય છે. હજાર વર્ષ પછી જ્યારે કડીઆરો એને કુદાકો મારે છે ત્યારે એ નિર્જન વનમાં પ્રથમ શબ્દ ઉદ્ભવે છે, અને દૂર સુધી સંભળાતા અવાજ સાથે એ જ્યારે પડે છે ત્યારે એ પોતાનું અસ્તિત્વ જાહેર કરે છે. એનું બીજ વચાય છે તે પણ કોઈ આગન્ટુક પવનની લહેરના ખોળામાંથી આવીને નિઃશબ્દ રીતે વચાય છે, એ વૃક્ષને પુલ આવ્યાં અને પત્ર પાંગર્યાં—ત્યારે એનો શો કંઈ વાગ્યો હતો? કશોજ નહિ. એ વસ્તુઓ ચર્ધ નથી, ધીમે ધીમે કરાઈ છે: એક ઘડીમાં નહિ, પણ બહુ દિવસે. જેવી એવી મધ ઘડી હતી અને જેવી કવિબ્યની ઘડી આવવાની છે તેવી જ વર્તમાન પણ દેખાય છે.

આમાં અર્ધ સત્ય છે, પણ જે છે તેના ઉપર આપણે લક્ષ ઠેરવવાની જરૂર છે. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં માત્ર મહાન બનાવ બન્યો એટલીજ નોંધ કરીને ઇતિહાસકારો બેસી રહ્યા નથી, પણ એ વૃક્ષ કેવી રીતે ઉગ્યું એનું વર્ણન પણ તેઓ આપી શકે છે. પણ પ્રજના જીવનનાં જાડાણો સમજવાની ઠાલોપ્રથને જરૂર જણાઈ—એ અપેક્ષા પાછળના લેખકોએ ધણે ભાગે પુરી છે, તો પણ જો ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ જેવા દેશ કે ન્યાં ઐતિહાસિક દષ્ટિ બહુ ખીલેલી છે ત્યાં પણ જો આ મુશ્કેલી લાગી તો આપણા પ્રાન્ત માટે તો શું જ કહેવું?

આ દૃષ્ટિએ જોતાં રા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીને “The Classical Poets of Gujarat”-યાને “ગૂજરાતના શિષ્ટ કવિઓ” ઉપર લખેલો નિબંધ અણુમોલો છે. એમાં ગમે તેટલી ખામી છે તોપણ ગૂજરાતી સાહિત્યનો ઉપર કલો તેવો પ્રગ્નના જીવનની દૃષ્ટિએ ઇતિહાસ અવલોકવાનો એ પ્રથમ પ્રયત્ન છે. થોડી સામગ્રીના પાયા ઉપર મોટી ધમારત રચવાના પ્રયત્નને લીધે, તેમજ એમણે કલ્પનાને જે છૂટથી ઉડવા દીધી છે તે કારણથી, એમાં થોડો આઘ્યા છે. છતાં તું એને કિમતી લેખું છું.

પ્રગ્ન મહાન હોવા વગર એનું સાહિત્ય કદી મહાન થઈ શકતું નથી. આ સાથે ઘણીવાર ભૂલાર્થ જાય છે. પ્રગ્ન એક વખત મહાન હતી એટલું ખસ નથી. એની મદત્તા અવિચ્છિન્ન ચાલતી રહેલી હોવી જોઈએ. ભૂતકાળની મદત્તાનાં કિરણો એ સજીવ મદત્તાના પ્રકાશ આગળ અન્ધકાર જેવાં લાગે. તેથી પોષિત રાષ્ટ્રિય જીવન અને અભિજ્ઞાપથી એ પુરાણો પ્રકાશ જે સતત ન રખાય તો એ દીવો ડાહસો ડાહસો જરૂર અસ્ત થઈ જશે. આ વાત ખ્યાનમાં રાખીશું તો પશ્ચિમનું તથા જૂનું સંસ્કૃત સાહિત્ય અને આપણા દેશનું વર્તમાન સાહિત્ય એ જે વચ્ચે આડલો ખરો ગુણનો તફાવત કેમ છે એ સમજાશે. અંગ્રેજી સાહિત્ય દળર વર્ષથી અવિચ્છિન્ન વધતું આવ્યું છે. રાજ્ય, વેપાર, હુન્નર-ઉદ્યોગ, ધર્મ, સમાજસંસ્થા, બૌદ્ધિક વિજ્ઞાન, દૂર દેશની સુસાફરી, ટૂંકામાં, વિશાળ સ્વરૂપની સંસ્કારિતા રચવામાં જે જે સામગ્રી આવે છે તે સર્વથી એનું જીવન અને તેથી એનું સાહિત્ય સમૃદ્ધ થયું છે. તો એથી રહાને પડે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ જે કે અનેક શતકો ઉપર ચાન, કથા, ઉદ્યોગ તથા પ્રગ્નવિકાસ આદિ અનેક વિષયોમાં અદ્વિતીય હતી, નથાપિ તે પ્રતિદૂળ વાતાવારણને લીધે સૂકાઈ ગઈ, અને યદ્યપિ થોડાંક શતક આગળ સુધી એ સંસ્કૃતિ છૂટાં છવાયાં વહેણમાં એ વહી ખરી, તોપણ આપણું ગૂજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય આપણે નવું જ ઉત્પન્ન કરવાનું છે એમ કહીએ તો આસે. ભૂતકાળનો એનો વારસો ખડુ થોડો છે, અને વળી એકદેશી છે; અને એ ઉતરતાં ઉતરતાં ખગડી પણ ખડુ ગયો છે. રાષ્ટ્રિય જીવન ઘણા સૈંકા સુધી સૂકાઈ જવાથી આપણા સાહિત્યજીવનને નવેસરથી ઉભું કરવાનું હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. આથી જે કે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ કરતાં પહેલાંની છે તો પણ તે અવિચ્છિન્ન નથી રહી તે કારણથી આપણું સાહિત્ય અવિચ્છિન્ન જીવનવાળા અંગ્રેજ સાહિત્યથી પછાત પડી ગયું છે.

હવે આપણે જોઈ સકીશું કે—આપણુ જૂનુ ગૂંજરાતી સાહિત્ય એક-દેશી કેમ છે. એમા અમુકજ દમનું ધાર્મિક સાહિત્ય, અને માત્ર પ્રાચીન મહાભારત-રામાયણ અને પુરાણમાથી લીધેલા આખ્યાનો જ જોવામા આવે છે. અપૂર્વકથા-વાર્તા અપવાદરૂપ અને બહુ થોડી છે. હું આ નિન્દા કે નિરાશાના લાવથી નથી કહેતો, પણ વસ્તુરિચિત છે તેવીજ નોંધવી જોઈએ પરંતુ તે સાથે અત્યારે જે આનન્દદાયી ચિહ્નો દેખાયા છે તે પણ નોંધવા જોઈએ—જે કે આપણુ સાહિત્ય જગતના સાહિત્યની હરીફાઈમા ઉભું રહી શકે એ સમય આવવાને હજી બહુ વાર છે. તત્ત્વજ્ઞાન, ભૌતિક વિદ્યા, ઇતિહાસ, રાજ્યશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર આદિ વર્તમાન પશ્ચિમની વિદ્યાના શાસ્ત્રો હજી આપણા સાહિત્યને અજાણ્યા છે. જે છે તે માત્ર અનુવાદ અને તારવેલા સાર છે, પણ હજી અપૂર્વ અન્યે એ વિષયમા રચાવા નથી એમ મ્હાં કહેવાનું તાત્પર્ય છે. પણ પશ્ચિમના સાહિત્યનો સંપર્ક, સંસ્કૃતના અભ્યાસનો પુનરુદ્ધાર, અને તે સાથે સામાજિક, રાજકીય અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમા પ્રજ્ઞાના નવા અભિવાષો એ સહુ મળીને અત્યારે આપણી સાહિત્યપદ્ધતિ ઉપર અસર કરવા લાગ્યા છે. આ જોતા આપણે નિરાશાના ગર્ભમા ડૂબવાનું કારણ નથી એથી જિંયા પ્રયત્ન કરવા માટે, અત્યાર સુધી થયા છે તેથી વધારે વૈવિધ્યયુક્ત તથા સતત પ્રયત્નો કરવા માટે, આપણુ પ્રેરણાબળ આપણે પ્રાપ્ત કરવાનું છે. આપણા આદર્શ, આપણા અભિલાષ આપણે હમેશા જિંયા જ રાખીશું.

મ્હોટા ન્હાના વધુ મ્હોટામા, તો ન્હાના પણ મ્હોટા;

બ્યોમદીપ રવિ નભખિન્દુ તો ધર દીવડા નહિ ખોટા.

—એવો દાર્દ્ર આત્મસંતોષ ન સેવતા ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય આદરવાની જરૂર છે.

જ્યા સુધી જીવન ઉચ્ચ ન થાય ત્યા સુધી સાહિત્ય ઉચ્ચ ન થાય એ મ્હારા કહેવા સામે એમ કહેવામા આવશે કે આપણા સામાન્ય જનનું જીવન પણ તત્ત્વજ્ઞાનના મહાન અને ભવ્ય સત્યોથી એવું તો ભરપૂર છે કે જેવું એ છે તેવું બીજા દેશોમા મળવું કઠણ, હું આ સ્વીકાર છું. પણ તેથી કરીને મ્હારી ધ્વીવ કલુષિત થતી નથી; અને સાથે બીજી એટલી જ મહત્ત્વની વસ્તુરિચિત સ્વીકારવાની છે. એ કલ્પા વિના ચાલતું નથી કે આ મહાન સત્યો દૂર દૂરના જીવકાળમાથી જિતરી આવતા ઝાખા પડી ગયા છે અને તેથી એની ભવ્યતા ભાગ્યે જ અનુભવજોગ્યર થાય છે.

અને તેથી એ સત્યો પણ લગભગ અર્થહીન શબ્દ માત્ર યદ્ય ગયાં છે. એક સમય ઉપર દીપ્તિવાળાં વસ્ત્રો, પૂર્વજો કનેથી વારસામાં ઉતરી આવેલાં જીર્ણ ઇન્નલિન્ટ ચથેલાં, પેટીદરપેટી ચાલતાં આવે હેવા આ પ્રકાર છે. આથી આપણી પ્રાચીન કવિતામાં જે વેદાન્તનાં સત્યો અને સિદ્ધાન્તો આપણે જોઈએ છીએ તેમાં જીવનો અગ્નિ અને પ્રકાશ નથી—અને તેથી એ પિષ્ટપેપલ્લુરૂપ શબ્દાવલિ જ યદ્ય રહે છે; ખરા કવિત્વમાંથી પ્રકટેલાં જીવન્ત સત્યનાં દર્શન એમાં યતાં નથી. બેચક, જુના કવિઓમાં આના અપવાદ પણ છે. પણ કવચિત્ જણાતા આ અપવાદ ઉત્સર્ગને સ્થાપે છે. આવો એક અપવાદ નરસિંહ મહેતાની નીચેની પંક્તિમાં દેખાય છે :

જાગૌને જોઈ તો જગત દીસે નહિ,
ઉપમાં અટપટા બોગ ભાસે;
ચિત્ત ચૈતન્ય વિશ્વાસ તદ્દપ છે;
અહા સટકાં કરે અહા પાસે.

અને છતાં—છતાં (કહેતાં વાણી મુજે છે પણ કહેવું પડે છે કે) આ પંક્તિઓમાં પણ ખરા કવિત્વની મને ખામી લાગે છે.

હવે જગતનાં સાહિત્યમાં આપણા સાહિત્યનું સ્થાન ક્યાં છે એ ચોગ્ય કસોટીથી નક્કી કરવાનો યત્ન કરીએ. ઉપર કહ્યું તેમ આપણા સાહિત્યના મોટા ભાગનો વિષય ધર્મ છે. આ ધાર્મિક સાહિત્યના બે પેટા વિભાગ પાડી શકાય; એક Ascetic યાને વૈરાગ્યપરાયણ, અને બીજો Passionate યાને ભક્તિ અને પ્રેમના વેગથી ભરેલું. જેમાં શૃંગાર અને માતાના પ્રેમનો પણ સમાવેશ થાય છે.

આ વર્ગનાં કાવ્યોને કેટલે દરજ્જે કાવ્યનું અફે લક્ષણ લાગ્યું પડે છે એ મોટો પ્રશ્ન છે એમાં ઉત્તરવાતું અહીં બની શકે એમ નથી. પણ સામાન્ય રીતે હું એટલું કહીશ કે શાન્ત રસકે જેને રસનું સ્થાન રસશાસ્ત્રો-આએ સંકેત આપે આખું છે એની જમાવટ કોઈ કોઈ કાવ્યમાં ઠીક થઈ છે, પણ ઘણાંખરાં આ ધર્મનાં કાવ્યો હલકી પ્રતિનાં છે. બીજો વર્ગ જે ભક્તિ કાવ્યોનો એના પણ બે પેટાભાગ પાડી શકાય. એક સાચા હૃદયના વેગનાં કાવ્યો અને બીજો દુષ્ટ શૃંગારનાં કાવ્યો.

ગોવર્ધનરામ એમના “Classical Poets of Gujarat” એ નિબંધમાં આ ભાવિક પ્રશ્નનો ઉત્તર બોળવા યત્ન કરે છે;

કૃષ્ણને મધ્યમૂર્તિરૂપ સ્થાપનામાં ઉત્કટ સૃજારસનાં કાવ્યો વાધા-ભરેલા નથી ગણાતા, અને નિત્ય જીવનમાં જે બાબતો સ્વમામાં પણ ના આવે અને બોલી ના સકાય તે બાબતો કૃષ્ણના દેવજીવનના પ્રમંથ બનતાં તે કાવ્યો માઆપ અને પતિયોની સમક્ષ રસભર ગવાય છે, તેનું સુંકારણ ?

ગોવર્ધનરામના કહેવા પ્રમાણે, કૃષ્ણના ચરિત્ર જનસમાજની સામાન્ય નીતિને ધોરણે તપાસવાના નથી, અને સામાન્ય નીતિનું ધોરણ કૃષ્ણના ચરિત્રમાથી નહિ, પણ કૃષ્ણના ઉપદેશમાથી ગ્રહણ કરવાનું છે. કૃષ્ણના ભક્તને ભક્તિરસ એ જ એનું સર્વસ્વ હતું, અને ધર્મ એ નીતિ અને રૂઢિના નિયમોથી પાર હતો. આમ ઉત્તર આપવામાં ગોવર્ધનરામે જે ખાસ વકીલાત ચલાવી છે તેના ઉપર ટીકા કરવાની જરૂર નથી. પણ એમણે આપેલા ખુલાસો મર્યાદિત સ્વરૂપમાં સ્વીકારીને પૂર્તિરૂપે હું એક સૂચના કરું. આપણે યાદ રાખવું કે કૃષ્ણના ભક્તને કૃષ્ણ એ પૂજ્ય અને ભક્તિવિષય વ્યક્તિ છે; તેથી જેમ માતાપિતાની પ્રેમચેષ્ટાઓ પુત્રાદિકના મનમાં આઘાત અને લુગ્નુષ્ણ ઉત્પન્ન કરે તેમ જ એ વ્યક્તિને વિશેના સૃજારસનું દર્શન ભક્તાહ્લવને પણ આઘાત કરે. તો, રાધા અને અન્ય ગોપીઓ તથા કૃષ્ણની પ્રેમચેષ્ટાઓ કૃષ્ણભક્ત હો કે ના હો તેવા ગુજરાતી વાચકની લગ્નમુદ્દિને ક્ષોભ નથી આપતી+ તો તેમાં એવું કાંઈક એવું તટસ્થતાપૂરક તત્ત્વ હોવું જોઈએ, એવું બાવનારૂપ આપનારૂં તત્ત્વ હોવું જોઈએ, જેથી એ સમગ્ર વ્યાપારનું સ્વરૂપ જ ફેરવી દે છે, કાવ્યનાયકનાં હૃદયભાવ અને આચરણને અંગત કક્ષામાંથી બપાટી લઈને વ્યક્તિરૂપથી અબાધિત પ્રદેશપર લઈ જાય છે.

મને લાગે છે કે રસશાસ્ત્રીઓએ રસનું વિવેચન કરતાં કવિતાની જે ત્રિશિષ્ટતા જનાવી છે કે એ સપ્રજા બાવને સાધારણ યાને imper-sonal-કોઈ પણ વ્યક્તિની સાથે સંબંધ ન ધરાવતા એવા-અનાવે છે એ દૃષ્ટિએ મુસ્કેલીનો ખુલાસો શોધવાનો છે. નીતિ બદ્ધે નીતિ વિરુદ્ધ તત્ત્વને પણ રસમાં પરિણત કરવાની જે ક્રિયા, એથી આનો ખુલાસો થાય છે. (" It is the aestheticizing of the ethical or rather anti-ethical element in these poems that partly explains the position. ")

* કૃમારસંભવના ચિવપાવેલીના સૃજારસનું સંબંધે 'કાવ્યપ્રકાશ'માં દોષ સંબંધી ઉલ્લાસમાં કરેલા આરોપ જુવો.—

ભાષાન્તર કર્તા.

એક ઉદાહરણ લખએ;

હું શું જાણું વ્હાલો મુજમાં શું દીકું ?
વારે વારે રહાશું ભાળે મુખ લાગે મીકું; હું શું
જાડે જળ ભરવા ત્યાં પૂઠે પૂઠે આવે,
વગર બોલાવ્યે વ્હાલો બેડડું ચલાવે. હું શું

ખીજું—

“જળ જાતાં આજ ઘૂંઘટકામાં મોહનજીવું મુખ દીકું રે,
અમન રસ પણ એ ચકી શીકો બાઈ એહવું લાગ્યું છે મુને મીકું રે.
એવને પણ કાંઈ નથીરે અજણ્યું મુને સાન કરી સમઝાવી રે,
આંધી રહે કરી હેત જણાવ્યું મુને રહામાં તે નેન નયાવી રે.
શું કહું સુખડું તે જ સમાનું શર રનેહ તણા ઉર વાગ્યા રે,
મનમાં આવે તે મુખે કયમ કહેવું ? પેલા દુરિજન દેવશા લાગ્યા રે.
રસિયો રૂપાળો ચતુર કો એવો નથી અવર મેં નિશ્રે ભાળ્યું રે,
ધન ભાગ્ય જેણે દ્વાના પ્રીતમ સંગ મનગમતું સુખ મહાશ્યું રે.”

અહીં નાયક-નાયિકા એ કાંઈ વ્યક્તિ વિશેષ નથી પણ સાધારણ-
રૂપે નાયક-નાયિકા છે, અને આમાં જે કૃષ્ણનું નામ આવે છે તે રૂઢ
સંપ્રદાયને અનુસરીને; કાંઈ વ્યક્તિ સાથે એનો મંબંધ નથી.

આમ છતાં, કાવ્યની શૃંગાર રસની શાખા મંબંધમાં આરહું કથા-
પટ્ટી, સ્ત્રીકાર્યો પટ્ટી એ કરતાં જે અધિક બચાવ કરવામાં આવે છે એ
હું સ્ત્રીકારી સકતો નથી. કારણ કે મમે તે કહો પણ આ જનની કવિ-
તામાં બે હોય છે; એક તો આવે સ્થળે કવિ પોતાના જ નીતિવિરુદ્ધ
એવા શૃંગારી ભાવને પ્રકટ કરતો હોય છે, અને કૃષ્ણનું નામ તો માત્ર
ઓઠા તરીકે જ હોય છે; અને બીજું આ જાતનાં કાબોની અસર જન-
સમાજની નીતિ ઉપર અનિષ્ટ થવા વિના રહેતી નથી. દ્વારામના ડોહાઈના
જીવનચરિત્રનો બચાવ કરવા એમના ઉપાસકોએ જે ચત્ત કયો છે એ
મિથ્યા છે.

એક ખીજા દષ્ટિબિન્દુથી પણ આ જાતના શૃંગાર રસના ઉદ્દ્યારનો
ખુલાસો થઈ શકે. કલ્પનાશક્તિના સાહિત્ય સામે પ્લેટોની એક એ ફરિ-
યાદ હતી કે મનુષ્યની વૃત્તિના વેગને એ વધારે છે, અને શુદ્ધિના તેજને

ઘટાડે છે. આ આક્ષેપનો પરિહાર કરતાં ઍરિસ્ટોટલ વૈદક શાસ્ત્રની એક ઉપમાનો પ્રયોગ કરે છે, અને કહે છે કે કાવ્યો ઉદ્દેશક નથી, પણ રચક છે, અર્થાત્ વૃત્તિઓને ઉછાળતાં નથી પણ એને આત્મામાંથી બહાર કાઢી નાખે છે અને એ રીતે આત્માને સ્વચ્છ કરે છે. પરંતુ આ બચાવનો દુરુપયોગ ચવાનો પૂરો સંભવ છે. આટલી ચેતવણી સાથે, આ પ્રકારની શૃંગાર કવિતાના સંભવ માટે ખુલાસો અથવા બચાવ સ્વીકારી સકાશે. પણ આ જાતની કવિતાનો એક બીજો બચાવ ઘણો જ અસાધ્ય છે; તે એ કે કૃષ્ણ અને ગોપીઓના શૃંગારનો વેગ એ જીવાત્માના પરમાત્મા પ્રતિના ભક્તિના વેગના દર્શનરૂપે લેવાનો છે.*

જ્ઞાન વૈરાગ્યનાં કાવ્યોથી પણ આપણું ગૂજરાતી સાહિત્ય ભરપૂર છે. નરસિંહના એ વર્ગનાં કાવ્યમાં કોઈ કોઈ વાર તત્ત્વજ્ઞાનના ગિરિશૃંગનો રમણ થાય છે. ઉદા.

“નિરખ એ ગગનમાં કોણુ ધૂમી રલેા
તે જ હું તે જ હું શબ્દ બોલે.”

પણ આ જાતનાં બીજાં કાવ્યોમાંનાં ઘણાંખરાં છેક સાધારણ છે. નરસિંહ મહેતા પછી લાંબો વખત આ જાતની કવિતાનું વલણ આશ્ચર્ય. શૃંગાર (ભક્તિ ?) રસની કવિતાની સાથે સાથે આ જ્ઞાન વૈરાગ્યની કવિતા રચવાની રીતિ ઉત્પન્ન થઈ. છેક દયારામે પણ શૃંગારરસનો પૂરેપૂરો સ્વાદ લઇ અન્તે આ જાતની કવિતા રચી છે. જુલો:

“હાવાં તો શ્રી હરિને ભજો રે મનઃ
આવીને કૂચો કર્યો તે સંસાર સુખ
હાવાં હેમાં નથી રે મઝો રે મઝો;
સાહી જઈને સફેદી આવી જુઓ.
કાંક તો લાલાઈથી લબ્ધેરે લબ્ધેરે. મન૦

તે જ પ્રમાણે નરસિંહ મહેતાના લગભગ સમકાલીન એવા ભાલ-જીમાં પણ શૃંગાર અને નીતિ-ભક્તિનું ૬-૬ નજરે પડે છે. આપણા સાહિત્યમાં બોધપરાયણ પદોનો મોટો ભંડાર છે; તેમાં કવિત્વવસ્તુ જ નથી.

* સ્વ. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીકૃત મોરારાઈ ઉપરનો નિબંધ-બૃહત્કાવ્યદોહન વિભાગ ૭નો ઉપોદ્ધાત ૫. ૬૩,

આપણા સાહિત્યમાં એક પ્રકાર આપ્યાનોનો છે. એનો પરમ આચાર્ય પ્રેમાનન્દ છે. પ્રેમાનન્દ એના પૂર્વજ નાકર વગેરેમાંથી બહુ લીધું છે તો પણ એને એનાં આપ્યાનોમાં વિવિધતા અને રક્તિ પુષ્કળ દાખવ્યાં છે. એની સાથે પુરાણની ઢગની કથાત્મક કવિતા પણ જોવામાં આવે છે, બાએ જ સાંસારિક આપ્યાનો નજરે પડે છે. જે થોડાં જોવામાં આવે છે તે—આધવાનસ કામદન્દ્યા દોગધક પ્રજન્ધ વગેરે જ. તે પછીના સમયમાં સામજી વાર્તાના સાહિત્યમાં પુષ્કળ વધારો કર્યો છે—જેમાં જનસમાજને લગતી તથા નાયક નાયિકાના અદ્ભુત પ્રેમની કથાઓ આવે છે. પણ કાવ્ય તરીકે એ સર્વની કિંમત બહુ જ થોડી છે.

આ સર્વ પ્રકારના સાહિત્યના મૂળમાં કયી જાતની ભૂમિ હતી, જેમાં એ વવાતું હતું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગૂજરાતના રાજકીય ઇતિહાસમાં અને એની ધાર્મિક સ્થિતિમાં મળે છે. રાજકીય અંધાધુંધી ને પરનન્ત્રના, નિર્ણવતા, વેદાન્તાભાસથી ઉત્પન્ન થતો ધાર્મિક નિર્વેદ, અને સાંપ્રદાયિક ભક્તિ—આ સહુ મળીને આપણા સાહિત્યનું સ્વરૂપ ધડે છે.

અંગ્રેજો આવ્યા અને તે પછી આપણા દેશનો અને એના સાહિત્યનો નવો યુગ જન્મ્યો, એના સંપર્કથી નવાં સાહિત્યનાં કિરણો કુટવા લાગ્યાં છે, જે ક્રમે ક્રમે વધતાં જાય છે. યદ્યપિ હજી સૂર્ય મધ્યાન્હે નથી પહોંચ્યો તો પણ ધીમે, ધીમે, એ આકાશમાં અદે છે એમાં સંશય નથી, આ પશ્ચિમની અસરની શરૂઆત આપણે દક્ષપતરામ અને નર્મદાશંકરમાં પણ થએલી જોઈએ છીએ. એઓ નવીન તત્ત્વ લેવાની સાથે હજી જૂના સાંપ્રદાયિક કવિતાના સ્વરૂપને વળગી રહ્યા હતા તેથી નવી ઢગનાં કાવ્યો સાથે જૂની પદ્ધતિનાં નીનિ ભક્તિનાં કાવ્યો પણ તેઓએ રચ્યાં છે. એમની નવી કવિતા પણ તદ્દન નવી નથી, પણ જૂના ભાવથી રંગાયેલી છે.

યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમ સાથે આપણા સાહિત્યમાં નવું રૂપ આવ્યું, પશ્ચિમનું સાહિત્ય આપણા આગળ ખુલ્લું મૂક્યું અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પણ દાખલ કર્યો, આના આરંભ કાળની કવિતા હરિલાલ દ્રુવ અને ભીમરાવ ભોળાનાથમાં જોવામાં આવે છે, અને તે પછી રૂપજી નવી અસરની કવિતા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, દોશતરામ કૃપારામ, મણિલાલ દિવેદી, બળવંતરાવ ઠાકોર, મણિયંકર ભટ્ટ, કલાપી, ન્હાનાલાલ કવિ, બોટાદકર, અખરદાર, ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી વગેરેની છે.

ગદ્ય સાહિત્યમાં, નવલકથાનો આરંભ નન્દશંકર તુળજશંકરથી થાય છે અને તે પછી સર્વજ્ઞાનસંગ્રહરૂપ 'સરસ્વતીચન્દ્ર' આવે છે. અને હાલમાં રા. કે. નૈપાલાલ મુનશીની ચમકતી કૃતિઓથી ગુજરાતી સાહિત્ય વિભૂષિત થયું છે, ન્હાના લેખકોને હું પડતા મૂકું છું. નાટક વિભાગમાં કેટલાક વિશિષ્ટ ગુણવાળી કૃતિઓ રચાઈ છે—જેમકે 'રાધનો પર્વત,' 'ન્યા જ્યન્ત' વગેરે. પરંતુ તે સિવાયની ખીજમાં બહુ દમ નથી, અવલોકનના સાહિત્યને પણ મારે ખાસ સ્થાન આપવું જોઈએ. એમાં નવલકથા અને રમણભાઈથી શરૂઆત થઈ છે. આ દિશામાં નરસિંહરાવના પ્રયત્નો હજી તાજા છે. અને સમય જતા જ એની કિંમત આકરી શકાશે. હાસ્યરસનાં પુરતકો થોડા છે. એમાં 'ભદ્રંભદ્ર' નું સ્થાન નોખું જ છે, એના અનન્ય ગુણ અને ઉત્તમતાને લીધે નોખું છે. ફારસી સાહિત્યની અસરથી ઉત્પન્ન થએલા ગુજરાતી સાહિત્યને મેં ઉવેખ્યું છે કારણ કે એ મર્યાદિત છે અને ઉપરછલું છે, તથા ખોટા સુશીવાદની એની ઉપર છાપ છે જેને હું અસ્વાભાવિક અને વિદેશીય માનું છું.

આ આપણા જૂના અને નવા સાહિત્યનું ભંડોળ.

હવે આપણી ખામીઓ મજાવીએ; તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, સાયન્સ (ભૌતિક વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર), અર્થશાસ્ત્ર, જીવનચરિત્ર, વીરચરિત્રકાવ્ય અને ખીજ અનેક સાહિત્યની શાખા—જે પાંચમની લક્ષણભૂત છે—એમાં આપણે હજી કંઈ જ નથી કર્યું આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ વિષયની વિવિધતાવાળું, કલ્પનાની અપૂર્વતાવાળું અને સંગીન ગુણવાળું ધણું છે. આ બે મહાન સાહિત્યો સાથે બિનુ રહી શકે એવું આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય નથી. એમને પડખે તદ્દન વેંતીઆ માણસ જેવું દેખાય છે. અને જતા આગળ કહું તેમ આપણે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. આપણા અન્તરંગ દોષો દૂર કરીએ અને આપણી ન્યૂનતાઓ પૂરવાનો યત્ન કરીએ તો આપણી આગળ બિજળું ભવિષ્ય પડ્યું છે.*

[વસન્ત કાર્યાલય.]

* ય. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેડિયાના આગ્રેજી કાપણ ઉપરથી.

ગૂજરાતી સાહિત્ય.

૩

નરસિંહ મહેતા

(ભક્તિની જ્વાળા અને જ્ઞાનનો જ્યોતિ)

કોઇ પણ પ્રજાના સાહિત્યનું મૂલ્ય અને એની વિશિષ્ટતા રાથી બંધાય છે એનું મારા આગલા ભાષણોમાં મહેં વિવેચન કર્યું. મહેં જણાવ્યું તેમ— કોઇ પણ પ્રજાનું સાહિત્ય મહાન ન થઈ શકે, જ્યાં સુધી એ પ્રજા મહાન ન હોય. આમ હોવાથી, આપણું ગૂજરાતી સાહિત્ય હજી મહાન થયું નથી એમ કબૂલ કરવું પડશે, છતાં પણ, આ નિયમનો અર્થ એવો નથી કે પોતાના આસપાસના બંધુઓથી એક વ્યક્તિ ઉંચી ન હોઈ શકે; અને તેથી કોઈ કોઈ વાર એવું બને છે કે સામાન્ય પ્રજાએ જીવનમાં મહત્તા પ્રાપ્ત કરી ન હોય તો પણ કોઈ કોઈ મહાન સાહિત્યકાર એમાં જન્મ ન થઈ આવે. આ કારણથી હવે આપણે વિચારવાનું એ રહ્યું કે—ભલે ગૂજરાતી સાહિત્ય હજી મહાન થયું ન હોય, છતાં એમાં કોઇ કોઇ મહાન કવિઓ થયા છે કે કેમ, જેમના પ્રભાવથી એ સાહિત્યને માન મળે છે. આવા મહાન કવિઓ સુભાગ્યે આપણા સાહિત્યમાં થયા છે: નરસિંહ મહેતા, અખો, પ્રેમાનંદ. આ ત્રણ નામ હરકોઇ ગુજરાતી વાચકને સદૃશ સ્ફુરી આવે છે. હું એમને માટે આ માનવંતાં સ્થાનનો દાવો કરું છું કારણ કે બીજાં સાહિત્યની સરખામણીમાં—ઉદા. હિન્દીની સરખામણીમાં—ગૂજરાતીને ઉતારી પાડવાના ચત્તો થયા છે. સર જ્યોત્સર્ગી ગ્રીપર્સને કહે છે કે ગૂજરાતી ભાષામાં હિન્દી ભાષાના છુઝરીદાસ સુરદાસ અને બીજા કેટલાક કવિઓ જેવા મહાન કવિઓ થયા નથી. અને હાલે છે કે સર જ્યોત્સર્ગી ગ્રીપર્સને નરસિંહ મહેતા, અખો, પ્રેમાનંદ અને બીજા કેટલાક ગૂજરાતી કવિઓને અન્યાય કર્યો છે. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે એ વિદ્વાનને હિન્દીનું જેવું સાક્ષાત્ જ્ઞાન હતું તેવું આપણી ભાષાનું ન હતું. આપણને એ જ્ઞાન હોઈ, આપણે આપણા કવિઓ માટે ઊંચા સ્થાનનો દાવો કરીશું.

આમાંથી પ્રથમ હું નરસિંહ મહેતા અને એમનાં કાવ્યો વિષે બોલીશ.

૧ જુઓ દેશી ભાષા ઉપરનો લેખ: ઈમ્પ્રોસ્ચિલ એન્ડીયર ઓફ ઈન્ડિયા—વૉલ્યુમ ૩ (૧૯૦૮) પૃ. ૪૩૬—માં.

નરસિંહ મહેતાના છવન વિષે અને એમની અંગત હકીકત વિષે આપણે જે કાંઈ જાણીએ છીએ તે દન્તકથાથી અને એમનાં તથા એમની પછીના કવિઓનાં કાવ્યોમાથી. એની વીગત સહુને જાણીતી છે એટલે એમા હું ઊતરતો નથી. આ વ્યાખ્યાન હું એમની કવિતાની કદર કરવામાં જ રોકીશ. પણ તે યથોચિત રીતે કરવા માટે કવિ અને એમના સમયનું ચિત્ર આપણી દષ્ટિ આગળ લાવવાની જરૂર પડશે (ચિત્ર એટલે ચિત્તા-રાની ચીનરેલી કૃતિ નહિ. એવું ચિત્ર કેટલાક મંપાદકે આપણી આગળ મૂકે છે, પણ તે યથાર્થ હોવાને લેશ પણ આધાર નથી.)

કદવનાથી આપણે પાંચમો વર્ષ ઉપરના વૃત્તનાગદમાં જમ્મને ઊભા રહિયે. અને ત્યાં આપણે શું જોઈએ છીએ ? નરસિંહ મહેતા કૃષ્ણની ભક્તિમાં તફલીન થઈ ગયા છે, શરીર ઉપર તિલક કર્યા છે, તુલસીની માળા પહેરી છે, અને કરતાલ વગાડી રહ્યા છે. મુખ ઉપર ધાર્મિક નમ્રતા અને સૌમ્યતાની છાપ છે—નિન્દા અને ઉપદ્રાસથી ભરેલા લોકમનની શાન્ત અવગણના છે, નાતજ્મનની જડ રૂઢિને ઉચ્ચમનોભાવવાનો ભંગ છે. કીર્તનની સમાધિમાં એ દૂબ્યા છે. એમની આંખમથી કાંઈ એવી અદ્ભુત ચક્રિનીકળા રહી છે કે જે એમનાં પદોના શૃંગારને ભકિતરૂપ બનાવી દે છે. શૃંગારી પદોથી સામાન્ય અગાનજનનાં મન ઉપર ખરાબ અસર થશે કે નહિ એની એમને દરકાર નથી. એમનાં ભકિતભર્યા નયનો એક જ અન્તિમ લક્ષ્ય દદતાથી જોઈ રહ્યાં છે. વળી બીજી ક્ષણે કૃષ્ણ અને ગોપીઓ રાસ રમી રહ્યાં છે ત્યાં બગતી મચાલ લઈ એ ઉભા રહ્યા છે. અને એ રીતે “દીવદિયો” કહેવડાવવામાં એમને અગ્રિમાન છે. ચિત્ર જરા બદલીએ: અને જોઈએ છીએ તો નરસિંહ મહેતા એમની કવિતા દેવીની સમક્ષ બેઠા છે. એ દેવીના હાથમાં મુકુર છે, જેમાં કવિના હૃદયનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે; એ હૃદયમાં એવો તો ભકિતનો વેગ ભર્યો છે કે અગાન જનોના આદ્રોષ અને મહેલ્યાં ત્યાં પ્રવેશી શકતાં નથી. એ દલિતા દેવી એક પ્રૌઢ મુન્દરીની આગથી આગલી જુરસાદાર ભકિતનો મંદિય આપી રહી છે. જરા કળ દેરવીએ; ચિત્ર બદલાયું. એ જ કવિતાદેવી કવિ સદાગી આવીને ઉભી છે; શૃંગારરસનાં વસ્ત્રો અને અલંકારો ત્યજી, એને ઠેકાંજો વૈરાગ્યની સમાધિનો ઝમ્મો પહેરી લીધો છે—જેમાં જ્ઞાનદર્શનનો જ્યોતિ ઝગમગે છે; અત્યારની આ પરિવર્તન પામેલી કવિતાદેવી તે જાણે સાક્ષાત્ કાંઈ યોગિની.

આ ચિત્ર નિહાળી રહીને, આપણે કવિના સમય તરફ વળીએ. કારણ કે સમયની પથ્થાદ્ભૂમિ સમગ્રપણા વિના એ ઉપરનું મુખ્ય ચિત્ર સમજવું કઠિન છે. આ માટે પહેલું કામ નરસિંહ મહેતાનો સમય નક્કી કરવાનું છે. અત્યાર સુધી વિક્રમ સંવત ૧૪૮૦ એટલે ઇ. સ. ૧૪૧૪ એ એમના જન્મનું વર્ષ મનાતું આવ્યું છે. આ માન્યતા સામે કેટલાક ટીકાકારોએ વાંધો લીધો છે. પ્રો. આનંદશંકરે આ દિશામાં પ્રથમ ચેતવણી રજૂ કરી;* પોતાનાં માસિકમાં પ્રગટ કરેલા સમર્થ અને લોતક લેખમાં એઓ લખે છે:—

“નરસિંહ મહેતાએ ‘મુરતસંયામ’માં રાધાની સખીઓ—અન્નાવલી, લલિતા, વિશાખા—નાં નામ આપ્યાં છે. આ નામ જયદેવના ‘ગીતગોવિન્દ’માં આપેલાં જણાતાં નથી. પરંતુ એ નામો ‘ભવિષ્યોત્તર પુરાણ’માં જ છે. તેમ જ એ નામો ચૈતન્યના એક શિષ્ય રૂપદેવ ગોસ્વામીએ રચેલા ‘ઉત્તરવત્સનીકમણિ’માં* આપેલા છે. એ જ અન્યકારના ‘રચેલા વિદ્યુદ્ધમાધવ’ નામના નાટકમાં રાધા, વિશાખા અને લલિતાનાં પાત્રો આવે છે. દ્વે, રૂપદેવ ગોસ્વામી ઇ. સ. ૧૫૮૮ પછી થઈ ગયા, જ્યારે નરસિંહ મહેતાનો મમય ઇ. સ. ૧૪૮૦ માં પૂરો થાય છે. આ કારણથી, પ્રો. આનંદશંકર સૂચવે છે કે, નરસિંહ મહેતાનો સમય કાંઈકે મોડો હઈ જવો પડશે. ખાસ એટલા માટે કે રૂઢ માન્યતાએ દરાવેલો સમય માત્ર જનશ્રુતિ ઉપર તેમ જ, ઈશ્વરામ સૂર્યરામ અને હરગોવિન્દલાલ કાંઠાવાળાએ જૂનામદના નામો કને કરેલી તપાસ ઉપર આધાર રાખે છે, પરંતુ તેનાં મૂળ અથવા પ્રમાણ અગાત છે. પ્રો. આનંદશંકર ખીજ એક કદપના રજૂ કરે છે અને તેનો ઉત્તર આપે છે; ‘ઉત્તરવત્સનીકમણિ’માં કહેલી રાધાની સખીઓ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ કહી છે, અને આ વિશેષણનો અર્થ ટીકાકાર જીવગોસ્વામી આમ આપે છે: શાસ્ત્રં ભવિષ્યોત્તરં સ્કન્દાગત મલ્હાદસંહિતાદિ ચ । તો એમ દલીલ કરાય કે નરસિંહ મહેતાને આ નામ ‘ઉત્તરવત્સનીકમણિ’માંથી નહિ પણ ‘ભવિષ્યોત્તરપુરાણ’માંથી પ્રાપ્ત થયાં હોય.”

* ‘વસન્ત’ વિ. સ. ૧૯૧૧ બાદપદ.

* તત્ર શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધાસ્તુ રાધા ચન્દ્રાવલી તથા ॥

વિશાખા લલિતા શ્યામા ॥

આ કદવનાના ઉત્તરમા ગ્રો આનન્દચકર કહે છે કે - “નરસિંહ મહેતાના પૂર્વોક્ત સમય માટે જો સામાન્ય જનશ્રુતિ કરતા જનવત્તર પ્રમાણુ ન હોય તો ભવિષ્યોત્તર કે રકન્દપુરાણના કોઈ ખૂણામાંથી નરસિંહ મહેતાએ એ સખીઓના નામ લીધા હોય તે કરતા ચૈતન્ય મપ્રદાયમાંથી લીધા હોય એ વધારે મંભવિત લાગે છે ખાસ કરી એટલા ચાટે કે ચૈતન્ય સંપ્રદાય પહેલાના કોઈ પુસ્તકમાં એ નામ આપેના જણ્યા નથી.”

[દિ જ. કેશવનાન દ્રુવ (‘ગીતગોવિન્દ’ ની એમની પહેલી આટ્તિની પ્રસ્તાવનામાં પૃ ૧૫ મે) કવિ જ્યદેવ ‘ગીતગોવિન્દ’ મા રાધાની બે જ સખીઓ છે તેના નામ કેમ નથી દેતો એનો ખુનામો કરતા કહે છે કે એ સખીઓ ગૌણ પાત્ર છે અને તેથી એ વીગત કવિએ આપી નથી આ ખુનામો બહુ સતોષકારક નથી. તદ્દન મભવિત છે કે સખીઓના નામવાળું ‘ભવિષ્યોત્તર પુરાણ’ અથવા તો આ સખીઓના નામ આપનાર એ પુરાણનું રૂપાન્તર જ્યદેવ પડીતું હોય.]

હવે નરસિંહ મહેતાના સમયની બાબતમાં રા રા કનૈયાનાલ મુન રીનો મત સામગીએ, રાયસાહેબ દિનેશચન્દ્ર સેન, બી એ કહે છે કે ચૈતન્ય અને એમના ત્રણ સાથી ધ સ ૧૫૧૧ મા જૂનાગઢ ગયા હતા અને ત્યાં મીરાજ નામે કોઈકને ત્યાં ઉતર્યા હતા અને ‘રોસનજી’ (=રણજોડજી ?) ને મન્દિરે ગયા હતા આ હકીકત રા સ દિનેશચન્દ્ર સેને ચૈતન્યના એક સાથી ગોવિન્દદાસના કડ્ડજી (અથવા કડકખા) માંથી લીધી છે ચૈતન્યે કરેલી જૂનાગઢની આ યાત્રાના વર્ણનમાં નરસિંહ મહેતાનું નામ નથી જો નરસિંહ મહેતા ધ સ ૧૪૮૦ મા પરલોક પામ્યા હોય તો નરસિંહ જેવા શુભસિદ્ધ બક્ષાતું નામ ત્રણ દશકામાં જ લોપાર્થ ગયું હોય એમ માનવું કઠણ છે

રા મુનશી આ નકારાત્મક દલીલ ઉપરાંત એક બીજી દલીલ ઉપર આધાર રાખે છે, તે એ છે કે, નરસિંહ મહેતાની “હારમાળા” ને અન્તે જે વિ સ. ૧૫૧૨ રમ્યા સાન આપીને એની જોડે જે મહિનો તથા વાર આપ્યા છે તે જ્યોતિષી પાસે ત્રણતરી કરાવી જોતા વિ સ ૧૫૭૨ ના માનુષ પડે છે, વિ. સ. ૧૫૧૨ ના નહિ, અને તેથી અત્યારના પુસ્તકોમાં “સવત ૫૬૨ બારોતરો ચૈત્રી સપ્તમીને સોમવાર એમ પકિત મગે છે ત્યાં રા. મુનશીના કહેવા પ્રમાણે “બારોતરો” ને ઠેકાણે “બહોતરો” વાચવું જોઈએ આ લીટીવાળા કડવામાં બહુ ફેરફાર થઈ ગયા છે

એ “ ગુજરાતી ” પ્રેસના નરસિંહ મહેતાના કાવ્યસંગ્રહની પ્રસ્તાવના બેતાં ૨૫૪ થશે. અને તેથી આ પ્રથમ કેટલો સંદિગ્ધ રહે છે એ જણાશે. “ હાર-માળા ” નો કર્તા નરસિંહ કે બીજો કોઈ એ પણ પ્રશ્ન ઊડ્યો છે. રા. મુનશી નરસિંહ મહેતાની પછી થએલા કવિઓમાં નરસિંહ મહેતા સંબંધી ઉદ્દેશના મૌન હિપર પણ આધાર રાખે છે; અને દલીલ કરે છે કે ઇ. સ. ૧૪૯૪ થી ૧૫૭૪ નો નાકર પણ એમને વિશે કંઈ કહેતો નથી.

આ મત સામે રા. અંબાલાલ જાની વગેરેએ પ્રબળ વિરોધ ઉઠાવ્યો છે, એઓ મહામ્મદ બેગડાએ રા. માંડલિકને હરાવ્યો એ ઐતિહાસિક બીના હિપર આધાર રાખે છે, અને એ મુનશીની કલ્પના જોડે વિરોધમાં આવે છે એમ બતાવે છે. એના પ્રત્યુત્તરમાં રા. મુનશી કહે છે કે નરસિંહ મહેતાના સમયનો રા. માંડલિક એ મહામ્મદ બેગડાએ હરાવેલા રા. માંડલિકથી ભુલે હોય.

“ ગુજરાતી પ્રેસ ” ના માર્શલ રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈના સૌજન્યથી મને “ પર્વતાખ્યાન ” જે એમના પ્રેસમાં છપાય છે તેની એક નકલ મળી શકી છે. એના બીજા અધ્યાયમાં એક વંશવૃક્ષ આપ્યું છે એ નરસિંહ મહેતાના કાકા પુરુષોત્તમદાસથી શરૂ થઈ છેવટે ‘ પર્વતપત્નીસી ’ ના કર્તા ત્રીકમદાસ સુધી આવે છે. એ ત્રીકમદાસનો જન્મ-વિ. સં. ૧૭૬૦ અને મરણ વર્ષ વિ. સં. ૧૮૫૫ નક્કી છે. નરસિંહ મહેતાના કાકા પર્વતદાસનું જન્મવર્ષ આ વંશાવલિ પ્રમાણે ઘણું કરી વિ. સં. ૧૪૩૩ છે અને નરસિંહ મહેતા વિ. સં. ૧૪૬૯ માં જન્મ્યા હતા એમ ખતાવ્યું છે. ત્રીકમદાસથી પર્વતદાસ તરફ પાછા જતાં દસ પેઢીઓ આપ છે. હવે સાધારણ રીતે ગણાય છે તેમ પેઢી દીક ત્રીસ વર્ષ ગણીએ તો ત્રીકમદાસના જન્મવર્ષ વિ. સં. ૧૭૬૦ થી પૂર્વે જતાં વિ. સં. ૧૪૬૦ પર્વતદાસનું જન્મવર્ષ ઠરે. એટલે કે વંશવૃક્ષમાં આશરે જે જન્મવર્ષ ભર્યું છે તે કરતાં સત્તાવન વર્ષે મોડું, ૧૪૩૩ જદલે ૧૪૬૦. આ ગણતરી સ્વીકારીએ તો નરસિંહ મહેતાનું જન્મવર્ષ હિપથી વંશાવલિને આધારે માન્યું છે તે કરતાં પચાસ વર્ષ મોડું માનવું પડે. પરંતુ પેઢીદીક ૩૦ વર્ષ ગણવાનો રિવાજ છે તે માત્ર સંભવથી ધડાવ્યો છે અને જેમ પેઢીઓ વધારે તેમ અકસ્માત્ અને અનિશ્ચિતતાના અંશનો સંભવ વધારે.

[આ વંશવૃક્ષ સાચું નથી એમ હું કહેતો નથી. પણ એક બેવા

જેવું છે કે એમાં પુરુષોત્તમદાસની અટક “પંડ્યા” કહી છે. પણ “પંડ્યા” અટક નાગરી ન્યાતના “પાણ્ય” (વૈદિક) વર્ગમાં હોય છે, ગૃહસ્થ વર્ગમાં જણી નથી. પરંતુ એ અહીં કે હાલ એ માતિના પેટાઓમાં જેવા બેદ પડ્યા છે તેવા નરસિંહ મહેતાના સમયમા નહિ હોય.]

આ પ્રયંડ વિવાદના ગુણદોષના વિવેચનમા આપણે નહિ ઉતરીએ. પણ પ્રો. આનન્દશંકરે જે સૂચના કરી છે એ સંગીન અને શાન્ત દલીલ ઉપર રચાયેલી હોઈ, ડગતી નથી.

પણ “નરસિંહ મહેતાના કાયડાનો વિચાર”^x એ મથાળાનો રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીએ અત્યન્ત વિશદ અને સમર્થ લેખ લખ્યો છે એનો અત્રે ઉદ્દેશ્ય કયાં વગર ચાલશે નહિ. એ પ્રો. આનન્દશંકરથી જુદા પડે છે, અને જુદા જ પુરાવા ઉપરથી એમ સિદ્ધ કરવા યત્ન કરે છે કે નરસિંહ મહેતાએ રાધાની સખીઓનાં નામ ચૈતન્ય સંપ્રદાયમાંથી લીધા છે એમ માનવાને કારણ નથી. એમનું એમ કહેવું છે કે ચૈતન્યનો મંપ્રદાય નરસિંહ મહેતાના વૈષ્ણવ પન્થને મળતો આવતો નથી. શાસ્ત્રીજીના માનવા પ્રમાણે નરસિંહ મહેતા ઉપર એમના અને એમના સમય પૂર્વેના વૈષ્ણવ સાધુઓની અસર છે. શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકરની દલીલ વીગનવાર હું અત્રે તપાસી શકતો નથી, પરંતુ એટલું કહીશ કે હું એને હલકી ગણી બાજુ પર કાઢી શકતો નથી, તથાપિ એમાં મને કંઈક ખામી લાગે છે અને એકદમ એ ગળે ઉતરતી નથી.

હવે નરસિંહ મહેતાના સમયનું ચિત્ર દોરીએ. નરસિંહ મહેતા પહેલાં ખડું પૂર્વેથી હિન્દુસ્થાનમાં ધાર્મિકતાનો પ્રવાહ બે ભાગમાં વહેતો હતો. શિવ મંપ્રદાય અને કૃષ્ણ મંપ્રદાય. આરંભકાળમાં બંને સંપ્રદાય એક બીજા સાથે વિરોધ વગર વહેતા દંતા. શૈવ સંપ્રદાયના રાજાઓ પોતાને “પરમ ભાગવત” કહેવડાવતા; ગમે તે કારણથી, તે પછીના વખતમાં, અને ચોક્કસ નરસિંહ મહેતાના સમયમાં એ બે સંપ્રદાય પરસ્પર વિરોધી થયા. નરસિંહ મહેતા ઉપર શૈવ સંન્યાસીઓએ જૂનાગઢના રા. માંડલિકની મદદથી જીલ્લમ કર્યાની વાત ચાલે છે એ જો કે માત્ર દન્તકથા છે તોપણ એના મૂળમાં ઐતિહાસિક સત્ય રહેલું જણાય છે. નરસિંહ મહેતાના કાળમાં

^x પ્રસ્થાન વિ. સં. ૧૯૮૩ નેશાન અને ન્યેઠ જુવો.

શ્રીકૃષ્ણે આકાશમાંથી હાર પહેરાવ્યાનું કહેવાય છે એ કૃષ્ણ સંપ્રદાયનો મહિમા ગાવા માટે છે. એક વાત નક્કી જણાય છે કે સૌંવ પ-યનો વિરોધ છતાં કૃષ્ણભક્તિ એ સમયમાં પ્રચલિત હતી. સામાજિક બંધારણના વિપ-યમાં આપણે એ જોઈએ છીએ કે તે વખતમાં પણ ન્યાતનું જોર ધણું હતું. ન્યાત બહાર મૂકવાનો રિવાજ આગળ પડતો જણાતો નથી. વિકટ ઉપદાસ પણ એ જ કામ કરતો. દાદ્યામાં મામેરું, પહેરામણી, સાતિભોજન વગેરે જે રીતો ચાલે છે તે તે સમયમાં દાદ્યાના જેવા પુર જોસમાં હતાં કે કેમ, અથવા તો ગર્જણામાં હતાં કે કેમ, અને એના સંબન્ધમાં એમા-નન્દ વગેરેએ જે વૃતાન્ત વણ્યા છે એ ખરેખર હતા કે કવિની કલ્પના-એ આરોપેલા છે એ શોધવા હાથકે વિષય છે,—ઐતિહાસિક સાધનોને અભાવે એ શક્ય હોય તો. એ સમયનું જે ચિત્ર આપણી આગળ ખડું થાય છે તેમાં તે સમયની ધાર્મિક ભાવના અને જનસમાજના રિવાજોની દૃઢતા આપણી નજર આગળ આવે છે. નરસિંહ મહેતા ઉપર જીવન અને નિન્દાનો જે વરસાદ વરસેલો, અને શાન્તપણે મહેતાજીએ ન્યાતની દરકાર ન કરેલી એ આપણે જોઈએ છીએ. એ “સુરતસંગ્રામ”ના ઉદ્દેશ પદમાં કહે છે:—

વસવા વાસ નહિં, સાધન પાસ નહિં, કૃષ્ણનો દાસ થઈ ઉલટે બચવું;
નાગરવટ નહિં, કંઈ ખટખટ નહિં, એક ધરી હડ દરિયાન કરવું.

તેમ કહે તેમાં નવાઈ નથી.

તે સમયની ધાર્મિક રિયલિટી અને કૃષ્ણભક્તિ વિષે એક ખીજ વાત નોંધવી જોઈએ. વલ્લભાચાર્યનો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય જેમાં પાછળથી અનીતિ દાખલ થઈ તે નરસિંહ મહેતાના સમયમાં નહોતો. કારણકે વલ્લભાચાર્ય ઇ. સ. ૧૪૭૬ માં જન્મ્યા હતા, અને તે વખતે નરસિંહ મહેતાનું જીવન તો પૂર્ણ થયું હતું. નરસિંહ મહેતાની કૃષ્ણભક્તિ વલ્લભાચાર્ય પહેલાના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાંથી આવેલી માનવી જોઈએ, એ સંપ્રદાય “ભાગવત સંપ્રદાય”. “પંચરાત્ર સંપ્રદાય” ઇત્યાદિ નામે જાણીતો હતો. નરસિંહ મહે-તાનાં પદમાં સુંગારી ભાગ ૨ તે જ્યેષ્ઠનાં કાવ્યમાંથી અને ભાગવત પુરાણના દશમ સ્કન્ધમાંથી આવેલો માનવો જોઈએ.

નરસિંહ મહેતા અને એમના સમયનું આ ચિત્ર જોઈ હવે આપણે એમનાં કાવ્યોમાં આવીએ. પ્રસ્તાવના રૂપે એક પ્રશ્ન ચર્ચાએ. નરસિંહ

મહેતા ઉપર જયદેવના કાવ્યની અસર ખરી ? ખરીજ. પ્રો. આનન્દશંકર આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કેમ દ્યુપયુ રીતે આપે છે એ હું સમજી શકીશ નથી, જે કે થોડા જ વાક્યો બાદ અર્ધસ્વીકારના શબ્દોમાં નરસિંહ મહેતા ઉપર જયદેવની અસર થયેલી એઓ કળૂવ કરે છે. એ લખે છે:—

“ યોગદેવથી પહેલા પશુ શ્રીમદ્ ભાગવત તેમજ રામાયણ મહા-ભારત અને હરિવંશ ગુજરાતમાં જાણીતા હતા, એટલુંજ નહિ પણ કૃષ્ણ અને રાધાની લીલા પણ પ્રસિદ્ધ હતી. આ બારમા શતકને આરંભે થયેલા જયદેવની અસર હોય વા ન હોય પણ યોગદેવની અસર તો નહિ જ એમાં શંકા નથી. વળી આ ઉતારા ખ્યાનમાં લેતાં નરસિંહ મહેતા ઉપર સાક્ષાત્ જયદેવની અસર માનવાને કાંઈ કારણ રહેતું નથી; પણ જયદેવનો નરસિંહ મહેતાએ ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેથી તેમ જ નરસિંહ મહેતાના જીવનચરિત્રમાં યાત્રાશુ સાધુઓની અસરનો નિર્દેશ જોઈએ છીએ તેથી, જયદેવની અસરનો નિષેધ કરવો અશક્ય છે.”

આ ઉતારામાં એમનાં વિધાન આ પ્રમાણે છે:—

- (૧) જયદેવ જે બારમા સૈકાના આરંભમાં થયો એની નરસિંહ મહેતા ઉપર અસર હોય વા ન હોય;
- (૨) નરસિંહ મહેતા ઉપર જયદેવની સાક્ષાત્ અસર હતી એમ માનવાને કારણ નથી;
- (૩) નરસિંહ મહેતાએ જયદેવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે;
- (૪) નરસિંહ મહેતા ઉપર જયદેવની અસર નહોતી જ એમ કહેવું શક્ય નથી.

આ નિર્ગમનમાં કેટલાક સ્વાભાવિક પરસ્પર વિરોધ દેખાય છે; ખાસ કરીને (૨) અને (૪) વચ્ચે—(૨) ના ‘સાક્ષાત્’ શબ્દનો આશયે ભ્રમ વિરોધનો પરિહાર કરવો હોય તો જુદી વાત. પણ મને તો એથી પણ વધારે મુઝાવનારો ખીજો વિરોધ દેખાય છે. પ્રો. આનન્દશંકરે એમના લેખના પહેલા ભાગમાં (જે આગલા ભાગમાં પ્રકટ થયો હતો તે ભાગમાં) જયદેવની અસર

• સોશ્વમેશ મુરયોત્સવ અને વીર્તિકૌમુદી અને હેમચન્દ્રના કાવ્યાનુશાસન-માંથી એમણે ટાંકેલા શ્લોક.

+ ૧૯૬૧ ના શાદ્રપદના વસન્તમાં એમનો લેખ: “નરસિંહ અને મીરાં”

રચાપિત કરી હતી. આ એમના શબ્દો: “ નરસિંહ મહેતામાં જયદેવ, કબીર, અને શંકરાચાર્યની અને કદાચ ચૈતન્યની (૧) અસર નજરે પડે છે. ” અને આના સમર્થનમાં એ “ સુરત સંગ્રામ ” માંથી એક વાક્ય ટાંકે છે—એમ જયદેવ કૃષ્ણ અને રાધા વચ્ચે સમાધાન કરાવનાર તરીકે વર્ણવ્યો છે, અને પછી ઉમેરે છે કે નરસિંહ મહેતાનાં ધણાં કાવ્યોનું વસ્તુ જયદેવના “ ગીતગોવિન્દ ” થી સૂચિત હોય એમ જણાય છે. અને એ ભાગવતથી સૂચિત ન હોય એમ વિચારશીલ ઉદ્ધાપોદ કરીને કહે છે; “ એટલે નરસિંહ મહેતામાં શુદ્ધ ભાગવતની અસર માનવી તે કરતાં જયદેવની અસર માનવી એ અમને વધારે ચોગ્ય લાગે છે. ”*

હવે હું એવા રપટ પુરાવા આપીશ કે જેથી જયદેવની નરસિંહ મહેતા ઉપર અસર હતી એ વિષે સંકા જ રહે. જુલો:—

(૧) સર્વે નીચું લલ્લું, હા ન કોઈ કલ્લું,
ભિડિયો જયદેવો સમય જોષ,
નરસંયો બણે, ભિલિયો મુદિત મને,
કૃષ્ણ બજતાં જિણે નાર ખોષ*
(સુરતસંગ્રામ, પદ ૨૩, કહી છેલ્લી)

(૨) ગઈને આવિયો, સર્વને લાવિયો,
વિણિયે જાવ, તમે જયદેવો,
ઉન્મત આહીરડી, લાલની લાડલી,
નિકટ બહુ એહની વિણિસેવા.
(સુરતસંગ્રામ, પદ ૨૪, કહી પહેલી)

અને એજ કાવ્યમાં બીજાં રથજોએ.

આ ઉદાહરણમાં માત્ર જયદેવના નામનો ઉલ્લેખ છે, અને તેથી

* વસન્ત, આવણ ૧૯૬૧. પૃ. ૨૪૪-૨૪૫.

* આપણે જયદેવની પત્ની વિષે જે વાત બણીએ કીએ તે કરતાં આ જુદી જણાય છે. અહીં દર્શુ છે તેમ જયદેવ કૃષ્ણનું કીર્તન કરતો હતો એ દરમિયાન એની પત્ની મરી ગઈ. આપણે બીજી કથા બણીએ કીએ તે પ્રમાણે જયદેવની પત્ની જયદેવ મરણ પામ્યાની ખોટી વાત સાંભળીને મૂર્છિત થઈ પડી હતી અને મરવાની અણી ઉપર હતી એટલામાં જયદેવે વીણા લઈને અષ્ટપદી ગાઈ એથી એની પત્ની સજીવન થઈ, એમ છે.

કદાચ એમ કહેવાય કે એટલાથી જયદેવની અસર સિદ્ધ નથી થતી. પણ નરસિંહ મહેતાને જયદેવનાં કાવ્ય જાણીતાં હતાં એ નીચેના પુરાવાથી જણાશે:—

(૩) એક જાણો છો મળની ગોપી કે રસ જયદેવે પીધો રે.

જગતો રસ અવની ઢળતો નરસૈયે તાનીને લીધો રે.

(શૃંગારમાળા, પદ ૭, કડી છેલ્લી)

અત્રે જયદેવના “ગીતગોવિન્દ” નો જ ઉલ્લેખ છે. અને ઉપલા ઉતારાની બીજી લીટીમાં ગૂઢ રહેલો અર્થ ખુલ્લો કરી જોઈએ તો નરસિંહ મહેતા કહે છે કે જયદેવના ‘ગીતગોવિન્દ’ માંથી જ પોતે એ રસ લીધો છે.

(૪) સોજ કળાનો શશિપર ઉડમણુ સહિત પદ્માંડ જામે;

ધીરસમીરે જમનાતીરે ત્રિવિધ તનના તાપ શમે.

(શસહસ્ર પદી, પદ ૯૧ મું કડી ૩ છ)

અહીં “ગીતગોવિન્દ” ના “ધીરસમીરે ચમુનાતીરે” શબ્દ સ્પષ્ટ તથાઈ આવ્યા છે. આ ન્હાનો સરખો પુરાવો નરસિંહ મહેતા ઉપર જયદેવની અસર સિદ્ધ કરવા માટે બસ છે. તો પણ હજી આગળ જમ્યે.

(૫) કંઠે ખાંહે મહી સનમુખ ગુણુ ઉચરે;

તુમસિ મમ જીવન મમ નાથ જોસે,

તુમસિ શૃંગાર ઉરહાર મમ ભૂપણુ તુમસિ મમ મગન ચિત સંગ ડોસે”

(શૃંગારમાળા, પદ ૩૫૯, કડી ૨ છ)

અહીંમાં સ્પષ્ટ “ગીતગોવિન્દ” ના

ત્વમસિ મમ શ્રવણં ત્વમસિ મમ જીવનં ત્વમસિ મમ મય-
જલચિરત્નમ્ નો જ પ્રતિધ્વનિ છે.

હવે વધારે પુરાવાની જરૂર છે એમ હું નથી ધારતો. એ ખરું કે આ છૂટક વચનોના છૂટાછવાયા દાખલા છે; છતાં પણ, એટલું સાબીત થાય છે કે નરસિંહ મહેતાને જયદેવની કવિતા સાથે નિકટ પરિચય હોવો જોઈએ અને તેથી કરીને એના ઉપર સામાન્ય રીતે અસર થયા વિના રહી નહિ જ હોય.

પૂરવણીરૂપે કહીશું કે “આતુરીપોડશી” નો આગલો ભાગ “ગીત-

ગોવિન્દ”નું દરિદ્ર અનુકરણ છે: “ગીતગોવિન્દ” ની પેઢે અહીં પણ કૃષ્ણ રાધાના રીસામણામાં, એના સમાધાનમાં, અને પછીથી એમની પ્રેમક્રીડામાં, કૃષ્ણ રાધા અને લલિતા ભાગ લે છે.*

નરસિંહ મહેતા સંબંધી મહારાષ્ટ્રીય વ્યાખ્યાનમાં હું એમના જીવનના અદ્ભુત ચમત્કારો વિશે બોલીશ, અને તે પછી એમની કવિતાના ગુણદોષનું વિવેચન કરીશ.

[વસન્ત-કાર્તિક]

* દુર્ગાચંદ્ર દે. શાસ્ત્રીએ ઉપર સૂચવેલા પોતાના ‘પ્રસ્થાન’ માંના લેખમાં જયદેવની નરસિંહ મહેતા ઉપર અસરનાં ઉદાહરણો આપ્યા જણાવે છે; તેમાંના એક એ મહેા આપેલા ઉદાહરણો જોડે મળે છે, અને ખીલ જટ્ટ બંધણેસતાં કદાચ નહિ ભાગે, કેમકે જયદેવના ‘ગીતગોવિન્દ’ થી નિરપેક્ષ રીતે નરસિંહની કૃપનામાં પ્રકટ થઈ શકે એવા વિચારો તેમાં છે.

ગૂજરાતી સાહિત્ય

અખેાx (૫)

(સોનીની એરણ ઉપરથી ઊડેલા તણખા.)

“ અદ્વૈતના શુષ્કાભાસી વાદનાં વચનોના પોતાની કવિતાની કાષ્ઠક કર્કશ કલાના હથોડા વડે, કહેવનો વડે, સુષ્ટિત ઘાટ ઘડીને, આપણા મન અને શુદ્ધિ ઉપર દૃઢ છાપ પાડનારો મુખ્યકાર અખેા ભક્ત હેતી સાદી પણ સખજ સમર્થ મુખમુદ્રાથી પ્રભાવ સ્થાપનારો, સાહિત્યના એરણ હથોડો લઈ ને અદ્વિં બેઠેલો જીવો. હેતી રક્ષામે કવિતા દેવી, પોતાના વિદ્વાસ તજને, દીપ્તિમય આબૂપણો ફેંકી દઈને સાદાં વસ્ત્ર પહેરી કમ્પમાન દેહથી ઊભી છે; તે ચિત્ર બેઠને ખેદ કરશે નહિં, કેટલાક દૃઢ વિરાગીના પ્રભાવ આમજ લક્ષનાનાં લાલિત્ય સમી જાય છે-હેતું આ ચિત્ર છે. એ કવિતા દેવીની વીણાના તાર તોડી નાંખીને આ કંઠણ આચાર્યે એ સુન્દર વાદને દૂર ફેંકી દેવાડ્યું છે, તેથી એ દેવીની મુખમુદ્રા ઉપર દુઃખની છાયા પડી છે. તેથી આપણને કાંઈક ખેદ થાય છે ખરો.” x

બરાબર આઠ વર્ષ ઉપર હું એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ આગળ “ગૂજરાતી મંડળ”ની સ્થાપનાનું મંગળભાષણ આપવા ઊભો હતો તે સમયે મેં એ મંડળ સમક્ષ કલ્પિત સિનેમા ઉપર દોરેલાં અનેક ચિત્રોમાં આ ઉપર દોરેલું એક ચિત્ર દર્શનું. એ ચિત્રમાં અખેા સોની કવિ-સાહિત્યની એરણ પાસે હથોડી લઈને બેઠો છે. એની મુખમુદ્રા સાદી પણ પણ જખરી-આપણા મન અને શુદ્ધિ ઉપર દૃઢ છાપ પાડે એવી-છે. એની રક્ષામે કવિતા દેવી પ્રજાતી, સર્વ લલિત આકૃતિ અને તેજસ્વી ધરણાં ત્યજી, સાદે લુગડે ઊભી છે. આ બેઈ દુઃખ પામવાનું કારણ નથી. તીવ્રવિરાગી જન આમજ લક્ષનાઓનું લાલિત્ય સમી જાય છે. આ ઉચ્ચ

૯ ર. સ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથે ‘મુંબઈ યુનિવર્સિટી’માં આપેલા ભાષણમાં આ પાંચમું જ અને બીજારવા માંડેલી ભાષણમાળામાં ત્રણ ભાષણ પ્રસિદ્ધ થયાં છે (ઉલ્લેખ જીવો વસંત ૧૯૮૬ ચૈત્રમાં). ગ્રોથું બનારસ રહી ગએલું હોવાથી એ કમા-લુસાર મૂકી રાખ્યાં નથી. તે માટે હું દિલગીર છું. પણ તે પાછળથી લેતાં, અને અખેા ઉપરના આ ભાષણને અગ્રાઉ મૂકતાં, કાંઈ બાધ આવે એમ નથી. તન્ત્રી,

* એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના “ગૂજરાતી મંડળ” સમક્ષ, તા. ૨૨ નવંબ્રઆરી, ૧૯૨૧, ને દિને આપેલું “મંગલભાષણ”, (જીવો વસંત માધ ૧૯૭૭)

હિસાદે કવિના દેવીની વીણાના તાર તોડી નાંખ્યા છે, અને એ વાદ બાજુ પર દેંદાવી દીધું છે. કવિતા દેવીના મુખ ઉપર આથી દુઃખ અને ગદાનિની છાયા પ્રસરી રહી છે, અને એ જોઈ આપણને પણ દુઃખ થાય છે.

આ ચિત્ર દોર્યે એક દસકો ચલે. આજ એમાં કાંઈક ફેરફાર કરું ? કરીશ, પણ તાત્ત્વિક નહિ. આજ હું અખાની કવિનાના મુશ્કેલી અને ભવ્યતાના આન્તર તત્ત્વનું તમને દર્શન કરાવીશ. આ માટે કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાનના કાર્ય અને મંબન્ધ વિષે કેટલોક વિચાર કરવો પડશે. તત્ત્વજ્ઞાન વસ્તુના આન્તર અર્થની—સત્ય વસ્તુની—શોધ કરે છે; મનુષ્યજીવનના પરતત્ત્વ સાથેના સંબંધ વિષે ચિન્તન કરે છે; દશ્ય અને અદશ્યના સંબંધનો, એક તરફ મનુજ આત્મા અને બીજી તરફ વિશ્વ અને પરમાત્મા એમના સંબંધનો વિચાર કરે છે; વસ્તુના તાત્ત્વિક સ્વરૂપનું અન્વેષણ કરે છે. કવિનાની દૃષ્ટિ પણ સત્ય ઉપર રહે છે—પણ તે સત્ય કવિતાદેવીથી પ્રેરા, યેલા આત્માને જોવું દેખાય છે તેવું. એની અને તત્ત્વવિદ્યાની વચ્ચે એક સમાનતા છે અને તે એ કે મનુષ્યજીવન અને એ જીવનના ઉપર જીવાલેલા વિવિધ મંબન્ધો એ વિષે બંને ચિન્તન કરે છે. કવિ અને તત્ત્વજ્ઞ (ફિલસૂફ) બંને દૃષ્ટા છે, પણ તેઓની દૃષ્ટિમાં વસ્તુ જોવાની રીતમાં—બેદ છે. ગતબ્ય વસ્તુને પહોંચવાના તેમના માર્ગ જુદા છે, અને એ વસ્તુને ઉપસ્થિત કરવાનું સ્વરૂપ પણ એમનું એક નથી. તત્ત્વજ્ઞ (ફિલસૂફ)ની પદ્ધતિ પૃથક્કરણની છે, કવિની એકીકરણની છે. એ સાક્ષાત્ અન્તરદૃષ્ટિથી વસ્તુને જુવે છે અને એનું પ્રદર્શ કરે છે. અને એટલા પુરતો કવિ ફિલસૂફ કરતાં વધારે અંશે દૃષ્ટા છે એમ કહી શકાય.

હારતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ માયાના પાશમાંથી આત્માને કેવી રીતે મુક્ત કરવો એ છે. અને એ મુક્તિનું સાધન જ્ઞાન મનાય છે. જ્ઞાનની શુદ્ધતાથી કંટાળી અન્ય જનોએ ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો છે. બીજા કેટલાકે જ્ઞાન અને ભક્તિના સમુચ્ચયને મોક્ષનું સાધન માન્યું છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનના ગદન વનમાં આચડવાની આપણે જરૂર નથી. આપણે તો માત્ર અખાની વાણીની ચર્ચા કરતી વખતે પ્રસંગોપાત જોટલું આમાં જિતરવું પડે તેટલું જિતરીશું. પણ અહીં એક બીજી વાતનો સ્પર્શ કરું. પ્રશ્ન એ છે કે કવિના અને તત્ત્વજ્ઞાનના પંથ જો જુદા છે તો પછી તત્ત્વજ્ઞાનની કવિના શી રીતે અને કેવી સ્થિતિમાં ચર્ચા શકે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કવિતાનું તાત્ત્વિક બીજ શું છે એ વિચારવાથી મળશે. એ બીજ તે રસ

છે. કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન બંનેનો ઉદ્ભાવ આશ્ચર્ય યાને અદ્ભુતતાના ભાવમાથી થાય છે. જ્યારે જીવન, વિધ અને એવા જ બીજા પ્રશ્નો એની મંમુખ આવીને ઊભા રહે છે, ત્યારે એમાથી આશ્ચર્યનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, એ ભાવ જ્યાં સુધી ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી કવિતા જન્મતી નથી, આશ્ચર્ય એ અદ્ભુત રસનો સ્થાપી ભાવ છે એ ખરૂં, પણ એ આશ્ચર્ય કેવળ પ્રથમ લાગણીરૂપ હોય છે ત્યાં સુધી એનો વિષય કાવ્યનું રૂપ પકડતો નથી જ્યારે એ સંસ્થા વૃત્તિ-યાને ભાવરૂપે પરિણમે છે ત્યારે એ રસ-પ્રકૃતિમાં, અદ્ભુત રસ-બને છે. બીજા ભાવ એમાં બળે છે ત્યારે બીજા રસ પ્રકટ થાય છે. જગન્નાથ પંડિતે એક સ્થળે કહ્યું છે કે અદ્ભુત રસ એ સર્વ રસના અન્તરમાં વિરાજમાન છે, તેથી તત્ત્વ-જ્ઞાનના આશ્ચર્યની લાગણી સાથે હૃદય ઊર્મિ બળે ત્યારે જ એમાથી કાવ્ય પ્રકટ થાય છે.

એક દૃષ્ટાન્ત યાને રૂપકથી આ વાત સમજાવું. તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતા બે એક બીજાથી ભુદા ઉચ્ચગિરિશૃંગ છે. એ બેની વચ્ચે એક સુવર્ણનો પૂલ બાધનામાં આવે, અને એ રીતે એને જોડી દેવાય, તો એમાથી ઉત્પન્ન થતું દ્રશ્ય તે તત્ત્વજ્ઞાની કવિતા બને. ધણા વર્ષો ઉપર હું જ્યારે ઉત્તર કાનડા જિલ્લામાં ફરતો હતો ત્યારે હુમ્મસથી છવા-એલા ગિરિશૃંગો અને ઉછળતા દરિયામાં પ્રકૃતિની સુન્દરતા અને ભવ્ય-તાના દ્રશ્યો જોવા હું ભાગ્યશાળી થતો. આવી એક ધન્ય ક્ષણે બે મોટી પર્વતની દારની વચ્ચે થઈને જતા મહેં બે પર્વતના શૃંગોને સુવર્ણ મેઘમાળાથી સંધાએલા જોયાં હતા. કાંઈક એની જાતનું સંધાન આ કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે થઈ શકે છે. પણ તે મહેં જોયું તેવા દ્રશ્યની માફક વિરલ છે. હવે રૂપક બાધીને કહું તો. જ્યારે,

ચાનગિરિના શૃંગને,
કાવ્યકિરણો રંગશે;

તત્ત્વજ્ઞાનના ઉચ્ચ શૃંગ ઉપર કવિતારૂપી ઉન્નત બોમગત સૂર્યની ફિરજમાળાના રંગ પથરાશે, ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાન કવિતાનું રૂપ લલી રીતે ધરશે.

કેટલીક વાર ઉચ્ચ કલ્પના જ આ હૃદયભાવનું કામ કરે છે. ઉદા-હરણ તરીકે, અખાની "અલ્લીલા" માથી નીચેનો ઉતારો લુઓ:-

પરમ ચૈતન્ય આદિ નિરંજન, અકરતા પદ સો સદા
અત્ત અથપ અર્વાક અંજન સોઠ જગત પલમે તદા,
સગુણુ બ્રહ્મ સો સ્તુતિ પદારથ, દષ્ટ પદારથ સ્વામિની;
અખા બ્રહ્મ ચૈતન્યવનમે ભાષ અચાનક દામિની:

પ્રથમ તો બ્રહ્મના નિર્ગુણ ('નિરંજન') સ્વરૂપનું કેવળ વર્ણન છે.

[અહીં પ્રસંગવશાત્ કરી લઉં કે આપણા તત્ત્વજ્ઞાનમાં જેમ બ્રહ્મ નાન્યતરભૂતિ છે તેમ સ્ત્રોતાર્ધનસ-એક પાઠ્યાત્મ દિવસુદ્ધ-પણુ એ પરમ-તત્ત્વ માટે અંગ્રેજી નાન્યતર સર્વનામ It વાપરે છે.] એ પછી માયા ('અત્ત') ના સ્પર્શ માનથી એ કેવું સગુણુ ('અર્વાક અંજન' = પ્રત્યક્ અને સગુણુ) બને છે એ કહ્યું છે. અને અહીં કવિની કલ્પનાદષ્ટિ આગળ દૃશ્ય ખડું થાય છે. " મો જગત પલમે તદા. " અર્થાત્ આ દૃશ્ય જગત્ પળમાં ઉત્પન્ન થયું. (ભો=મયો)

પછી કવિની કલ્પનાશક્તિ એથી આગળ ભડે છે. કવિ કહે છે કે: સગુણુ બ્રહ્મ સ્તુતિ એટલે કે ઉપાસનાનો વિષય છે. એ ક્યારે ઉત્પન્ન થાય છે કે ત્યારે 'ચૈતન્યવન'-મેધ-માં માયારૂપી વીજળી ('દામિની') ચમકે છે ત્યારે. આ હેતુ રૂપક-વા અતિશયોક્તિ-એ ખાલી અતિશયોક્તિ નથી; કવિની કલ્પનાદષ્ટિ આગળ સ્વયં ઉત્પન્ન થઈ આવેલું ચિત્ર છે. આનું નામ તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાદાનમાંથી ઉત્પન્ન કરેલી ખરી કવિતા.

એક બીજું ઉદાહરણ આપીશ. એમાં બ્રહ્મમાંથી જગત્ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું એનું કવિની વાણીમાં વર્ણન છે.

કૃષ્ણ કૈસી દોરી મચાર્ઁ:

અચરજ લલિયો ન જાર્ઁ,

અસત સત કર દિલ્લાર્ઁ.

કૃષ્ણ કૈસીં

एक समय श्री कृष्णदेवके दोरी खेलन मन आई:

एकसे दोरी मचे नहि कय हु यातें करूं बहुतारै

यही प्रभुने ठहराई. कृष्ण कैसीं

પાંચ ભૂતકી ધાતુ મિલા કર અંદ પચકારી ચનાઈ,
 ચૌદ ભુવન રંગ મોતર भरकर नाना रूप धराई,
 प्रगट भये कृष्ण कन्दाई, कृष्ण कैसी०

પાંચ વિષયકો ગુલાલ ચના કર વીચ વ્રહ્માણ્ડ ઉઢાઈ,
 जिस जिस नेन गुलाल परी यह सुधयुध सब घीसराई,
 नहि सुसप्त अपुनाई,
 कृष्ण कैसी०

ઘેદ અંત અંજન કો સિલાકા જિસનેં નેનનમેં પાઈ,
 ब्रह्मानन्द उसको तम नाश्यों, सुप्त परी अपुनाई,
 दोरी कछु यनी न बनाई,
 दोरी कछु यनी न बनाई.

આ મહાન વિશ્વ જોઇ એમાંથી તત્ત્વનું કવિહૃદયને થતું અદ્ભુતતાનું દર્શન એ આ કાવ્યનું બીજ છે, એમાં તત્ત્વનું અને કવિ બંનેને થતાં આશ્ચર્ય એકરૂપ બની ગયાં છે. આ રચાયેલા ઉપર કવિની કલ્પના-શક્તિ એક સુંદર ચિત્ર માનસ ચક્ષુ આગળ ખડું કરે છે; વિશ્વના સંપૂર્ણ દસ્મને કવિ બ્રહ્માની હોળાની કીડા (અત્રે કૃષ્ણની કહી છે કારણકે ગોકુલમાં કૃષ્ણની એ પ્રિય રમત હતી તે કીડા) કહે છે. આ કીડાનું ખાસ લક્ષણ છે કે અસતને સત્ કરી બતાવવું-જે આશ્ચર્યનું પૂરેપૂરું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. (અચરજ લલિતો ન જાઈ). કવિતાનો આરંભ આ રીતે થાય છે કે એક વખત બ્રહ્મા ('કૃષ્ણ') ને હોળા રમવાની ઇચ્છા થઈ. પણ એ રમત એકલાથી રમાઈ ન શકે તેથી તેણે એકના અનેક થવાની ઇચ્છા કરી ((एकोऽहं बहु स्याम्) તેથી બ્રહ્મા પાંચમહાભૂતની ધાતુઓને એકઠી કરી એમાંથી બ્રહ્માંડ રૂપી પીચકારી બનાવી. એમાં ચૌદ ભુવનના વિવિધ રંગ ભર્યા અને વિવિધ રૂપ ધરી વિવિધ રૂપે એ 'કૃષ્ણ' પ્રકટ થયા હોળામાં. એક બીજા ઉપર પીચકારી છોડવી, એક બીજાના ઉપર ગુલાલ નાખવો એ સામાન્ય રીત છે. આ 'ગુલાલ' શબ્દ સ્પર્શ રૂપ, રસ અને ગન્ધ રૂપી પાંચ વિષયોને બનેલો છે અને તે આખા વિશ્વમાં છીડી રહ્યો છે. ગુલાલ, આખમાં પડતાં આંખ આંધળા જેવી થઈ જાય છે, તેમ આ વિષય થકી શુદ્ધ ગન્ધ થઈ જાય છે, અને તેથી આત્માનું પોતાનું સ્વરૂપ ('અપુનાઈ') એ

નેમ્મ શકતી નથી. કવિ બ્રહ્માનન્દ એના ઉપાય બતાવે છે. એ કહે છે કે વેદાન્તના જ્ઞાનરૂપી અંજનસ્રવાકા જેની આંખમાં ફરે છે, એ દેખતો યર્ષ જાય છે—એનું અજ્ઞાન નાશ પામે છે, અને આત્માનો યાવ છે. અને તે યનાંની સાથે હોળા બંધ યષ જાય છે; કદી યર્ષ જ નહોતી એમ યાય છે. આ રીતે આ વિશ્વરૂપે પ્રકટ થતી માવાને બ્રહ્મ પોતામાં સમાવી દે છે. એક અજ્ઞાત કવિ કહે છે તેમ—

લીધી સંકેલી દરિએ વિચારી પ્રજાગ નિજ માયા રે, x

આ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનના શુષ્ક સિદ્ધાન્તો કવિએ એની અદ્ભુત કલ્પનાથી રસિક બનાવી દીધા છે.

ઉચ્ચ કલ્પનાશક્તિથી તત્ત્વજ્ઞાન એ કવિના કેવી રીતે બને છે તેનું એક ખીન્નું ઉદાહરણ અખાની કવિતામાંથી આપું.

જેમ વર્ષાઋતુ જાય, શરદ ઋતુ રહી હીસે,
દામિની દોહી પળાય, વાય મન (મિનદ) હળવા હીસે,
ચંદ્ર દશ ચમકે ચંદ, દંદ બહુ મનનો ભાગે,
તેમ ભાગે ભવ ભ્રાન્તિ, કાન્તિ જેમ દ્વિતીયા આગે,
વિમળ વપુ હોય વારિ, ચતુર લિંગ દેખી લહે,
ચિદાકાશ ચિન્મય અખા, ધ્યાન ધ્યેય સમરસ રહે.

(‘અનુભવમિન્દુ’ : ૧૫)

પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો કોઈ એમ જ ધારે કે આ માત્ર વર્ણનાત્મક કાવ્ય છે; પણ તેમ નથી. વર્ષા, શરદ, ચંદ્ર વગેરેના વર્ણનદ્વારા કવિ એના તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો બદાર મૂકે છે. કવિનો ઉદ્દેશ શ્રાતાજનને ચિદાકાશમાં ચિન્મયતાની શાન્તિનો અનુભવ કરાવવાનો છે, જે સ્થિતિમાં ધ્યાતા અને ધ્યેય ‘સમરસ’—એક નહિ, પણ ‘સમરસ’—યષ રહે છે, આ ઉદ્દિષ્ટ અનુભવ કરાવવા માટે કવિની સ્વયંભૂ કલ્પનામાં વર્ષાઋતુ પછીની શાન્ત શરદ ઋતુનું ચિત્ર ખડું યાય છે—જેમાં વર્ષાઋતુની ચમકતી વીજળી અણુછતી યષ જાય છે. અને મન્દ અને હલકા પવન આનન્દથી વહે છે, અને ચન્દ્ર જે અત્યાર સુધી વર્ષાઋતુનાં વાદળોથી છવાઈ રહેતો હતો તે પાછો એના શાન્ત લાવણ્યમાં પ્રકટ યાય છે—કવિ વર્ણવ્યની પંક્તિ સંભારીએ તો—

x એક રા. સાંતારામ નામના શુદ્ધસ્યે એક વળત સુન્દર ભાવદર્શન અને સંગીતકલાથી અમને આઈ સંભળાવેલી આ ગરબી યાદ આવે છે. ન લો.

"The moon doth with delight

Look round her, when the heavens are bare."

કવિ અખો આ રીતે પ્રકૃતિના એક દૃશ્યનું એવું વર્ણન આપે છે કે જે આત્માની એક સ્થિતિ સાથે મળતું આવે છે—જે સ્થિતિમાં સુખ-દુઃખાદિ દૈનંદ નાશ પામી જયા છે, અને વર્ષાઋતુનાં પાણીની માફક માયાથી ડહોળાએલી મનની વૃત્તિને સ્થાને શરદઋતુ જેવી શાન્ત અને નિર્મળ મનની વૃત્તિ જામી છે, કવિનો મુખ્ય હિદેશ જગતના ભારથી ડહોળાએલા મનની સ્થિતિ અને ખરેખર આત્માનું ખ્યાન ધરતાં યએલી શાન્તિ અને નિર્મળતાથી ભરેલા આત્માની સ્થિતિ—જે વચ્ચેનો ભેદ વાચક આગળ પ્રત્યક્ષ કરવાનો છે. આ માટે એણે પ્રકૃતિના દૃશ્યને ઉપાદાન બનાવ્યા છે. પરંતુ તે મુખ્ય વર્ણનનો વિષય નથી, અને જે ઉપમા આપી છે તે બાહ્ય અલંકાર નથી; અંતરના ભાવમાથી અલંકાર પ્રકટ થયો છે, એ ભાવનો જ એ વિકાસ છે. નવમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ તરીકે આપેલા એમના વિચાર અને વિદ્વતાભરેલા બાષણમાં શ્રીયુત રામનારાયણ પાંકજી કહે છે તેમ "અલંકાર વસ્તુથી ભિન્ન, વસ્તુને અલંકૃત કરવાને યોગ્યેલી આગત્વક વસ્તુ છે એમ કહેવું ખોટું છે. કાવ્યને સમજાવવા વસ્તુ અને અલંકાર એવો ભેદ સ્વીકારાય તેનો વાધો નથી, પણ તેને તત્ત્વતઃ ભિન્ન માનવાં તે ખોટું છે. x x x x કાવ્યમાં કશું આગત્વક હોઈ શકે જ નહિં. કલામીમાસક ક્રોધેએ આપેલી દલીલથી આનો વિચાર કરિયે. તે પૂછે છે: 'જે'ને તમે અલંકાર કહો છો તે કાવ્યમા એકતા પામ્યો છે કે નહિં? પામ્યો હોય તો તે આગત્વક નથી, પામ્યો ન હોય તો તે કાવ્ય નથી."

‘અતુલવગ્નિન્દુ’ માથી અહીં બિતારેલા દૃશ્યતથી તમને સમજાતું હશે જ કે અખાએ એની કવિતા એની ઉચ્ચ કલ્પનાના બળથી જ કરી છે, જેમા હૃદયની બિમ્બિ છે તો ખરી, પણ તે દબેલી છે, અને તે સર્જક બાગ બજાવતી નથી.

કવિકલ્પનાની એરણુ ઉપર તત્ત્વજ્ઞાન ધડાઈને કાવ્યરૂપ બને છે; એમાં હૃદયનો ભાવ અને કોઈ વાર કલ્પનાને મળતો હૃદયનો ભાવ, એ અગ્નિને સ્થાને કામ કરે છે.

હવે એક તત્ત્વજ્ઞાની કવિ તરીકે અખાને વિચારીએ. અખાના

સમય ઉપર દષ્ટિ નાંખતાં સમગ્રણે કે આ પ્રકારનું કામ કરવા એને દિવ્ય પ્રેરણા હતી. આ અગ્નિ તે સામાન્ય લોકકામાંથી પ્રકટેલો અગ્નિ ન હતો, પણ એ સૂકાં લોકકાંને સજગાવનાર આકાશમાંથી ઊનરી આવેલી પીગળી હતી. x કયા પ્રદમાં અપ્પાનો જન્મ થયો હતો ? જોવી ભુવે છે તેવી પ્રદની કુંડળા જોવાનું મ્હારું કાર્ય નથી. હું તે તે સમયની સામાજિક આદિ સ્થિતિને પ્રદકુંડળી કહું છું. નાતજનના વાડા, આલકહેટ વગેરે વહેમ તે વખતના સામાજિક વાતાવરણમાં બરપૂર હતા. ધર્મના પ્રદેશમાં મૂર્તિ-પૂજા, વૈષ્ણવ પંથની આંધળા ગુરુભક્તિ આદિ દ્વષણો પણ હતાં. એની પહેલાં એકાદ શતકથી ભક્તિ સંપ્રદાય આખા હિન્દુસ્થાનમાં વ્યાપેલો હતો. અપ્પાનો સમય ઇ. સ. ૧૬૧૫ થી ૧૬૭૪, અને ભક્તિસંપ્રદાયની જનગૃતિ ઇ. સ. પંદરમા અને સોળમા શતકમાં. ચૈતન્યનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં થયો અને એનો પંથ ખંભાળા, ઝોઢિયા અને ખિહાર પ્રાન્તમાં પ્રસર્યો. દક્ષિણમાં નિમ્બાર્ક, એનો પંથ રામાનુજાચાર્ય સંપ્રદાય ઉપર રચ્યો. વક્ત્રભાચાર્યનો જન્મ ૧૪૭૯ માં; અને એમનો પંથ ઉત્તર-માંથી જન્મીને હિન્દુસ્થાનમાં ફેલાયો, અને તે ગુજરાતમાં સારી પેઠે જામ્યો. ગુજરાતના વક્ત્રભપંથ કરતાં દક્ષિણની વિદ્યુત્તભક્તિ વધારે શુદ્ધ હતી. અપ્પાએ માત્ર વક્ત્રભપંથ જ જોયો હતો. મૂર્તિ પૂજા અને વહેમથી બરેલું વાતાવરણ અપ્પાને ગમ્યું નહિ, અને એ એની રહામે થયો. ખર્ચ કે એણે ઉપાડેલા વિરોધના ઝંડાની આસપાસ લોક એટલા એકત્ર થયા નહિ કે જેટલા કબીર નાનક વગેરેના ઝંડાની આસપાસ થયા. પણ અપ્પો પણ ગુજરાતમાં એક સમર્થ જ્યોતિ હતો એમાં શંકા નહિ. આ એ જ સમય હતો કે જેમાં વહેમ રહામે ઝંડો ઉપાડનારા મહાપુરુષો માત્ર હિન્દુસ્થાનમાં જ થયા ન હતા, પણ યુરોપમાં પણ તે જ પ્રમાણે હતું. જાણે, આખા જગતમાં કોઈ અદ્ભુત પ્રેરણાથી સામાજિક અને ધાર્મિક વહેમ રહામે મનુષ્યનાં નેત્રો ઉઘડવા માંડ્યાં હતાં.

યુરોપમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથે એના ઉદ્દ્યારમાં ગદ્ય જ ઉત્પન્ન કર્યું; ત્યારે હિન્દુસ્થાને પવને શબ્દ જનાવ્યું. પદ તરફ સ્વાભાવિક વલણ છે. પણ આટલાથી જ અપ્પો કવિ કેમ થયો એનો પ્રુક્ષામે મળતો

x સંભારો દાહર્ષિવમાંથી મ્હેં આજળ લાપલુ અંક ખીન્નમાં આપેલો બેતારો.

ન. બ. દી.

નથી. એના અન્તરમાં મહાન વિચારનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો, જેને કવિતા રૂપે બહાર પ્રકટ કર્યો વિના એને એન પડે એમ ન હતું; પછી બાલે એ કવિતા મુદ્રિત અને સુંવાળી નહિ પણ ખડખડી જ હોય. અખાને ચાલુ ધર્મથી ઘણી નિરાશા ઉપજી હતી, અને તે પોતાનું જીવન-ચરિત્ર લખતો હોય તેમ કહે છે કે—

“ઘણાં કૃત્યો કર્યા મેં બાઝ, તોએ ન ભાગી મનની દાઝ;
દર્શન વેષ બેઠું બહુ રહ્યો, પછી ગુરુ કરવાને ગોકુળ ગયો.
ગુરુ કીધા મેં ગોકુળનાથ, નગુરા મનને ધાલી નાથ;
મન મનાવી સગુરો થયો, પણ વિચાર નગુરાનો નગુરો રહ્યો.”

પછી એને સાચા ગુરુનો સંબંધ થાય છે. એ ગુરુ તે બનારસના બ્રહ્માનંદ સ્વામી. એના ઉપદેશરૂપી ચિનગારી અખાના તૈયાર થઈ રહેલા દારૂમાં પડી—અને ધડાકો થયો; એ અખાની અર્થબૌરવભરી કવિતા.

અખાએ આભડછેટ મૂર્તિપૂજા વગેરે રહ્યાં જે અનેક પદો લખ્યાં છે તે થકી એની ધાર્મિક બહેમ રહ્યાંની લાગણી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે, પણ તે સાથે કૃષ્ણ-ગોપીની લીલાની કવિતામાં જે માયલું કવિપણું રહેલું છે તેની સામે પણ એ હતો એમ જણાય છે. આ રીતે એણે આ જાતની શૃંગારી કવિતા રહ્યાં પણ વિરોધ કર્યો, અને તે માટે એણે તત્ત્વજ્ઞાનને કવિનામાં જિતાર્યું; બહુ કવિતાને—કવિના કામને ધિક્કાર્યું. એ કહે છે:

“શાનીની કવિતા ન ગણીશ.”

વાઈ, આપણે પણ સ્વીકારી લઈએ કે એ શાની હતો અને તેથી કવિ ન હતો. આપણે કણ્ઠ કરવું જોઈએ કે એનાં ઘણાંખરાં પદોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં મૂત્રો છે અને તત્ત્વજ્ઞાનની લાંબી ચર્ચાઓ છે. પણ એને અંજે વચ્ચે વચ્ચે કવિતાના ચમકારા થઈ આવે છે, જે વડે એની કૃતિઓ કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનનાં અન્યથી જુદી પડે છે. તેથી હું અખાને તત્ત્વજ્ઞ—કવિ કહું છું. એનાં પદોમાં જે કવિતાનો અંશ છે એમાં જે તત્ત્વો રહેલાં છે: (૧) એક ભક્તિનો જે એક બાજુ દૈતવાદ તરફ ઝુકે છે, છતાં તદ્દન દૈતવાદ સાથે ભળી જતો નથી. અને તેનો અખો સાથે અદૈત સિદ્ધાન્તની રીતે અર્થ કરે છે; બીજું તત્ત્વ માયાવાદ; પરમાત્મા, એનું જગત્ અને એ બેનો સંબંધ વિચારતાં અદૈતવાદીને જે માયાવાદ મુઝે છે તે આ એ તત્ત્વને ઉપાદાન કરીને અખાની કવિના બનેલી છે. એમાં જુસ્સો-હૃદયની ઊર્મિ-

તે ભક્તિના અંશમાંથી આવે છે, અને અદ્ભુતતાના ભાવથી ભરેલી કલ્પના તે તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; બંને-બંધન અને કલ્પના—એ કવિતાથી ઉદ્દીપક શક્તિઓ છે.

આ બે અંશોનાં ઉદાહરણ આપીએ. પ્રથમ ભક્તિ લક્ષ્યે. ભક્તિનો એક પ્રકાર તે વેદાન્તીઓનો. જેઓ ભક્તિ અને જ્ઞાનને એક કરીને માને છે; જાણવું એટલે ભજવું; પ્રેમથી વળવું; જો તમે ભજો નહિ, પ્રેમથી વળજો નહિ, તો તમારામાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન જ થયું નથી એમ સમજવું. અને આમ છતાં એ અદ્વૈતવાદમાં—શાંકરસિદ્ધાન્તમાં—જ્ઞાન અને ભક્તિ વિષય જુદા માન્યા છે, જ્ઞાનનો વિષય નિર્ગુણ બ્રહ્મ, અને ભક્તિનો વિષય સગુણ બ્રહ્મ-ધર્મ્વર આ બીજા સ્વરૂપને લક્ષીને ઉપમન્યુસ્તોત્રમાં ગાયું છે કે—

“ વિરહીવ વિમો પ્રિયામયં

પરિપદ્યામિ મલ્લમયં જગત્ ॥

આની સાથે બ્યાખરનના “ Dream ” માંહેની પંક્તિઓ સરખાવી શકાય છે:—

“ And to his eye

There was only one beloved face on earth;

x x x x

He had looked

Upon it till it could not pass away;

He had no breath, no being, only in hers.

x x x x

he had ceased

To live within himself; she was his life.”

આથી ઉત્તરું, દ્વૈતવાદમાં સગુણ બ્રહ્મ-ધર્મ્વર-ભક્તિનો વિષય છે. એમાં ઉપાસક અને ઉપાસ્ય વચ્ચે અમુક સ્પષ્ટ ભેદ માનેલો છે—ઉપાસ્ય ધર્મ્વર ઉપાસક જીવથી જિન્ન અને જીવો છે. આ બે ભક્તિના પ્રકારમાંથી પહેલા પ્રકારની ભક્તિ—અદ્વૈતવાદની ભક્તિ—અપ્રાપ્તિ છે. અપ્રેમીતાના એ ભક્તિનું સ્વરૂપ ૧૧ માં કહ્યામાં બતાવે છે. એ ભક્તિ તે સર્વોત્તમાવ

જ છે-જે યનાં સર્વ પદાર્થમા અલ્પનું દર્શન થાય છે, આને જ 'પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ' પણ કહે છે-જેમા સર્વાત્મભાવ અલ્પતાનથી જરાક જ ભુલો રહે છે. એ કહે છે કે એ સર્વ જીવોમા-પદાર્થોમા-'હરિ' (અલ્પ) નોજ વેધ ભુવે છે, અલ્પની બહાર એવું એ કાષ્ટ જ જોતો નથી, અને તેથી સર્વ ઉપર પ્રેમની દૃષ્ટિથી એણે જોવું જોઈએ. અને એ અર્થમા એ ભક્તિ સ્વીકારે છે.

“વળી વળી કહું છું ભક્તિ વિશેષજ;
જેહ ન દેખે હરિ વિના શેષજ,
પેખે સઘળા હરિના વેષજ,
તે જન ન કરે કેહેનો ઉવેષજ.”

પણ આ સ્થળેથી અખો ધીમે ધીમે ખસીને દ્વૈતભાવની ભક્તિથી ભાજ્યે જ ભુલો પાઠી શકાય એવી ભક્તિ ઉપર આવી જાય છે. એ કહે છે—

ઉવેષ ન કરે કાવનો, આતમા વિવ્રસી રહો,
જેહને શ્રી ભાગવત આયે, ગીતા ઉપનિષદે જે કહ્યો.
ભાષ ભક્ત તે જે એમ જાણે, જાણીને હૃદયે ધરે,
સ્વામી માહરો રહ્યો સધળે, અહર્નિશ ચિંતન કરે;
ભુવન ત્રણમાં રહ્યો પૂરી પૂરણ સ્વે પરમાતમા;
પોતે તો પિયુજ નિરંતર, પણ બેદ દેખે ભાતમાં.

આટલે સુધી અધિષ્ઠાનભૂત અલ્પ સર્વમાં છે એમ કહ્યું છે. પછી જીજ્ઞે પગથે, એક પગ આમા અને જીજ્ઞે દ્વૈતભાવની ઉપાસનામાં રહે છે. આ પ્રમાણે:—

માદરો રામ રમે છે સર્વ વિશે, એમ હેને હીસે મન;
હરિ કહે, એ સાંભળે હરિ, હરિને સોયે તન.”

અહીં 'દ્વૈત' અને દ્વૈતથી ઉત્પન્ન થતો આનન્દ ('હીમે મન')-જોનાં દ્વૈતવાદ આવે છે.

“નિત્ય રાસ નારાયણનો દેખે તે અનંત અપાર,
જિહાં જેવો તિલા તેડવો, નારાયણ નરનાર.”

આ નારાયણના રાસની ઠપ્પનામા નારાયણના ધારણ કરેલા વેપ-
“નર નાર”—છે. આમા અદ્વૈતવાદની “નારાયણ” સાથે “નર નાર” ની

એકતા, અને તે સાથે દૈતનાદને અનુસરની કાંઈક જુદાઈ—મનેનું મિશ્રણ છે. દવે પછી તદ્દન દૈતભક્તિનું ચિત્ર આવે છે:—

“ ગદગદ કંઠ ગાતે થકે રોમાંચિત હોયે ગાત્ર,
દર્પ આંસુ, બહુ હેત હૃદયે, પ્રેમ કેરું તે પાત્ર.”

હેત્યા ચખ્દો—“ પ્રેમ કેરું તે પાત્ર ” એ ઉપર ધ્યાન દો. એમાં પ્રેમી ભક્ત અને એના વિષય પરમાત્મા બે વચ્ચે ભેદ માનેલો છે. તે પછી જે વર્ણન આવે છે એમા ભક્તના હૃદયનો ચિત્રાર છે.

“ ખાતો પીતો બોલતો દેખતો તે સમજે રામ,
વેધું મન રહે તેદનું, શિયળ સંસારી કામ,
જેમ જારવથુંધી જીવતી, તેનું મન રહે પ્રીતમ પાસ,
અદર્શિ રહે આલોચતી, ભાષ એહવું મન હરિદાસ.”

(અહીં “ચિરહીષ ચિમો પ્રિયામયં પરિપશ્યામિ મધન્મયં જગત્”—નો આછો પડ્યો છે.)

આ ભક્ત અને એની ભક્તિનું ચિત્ર હોય, કવિ કહે છે

“નવનીત સરખું હૃદય કોમળ, કલ્પું ન જાયે હેત,
આંખ માંહે અમૃત ભરિયું, હરિ ભક્તિ કેરું ફેર.”

આમાં અને દૈતનાદની ભક્તિ વચ્ચે બહુ ભેદ છે ખરો ?

અને છતાં, આપણે જોયું તેમ અખાની ભક્તિ અદ્વૈતવાદ ઉપર ઠરેલી છે. આમ હોઈ અખાની ભક્તિ નરસિંહ મહેતાની ભક્તિથી તદ્દન જુદી પડે એ સ્વાભાવિક છે. નરસિંહ મહેતા પણ અદ્વૈત સિદ્ધાન્તોનો ઉપયોગ કરે છે પણ એમનું હૃદય ભક્તિ ઉપર કૃષ્ણ ભક્તિ—ઉપર પૂરેપૂરું ચોરેલું છે. અખાની એક પંક્તિ—

“ આપ કેરું રૂપ આપ વખાણેજી ”

એના કડતાં વધારે કવિત્વ ભાવથી નરસિંહે ગાયું છે કે—

“ બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે,”

વળી પેલા ભવ્ય પદમાં—

“ નિરખને ગગનમાં કોણ ધૂમી રજો.”

—નરસિંહ મહેતા અદ્વૈતના પરમ શિખરે પહોંચે છે. છતાં પણ, જ્યારે અખાની ભક્તિ મૂળમાં જ્ઞાનરૂપ છે અને એનું મુખ્ય નિર્ગુણ સ્વરૂપ

તરફ વળેલું છે, ત્યારે નરસિંહની ભકિત સગુણ ઈશ્વરની છે. નરસિંહને, ગોકુલની ગોપીઓની માફક, ઉદ્ધવે ઉપદેશવા માટેનું જ્ઞાન ગમતું નથી. નરસિંહ અને ગોપીઓને ચન્દ્રની ચન્દ્રિકાથી શાન્તિ વળતી નથી-એ ઈષ્ટ છે પણ એનાથી શાન્તિ થતી નથી, એઓ ચન્દ્રને માગે છે. માત્ર “આપણા દુઃખના પ્રદેશથી દૂર” એવા કોઈક અગમ્ય પદાર્થ માટે નરસિંહની ઝંખના નથી, એનો ઈશ્વર તે પ્રેમભક્તિનો ઈશ્વર છે. એમને તો એવો પ્રભુ જાણ્યો છે જેને એ પકડી શકે અને એના હૃદયમાં પૂરી શકે, અને પ્રેમના તન્તુથી બાંધી શકે. (પ્રેમના તંત્રમાં સંત ઝાંચે). આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને ભક્તિના વિષયમાં નરસિંહ અને અખાની રિયતિ એક બીજાથી ઉત્તરી છે એ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ નરસિંહ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ અકલ (“અકલ અવિનાશી એ નવ જ જાણે કળ્યો.”) અને સર્વત્ર વ્યાપેલું છે (“અરધ ઉરધની માહિ મ્હાલે; નરસિંહાચો સ્વામી સકળ વ્યાપી રહ્યો.”) એમ માને છે. સ્ત્રીના હૃદયની પેઠે એ હાથમાંથી ખસી જાય છે. તમે જાણો કે તમે એને જાણ્યું છે તે વારે તમે એને જાણ્યું નથી. કેનોપનિષદ કહે છે તેમ,

“यस्या मतं तस्य मत मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविज्ञानताम् ॥”

સ્ત્રીના હૃદયને જનસમાજે દીર્ઘકાળથી અજ્ઞેય માન્યું છે તેમ બ્રહ્મને પણ વેદાન્તમાં માયાની આવરણશકિત આરોપવામાં આવી છે. આ રિયતિ સ્વીકારીને પણ નરસિંહ મહેતા દૈતવાદી ભક્ત છે. ગોપીઓ ઉદ્ધવને કહે છે તેમ (દયારામની પકિતઓ પાછલા બાપજીમાં ટાંકી છે તે જરાકે રૂપાન્તરથી ટાંકીએ):-

“તમારા પ્રભુ સંધળે રે, હમારા તો એક રથળે,

ત્હમો રીઝો ચાંદરણે રે, હમો રીઝું ચન્દ્ર મળે.”

આ “એક રથળ” તે ભક્તનું હૃદય.

આ પ્રમાણે ગૂજરાતી સાહિત્યના આ બે મહાન કવિ-નરસિંહ અને અખો-જ્ઞાન ભક્તિના વિષયમાં એક બીજાથી ઉપટા છે. એકે જ્ઞાનને પાપારૂપ બનાવ્યું છે; બીજાએ ભક્તિને મોક્ષનું ખરૂં સાધન માન્યું છે. અખાના એક જ પદને દયારામના “રસિકવૃક્ષ”ની પંક્તિઓ સ્ત્રીઓ મૂકતાં બેનો

બેદ તરી આવશે (દ્વૈતવાદીની ભક્તિના વિષયમાં દયારામ અને નરસિંહ મહેતા એક વર્ગમાં પડે છે. તેથી દયારામમાંથી આ ગિતારો ચાલશે):

અખો કહે છે.

" ભાષ ભક્તિ જેવી પંખણી, જેને જ્ઞાન વરાગ્ય બે પાંખ છે;
ચિદાકાશ માંહે તેજ છડે, જેને સદ્ગુરુ રૂપી આંખ છે.

(અખેગીતા, ૧૦-૬)

દયારામ કહે છે:

" એ ભક્તિના બે પુત્ર છે, જ્ઞાન વૈરાગ્ય કહાવે,
ન્યાં ગાય ધરમાં આવી, સહેજે વત્ત ચાલ્યાં આવે.

(રસિકવલ્લભ, ૫૬ ૫૬. કડી ૭.)

આ રીતે અખાને મંતે ભક્તિ પોતે એકલી પાંગળા છે, એને જ્ઞાન વૈરાગ્યરૂપી પાંખો હોખને જ એ છડી શકે છે. દયારામના વૈષ્ણવ પંથમાં ભક્તિ મુખ્ય છે, અને જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એના પુત્રો છે; એ ભક્તિની પાછળ-વાછરડાં ગાયની પાછળ જાય તેમ-જાય છે આ હિનારાથી દ્વૈતવાદી અને અદ્વૈતવાદી કવિઓની ભક્તિ વચ્ચેનો બેદ સ્પષ્ટ સમગ્રાશે.

હવે આપણે અખાની વાણીના કાવ્યાંશના બીજા તત્ત્વ ઉપર આવીએ. તે ઉન્નત દર્શન જે અદ્વૈત ધ્યાન અર્થાત્ વિસિષ્ટ અર્થમાં 'જ્ઞાન' કહેવાય છે તેનાં અધિકારક્ષેત્ર છે. તે ઉદાહરણ: ઝુકાર વિશે કવિનું વિશ્લેષણ પરિશીલન જુવો.

સમગ્રી ન જાય એવી માયા, દીસે નહિં તે બલવતી,
ચૌદ સોઠની અદિ માતા, ઝોંકારથી પડેલી દત્તી.

ત્રિગુણ પડેલી સન્ધરવામિની તેણે ગુણ જનમી જિજ્ઞા કર્યાં.

—અખેગીતા ૭-૨-૩.

અહીં ઝુકારનું સ્થાન ગૌણ છે. મુખ્ય વર્ણનનો વિષય માયા છે પણ એમાં ઝુકારનું સ્વરૂપ અને એના કાર્યનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે અંદરનો ભાવ સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રથમ ઝુકાર અને માયાના મંબંધને જરા વિચાર કરીએ. અહીં કલા પ્રમાણે માયા પડેલી દત્તી." હવે બદા માયા અને ઝુકારનો ક્રમ અખો આ પ્રમાણે બતાવે છે:

યથુ તેમ જોમ હતું આજે, જાણણુદારે જાણિયો,
જે ઝોકારની આઘ હતો, વેદ પુરાણે વખાણિયે.

અખેગીતા ૧૩-૨.

અહીં જાણ ઝોકારની પહેલા હતું એમ કહ્યું છે. એટલે પહેલું જાણ પછી માયા અને પછી ઝોકાર એમ ક્રમ થયો. તો પણ માયા અને જાણનો સંબંધ વિવક્ષણ છે એક તરફ એ જાણ પછી ઉત્પન્ન થઈ એમ કહેવાય છે, અને બીજી તરફ એ જાણની સાથેજ હતી એમ પણ કહ્યું છે. આ બેઠ, માયાને એક સ્વતંત્ર પદાર્થ રૂપે વિચારીએ કે જાણ ઉપર આધાર રાખતા તત્ત્વ રૂપે વિચારીએ તે પ્રમાણે, પડે છે. આ વેદાન્તની શબ્દ-જાળમાં વિશેષ પડવાનું કારણ નથી. આજના આપણા કામ માટે આટલું જ વિવેચન બસ છે હવે અખેગી ઝોકારનો શો ખુલાસો આપે છે તે જોઈએ —

પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા, વૈષ્ણરી, પિંડ જાણાણક વિશે ચારે ખરી,
સોદં શબ્દ વૈરાટને વિષે એક સૂત પિંડમાદિ લખે
લેતાં શ્વાસથી ભરે સકાર, મૂક્યે શ્વાસે થાય દકાર;
સકાર દકારનો હોએ લોપ, ત્યાં ઝોકાર રહે વણુ ઝોપ

પંચીકરણ ૯૦-૯૧.

આનો સાગ આ પ્રમાણે છે. ચાર પ્રકારના શબ્દ પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા, અને વૈષ્ણરી એ જાણાણમાં તેમજ તત્સદસપિંડમાં રહે છે અને સોડદમ્ શબ્દ એ અખિવ પિંડ અને જાણાણમાં વસેલું તત્ત્વ બતાવે છે. આ સોડદમ્ તે ઝોકારનું રૂપ છે, જે સ અને હ છોડી દેતા ઝોકારમાંથી નીપળ્યુ છે. આને જ સર્વવ્યાપી 'નાદજાણ' કહે છે.

હવે પ્રશ્ન એ જાડે છે કે એમ હોય તો જાણ ઝોકાર પહેલા કેમ હોઈ શકે? એનો ઉત્તર એમ અપાય કે અહીં જાણ એટલે નિર્ગુણ જાણ સમ જવાનું છે અને ઝોકાર એ જાણમાંથી પ્રકટેલું સ્વરૂપ છે જેને નાદજાણ કહે છે. હવે કહ્યું વાર આ વાત જાણુ પર મૂકીએ અને જાણ માયા અને ઝોકાર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવામાં શો ભાગ લે છે તે વિચારીએ. જાણ તો સર્વથા અકર્તા જ છે. એમાં જ્યારે માયા અર્થાત્ જાણની કર્તૃત્વશક્તિ દાખવ થાય છે ત્યારે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ચતા સુધી માયા છેક અસત્ નથી. એ જાણની સાથે સાથે હોય છે, પણ જાણમાં લપાવવી રહે છે, જેમ મેઘમાં વીજળી હવે અખાના શબ્દો સાબળીએ.

અણુછતી અગ્ન તમારી અંગીકૃત સરખી અશી,
તે મધ્ય પડિયું ધામ તમારું ત્યારે ઈશ્વર યદને વિલસી.

અખેગીતા ૧૯-૫ અને ૭-૮

માયા 'અણુછતી' એટલે છતી નદિ ચમેલી તેવી, છપાયેલી, લપાયેલી, જ્વલતી અંગમૂળ ("અંગીકૃત"). પછી જ્વલનું તેજ માયામાં પડે છે, એટલે માયા ઈશ્વર યદને વિલસે છે. આમ સૃષ્ટિના કર્તા માયાવિશિષ્ટ જ્વલ-ઈશ્વર-નથી, પણ જ્વલના તેજથી બરાબેલી માયા કારણ છે; અર્થાત્ માયાવિશિષ્ટ જ્વલ નદિ, પણ જ્વલવિશિષ્ટ માયા એમ કહીએ તો ચાલે.

જેમ કાચનું મંદિર રચ્યું નીલ પીત શુભ્ર સ્થામનું,
તે ઉપર તથો સૂરજ ન્યારે ત્યારે વિચિત્ર રૂપ યથું ધામનું.
કેવલ્ય સૂરજ તપે સદા, માયા તે મંદિર કાચ,
ઈશ્વર નામ તે તેડનું, શ્રવ યદ માન્યું સાચ.

—અખેગીતા ૧૯, ૫ અને ૭-૮

એ જ ઉપમા જરાક બદલીને અખેગીતાએ ઠેકાણે કહે છે:—

મોઢા મંદિર બહાર ચાર દિશ કાચો દાખ્યા,
નીલ પીત બદુ રંગ દેગના ભેદો બાળ્યા;
જાણે સશી કાં સૂર, દૂરથી અતિશે અજકે,
દેખાડે બદુ રૂપ, ધૂપ ત્રિવિધ પેર અજકે;
અખા ઉપર અવલોકતાં, તદાં નેમનું તેમ છે,
તેમ ત્રિલોકી જાણુને, એક વસ્તુ વડે એમ છે.

અનુભવમિન્દુ ૨૭.

(પ્રસંગવશાત્ આ પંક્તિઓને મળતી આવતી શેષીના એક કાવ્ય-માંની પંક્તિઓ ટાંકું:

"The one remains, the many change and pass;
Heaven's light for ever shines, Earth's shadows fly;
Life, like a dome of many-coloured glass,
Stains the white radiance of Eternity,
Until Death tramples it to fragments.")

"અનુભવમિન્દુ"માંથી ટાંકેલા ઉપલા ઉતારામાં અખેગીતા નિર્ગુણ જ્વલના અવિકારીપણા ઉપર ભાર મૂકે છે. અખેગીતા ૧૯ મી કહીમાં માયા એ કર્તા

અર્થાત્ ઈશ્વર કેમ બની એ બનાવ્યું છે. પણ બેમાથી એકે ઠેકાણે સૃષ્ટિ શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ એ કહ્યું નથી. ‘અન્ન’ માયા, જે નિર્ગુણ બ્રહ્મા ‘અણુછતી’ રહી હતી અને જેને અખે ‘શન્યસ્વામિની’ (શન્ય=બ્રહ્મ, અથવા સૃષ્ટિ પહેલાની ખાલી દશા) કહે છે એ બ્રહ્મલીલામા ‘દષ્ટ પદારથ’ સ્વામિની થાય છે. આ એકાએક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવામા માયાએ શા સાધન લીધા, ગો જાદુ કર્યો ? આનો ઉત્તર, ઈકાર. પંચીકરણમા અખે કહે છે કે ઈકારનું કામ માયાની આરાને વશ થવાનું છે; વશ થવાનું એટલે અ ઉ અને મ એ ત્રણ માત્રાઓની મદદથી સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એમ ત્રિગુણ સ્વરૂપ ધારણ કરવાનું, અને એ રીતે વિશ્વની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું છે.

‘તે ઈકાર અચિન્ત્ય અંકાર ત્રિધા થાય અવાચ્યને જોર;’

અર્થાત્ આ ઈકાર એ અચિન્ત્ય અંકુર છે અને તે અનિર્વચનીય (‘અવાચ્ય’) માયાના જોરથી ત્રિગુણ (ત્રિધા) રૂપ ધરે છે. આ રીતે માયારૂપી જાદુગરીના હાથમાં ઈકાર રૂપી જાદુષ કમર છે. હવે ઉપરની ચર્ચા સાથે આપણી કલ્પનાદષ્ટિ ભેળનીને ગોડો વિચાર કરીએ. ઈ શબ્દનો મૂળ અર્થ વસ્તુનું વિધાન એવો થાય છે. મંડૂતમાં ઈ નો એક અર્થ હા છે. ઈ એટલે ‘એમ હો,’ Amen. Amen પ્રાર્થનાને અંતે આવે છે. ઈ વેદોચ્ચારના આદિ અને અંત બન્નેમા આવે છે. હવે ઈ એ જોનું વિધાન ? ઉત્તર : બ્રહ્મ અથવા તો સત્નું. એક જીને મત પણ છે: ઈ એ મંગીતના મૂળ સ્વરનો આરંભ છે. ઈકારનું જીભું નામ ‘ઉદ્ગીથ’ છે, એ થકી આ મતને ટેકો મળે છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદથી માઠી ઈકારના રહસ્ય સંબંધી ગૂઢ વિદ્યામા ઘણું લખાયેલું છે. પણ એ બધું છોડીને એનું મૂળ તપામીએ તો થોડાક સૂચક વિચાર નીચે પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય છે:—

(ક). ઈ એની ત્રણ માત્રા (અ, ઉ, મ,) દ્વારા હેયટે માત્રારહિત બ્રહ્મા વિરમે છે.

(ઘ). ઈ એ બ્રહ્મનો શબ્દ છે. બ્રહ્મનું સદૃશ રૂપી ગાન છે, અર્થાત્ બ્રહ્મ પોતે છે. ઈકાર યુક્ત બ્રહ્મની એટલે કે સચ્ચ ઈશ્વરની પેલી પાર નિર્ગુણ બ્રહ્મ રહેલું છે.

(ગ.) ઝ એના ખનિથી નાદબદ્ધનો સ્વરક છે, જે નાદબદ્ધનું એક રૂપ છે.

(ઘ.) આ જડ જમતનો ખુલાસો જોઈએ તો માયાનો સિદ્ધાન્ત દાખલ કરીને અપાયો છે.

(ઙ.) તે સાથે સમૂત્પત્તિનો વિચાર પણ કરવાનો હતો તે માયાવાદ દાખલ કરીને ક્યો; જેમા માયા તે સર્જન વ્યાપારનું મૂળ છે. તેમાં સગુણ ઈશ્વર તે સૃષ્ટિની આ બાજુએ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ તે પેલી બાજુએ પડે છે.

આ સિદ્ધાન્તમાળામા ઝંકાર એ માયાએ વાપરેલું સર્જનગાન છે, જે ગાન વડે સૃષ્ટિ પૂર્વનું અન્ધકારમય અસત્ સુંદર નિયમવાળું વિશ્વ બન્યું. એ સૃષ્ટિનું પૂર્વગામી, આ ભગ્ય વિશ્વગીતનું તત્ત્વ છે—જે સંગીતશક્તિએ પરમાણુઓને—વર્તમાન સાયન્સની ભાષામા ઇલેક્ટ્રોન્સને—એક વ્યવસ્થિત ક્રમમાં ગોઠવ્યા, જેમ એક ભરવાડની વાસણી આડાઅવળાં વિખરાયેલાં ઘેડાને એકઠા કરે છે અને સાયંકાળે ઘર તરફ લઈ જાય છે તેમ.

આ પ્રમાણે માયા એ ઝંકારના પહેલા હતી, કારણ કે એણે જ ઝંકારનું ગાન ઉત્પન્ન કર્યું. ત્યારે શું પરમાણુઓ વા ઇલેક્ટ્રોન્સ એ અનાદિ હતા? ના. એ કોઈ કાળે ઉત્પન્ન થયા, અને તે પહેલાં શૂન્ય હતું. અહીં અસત્માથી સત્ કેમ થાય એ વાદો આવીને ઉભો રહે છે, અને એ વાદો શૂન્યમાં શમી પણ જાય છે, અને આખરે બ્રહ્મ જ વિરાજ્યું રહે છે:

શૂન્યમા સોદામણો એ.

આ ત્યારે ઝંકારનું કાર્ય. આ વિશ્વસૃષ્ટિનું ગાન. મધ્યરાત્રે કવિ સાંભળે છે તે “હિન્દ અગનના પુકાર.”

અખાએ આ ત્રિપથ ઉપરના પોતાના વિચાર એની કવિતાનું મહે જે પૃથક્કરણ કર્યું એ રૂપે મૂક્યા નથી. બહાર દેખીતી રીતે એનું નિરૂપણ શુદ્ધ છે પણ ઉપર પ્રમાણે એની પરીક્ષા કરતાં અને અંદર જોતરતાં હિન્દ કાવ્યની ભાવ્યતા તેમાંથી પ્રતીત થાય છે. આથી એને કવિ ગણાવાનો હક ન હોય તો આઉનિંગ જેવા કવિઓને પણ એમના હિન્દ આસનેથી ખસેડવા પડશે.

આઉનિંગનું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય Abt Vogler અખાની આ કૃતિઓ સાથે સામ્ય ધારણ કરે છે. અખાની કવિતા એના ગાનની અંદર છૂપા.

એલી છે અને તે કાઈ કાઈ વાર મેઘમાંથી “ભયી અચ્ચાનક દામિની” ની રીતે ચમકી આવે છે. બ્રહ્માની અંદર રહેલી માયાની સાથે એને સરખાવી શકાય. બ્રહ્મચૈતન્યધનમાંની એ દામિની-ઈશ્વરની સ્ખલિતશક્તિ-એ બ્રહ્માની કવિતા છે તે રીતે. હવે હું ત્હમને અખામાંથી એક ઉતારો આપું, જે વાંચતાં અખાની કલ્પનાદષ્ટિ અને એના હૃદયના ભાવનું કેવું મિશ્રણ થયું છે તે સમજાશે.

અભિનવો આનંદ આજ, અગોચર ગોચર હવું એ,
પરપંચ પાર મહારાજ તે પૂરણુ બ્રહ્મ સ્તવું એ.
હરિહર અજ ભુવનેશ તે તણો ધરા અન્નપતિ એ;

x x x x

સ્વે ચૈતન્ય ધનરાય ચન્નમાં સોહામણો એ;
તે નાવે વાણી માંઘ, તે નહિ વિરાટ, ન વામણો એ.

x x x x

x x x x

એ જાણ્યે મયો જન્મજ, ધ્યાયજ જેમ તેમ થયું એ;
તિહાં કર્મ ન લાગે કામ, સહાર ભરાધને રહું એ.
તિહાં હવું મન લે લીન, જઈ ચૈતન્ય સમર ભર્યું એ;
નહિ કે દાતા દીન, તન્મય સદને સજ થયું એ.
પ્રગટયાં કોટિ કલ્યાણ આપાપર વિણુ સ્વે રહું એ;
સદા સદોદિત જાણુ, હિંદે અસ્ત કારણુ મયું એ.
કહે અખો આનંદ અનુભવને લહેવા તણો એ;
એ હવે પૂરણુ પરમાનંદ નિત્ય સરાઈ અતિ ઘણો એ.”

વિવરણુ:—“આજ મ્હારો કેવો અપૂર્વ આનંદ કે અગોચરને ગોચર મ્હે કરી દીધું! એ પૂરણુ બ્રહ્માની સ્તુતિ કરું, જે ભુવનેશ આ દશમાન જગતથી પર છે, આ ‘અન્નપતિ’ માયેશ હરિ, હર, અને અજ (બ્રહ્મા) એનો પણ ધરા છે. ચૈતન્યધન આત્મા એ ચન્નની પર વિરાજે છે; એ વાણીથી કરો જાણ એવો નથી. એ નથી કેવળ વિશ્વવ્યાપક મ્હોટો, કે નથી અણુમાત્ર ન્હાનો. એને જાણવાથી સમગ્ર જન્મજ મિથ્યા-દર્શન—જાણ છે અને એ એના સ્વરૂપમાં વિરાજે છે. કર્મ અને કાળ એને સ્પર્શ

કરી શકતાં નથી. એ વિશ્વમાં સુખર ભયો છે. એનામાં મનુષ્યનું મન લીન રહેલું છે, જે પરમાત્માની સાથે પૂર્ણ મળેલું છે. ત્યાં નથી કોઈ દાતા અને નથી કોઈ દીન, એની મેલે એ ઘડની સાથે તન્મય થઈ જાય છે. અત્યારે કોટિ કેત્યાણુ ઉત્પન્ન થયું છે. આત્મા અને અનાત્મા (“ આપ અને અપર ”) નાશ પામ્યા છે અને એ એક રલો છે. એ સદોદિન ભાણુ છે. ઉદય અને અસ્તનું કારણુ નાશ પામ્યું છે. અખો આ જ્ઞાનના આનન્દનું વર્ણન કરે છે અને પૂર્ણ પરમાનન્દની સ્તુતિ કરે છે.”

કાંઈક દૂરથી પણ સ્પષ્ટ રીતે આ ઉપલો ઉતારો. અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્સ-વર્થના ‘Excursion’ નામના કાવ્યની પ્રસિદ્ધ લીટીઓનું સ્મરણ આપે છે:

Such was the Boy—but for the growing youth
What soul was his when from the naked top
Of some bold head-land he beheld the sun
Rise up, and bathe the world in light !

—He looked—

Ocean and earth, the solid frame of earth
And ocean's liquid mass, in gladness lay
Beneath him; far and wide the clouds were touched,
And in their silent faces could be read
Unutterable love. Sound needed none,
Nor any voice of joy, his spirit drank
The spectacle : sensation, soul and form
All melted into him. x x

x x x x

In such access of mind, in such high hour
Of visitation from the living God
Thought was not, in enjoyment it expired.”

આ કવિના અલિનત્ર આનન્દનું વર્ણન વાંચતાં આપણી આગળ અખાનું ચિત્ર ઉઘડે યાય છે; જલણે અખો એના આધ્યાત્મિક ઉદ્ધાસના

ગિરિશંકર ઉપર ઉભો છે અને એની નીચે સ્વર્ગીય તેજનો સમુદ્ર નિહાળી રહ્યો છે, જેમાં માન, જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનો ભેદ ગળી ગયો છે, જ્યારે વિચાર જેવું પણ કાંઈ રહેતું નથી અને સધળું કેવલ આનન્દરસમાં લય પામે છે.

મદારે લાપણ પુરૂં થયું હું આશા રાખું છું કે આ સોનીની ઐરણ ઉપર ચમકતા થોડાક ચમકારા મહેં ત્હમને ખતાવ્યા; આપણે એને એની ભટ્ટીની જ્વાળાઓ કહીએ તો ?

[ચતુર્થ અંક]

નરસિંહ મહેતો અને તેના જીવનના અદ્ભુત પ્રસંગો

—તેની કવિતાની તુલના—

(૪)

મારા છેલ્લા ભાષણમાં મેં કવિ અને તેના કાળનું ચિત્રાવલોકન કર્યું હતું અને તેના પૂર્વગામી તેમ જ સમકાલીન સાહિત્યની અને ધાર્મિક વિચારોની તેની કવિના ઉપર થયેલી અસર વિશે પણ વિવેચન કર્યું હતું. આજના ભાષણમાં તેના જીવનના જણાતા અદ્ભુત પ્રસંગો ઉપર વિવેચન કરી અને તેની કવિતાની તુલના કરી વિરમીશ.

ભાષણના પહેલા ભાગમાં નરસિંહ મહેતાના જીવનના અદ્ભુત પ્રસંગો વિશે બોલીશ. જ્યારેવની માફક નરસિંહ મહેતો તેની કવિતા ‘સુરત સંગ્રામ’ માં એક ગ્રીષ્મ પાત્ર તરીકે ખડો રહે છે, તે આપણે જોયું. તે કવિતામાં વલુવેલા પ્રસંગોમાં નરસિંહ મહેતો જાતે ભાગ લે છે એટલું જ નહિ પણ આપર જાતિ ધારણ કરી રાધાની દૂતી તરીકે હાજર થાય છે.^૧ આ કેવળ કવિની તીવ્ર ધાર્મિક વિચારોથી ધરી કાઢેલી દ્રષ્ટનામુદ્રિ છે. આ જ પ્રમાણે બીજા ધણે ઢેકાણે કવિ કૃષ્ણના જીવન પ્રસંગોનો પ્રત્યક્ષ દ્રશ્ય હોવાનો દાવો કરે છે. જેમકે:—

મુંદરી પામી અનિ ઉદ્ધાસજી કરતાં કામ રસ ભોગ વિલાસજી;
વિલસાવવા વાસજી હતો નરસંયો પાસજી
પાસ રહીને નયન નિરખ્યો અનુભવ રસ થયો જેહ;
જેવી લીલા નજરે દીડી સુખડે ગાધ તેહ.

(ચાતુરી પોઝરી પદ, ૯ મું. પં. ૧ થી ૪.)

આ ચોથા બ્યાખ્યાનના મૂળ ઉદ્દેશ લખાણ પરથી શ્રીયુત ઇદ્રવદનનાર્થ રતનલાલ મહેતા, બી. એ એ આ વરજીયો કરી આપ્યો છે, તે બદલ તેમનો ઉપકાર માનું છું. સંપાદક.

(૧) “કમળ કરે લખી, જોઈ નરસં સખી, પત્રિકા લઈ લવે કુણું જાણે.”

(સુરત સંગ્રામ પદ, ૧૧ પં. ઉક્તી.)

બીજા ઢેકાણે કવિ કહે છે—“નરસંયાનું પ્રરપણું રે નવચું મયું તેણી વેળા રે”

(યસ સહસ્રપદી, પદ ૬૯)૧.

વળી જ્યારે કૃષ્ણ ગોપીઓ સાથે રાસ ખેલતા હતા ત્યારે કવિ મશાલધારી બન્યા હતા તે વાતનો ખુવાસો આજ પ્રમાણે આપી શકાય. (દમણા થોડા જ કાળ ઉપર એક રામાનુજય ગુજરાતી ભક્ત કવિએ રામના શય્યાગૃહના દ્વાર આગળ બિમ્બો બિમ્બો પોતાને ટટી ઉપર પાણી છાટતો વર્ણવ્યો છે.

“દાસ અનંત બિમ્બો તહિ કાષ્ટ ટટી છાટે.”

આમા નરસિંહની કલ્પનાનું ચોખ્ખું અનુકરણ છે) પણ આપણે નરસિંહ મહેતાના જીવનના અદ્ભુત પ્રસંગો વિષે શો ખુવાસો આપીશું ? દાખલા તરીકે પહેલા આપણે કૃષ્ણની રાસલીલાનો પ્રસંગ લઈએ. નરસિંહ એવો દાવો કરે છે કે શિવ જાતે જ તેને રાસલીલા જોવા તેડી ગયા અને તેણે રાસલીલા પ્રત્યક્ષ નજરે જોઈ આને વિષે અનેક જાતના ખુલાસા આપવામા આવ્યા છે, જેમા શ્રી હરગોવિંદદાસ દા. કાટાવાળાનો ખુવાસો તદ્દન સહેલોસટ છે. તેઓશ્રી જણાવે છે કે હાલની વૈજ્ઞાનિક શોધઓના જોતા આવા ચમત્કારો તદ્દન અસંભવિત નથી. ઈશ્વરમા પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય તો યોગના પ્રયોગોથી આવા ચમત્કારો યર્થ શકે છે. આના સમર્થનમા તેઓશ્રી મેડમ બ્લેવેડસ્કીના થીઓસોફીકલ માર્ગ અને ચમત્કારો કે જેણે ધણા માણસોનું પરિવર્તન કર્યું છે તેનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. હાગાનારાઓની વાતો માને એવા બોળા માણસના મત ઉપર ટીકાની કાષ્ટ જ જરૂર નથી. દમણા જ ફક્ત ત્રણ કે ચાર વર્ષ ઉપર લોકોએ મહાત્મા ગાંધીને મધ્ય-મૂર્તિ તરીકે મૂકીને વર્ણવેલા ચમત્કારો લગતી અનેક ન મનાય એવી અફવાઓ ઉરાડી હતી. સ્વતંત્ર શુદ્ધિ વિચાર કરતા આપણે શ્રી હર-ગોવિંદદાસ કાટાવાળા સાથે સંમત થઈ શકીએ નહિ.

આપણે તો માન્યા વગર છૂટકો નથી કે આ બીનાઓ કવિના અતિશય તીવ્ર ધાર્મિક વિચારોને અવનંબીને ઉત્પન્ન થયેલી કલ્પનાસૃષ્ટિની જ કથાઓ છે. અને આ મત સચવતા લખાણો નરસિંહની કવિતા-માથી જ મળી આવે છે. રાસલીલાદર્શન સંગ્રહમા જ કવિ કહે છે કે:—

“શ્રી વદાવન જમુના તીરે બંસી બંટે રસ જામિયો,

ત્રેમે પીયા રાસ રમિયા ત્યા નરસિંહો જૂવી રહો.

(ચાતુરી પોડશી, પદ ૮ મુ પંક્તિ છેતી બે)

x	x	x	x
x	x	x	x

પાસ રહીને નયન નિરખ્યો અનુભવ રસ થયો જોડ;
 જેવી લીલા નજરે દીડી મુખડે તે ગાર્હ તેહ.
 દીવી તે મ્હારે હાથ દીધી, કહે નરસૈયો આ નિધ (? સાંનિધ) જોઈ;
 વિજ્ઞાસ ગોકુળનાથનો ભૂતલ ગાયો સોઈ,
 બલ અધિકે કરી કરણા (? કરમાં) આપિયો કરતાલ;
 હું સુખે લાગું ગાન કરવા પ્રસન્ન થયા ગોપાળ.
 ભામનીમાં બળી ગયો જેમ સાગરમાં રતન;
 મહારસમાં ઝીલિયો, આનન્દ પામ્યો મન.
 ભાવ જણાવ્યો નયનમાં, ઉપલયો મનમાં તેહ;
 માતુનીને રહી મનાવી દૂતી યઈ તેહ;
 જે રસ શંકર કોઈ દિન દેખે, હું ઝીંકી રહ્યો તે માંહે;
 મહારસમાં મહાલિયો, તે શંકુ કરી સાહે.
 કૃપા દવી બોળાનાથની, તેણે દીધી તે મુજને આશ;
 રંકને રિધિપત કાષ્ઠો, કાપ્યો તે ભવનો પાસ.
 અનાથ હુંને સનાથ કીધો પાર્વતીને નાથ;
 દિવ્યચક્ષુ આપ્યા મુજને, મરતક મેલ્યો હાથ,
 તેના તે ચરણ પ્રનાપધી પામ્યો તે પ્રેમનિધાન;
 પછી ગોપેશ્વર નાથનું અવનીપે' શું કહું ગાન ?

(ચાતુરી ગોકળી, પદ ૬ મું)

હિપર દર્શાવેલું કવિની નજર આગળ ખડું ચતુર ચિત્ર શું છે તેની કૃત્ય
 “દિવ્યચક્ષુ આપ્યા મુજને-” એ શબ્દોમાં રહેલી છે અને આપણી દર્શ
 શંકાનું નિવારણ કરે છે રાસલીલા અને બીજા ચમત્કારી જનકે કવિએ
 પોતાના શારીરચક્ષુથી નહિ પણ દિવ્યચક્ષુથી જ જોવા દત્ત-અનંર
 કૃષ્ણ કહે છે, કે—

ન મ્હ માં શક્યસે દ્રષ્ટુમનેર્નૈવ મ્વચ્છ્રુતા ।

દિવ્યં દદાતિ તે ચક્ષુઃ પદ્ય મે વાંદનંચરમ ॥

અને અર્જુનને વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન દત્ત કે દેવ આપીને ત્રૌલ
 બનાં પણ પોતે જેમાં ભાગે ભાગ ભજવ્યો દત્ત તે દત્ત કવિએ વણે

ધર્મના આવેશથી ઉત્પન્ન થતી સમાધિરથ અવસ્થામાં દિવ્ય ચક્ષુ વડે જોયેલું. આ ચમત્કારોનો આ રીતે સારો ખુલાસો મળે છે.

આવા દર્શોની આધારવસ્તુ શી દર્શો ? માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વપ્ન-દર્શાનું પૃથક્કરણ કરવું ઘણું કઠિન છે તેમ છતાં આટલું તો નક્કી જ છે કે કેટલાક ખાસ સ્વરૂપે સ્વપ્ના ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ જીવનના જોયેલા અને અનુભવેલા બનાવો વિચિત્ર ઘટનાથી અથવા અન્યથા સ્વપ્નદર્શોનું અવલંબન બને છે તેમ કેટલીક વાર મનની અસંતુષ્ટ ઇચ્છાઓ અને અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ માટે મનની ઝંખનાઓ વગેરે પણ આવા સ્વપ્નદર્શોનું અવલંબન બને છે. જેવા સ્વપ્નદર્શો તેવા જ સમાધિદર્શોના. બંનેમાં મન સરખી જ રીતે કામ કરે છે અને બંને સરખા જ બનાવોથી ઉત્પન્ન થાય છે. તો નરસિંહ મહેતાના સમાધિ દર્શોનું અવલંબન શું દર્શો તે શોધવું રહ્યું. શ્રી. આનંદશંકર ક્રુપ આ પ્રશ્નનો બહુજ સરસ રીતે ઉકેલ કરી આપે છે કે જેથી આ ચમત્કારોનો પણ શુદ્ધિમાલ્ય ખુલાસો મળે છે: તે નીચે પ્રમાણે છે. મેં મારા ગયા ભાણ્યુમા ઉદ્યેષ્ય કયો દતો તે રૂપદેવ ગોસ્વામી રચિત વિદ્વદ્ધમાધવ નામના નાટકની પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધારના મુખમાં નીચેના શબ્દો મૂક્યા છે.—

“ શિવે મને સ્વપ્નમાં આદા કરી છે કે કૃષ્ણની પ્રેમભક્તિથી આ-કર્ષાપણા રસરંગનો જીદા જીદા પ્રાન્તોમાંથી આવી અહિં કેસિતીર્થના કિનારે એકઠા થયા છે; અહિં જ જમુનાને કિનારે રાસનૃત્ય કરવામાં આવ્યું હતું.”

હવે ચૈતન્યે રાસલીલા ગાવાનો અને ભજવવાનો રીવાજ દાખવ કયો દતો તેથી મંત્રવિત છે કે તેના અનુયાયીઓ આ અમર બીજાં નાટકો જીદા જીદા પ્રાન્તોમાં ભજવતા હોય અને નરસિંહ મહેતાએ દારિકામાં આ એક નાટકમાં ભજવાયેલી માનવ રાસલીલા જોઈ હોય અને તે રાસલીલા તેની દિવ્ય ચક્ષુથી જોયેલી આત્મિક રાસલીલાનું અવલંબન બની હોય. વળી તે નાટકનો ટીકાકાર લખે છે કે સૂત્રધારને નાટક ભજવવાની આદા કરનાર શિવ તે ‘ગોપીશ્વર મહાદેવ’ હતા. આ ગોપીશ્વર તે ગોપનાથનું જૂનું નામ પણ હોય; નરસિંહ જેની પામે ગયો અને તેણે કૃષ્ણની રાસલીલા બતાવી કહેવાય છે તે.

બીજા ચમત્કારો વિષે જોલવામાં હું વધુ કાળ વ્યતીત નહિ કરું. પણ એક વાતનો સહેજ ઉલ્લેખ કરી લઉં. એક સાતિભોજનને સમયે નાગર

સાનિતા દરેક માણસે પોતાની જોડે એક એક ઢેડ જમવા બેઠેલો જોયો. એ અને આની બીજી કથાઓને વિષે એટલું જ કહીશ કે જે મદાપુરુષના નામ સાથે આની વાતોને ગૂંચવામાં આવી હોય તે મદાપુરુષના અવસાન પછી થયે કાળે તેના અનુયાયીઓએ જોડી કાઢેલી કાદવનિક કથાઓ જ હોય છે: અને રાસનૃત્યમાં નરસિંહે જે ભાગ લીધેલો કહેવાય છે તે માત્ર કવિની કલ્પનાઓ છે એવો ખુલાસો મેં આગળ કર્યો જ છે. કથાની દૃષ્ટિએ પણ આ ભતની કલ્પનાઓ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. દાખલા તરીકે ત્યારે કવિ રાધાની સખીનું ૩૫ ધારણ કરે છે ત્યારે કહે છે કે:—

" સખી રૂપે નરસેયો નિરખે તે કૃષ્ણજનો વિદાર. "

(ચાતુરી છત્રીસી ૩૨, ૧૦)

આ સ્વરૂપ ધારણ કરવાથી કવિને કૃષ્ણ કે જેની તરફ માત્ર પ્રેમભક્તિની જ નજર છે તેની વિદારએષ્ટાઓ જોવામાં ત્રીઘનું કારણ રહેતું નથી.

હવે આપણે કવિની કવિતાના કેટલાક ફક્રા લખ્યો. પહેલું રાસ-સદસપદીમાંથી લખ્યો (પદ ૫૩ મુ).

(૧)

આ જોતી આ કેનું પગલું, પગલે પદ્યતણું અંધાણ;	
પગલા પાસે બીજું પગલું, તે રે સોહાગણુ નૌતમ બળુ.	૧
પૂરણુ ભાગ્ય તે જીવંતી ફેર જે ગમ વ્દાલાને સંગે;	
એકલદી અધરરસ પીરો રજની તે રમશે રંગે.	૨
અડવડતી આંખડતી ચાત્રે, દેહ દયા ગમ બૂધી;	
નિશ્ચે હરિ આવ્યા આ વનમાં, જો, જો, કમોદની ફૂલી.	૩
પૂછે કુંજ લના દુભવેલી કપાઈ દીઠડો નંદકુમાર;	
વૃક્ષ તળી શાખા ફૂલી રહી, અભિષેક કીધો નિરધાર.	૪
નયણે નીર ને પંથ નિહાળે, કહાન કહાન મુખ બોલે બાળ;	
ચાલી અનુરા સરવ મળીને, વનમાં જોળે નંદનો લાલ.	૫
જોતાં જોતાં વનમાં આવ્યાં, દીડી એક સાહેલી;	
ધૂતારાનાં લક્ષણુ જોજો, ગયો એકલદી મેલી.	૬
ન દીકા નાય, ગોપી પાછાં આવ્યાં જળ જમુનાને તીર;	
બાળલીલા કીધી તે વારે, પ્રકટયા હુગધરવીર.	૭
રાસ આરંભ્યો સર્વ સ્થામાં મળી, સુર નર 'જો જો' કીધો;	
ગોપીમાં હતો નરસેયો, પ્રેમસુધારસ પીધો.	૮

(૨)

જેવો ને તેવો રે તમારે પાલવડે બાધો;
અણુછતો હું તો તમારો વધાવી લીધો;
અણુતેડાઓ આનું રે, હું તો તાણ્યો નવ તૂડું;
તમારા પ્રેમની સાંકળીએ બાંધ્યો નવ છૂટું.
રમાડ્યો રમુ રે, તમારો જમાડ્યો જમું;
તમારે સમુ રે સજની ! ખીણું નવ અમારે સમું.
હુંકારે આધેરો જાડું, તમારે દૂંકારે રાચું;
નરસંયો જસાં ગાન કરે, ત્યાં પ્રેમ ધરી નાચું.

(ભક્તિ ગાનનાં પદ. પદ ૧૦)

આ કવિતામાં કવિ કૃષ્ણ પ્રયેની પોતાની ભક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે કે કૃષ્ણ રાધાના ચરણમાં પોતાનો પ્રેમ મૂકે છે હેનું વર્ણન છે ? આ કવિતાનો ભક્તિગાનના પદોમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ' સજની ' કે જેને માટે ૨૫૪ રીતે આ ભાવપ્રવાહ વહી રહ્યો છે તે ચન્દને ભક્તસૂચક

न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणाङ्कुरैः ।
खिणत्सुजाताद्भिन्नतलामुन्नित्ये प्रेयसी प्रियः ॥
[इमान्यधिकमग्नानि पदानि यदतो बभूव ।
गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराकान्तस्य कामिनः ॥]

આ શ્લોકે ક્ષેપક મનાય છે.

अत्राचरोपिता कान्ता पुष्पहेतोर्भहारमना ।

अत्रप्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसाकृतः ॥

प्रपदाक्रमणे पते पश्यताऽस्तकले पदे । ४. ४.

નરસિંહ મહેતાની પંક્તિઓમાં ભાગવનમાંના આ જિતારમાંના વર્ણનનો સદજ રૂપાન્તર કરેલો પ્રતિધ્વનિ સંભળાય છે.

નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં ભાગવતની આવી ચોક્ખી અસર જેવામાં આવે છે તેથી પ્રો. આનન્દશંકર દુવના " નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં ભાગવતની અસર છે એમ માનવાને બદલે જ્યદેવી અસર છે એમ માનવું વધારે વાજગ્રી જણાય છે- [વસન્તમાં લેખ ૧૯૬૧ શ્રાવણ માસ, પાનું ૨૪૫] " એ મત સાથે સંમત થવું કઠણ છે. વધારે ચોગ્ય અનુમાન તો એમ કદાચ કે ભાગવત અને જ્યદેવ બંનેની અસર નરસિંહમાં આવી છે, કોઈ ભાગમાં એકની, કોઈમાં બીજીની.

આ કવિતાનું ચિત્ર સાદું છતાં સુદર છે અને લાગણીથી ભરપૂર છે. કરુણરસનું પણ તેમાં સુદર આવેખન છે. કૃષ્ણ રમત રમતા ગોપીઓમાંથી અત્રોપ થઈ જાય છે અને ગોપીઓ તેની વૃથા શોધ કરે છે; અને તેમના હૃદયમાં કૃષ્ણના પગલા સાથે જે બાજાના પગલા દેખાય છે તેને માટે અદેખાઈ ઉત્પન્ન થાય છે. કૃષ્ણની શોધમાં ગોપીઓ સખાબ્ધ નયને આમ-તેમ આચડે છે અને વૃક્ષ અને લતાઓને પ્રેમી પૂછી કૃષ્ણ સંબંધી માહિતી માગે છે, છેવટે કૃષ્ણ પ્રગટ થાય છે અને ગોપીઓ તેની સાથે રાસટલ્ય કરે છે. નરસિંહ મહેતા પણ ગોપીઓમાં હતા. ત્રીજી કહીની પહેલી લીટી 'ગીતગોવિંદ'ના^૧ છંદો સર્ગના છંદો શ્લોકનો સહેજ ખ્યાલ આપે છે, જેમાં રાધા શ્રીકૃષ્ણને મળવા જતા આવી જ રીતે લયઢીયા ખાય છે તેનું વર્ણન આપેલું છે. એ જ કહીની બીજી લીટીમાં સુંદર વ્યંગ્યાર્થ સમાયલો છે. ગોપીઓ "કૃષ્ણ આ વનમાં જ આવ્યા હશે-" એવા નિશ્ચયાત્મક અનુમાન ઉપર આવે છે. કારણ કે કુમુદિની ખીસેલી જણાય છે; સૂચક વિચારોની શૃંખલા (કાર્યકારણ મેમન્ધની તથા સાદસ્ય મેમન્ધની) આમ છે: કુમુદ ચન્દ્રને જોઈ ખીસે છે એ કાર્યકારણ સેમન્ધની વાત વિદિત છે; અને કૃષ્ણનું મુખ ચન્દ્ર જેવું છે; અર્થ સાદસ્ય સેમન્ધ; આ પ્રમાણે કૃષ્ણનું મુખ ચન્દ્ર જેવું છે, એ શૂદ્ધ વ્યંગ્યાર્થ આ લીટીમાં રહેલો છે. ચોથી કહીની છાયા પ્રેમાર્નવના વાચકોએ નજાખ્યાનમાં જોઈ હશે જ, જેમાં નળની શોધમાં ફરતી દમયંતી-

પૂછે જિઆ દુમને ત્હારી મગને મઈ ડાળ,

તરખતિ! જો મ્હારી વતી ક્યાહિ દીસે બૂપાળ.

જેવી રીતે પ્રેમાર્નવની ઉપરની લીટીઓમાં નરસિંહની છાયા જણાય છે તેવી રીતે નરસિંહમાં ભાગવત (X. ૩૦. શ્લોક ૪-૧૩) ની અસર જોવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ દમયંતી જ ઉપર જિનારેલો ફરે તે ભાગવત ૧૦-૩૦ ના શ્લોક ૨૪ થી ૩૬નું અક્ષરશ્ચ ભાષાન્તર તો નથી, પણ તાત્પર્યદર્શક અનુવાદ છે.^૨

૧. ત્યદમિસરણરમસેન ચલન્તી । પતતિ પ્રદાનિ કિયન્તિ ચલન્તી ॥

હોસ ધરી હર પ્રભુને મળવા

ડગ ભરો જગચો પડે ઢગો અમળા. (દિ. બા. કેસવચાલ હ. ધ્રુવનું ભાષાન્તર ૧ લી આવૃત્તિ.)

૨. તેમાંનાં કેટલાક શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૨)

જેવો ને તેવો રે તમારે પાધવડે બાંધો;
અણુછતો હું તો તમારો વધાવી લીધો;
અણુતોડાળ્યો આતું રે, હું તો તાણ્યો નવ તૂકું;
તમારા પ્રેમની સાંકળાએ બાંધ્યો નવ છૂટું.
રમાડ્યો રમું રે, તમારો જમાડ્યો જમું;
તમારે સમું રે સજની ! બીજું નવ અમારે સમું.
હુંકારે આધેરો જાડે, તમારે ટૂંકારે રાતું;
નરસિંહો જહાં ગાન કરે, ત્યાં પ્રેમ ધરી નાચું.

(ભક્તિ ચાનનાં પદ. પદ ૧૦)

આ કવિતામાં કવિ કૃષ્ણ પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે કે કૃષ્ણ રાધાના અરણ્યમાં પોતાનો પ્રેમ મૂકે છે હેનું વર્ણન છે? આ કવિતાનો ભક્તિચાનના પદોમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ‘ સજની ’ કે જેને માટે ૨૫૯ રીતે આ ભાવપ્રવાહ વધી રહ્યો છે તે ચન્દને ભક્તસૂચક

ન લક્ષ્યન્તે પદાન્યથ તસ્યા નૂનં તૃણાદ્ઠૂરઃ ।
લ્લિગ્તલુક્તાતાદિગ્રતલામુન્નિન્યે પ્રેયસીં પ્રિયઃ ॥
[इमान्यधिकमग्रामि पदानि बहतो बधूम् ।
गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रान्तस्य कामिनः ॥]

આ શ્લોક ક્ષેપક બનાય છે.

અગ્રાવરોપિતા કાન્તા પુષ્પદેવોર્ભદ્રાત્મના ।

અગ્રપ્રસૂનાવચયઃ પ્રિયાર્થે પ્રેયસાકૃતઃ ॥

પ્રપદાક્રમણે પતે પશ્યતાડસ્તકલે પદે । ઇ. ઇ.

નરસિંહ મહેતાની પંક્તિઓમાં ભાગવતમાંના આ ભીતારામાંના વર્ણનનો સહજ રૂપાન્તર કરેલો પ્રતિધ્વનિ સંભળાય છે.

નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં ભાગવતની આવી ચોક્ખી અસર જોવામાં આવે છે તેથી પ્રો. આનન્દરાંકર ધ્રુવના “ નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં ભાગવતની અસર છે એમ માનવાને બદલે જયદેવની અસર છે એમ માનવું વધારે વાજગી જણાય છે—[વસન્તમાં લેખ ૧૯૬૧ થાવણ માસ, પાનું ૨૪૫] ” એ મત સામે સંમત થવું કઠણ છે. વધારે ચોચ અનુમાન તો એમ કદાચ કે ભાગવત અને જયદેવ બંનેની અસર નરસિંહમાં આવી છે, કાંઈ ભાગમાં એકની, કાંઈમાં બીજીની.

ગણીએ તો આ બન્ને અર્થોનું આ કવિતામાં એકીકરણ થઈ શકે. જ્યારે સજની મુરસો બતાવે છે ત્યારે ભગવાન દૂર ખસે છે અને જ્યારે અપમાન કરે છે ત્યારે મુરસો થવાને બદલે ખુશ થાય છે. (અથવા તૂંકારને માઠ પરિચય સૂચવતું બીજા પુરુષ એકવચનનું રૂપ લઈ શકાય) ભગવાન ભક્તાધીન છે તેથી કહે છે કે 'નરસૈયો જ્યાં ગાન કરે ત્યાં પ્રેમ ધરી નાચું !' મદ્ભક્તા યત્ર ગાયન્તિ તત્ર તિષ્ઠામિ નારદ ॥ એ લીટીના તિષ્ઠામિ શબ્દને બદલે છેલ્લા વાક્યના 'નાચું' શબ્દનો પ્રયોગ એક ક્રમ વધારે સૂચવે છે.

(૩)

ધ્યાન ધર, ધ્યાન ધર, નેત્રમાં નાચ છે, અંતર ભાળ ની એક સુરતી; દેહોમાં દરસશે, પ્રેમથી પરસશે, અબજ અનોપમ અધર મુરતી. મોરલીના નાદમાં, શ્રવણના સાદમાં, ઝંઝરી ઝાલરી ડમક વાજે; તાલ મુરદંગને અંગ ઉપમા ધણી, ભેરોનો નાદ બહાણ ગાજે. મન પરસન થશે, કંપી કર્મ નાસશે, ભાસશે અઙ્ગવર્જન વેલી, કુંજ લલિતમાં કૃષ્ણ લીલા કરે, નિરખતી નૌતમ નિત્ય કેલી. સુરતસંગ્રામમાં વિલસે રંગમાં, દરસશે દેહોનું માન મરતાં; નરસૈયાઓ સ્વામી સર્વ સુખ આપશે; કુલિકત કાપશે ધ્યાન ધરતાં.

(ભક્તિચાનનાં પદો, પદ પદ મું.)

આ કવિતામાં ઈશ્વરના સાકાર અને નિરાકાર સ્વરૂપનું વિચિત્ર મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું છે. ઈશ્વર નેત્રમાં છે— નેત્રમાં નાચ છે— એટલુંજ નહિ પણ કવિ આપણને હૃદયમાં ઈશ્વરની ખોળ કરવાનું કહે છે— અંતર ભાળ ની એક સુરતી—જેને પરિણામે તે આત્મામાં પ્રગટ થશે— દેહોમાં દરસશે—વગેરે વગેરે તમાત્મસ્વયંદુનુપરશન્તિ ધીરાસ્તેચાં શાંતિઃ શાશ્વતી નેતરેષામ્ ।નો ખ્યાલ આપે છે. ઈશ્વરના માનસિક સાક્ષાત્કાર માટે આ જ પદ્ધતિ સ્વીકારાઈ છે. પણ કુબ્રાપ્ત ઈશ્વરને મળવાનો વધારે સારો ઉપાય કવિ— પ્રેમથી પરસશે અનોપમ અધર મુરતી —એ લીટીમાં બતાવે છે, જેમાં પ્રેમભક્તિને સાધન તરીકે સૂચવેલી છે. આ સાક્ષાત્કાર સુસ્ત ભક્તને સંતોષ આપેલો નથી. તેનો આત્મા પરમપદની ઝંખના કરે છે કે જેમાં કૃષ્ણની લીલા જોતાં જ અહંભાવ દૂર થઈ જાય છે. આ દુનિયામાં અને વૈષ્ણવજનને વદાવા અને જ્યાં બેસીના નાદ માં રહે છે તેવા ગોવોકમાં આજ કુબૃત્ય દાપવા અને શાશ્વત સુખ

આપના પુરતું છે. આ પરમપદ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? દુન્યવી ધ્વાજોથી નહિ પણ ‘નરસે’યાનો સ્વામી સર્વ મુખ આપશે, દુષ્કિત કાપશે ધ્યાન ધરતાં !’ આ પ્રમાણે ‘ધ્યાન’ જેનો પ્રથમ ઉદ્દેશ્ય કયો હતો—‘ધ્યાન ધર, ધ્યાન ધર’—એ લીટીમાં તેને છેવટે સિદ્ધાન્ત તરીકે લાવી મુકે છે. આ પ્રમાણે આ કવિતામાં પરસ્પર વિરોધી મતો દર્શાવ્યા નથી પણ ‘જ્ઞાન’ અને ‘ભક્તિ’નો સુંદર સમન્વય કયો છે. સાકાર સ્વરૂપની પાછળ નિરાકાર સ્વરૂપ રહેલું છે તે કવિ સચોટ રીતે એક કદીમાં અમર એક લીટીમાં બતાવી દે છે. જ્યારે કૃષ્ણ અવોપ થાય છે ત્યારે વિયોગથી ખૂરતી ગોપીઓ તેની નિરર્થક શોધ કરે છે ત્યારે કવિ કહે છે કે:—

કૃષ્ણ તો જીણે બેઠો હૃદયને ઝોળે રે;

પ્રગટયો નરસે’યાનો નાય રીઝી ભાવ બોલે રે.

(રાસસહસ્રપદી, પદ ૯૬ છેલ્લી બે લીટીઓ.)

કૃષ્ણ તો હૃદયપટની પાછળ સંતાયો છે પણ મુગ્ધ ગોપીઓ તેથી મંતોપ પામતી નથી. તેથી જ દયારામ ગોપીઓની પાસે ઉઢવને કહેવડાવે છે કે:—

હમારા પ્રભુ સધળે રે, હમારા તો એક રથળે,

હમે રીઝો ચાંદરણે રે, હમે રીઝું ચન્દ્ર મધ્યે.

કૃષ્ણ તેમની સાકાર સ્વરૂપને મળવાની સાદી ધ્વાજા જોઈ મુગ્ધ થઈ પ્રગટ થાય છે. આ ઠેકાણે પણ સાકાર અને નિરાકાર સ્વરૂપનું મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું છે.

વળી ‘શૃંગારમાળા’ પદ ૫૫૪ માં આ જ વસ્તુ—ભક્તના અથવા પ્રેમ-મુગ્ધ ગોપીના હૃદયમાં ઈશ્વરનો નિવાસ છે તે વાત—સહેજ જુદા રૂપમાં કહી છે:—

નદિ મેલું નંદના લાલ છેડયો નદિ મેલું.

x x x x

x x x x

છા તમે રસિયા, હૃદયકમલમાં વસિયા, હવે કેમ થાઓ અજગા રે ?

છા બળિયા અમ અજગા ઉપર બળ કરી ક્યાં પવકા રે ?

છેડશે નદિ મેલું.

કૃષ્ણ દૂર ખસવા જાય છે પણ ગોપી તેનો છેડો ઝાલી રોડી રાખે છે અને કહે છે કે—છા તમે રસિયા, હૃદય કમલમાં વસિયા, ઇત્યાદિ.

આ લીટીઓ, હૈમચન્દ્રે પોતાના વ્યાકરણના અપભ્રંશવિભાગમાં

ઉદાહરણ તરીકે ટાંકેલી 'મુજરાસ'ની એક કડીનું ત્હમને સ્મરણ કરાવશે

વાહ વિછોડવિ જાહિ તુહુ, હડ, તેવંઈ કો વોસુ ।

દિઅઝદિઅઝ જઈ નીસરદિ જાણત મુજ સરોસુ ॥

મૃણાલવતી મુજને કહે છે કે, "મારો હાથ છોડાવી તું જતો રહે છે, તો ભલે, કાંઈ હરકત નહિ, મારા હૃદયમા ગિરાજેલો તું ત્યાંથી ચાલી જઈ શકે તો જ હું માનીશ કે તું મુસે થયો છે આ જ વિચાર નરસિંહમા સહેજ જુદે રૂપે લેવામા આવે છે

મુરદાસને વિષે જે દતકથાઓ છે તેમાની એક નીચેનો શ્લોક મુરદાસનો હોવાનું જણાવે છે—

કર છટપાઈ જાતુ હૌ વુરચલ જાનો મોહિ ।

દિરદયસે જઠ જાહુગે મરવ વચ્ચાનો તૌહિ ॥

આ દતકથા એક ચમત્કારી બનાવનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે મુરદાસ અધ હોવાથી પોતાની કવિતાઓ એક લઢીઆને લખાવતા એક પ્રમંગે આ લઢીઓ થોડા સમય માટે બહાર ગયેલો હોવાથી શ્રીકૃષ્ણે જાતે આવીને આ કવિતાઓ લખવા માડી તેની લખવાની અબજ અંક બેઠાં હારણ કે આ લઢીઓ મુરદાસ બોલે તે પહેલા તેમના વિચારો લખી નાખતો હતો તેથી મુરદાસે કૃષ્ણનો હાથ ઝાલ્યો અને બ્યારે કૃષ્ણ હાથ છોડાવતા હતા ત્યારે મુરદાસ આ કવિત બોલ્યા—'મને દુર્બલ જાણી મારો હાથ છોડાવી તમે નાશી જાઓ છો પણ જો તમે મારા હૃદયમાથી નાશી જઈ શકો તો જ હું તમને મરદ ગણું' ।^૧

(૪)

સામંજિયો તે ઊરનું જૂપણ, હૃદયા બીટી રાખુ રે,

શણગટ વાળા વાળા જોડે, વિનેવચન મુખ બાખુ રે

સેજ સમાર પરિમનપૂરણ, સકળ કર્મ શણગાર રે,

દીવડીયો અબજાળા મેલું, પોટે પ્રાણ આધાર રે.

૧ 'ધી મોન' વર્નાક્યુલર લિટરેચર ઓફ હિંદુસ્તાન લેખક મર જ્યોત્સના શ્રીઅરસન ૧૮૮૮ થાનું ૨૪ લેખકે આ દુહાને તદ્દન ખોટા અર્થે કર્યો છે, અને તેના બાષાતરમા-તમે મનુષ્ય છો એવો દોષ કરો છો-એ વાક્યનો ઉમેરો કર્યો છે અને 'મરદ' શબ્દનો અર્થ 'મૃત્યુ' કર્યો છે

મૃગમદ અંજન નયન સમાઈ, નાના ભાવ જણાવું રે;
નરસેયાયા સ્વામીશું રમવા લટકંતી હું આવું રે.

(શૃંગારમાળા ૫૬ ૩ બંદુ.)

શૈલી સાદી છતાં ય સુંદર છે, પ્રેમભક્તિભાવથી આ કવિતાની સુંદર-તામાં વૃદ્ધિ થાય છે, વળી 'ઊર' સબ્દ ઉપર શ્લેષ પણ છે. કૃષ્ણ ગોપીના હિરમાં વસેલા છે તેથી 'ગોપી તેને હૃદય બીડી રાખુ' એમ કહે છે. વળી ખીછ લીટીમાં તો અજ્ઞ ખૂબી છે. ચરમાળપૃણાને લીધે ગોપી શણગટ વાળે છે તેમ છતાં ય પ્રેમોત્કંઠા હોવાથી શણગટમાંથી શ્રીકૃષ્ણ તરફ જુવે છે. વળી પોતાના અર્ધ અવગુહિત રૂપથી આકર્ષવાનો ભાવ પણ હૃદયમાં છે. આમ મોહક અને સુંદર રીતે પોતાના પ્રણયપાત્ર તરફ જતી ગોપી કાવ્યની સુંદરતા અને મોહકશક્તિને મૂર્તિમાન કરે છે.

(૫)

કાંબળા ઓઢાડો રે કદાન ! મ્હારી ચૂંદડી બીજે;
નહિ કાં મુને હૃદયા બીડો, અંગ ઉધાડું ધૂજે—મ્હારી૦
રનેહ ધરી સામળીયા બ્હાલા ! રંજબર સાધડાં લીજે,
કંઠ ધરી બ્રાહ્મણી રે અધર અમૃતરસ પીજે રે—મ્હારી૦
અરમરિયો આ મેકુલો વરસે, દાદુર જોરે ટલુકે;
નરસેયાયા સ્વામીના સંગમાં મેઘને વીજ અણુકે રે—મ્હારી૦

(' શૃંગારમાળા, ' ૫૬ ૧૧૨)

આ કવિતામાં બતાવેલો પ્રસંગ વર્ણનરૂપે નથી આપ્યો. પણ કાંધક અંશે નાટ્યપ્રસંગરૂપે અને સંવાદરૂપે આપ્યો છે, જેથી કવિત્વ-રસ તેમાં રહેલો વધારે અસરકારક નીવડે છે. પણ એક દોષ છે; અને તે એ કે ગોપી શરીર અને વસ્ત્રના રક્ષણ સાર જરૂર કાંબળા ઓઢાડવાની જે માંગણી કરે છે તેની પાછળ રહેલા ધ્વનિની જે ખૂબી છે તે—' મુને હૃદયા બીડો ' એ સીધી માંગણીથી કાંધક કથળી જાય છે. આપણી દષ્ટિ સમક્ષ બધું દ્રશ્ય સજીવ બધું થાય છે—ધ્રુવજી ગોપકન્યા, એના વસ્ત્રને બીજવી નાંખતો અરમર અરમર પડતો વરસાદ,—અને આ વેળા દેડકા ડરાં ડરાં કરે તે મંગીત આપણે સાંભળીએ છીએ, અને તરત પછી ગોપીને પ્રેમાલિંગનમાં દાંડી દઈ રક્ષણ કરતો કૃષ્ણ; અને જળજરેલા મેઘના હિરમાંથી અણુકતી વીજળી વડે આ ચિત્ર દીપિત થઈ જાય છે. અને આપણે આ દ્રશ્યમાં જરાક વધારે ઊંડા ઉતરીશું ? અને મેઘ અને વીજળીના તેજસ્વી સંયોગમાં કૃષ્ણ અને ગોપીના પ્રેમાલિંગનનું દર્શન કરીશું ?

આ ન્દાનકડા કાવ્યમાં એક બે જરાક જિઘાડા કામુકભાવનાં આ-
લેખન તરફ આપણને આખ્યમીયામણું કરવાનું મન થાય છે; ત્હેનું કાંઈક
કારણ એ કે એ આલેખનો બધું વિચારતા અસમ્મ નથી; અને કાંઈક-
અથવા તો ખાસ-એ કે આ ચિત્ર કવિત્વમય સામગ્રીની વચમાં ગોઠવાયું
છે, જેથી એ સામગ્રી અને ચિત્રનું મધ્યવર્તી આકૃતિયોનું યુગ્મ પરસ્પરને
આરુતાની દીપ્તિ સમર્પે છે.

આ પ્રશ્નને હવે હું વધારે નહિ ઉકેલું. કવિનાં અતિશય શૃંગારથી
ભરપૂર હોય એવા કાવ્યો તમારી આગળ રજુ કરી તમારી વિવેકમર્યાદા
ફૂલવવા હું નથી માગતો. હું તો ફક્ત 'શૃંગારમાળા' અને 'ચાતુરીપોડશી'ના
કેટલાક પદોનો નિર્દેશ જ કરીશ.^૧ તમે જાતે જોઈ શકશો કે તે કાવ્યો
આધુનિક સભ્યતાનો અથવા મર્યાદાનો કેટલો બધો લોપ કરે છે. હું
આધુનિક શબ્દ તો તે જ હેતુથી વાપરું છું કે નરસિંહના કાળમાં પરંપરાગત
સભ્યતાનો ખ્યાલ જુદો જ હતો અને તો પણ આ બાબતોમાં સભ્યતાની
પૂન્યતાથી આ કવિ અજાણ નહોતો. તેથી જ તે 'ચાતુરીપોડશી'ના પદ
૧૧માં રાધા પાસે કહેવડાવે છે કે:—

" જે અનુભવ્યો રસ આજ છ, (કહેતાં ?) મુજને આવે લાજ છ,
કહેતાં મુજને લાજ આવે....."

અલખન, કવિ તો રજે રજનું સુદમવર્ણન આપે છે જેની ઉપર
આપણે અત્યારે તો પડેલો ટાંકીયું; કારણ કે તે બધી સખીને કહેલી ગુપ્ત
વાતો છે અને કવિ પણ આપણને ગુપ્ત રાખવાનું સુચવે છે.

કવિના પ્રેમના વિષય ઉપરના આ પ્રકારના આલેખનની યોગ્ય તુલના
કરવી હોય તો તે તેના પૂર્વગામી અને સમકાલીન સંયોગો અને પરંપરાગત
વિચારો અને તેની આજુબાજુના સંજોગોને ધ્યાનમાં લઈને કરીએ તો જ
થઈ શકે. આ પ્રશ્નને વલ્લભીય સંપ્રદાય-જે પાછલા સમયમાં આચારમાં
નીતિશૈલિયથી કલુષિત થયો તે સંપ્રદાય-સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી;
કારણકે વલ્લભાચાર્ય ઈ. સ. ૧૪૭૮માં જન્મ્યા હતા, જે સમયે નરસિંહ-
નું કવિજીવન સમાપ્ત થયું હતું. વળી દયારામ જેઓ આજથી એકાદ
સદા ઉપર થઈ ગયા તેમણે પણ કૃષ્ણ અને ગોપીઓની કથાઓ આવી જ
તરેહના અસભ્ય શૃંગારમય કાવ્યોમાં બિતારી છે, તે છતાંય નરસિંહનાં શૃંગાર-
કાવ્યો આગળ દયારામનાં શૃંગારકાવ્યો તો ઉચ્છૃંખલ વર્ણનની બાબતમાં
કદિનાં કદિ પાછળ પડી જાય છે તેમ છતાં નરસિંહ કૃષ્ણની પ્રેમચોટાઓ-
ના શારીરિક સ્વરૂપથી અતિ ઉચ્ચ કક્ષામાં ચડે છે. કારણકે નરસિંહનાં

૧. જુઓ 'શૃંગારમાળા'નાં પદો ૨૩, ૩૬, ૪૪, ૧૨૬, અને 'ચાતુરીપોડશી'નાં
પદો ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫ ઇત્યાદિ.

કૃષ્ણ અને ગોપીઓ મનુષ્યસૃષ્ટિથી કાંઈ જાણ્યા દરજ્જાનાં છે. પોતે દિવ્ય પ્રદેશમાં બનતા દિવ્ય બનાવોના દ્રષ્ટા તરીકે સઘળું વર્ણુન કરે છે. આ રીતે તે આ પ્રસંગોની આલુઆલુ એવું પૂજ્યતાનું, લગભગ પાવનકર, વાતાવરણ ઉચ્ચ સુદૃઢતાવાળું બીજું કરે છે કે જેમાં કૃષ્ણના સાચા ભક્ત સિવાય ખીજા કોઈ રહી કે ટકી શકે નહિ; દયારામને વિશે સ્થિતિ જુદી છે. કૃષ્ણની અપારિવ્રજ્ય ભૂમિમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન એ કરે છે તોપણ એનો પગ પૃથ્વી ઉપર હોય છે. શૃંગારરસમાંથી કામનો અંશ ટાળી નાખવાની જાડુની કળા દયારામનામાં નથી; ‘ગોવિન્દગમન’ના રત્નમાં પદની ઉપાત્ત્ય કઠીમાં જે નરસિંહ કરે છે, અથવા કંઈ નહિતો કરેલું જણાવે છે, તે દયારામ કરી શકતો નથી; એ કઠીમાં આ પ્રમાણે કથન છે:—

મારગ નવ લલો રે, ત્યારે દા કહી રે, પછી આરંબ્યો ત્યાં રાસ;
જળ થળ લીલા રે, તે દરિયે કહી રે, કાઢ્યો હૃદયથી કામનો વાસ.

આ પંક્તિઓમાંનું ઉવટનું વચન ધ્યાનથી જુઓ; ગોપીઓનાં હૃદય-માંથી કામને દેશવટો દીધો. હેણે શરીરને આત્મરૂપ સમધ્યું.

આ બાબતમાં નરસિંહ મહેતા સંબંધી એક ખીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉચ્છૃંખલ શૃંગારરસ ભરપૂર હોય છે,—કૃષ્ણને નાપક તરીકે હોવાનું જ્ઞાનું પણ ના હોય ત્યાં પણ—અને જ્યાં કૃષ્ણને નાપક તરીકે લીધો છે ત્યાં પણ આ જ પ્રકારનો શૃંગાર નજરે પડે છે. હવે આ કાળથી અને વાતાવરણથી નરસિંહ કરતાં દયારામ વધારે દૂર હતા. નરસિંહ દયારામ કરતાં જયદેવની વધારે નિકટ હતા. તેથી નરસિંહ સંસ્કૃત સાહિત્યના જેવો શૃંગાર લખે તેમાં નવાઈ નથી.

[સાથે સાથે જયદેવ ઉપરથી નરસિંહે પ્રેરણા લીધી હતી તેનું એક ખીજું ઉદાહરણ બતાવું: ‘આતુરીયોડશી’ પદ ૮ માં રાધાકૃષ્ણની કીડાનું વર્ણન કરતાં કવિ લખે છે, કે

બુજ બળ બીડી બાય શું કસ કસે બહુ કામિની,
કનકવેલ કેસમાંહી લપટી જાણીયે ઘન દામની.

આ પંક્તિઓ જયદેવની નીચેની પંક્તિઓ સાથે લગભગ મળતી આવે છે:

ચરસિ મુસારેરુપહિતદારે ઘન દ્વચ તરલલલાકે ।

તદિદિય પોતે...રાજસિ સુકૃતચિપાકે

(‘ગીતગોવિંદ’, ૫-૧૨)]

હું નરસિંહના શૃંગારનું સમર્થન કરતો નથી પણ એ માટે ખુલાસો આપવાને ઇચ્છું છું. ‘નિદોષ’ એમ ઠરાવ આપો એમ હું તમને કહેતો

નથી; માત્ર દોષને અસ્પષ્ટતા અર્થે એવી હકીકતો ગણનામાં લ્યો એમ ઇચ્છું છું; જે હકીકતો આધુનિક સાહિત્યમાં લેખકને નિર્દોષ અથવા અસ્પષ્ટદોષી ઠરાવી નહિ શકે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' જેવા મુંદર ગ્રંથને પણ સંસ્કૃત સાહિત્યનું અનુકરણ કરીને લખેલાં અસંખ્ય નિર્લજ્જ ઉપમાઓ, રૂપકો અને વર્ણનો લાગુગ્રસ્ત લેખાપ છે, અને તેનો કોઈ પણ રીતે બચાવ થઈ શકે તેમ નથી.

નરસિંહની કવિતામાં જ્વરભક્તિનું જે સ્થાન છે તેનું લંબાણમાં વિવેચન કરવા જેટલો હવે વખત નથી. પણ તેના સમર્થનારો કેટલાક ખુલાસાઓ આપવામાં આવ્યા છે તેનો માત્ર નિર્દેશ જ હું કરીશ. એક મત આ જાતના સાહિત્યનો શબ્દાર્થ ન લેતાં અર્થવાદ તરીકે તેનો ઉપયોગ કરે છે, બ્યારે બીજો મત કૃષ્ણને એક દિવ્ય પુરુષ તરીકે ગણે છે જેથી તેને આ જાતની અતીતિનો દોષ લાગતો નથી એમ માને છે. જો એમ પૂર્વપક્ષ કરવામાં આવે કે દિવ્ય પુરુષોની આજુબાજુ એવો રસ ગૂંથવામાં આવે તો તે ખરી રીતે રસાભાસ છે પણ રસ નથી, તો ઉત્તર તૈયાર હોય છે-કે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રયત્નરણ કરતાં રસની બાબતમાં પણ કૃષ્ણનું અંગત સ્વરૂપ હ્રુત થાય છે. આ મત અને આની પહેલાં બતાવેલા મત બન્ને વચ્ચે વિરોધ છે એ વાત કમુલ્લ કરું છું. ટીકાકારોનો ત્રીજો મત રાધાકૃષ્ણ અને ગોપી-ઓની કથાને માત્ર રૂપક તરીકે ગણે છે. રાધાકૃષ્ણ વર્ગે મનુષ્યો નથી તેમ જ દિવ્ય પુરુષો પણ નથી પણ માત્ર અમુક વિચારો, ભાવો અને ઇદ્રિયોનાં સજ્જવારોપણો છે. આ દલીલને-ગળે બિતરે તેવી ન હોવા છતાં-નરસિંહ મહેતાની એક કવિતામાં સમર્થન મળે છે:—

ધન્ય રે ધન્ય મહાપુરુષ જસોદાતણું પુત્ર ભાવે પરિચલ્લ રાજે;
નંદ્યેર નંદ આનંદ થઈ અવનયો, શૈષ અસિલદ્ર સંગે બિરાજે,
અમર આહીર, અર્ધાગ ગોપાંજના, વૃક્ષવેલી સર્વ ઋષિ રાણી;
ભક્તિ તે રાધિકા, મુક્તિ જશોમતી, મ્રગવૈકુંઠ તે વેદવાણી.
નિગમ વસુદેવજી, ગાય ગોપી ઋચ્યા, દેવકી અહાવિવાદ કહાવે;
ધ્રુવ કર લાકડી, વેણુ મહાદેવજી, યંચ વદન કરી જાન ગાવે.
ઈંદ્ર અર્જુન, અહંકાર દુર્યોધન, દેવતા સર્વ અવતાર લીધો;
ધર્મ તે રાય યુધિષ્ઠિર બાલુજો, દાસનો દાસ નરસૈને કીધો.

અવતારરૂપ, ઇત્યાદિ એમ એક પક્ષે, અને ભક્તિ તે રાધા, ઋચ્યા, તે ગાયો અને ગોપીઓ, એમ બીજો પક્ષે રૂપકમૂકીને મિશ્રચિત્ર ખડું કર્યું છે. આ મિશ્રણમાં રહેલો ગૂંથવાડો તે જ એ વ્યર્થ ખુલાસાના સત્ય પ્રતિબિંબરૂપ છે.

(અર્થિ હું આચાર્ય આનન્દશંકર દ્રુવે કૃષ્ણ અને ગોપીની રાસલીલા વિશે ઉપસ્થિત કરેલી એક વિચક્ષણ દલીલ જે ઉપરજેટલી નિરર્થક તો નથી જ પણ પ્રેરણાજનિત અને પ્રેરણાજનક છે તેની નોંધ લઉં છું. તેઓશ્રી ધી ઇડિયન ફિલોસોફિકલ કોંગ્રેસ ૧૯૨૮ અદ્રાસના પ્રમુખસ્થાનેથી પૃષ્ઠ ૧૩ મેં કહે છે કે:—

“ચેતનનું ખરૂં સ્વરૂપ ન સમજવાને લીધે જ વૈજ્ઞાનિકોને મુશ્કેલી નડે છે. મન અને પદાર્થનું ગમે એટલું પૃથક્કરણ કરતાં પણ સત્તા વિભાગ પડતા નથી, અને ચેતનને પોતાના કેન્દ્રસ્થાનમાંથી ખસેડી ચકાતું નથી. જો કૃષ્ણને ગોપીઓમાંથી ખસેડી લેવામાં આવે તો ગોપીઓમાં કંઈ જાતનું અસ્તવ્યસ્તપણું થઈ જાય તેનો આ વૈજ્ઞાનિકોરૂપી અધૂરોને ખ્યાલ નથી. સત્ તે એક જાતનો કૃષ્ણ અને ગોપીઓનો સનાતન રાસ જ છે, અને તેમાં મધ્યવર્તી કૃષ્ણ જે પ્રત્યેક ગોપીની સાથે બાજુ વર્તુલમાં પણ સ્થિત છે, તે જ મધ્યસ્થ રહીને તેમાં નાદ પૂરે છે. આ પ્રમાણે ચેતન વસ્તુસ્થિત અને સ્વસ્થિત એમ દ્વંદ્વરૂપે આવિર્ભૂત થાય છે. એક વિજ્ઞાનનો વાજબી વિષય છે, બ્યારે બીજું તત્ત્વજ્ઞાનનો અનન્ય વિષય છે.”

હું જાણું છું કે શ્રી. આનન્દશંકર દ્રુવ સૂચક રૂપક તરીકે રાસલીલા અર્થિ લાવે છે પરંતુ કૃષ્ણગોપીની કથાઓના પ્રશ્નનું સંમુખ રહીને દર્શન કરતા નથી.

અત્યાર સુધી આપણે નરસિંહની કાવ્યદેવીની એક જ બાજુ જોઈ; હવે તેની બીજી એક બાજુ બાકી રહી-જ્ઞાનભક્તિ. જ્ઞાનભક્તિનાં બે ત્રણ ઉદાહરણો લઈ જોઈશું. નરસિંહનાં જ્ઞાનભક્તિનાં પદો બાવબીનાં હોવાને બદલે મોટે ભાગે ઉપદેશાત્મક છે. કવિત્વશક્તિ ઝગહળી રહી હોય એવાં પદો તો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. તેમાંનાં એક બે વીણી કાઢીશું.

(૧)

તારી કેમ કરી પૂજા કરૂં, શ્રીકૃષ્ણ કરુણાનિધિ!

અકલ આનંદ કળ્યા ન જાએ;

સ્થાવર જંગમ વિશ્વ વ્યાપી રહો, કેશવો કંઠીયે કેમ સમાયે ?

બાર મેઘે કરી સ્નાન શીપતિ કર્યો, ચંખની ધારે હુરિ કેમ રીઝ્યા ?

ઝાગણપંચાસ વાયુ ઘુને વંજન કરે, સૂક્ષ્મવાયુ ઘુને કયમ ગમીજ ?

સૂરજરૂપે કરી ત્રણ ભોવન તપ્યાં, ચંદ્રરૂપે કરી અમૃત ઠાર્યો;

મેઘરૂપે કરી વરસો રે વિદુશા ! વાયુરૂપે કરીને વધાર્યો;

અરાઢ બાર વનસ્પતિ હરનિશ પીમળે, માળા તે પાંતરી શીઢ લાવે ?
 સુવા ચંદન કરી પ્રભુ ! તુને પૂજિયે, અંગના બહેકની તુલ્ય નાવે.
 તારે નિત નિત અવનવા નૈવેદ્ય કમળા કરે સૂક્ષ્મ નૈવેદ્ય કેમ તુલ્ય આવે ?
 બણે નરસંયો જેણે કૃષ્ણરસ ચાખિજો, પુનરપિ માતને ગર્ભ નાવે.

(ભક્તિજ્ઞાનનાં પદો. પદ ૬૬ મું.)

આ કવિના ઉપરથી જણાય છે કે ઈશ્વરના નિરાકાર અને વિભુ સ્વરૂપને લઈને તેમ જ ઈશ્વરનો કૃષ્ણરૂપે અવતાર થયેલો હોવાને લીધે કૃષ્ણ ભક્તના એટલે કવિના હૃદયમાં અને વાણીમાં બારે ઘડભાગ થતી હશે. કવિ એ વિરોધોનું એકીકરણ કરવા બનતો પ્રયાસ કરે છે. ભક્તિજ્ઞાનના પદ ૪૬ માં કવિ કહે છે, કે—

“પ્રતિદિને જડ કને જઈ કરી માંગતો-ઈશ તું સાલ્યા થાજે સદા રે;
 તોય પણ દુઃખ તો લેશ દળતું નથી, ચાકતો નથી તું તો કદા રે.”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે કવિને પાર્થિવ મૂર્તિ એક નિઃસત્ત્વ પદાર્થ^૧ જણાય છે તેથી આ કવિતામાં ઈશ્વરના મૂર્ત સ્વરૂપની ભક્તિ સ્વીકાર્યા છતાં પણ કવિ નિરાકાર સ્વરૂપને જ સત્ય તરીકે ગણે છે કે જેના સાક્ષાત્કારથી ‘અકલ આનંદ’^૨ પ્રાપ્ત થાય છે; કૃષ્ણને અવતારરૂપ ગણી લેતી પાર્થિવ પૂજને વ્યાવહારિક માન્યપક્ષ ગણે છે છતાં.

હવે હું નરસિંહનું સર્વોત્કૃષ્ટ અને ઉન્નત વિચારોથી ભરપૂર અને મુંઢર ચિત્ર રચી કરતું એક પદ લઈ તેની સમાસોચના કરી વિરમીશ:

(૨)

નિરખ ને ગગનમાં કોણુ ઘૂમી રહ્યો ! તે જ હું તે જ હું શબ્દ જોતો !
 સ્થામના ચરણમાં ઇચ્છું છું મરણુ રે, અહિંયાં કોઈ નથી કૃષ્ણ તોલો.
 સ્થામ શોભા ધણી, શુદ્ધિ ના શકે કળા, અનન્ત ઓગ્ધવમાં પંથ ભૂલી !
 જડને ચેતન રસ કરી જાણવો, પકડી ગ્રેષ્ઠે સજીવન મૂળા;
 જળહળ જ્યોત ઉદ્યોત રવિ કોટમાં, હેમની કોર જ્યાં નીસરે તોલો;
 સમિચદાનંદ આનંદ ક્રીડા કરે, સોનાના પાલણા માંદિ ઝૂલે.
 ખતિ વિણ, તેલ વિણ, સૂત્ર વિણ જો વળા અચળ જળકે સદા અનલ દીવો !
 નેત્ર વિણ નિરખવો, રૂપવિણ પરખવો, વણુ જિવ્હાએ રસ સરસ પીવો.

૧. જુઓ અખો:-સજીવે નજીવે ઘડયો, સજીવો જઈ નજીવને અડયો...

૨. જેણે એક ધ્યેય રાખ્યું છે તેવા અખોને બ્રહ્મદર્શન એ જ અકલ આનંદ છે:—“અસિનવો આનંદ આજ, અગોચર ગોચર હવું એ.”

અકળ અવિનાશી એ નવ જ જાણે કળ્યો, અરધ ઊરધની માહે મ્હાલે;
નરસિંયાયો સ્વામી મકળ વ્યાપી રહ્યો,—પ્રેમના તંતમા સંત ઝાલે.

(ભક્તિચાનના પદો, પદ ૩૯ મુ.)

આખી દુનિયાના સાહિત્યમા આ કદાચ પ્રથમ સ્થાન ભોગવે એવું કાવ્ય છે. એમા ઊંચામા ઊંચા તાત્વિક વિચારોને અન્ય કવિત્વશક્તિથી ગૂંથ્યા છે. અનન્ત શન્યતાસૂચક આકાશમા પરમબ્રહ્મ સ્તોડ્દમ્ પુકારી રહ્યું છે તે કવિ સાબળે છે અને આપણને સાબળવાનું કહે છે. તે શબ્દ સાબળી કવિ તેના ગરણમા મૃત્યુ ધમકે છે એટલે જીવાત્માનો બ્રહ્મમાં લય થાય છે, બ્રહ્મભય બને છે એમ કહે છે. બ્રહ્મથી મિત્ર કશું નથી. આ વાતનો આમા સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે બ્રહ્મનો મહિમા મનુષ્યશુદ્ધિથી પર છે એ મહિમાનો વિચાર કરતા મનુષ્ય શુદ્ધિ બ્રહ્મનો વિકાસ અથવા આવિર્ભૂત બ્રહ્મારૂપે જે અનન્ત જોગબ મયો રહ્યો છે તેમા ચોતાનો પંથ ભૂલી જાય છે. જોયો પ્રેમ સાધનથી જડને ચેતન બતાવવાનો મર્મ સમજ્યા છે તેમને આ જડ પદાર્થમા ચેતનનો વાસ અનુભવવાનું કવિ કહે છે. આમ થાય તો જ 'ઝગદ્ગળ જ્યોત' જે કોટિ રવિ સમાન છે તે નિરખી શકાય છે. તેમને 'હેમની કોર' જણાય છે, તેમને ક્રીડા કરતો અને સોનાના પાણણામા ઝૂલતો સચ્ચિદાનન્દનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ સચ્ચિદાનન્દ બલિ વિષ્ણુ, તેજ વિષ્ણુ અને સૂત્ર વિષ્ણુ પ્રગટતો 'અનન્ત દીવો' છે. તેને રૂપ વગરનો હોવા છતાં પણ પારખી શકાય છે, રથૂળ નેત્ર વગર જોઈ શકાય છે અને તેનો રસ રથૂળ જિવ્હા વગર ચાખી શકાય છે, તે અકળ અને અવિનાશી છે અને 'અરધ ઊરધની (અધઃ ને રુદ્ધવેની) માહિ મ્હાલે' છે. નરસિંહનો ઈશ્વર આવો સર્વવ્યાપી છે છતાં પણ કવિ કહે છે કે તે મેંત પુર્યો તેને પ્રેમના તંતમા બાંધી શકે છે.

અહિં કવિએ 'શાન' અને 'ભક્તિ'નું એકીકરણ કર્યું છે. સૂક્ષ્મ તેમ જ હ્રસ્વ દર્શનવાળા કવિ આપણને અનન્ત શન્યતાસૂચક આકાશમા તેને શોધવાનું કહે તો વાળખી જ છે.

નિરખ ને ગમનમા કોણુ ઘૂમી રહ્યો !

અહિં એક પ્રશ્ન થાય છે કે આ ગમન તે કયું ? શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી 'ગમન'નો અર્થ વિદ્યાકાશ કરે છે, જ્યારે આનન્દરાંકર ધ્રુવ કહે છે કે આપણુ 'આ ગમન શું જોઈ છે ?' આ વિશાળ વિશ્વ અને આકાશ તેને માટે પુરતું છે. હું આ મત સાથે સંમત છું અને તમને બધાને કવિની માફક કહું છું કે—

" નિરખ ને ગમનમા કોણુ ઘૂમી રહ્યો ! "

[મ્હારા આવતા વ્યાખ્યાનમા બીજા વિરાટરૂપ કવિનો—મ્હારા એ કવિના દર્શનનો—પરિચય હું કરાવીશ]

ગુજરાતી જોડણીના નિયમો

[તા. ૫ મી જુન સન ૧૯૨૯ના રોજ “ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી” તરફથી ગુજરાતી જોડણી વિષે એકાદ ચોક્કસ નિર્ણય પર આવવા, એ પ્રશ્નમાં રસ લેનારાઓની એક ન્હાની સભા સોસાયટીની ઓફીસમાં બેઠવામાં આવી હતી; અને તે સભામાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, સરકારી કેળવણી ખાતું અને સાહિત્ય પરિષદ મંડળે, બહાર પાડેલા જોડણીના નિયમો વિષે શાસ્ત્રીય ચર્ચા સમગ્ર રીતે કરવામાં આવી હતી; અને તે સભા જે ઉપદેશો નિર્ણયપર આવી હતી તે બધા નિયમો ફરી વિચારી જોઈ તેને વ્યવસ્થિત રીતે રજુ કરવા એક પેટા-કમિટી નિમવામાં આવી હતી; પરંતુ તે પેટા-કમિટીના અભિપ્રાય મેળવવાનું ત્યારબાદ બની શક્યું નથી.

તે પાછળ લીધેલો શ્રમ નિરર્થક ન જાય અને બીજા કોઈ પ્રસંગે તે નિર્ણય-નિયમો વિચારવાનું સુગમ બને, એ ઉદ્દેશથી તે કાચો ખરડો છાપી દેવાનું યોગ્ય વિચાર્યું છે. સંપાદક.]

૧ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કરવી. ઉદા મતિ, ગુરુ.

૨ બાધામાં તત્સમ તથા તદ્ભવ બંને રૂપો પ્રચલિત હોય તો બંને સ્વીકારવાં. ઉદા. કઠિન, કઠણુ; રાત્રિ, રાત; દશ, દસ; કાલ, કાળ; નદિ, નદી.

૩ જે વ્યંજનાં તત્સમ શબ્દો ગુજરાતી પ્રત્યયો લે તે અને તત્સમ બારદર્શક જ લે ત્યારે અકારાંત ગણીને લખવા. જેમકે-વિદ્વાન-વિદ્વાન, વિદ્વાનને. પરિપદ, પરિપદમાં. તેમ-કવચિત-કવચિતજ.

આરબી, ફારસી, અંગ્રેજી કે બીજી બાધામાંથી અપભ્રંશ થયેલો શબ્દ રૂઢ થઈ ગયો હોય ત્યાં તેજ અર્થમાં તત્સમ શબ્દ વાપરવો નહિ. ઉદા. પપૃટ, ખ્વાદિય, દૂબહ, ઈઝિય, ટિકેટ નહિ; પણ પાપડ, ખાએય, આબેહબ, અંગ્રેજ, ટિકિટ.

પરબાધાના શબ્દોને તેના ઉચ્ચારાનુસાર વાપરવા હોય તોપણ ચિહ્નો દિનો ઉપયોગ કરવો નહિ. ઉદા. બિદમત, ત્રિઝિટ.

૪ અનુસ્વારના લિન્ન લિન્ન ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવા.

૫ દકાર બાજન નીચે પ્રમાણે કરી સકાય:—

જ નાનું, મોટું, ખીક, સાચું, જીયું, મોર (આંખાનો) મોં, મોવું (લોટને) જ્યાં, ત્યાં, ક્યારે, જ્યારે, ત્યારે, મારું, તમારું, તારું, તેનું, અમારું, અને આવું વગેરેમાં હકાર દર્શાવવો નહિ;

—પણ—

જ ખહેન, વદાણું, વહાણું, પહોણું, મહાવન, શહેર, જેવા શબ્દોમાં તથા કહે, રહે, પહેર, પહોચ જેવા ધાતુઓમા હકાર જુદો પાડીને લખવો અથવા સંયુક્ત પણ લખી શકાય;

—આમ છતાં-વિકલ્પ—

નાહ, આહ, સાહ, મોહ, લોહ, દોહ, કોહ, સોહ, એ ધાતુઓને અનિયમિત ગણી તેમનાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે રૂપ સાધિત કરવાં:-નાહ-વું=નાહું છું, નાહીએ છીએ, નહાય છે, નાહો છો, નાલો-લા, -લી, -લું, -લાં. નાહીશ; નાહીશું; નહાશે; નહાશે, નહાત, નહાતો, તી-તું; નાહવાનો અથવા નાવાનો; નાહેલો, -લી, -લું; નહા, નહાજે; નાહવું.

નવડા(રા)વવું; નવાવું, નવાય; નાવણ, નાવણિયો, નવેણ; નવાણ.

આહ-વું=આહું છું; આહીએ છીએ; આહે છે; આહો છો; આલો, લા, હી, હું, લાં; આહીશ; આહીશું; આહશે; આહશે; અહાત, અહાતો, -તી, -તું; આહનાર, આહવાનો, આહેલો, -લી, -લું; આહ; આહજે; આહવું.

અહવડા(રા)વવું; અહાવાવું; અહવાય; આવા પ્રયોગ પ્રચલિત નથી, આ પ્રમાણે ખીજા ધાતુઓનાં રૂપો થાય છે;

—વળી—

ક ૩ આગળના હને છુટો ન પાડતાં અને ઠેકાણે ટ વાપરવો:-કહા-ડવું, વદાડવું નહિ પણ કાઢવું, વાઢવું. કઢી, ટાઢ, અઢાર, અને કઢવું એમ લખવું પરંતુ ચઢવું, લઢવું, ઘઢમ નહિ પણ ચડવું, લડવું અને ઘડમ એમ લખવું.

૬ (૧૩ વિ. પીકનો) તદ્દલવ શબ્દોમાં મહાપ્રાણનું દિત્વ રાખવું:-ઉદા० ચોખ્ખું; ચિટ્ટી, પથ્થર; છતાં ચ ને છ ચ્છનું દિત્વ રાખવું:-ઉદા० અચ્છેર, પચ્છમ, અને અચ્છું.

જા કેટલાક શબ્દોના ઉચ્ચારમાં મહાર શ્રુતિ થાય છે. જેમકે લાખ્ય, આંખ્ય, જાત્ય; લ્યો, લ્યો, વગેરે; પણ લખવામાં મહાર દર્શાવવાની જરૂર નથી. લાવ, આંખ, જાત, લો અને દો; એમ લખવું.

૮ ૨, ૩, ૬, ને ૭ ને બદલે કેટલાક શબ્દોમાં યકાર બોલાય છે તે ન વાપરતાં મૂળ રૂપેજ લખવું. જેમકે-પાયણું, ખાવણું, દોયડું, ખાંચણી ચાવણી નહિ પણ-પારણું, ખારણું, દોરડું, ખાંડણી અને ચાળણી; એમ લખવું.

૯ અનાદિ શના ઉચ્ચારની બાબતમાં પ્રાંતિક ઉચ્ચાર ભેદ છે. આવે ઠેકાણે વિકલ્પ રાખવો. ઉદા. ડોશી ને ડોસી; માશી ને માસી; ભેંસ ને ભેંસ, છાશ ને છાસ; એંશી ને એંસી; વિશે ને વિયે; વગેરે; છતાં -શક, શાધ, અને શું-માં શ રહ છે તે રાખવો, જ્યારે ચક્રના શાકરમાં ઉચ્ચારને લઘ સ્ રાખવો:-સાકર.

૧૦ તદ્દભવ શબ્દોમાં અંત્ય ઈ તથા ઉ સહસ્વાર કે નિરનુસ્વાર એ અનુક્રમે દીર્ઘ અને દ્વસ્વ લખવા. ઉદા. ઘણી, વીંછી, અહીં, દહીં, પિયુ, લાહ, છુહું,

૩ આમ દીર્ઘ લખવાનો સામાન્ય રીતે રિવાજ છે પરંતુ જ્યાં નિયમ પ્રમાણે દ્વસ્વ રૂ લખવાનું હોય ત્યાં તે અથવા રૂ લખવું. ઉદા. ડોકરું, બેરું.

૧૧ એકાક્ષરી શબ્દોમાં નિરનુસ્વાર જી દીર્ઘ લખવો. ઉદા. જૂ, લૂ, ખૂ, વગેરે.

૧૨ અનંત્ય ઈ તથા જી પર આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર પોચો હોય ત્યારે ઈ કે જી દીર્ઘ લખવાં. ઉદા. ઇડું, સીંચણિયું, પીંછું, લૂંટ, પૂંછડું, વરસૂંદ.

૧૩ શબ્દમાં આવતા યુક્તાક્ષરથી જ્યાં આગલા સ્વરને યડકો લાગતો હોય ત્યાં ઈ કે જી જે હોય તે દ્વસ્વ લખવાં, અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર અનુનાસિક જેવો થતો હોય ત્યાં યુક્તાક્ષર ગણવો, ઉદા. કિસ્તી, શિસ્ત, કુછર, છુસ્સો, સુસ્ત, છેતરપિંડી, બિંબોડી, હુંગી, ફુંદ, તુંડાઈ.

૧૪ વ્યુત્પત્તિનો આધાર હોય એવા જે અક્ષરના શબ્દમાં ઉપોત્પ ઈ, જી દીર્ઘ અને ગેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં ઈ ૩ પછી લઘુ અક્ષર આવે તો દીર્ઘ અને ગુરુ અક્ષર આવે તો દ્વસ્વ લખવાં:-

જેમકે-ઝીણું, છનો, કીડી; ચૂક, જૂલો; ચૂઈ, વૂત. વગેરે. અને- વિમાસ, ખુશાલ, ખેડૂત, મંજૂર, મરહૂમ, સુતાર, કિનારો.

અપવાદ-જે અક્ષરના શબ્દ-સુધી, દુઃખ.

વિશેષણ પરથી ચતાં નામ; તેમજ નામ પરથી ચતાં ભાવવાચક નામોમાં મૂળ શબ્દની જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદા. ગરીબ-ગરીબાઈ, વકીલ-વકીલાત, મીઠું-મીઠાણ; પણ ઉપોત્પ સ્વર પર લાર આવતો હોય

તો દીર્ઘ કરવાં:-કમ્પીલો; ગોદીલો, ઘાગીનો અરડમો અને દંતડી. ભાર ન આવતો હોય એવા શબ્દો:-ટટ્ટકો, મહુકું વગેરે.

૧૫ ચાર અથવા તેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં આદિ ઈ કે ઉ હ્રસ્વ લખવા -મિજલસ, દિલચાલ, કુદરત, ખિસકોલી છતાં વિકલ્પ ગૂજરાત ને ગુજરાત.

૧૬ સમાસાત શબ્દમા પણ મૂળ જોડણી કાયમ રાખવી-મૂલધાપ, ખીજવર, હીણુકમાઉ.

૧૭ મૂળ શબ્દ પરથી બનતા શબ્દોમા અને મૂળ ધાતુ પરથી કરાતા પ્રેરક અને કર્મણિપ્રયોગનાં રૂપોમા પણ મૂળ શબ્દ મા ધાતુની જોડણી કાયમ રાખવી નહિ પરંતુ આવશ્ય નિયમ મુજબ વિકલ્પે ફેરવવી. ઉદા૦ બૂલ-ભુલામણી; શીખ-શિખામણ, નીકળ-નિકાલ; ઉઠ-ઉઠાડ; મૂકવું, મુકાવું, બૂધવું, ભુધાવું, ભુલાવું, મુકાવવું, વગેરે.

૧૮ શબ્દના બંધારણમા ઇ પછી સ્વર આવતો હોય તો તે ઈને હ્રસ્વ કરી સ્વરની પહેલા ય કરીને લખવું. ઉદા૦ દરિયો, કડિયો, રે'ટિયો, ફડિયો, ઘાતિયું, આગિયું, કાઠિયાવાડ, પિયર, મહિયર, સહિયર અને દિયર. -પરંતુ-વિભક્તિ કે વચનના પ્રત્યયો લગાડતા શબ્દની મૂળ જોડણી કાયમ રાખવી:-ઉદા૦ નદી-નદીઓ; સ્ત્રી-સ્ત્રીઓ, તેમજ ક્રિયા રૂપો-કરીએ, છીએ.

અપવાદ-થયેલું, ગયેલું, મચવાયેલું. એમ લખવા.

૧૯ (૨૮ મો.) પેમો, ચૌદું. પેટું, કોસ એમ લખવું, પરંતુ પાઇ, પાઉડ, વગેરેમા વિકલ્પ પણ ચાલે.

૨૦ જ અને ઝ જેમા આવના હોય એવા શબ્દોમા કેટલેક ઠેકાણે જ ને કેટલેક ઠેકાણે ઝ બોલાય તથા લખાય છે-સાજ, સઝ, મઝ, હંદગી સમઝ, આમા જ; અને ગોઝારું, અને મોઝાર, એમા ઝ લખવા મંમંધી વિકલ્પ પણ છે.

૨૧ (૩૦મો. આમલી-આખલી, લીમડો-લીંમડો, તમકું-તંખકું, કામળી-કાંખળી, ડામવું-ડાલવુ, પૂમકું-પૂખકું, ચાંદવો-ચાંદવો, સાંચો-સાડચો. આવા શબ્દોમા જ-ને રૂપ ચાલે.

૨૨ (૩૧ મો.) કહેવાડવુ, ગવડાવુ બેસાડવું આવા પ્રેરક રૂપોમાં ડ અને ર નો વિકલ્પ રાખવો. ઉદા. કહેવાડવું, ગવરાવું, બેસારવું, વગેરે.

૨૩ (૩૨ મો.) ભુવો, ધુવો નહિ પરંતુ ભુઓ લખવું.

કોપીરાઈટ એટલે શું?

સન ૧૯૧૧ના કોપીરાઈટના કાયદાથી જે કાંઈ સાહિત્ય, કળા કે મંગીલના વિષયમાં કાર્ય કર્યું હોય તેનાં ફળ-મળતરનો હક્ક તેના કર્તાને તેની હયાતિ દરમિયાન અને મૃત્યુ બાદ બે પેઢી સુધી મળી રહે છે.

પૂર્વે એ લાલ સન ૧૮૪૨ના કોપીરાઈટ એક્ટ પ્રમાણે કર્તાને તેની હયાતિ અને મૃત્યુ બાદ સાત વર્ષ સુધી અગર કુલ બેતાલીસ વર્ષ-એ બેમાંથી જે વધુ હોય તે સુદૃઢ સુધી મળતો હતો.

હમણાં તે હક્ક તેની હયાતિ અને તેના મૃત્યુ પછી પચાસ વર્ષ સુધી ચાલુ રહે છે.

કુટુંબમાં કોપી રાઈટ એટલે કે કર્તાએ પોતે જે કાંઈ રચ્યું હોય તેની વધુ પ્રતો કાઢવાનો તમામ હક્ક ફક્ત તેને કર્તાનેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

અગાઉ પુસ્તક રજીસ્ટર કરાવવું પડતું હતું; પણ હવે જેવું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય કે તુરત તે પુસ્તક કોપીરાઈટ ગણાય છે.

સામાન્ય નિયમ તરીકે અહિં જણાવવું જોઈએ કે કોપીરાઈટનો હક્ક માત્ર તે પુસ્તક-કૃતિ પરત્વે રહે છે; તેમાંની વિગત કે સાહિત્યનો કોઈને ઉપયોગ કરવામાં બાધ આવતો નથી. તેમ વર્તમાન પત્ર, માસિકોમાં તેની સમાલોચના, સુદાના ઉતારા કરવામાં કે સાર આપવામાં કે તેમાંનો ભાગ 'વાંચી ગાર્હ સંબળાવવામાં અસ્તુત પ્રતિબંધ નહતો નથી.

કોઈ પણ પ્રકારકે કર્તાના મૃત્યુ પછી ૨૫ વર્ષે તેના વારસોને તેની કૃતિની નવી આવૃત્તિ કાઢવાની બબર તેમ તેને દરેક નકલ દીઠ ૧૦ ટકા રોયલ્ટી આપીને છપાવી શકે.

કર્તાના મૃત્યુ બાદ તેના માલિક જે તે ફરી છપાવવાની ના પાડે અગર છપાવા ન દે તો તેમને તે છાપવાની પરવાનગી આપવા કાયદાથી ફરજ પડે છે.

આ સવક કોઈ સાહિત્ય કે કળા વિષયક કૃતિનો લાલ જનતાને મળતો અટકાવવામાં આવે, એ પુરતી રાખેલી છે.

સદરદુ કોપીરાઈટનો અમલ બર્નીના (Berne) કરારનામાપર જે બધા

દેગોએ સહી કરેલી છે તે બધાને ત્યાં પડે છે. માત્ર તેના તરત્તુમા મંત્રથી કેટલાક દેશોએ થોડીક સત્તા સ્વાધીન રાખી છે.

અમેરિકન કોપીરાઈટ અંકટ ઉપરનાથી કેટલીક રીતે જુદો છે.

ત્યાં કોપીરાઈટની મુદત ૨૮ વર્ષની છે, પણ તે મુદત પૂરી થતા એક વર્ષ આગમ્ય કરતાં કે તેની સ્ત્રી, છોકરાઓ અગર દુસરીઓ અરજ કરેથી ફરી તે મુદત બીજા ૨૮ વર્ષ માટે વધારી આપવામાં આવે છે.

બ્રિટિશ અંકકારો અમેરિકન કોપીરાઈટનો લાભ લેવા ઇચ્છતા હોય એમણે તેના પ્રકાશનના ૬૦ દિવસની અંદર તેની એક પ્રત કોન્ગ્રેસ લાઈબ્રેરીમાં રજુ કરવી જોઈએ, અને ચાર માસની અંદર તે પુસ્તક ફરી અમેરિકામાં નવેસર છપાય તો જ તેને ત્યાંના કોપીરાઈટનો હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે.

પુસ્તક પ્રકાશન વિષે.

આપણે અહિં ઈંગ્લાડ અમેરિકાની પેઠે વહેપારી પ્રકાશન મંસ્થાઓ જૂજનીજ છે; અને લેખકોને તેમના તરફથી બદલો પણ નહિ જેવો મળે છે. ધણીખરા પુસ્તકો તો અંચકાર ભલે છપાવે છે; પણ કદાચ તે કોઈ પુસ્તક એકાદ પ્રકાશક સંસ્થા વા બ્યક્તિ દ્વારા પ્રકટ કરે, તો તેને લગતો કરાર કરવા કેટલીક વિગતો જાણવી જરૂરી છે.

૧. કમિશન—અંચકાર પદ્ધતી કોઈ પુસ્તક છપાવે તો પ્રકાશક એજન્ટને તેનું વેચાણ કરવા માટે સેંકડે સાઝાગારથી પચીસ ટકા કમિશન તેની મહેનત વગેરે બદલ આપવું જોઈએ.

૨. કોપીરાઈટ—પ્રકાશક સંસ્થા વા બ્યક્તિ તરફથી એક સામટી રકમ મળેથી અંચકાર પોતાનો હજી તે પ્રકાશકને આપી દે છે. અત્યારે આપણે ત્યાં ધણીખરી પ્રકાશક મંસ્થાઓ વા બ્યક્તિઓ લેખકને પારિતોષિક વા ઉચક રકમ આપી દઈ, અંચસ્વામિત્વનો હજી મેળવે છે. [આ સંમધમા કોપીરાઈટ એકટ થુ છે ' એ લેખ વધુ માહિતી જુઓ.]

૩. નફાની વહેંચણી—ટેકસ્ટ બુક જેવી ચોપડીઓ જેની ચાડુ માગણી થતી રહેતી હોય એવા પ્રકાશનમા સુદર અને જાણીતી પ્રકાશક મંસ્થાઓ વા બ્યક્તિઓ સાથે નફામા ભાગીદારી રાખવાથી લાભ છે, પણ એ નફાની વહેંચણીની સરળતા કરવામા સાવચેતીની જરૂર છે.

૪. રાયલટી—સારા પુસ્તકો, જેનું વેચાણ બહોળું થવાનો સંભવ હોય તેનું પ્રકાશન અને વેચાણ સવા છ ટકાથી ૧૫ ટકા સુધી, મળવાની સરતે કરાર થાય એ યોજના પણ સારી છે; પણ એ લાભ બધાને નહિ; માત્ર પ્રતિષ્ઠિત અને નાખીયા અંચકારોને મોટે ભાગે મળવાનો સંભવ છે.

વાસ્તે કોઈ પણ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતા પૂર્વે પ્રકાશક મંસ્થા વા બ્યક્તિ સાથે ઉપરમાની એકાદ રીતિ મુજબ કરાર કરવા, એ સલામત છે.

પુસ્તકનું છાપકામ તથા ચિત્રકામ

એક લોકોક્તિ છે : ' એક નર આદમી, હજાર નર કપડાં. ' અને પાશ્વિક દષ્ટિએ જોતાં એમાં તથ્યાંય પણ છે. જોકે અહીં આપણે કપડાને લીધે આદમીનું નર વધવા વિશે નહિ, પણ સારા રૂપરંગને લીધે પુસ્તકને નર મળવા વિશે વિચાર કરવાના છીએ. ગંદી કે ઝાખી છપાઈ અને કોઈ પણ જાનના દંગધડા વિનાના બેડોળ વાધામા બદાર પડેલા પુસ્તકમાં બસે જાણી કોટિનું સાહિત્ય હોય તોપણ તે વાચવાની વૃત્તિ આપણને નથી થતી; અને કેટલીક વાર તો એવા દેખાવને કારણે કેટલુંક સાદું સાહિત્ય વાંચ્યા વિનાનું તણાઈ જાય છે એવો ધણાનો ધણી વારનો અનુભવ છે. તમારા પુસ્તકનો દેખાવ બેડોળ, રહી કે ગામડી હોય, વાંચના અંદર ભૂસો ખૂંચ્યા કરે, કે ડાઘાવાળી ઝાખી છપાઈ હોય તો એ બધી બાજતો વાચનાર આસમ તેમજ અવશેષકનકારના મન ઉપર અસર કર્યા વિના રહેતી નથી. જ એ ચોક્કસ સમજાવે. ધણી વાર સુધક છાપકામવાળું ઉદાવદાર પુસ્તક બહુ તત્વવાળું ન હોય તોપણ સમાસોચકની કૃપા અને લોકોની પ્રીતિ મેળવીને પોતાનો રસનો કરી જાય છે; જ્યારે નમાયા દેખાવનો, સાદું સાહિત્ય ધરાવનો ઉપયોગી અંથ પણ ઘટતા રૂપરંગને અભાવે યોગ્ય કદર પામતો નથી.

અંથના રૂપવિધાન અને સુધક તેમજ ઉદાવદાર અક્ષરાલેખન માટે પ્રાચીન અને મધ્ય યુગના ભારતમાં જે આદર અને સુરક્ષિ હતાં તેનો અદ્વિધા પણ આજે આપણે ત્યાં નથી જણાતો. અંથવિધાનની પણ એક અનોખી કલા છે, અને આજના યુગમાં જ્યારે મુદ્રકે પ્રાચીન લઢીઆનું રથાન લીધું છે ત્યારે તે જ અંથનો રૂપકર્તા—કલાકાર છે. સુરક્ષિપૂર્વક કરેલાં પોતાનાં અંથવિધાનો વડે મુદ્રક દેશના લાખો વાંચનારાઓની—પ્રજાસમસ્તની રસ-વૃત્તિને જાગે લઈ શકે છે એવું પોતાની કારીગરી અને કલાનું મહત્ત્વ તથા ગૌરવ આપણા આજના મુદ્રકોમાંનો સોમો ભાગ પણ ભાગ્યેજ સમજતો હશે.

મુદ્રણની કલામાં આ વિજ્ઞાનયુગનાં સાધનોની સાથે રૂપકલાનો પણ ભારોભાર દિરસો છે. આપણા દેશમાં તો એ બાજતમાં પૂરું પહોંડ પણ હજી ફૂટ્યું નથી; પણ જે દેશમાં એ કલાનો મધ્યાહ્ન તપે છે ત્યાં તો અંથવિધાનની કલા (The art of book-making) નું આખું શાસ્ત્ર છે, અને પુસ્તકની અંદરના સાહિત્યના પ્રકાર પ્રમાણે તેનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન

કરે એવો તેનો સ્થૂલ દેહ ધડનામાં આવે છે. યોગ્ય પૂર્વવિચારથી યોગ્ય-એલી મુદ્દલુરચના, સુષ્કુ રસવૃત્તિથી ઠરાવેલાં રૂપરંગ અને સુગ્રહ છાપકામ વડે અંથમાંના સાહિત્યના ગુણધર્મ પ્રમાણે તેનું એવું તો વાતાવરણ ઊભું કરવામાં આવે છે કે ગમે ત્યાં પડેલું એ નિર્જીવ પુસ્તક તમને અજબ આકર્ષણથી પોતાની તરફ દોરે છે અને હાથમાં લીધું કે તરત તમને પોતાની સૃષ્ટિમાં ખેંચી જાય છે.

અંથવિધાનની આ કથાનું વિગતવાર વિવરણ તો એક વિસ્તૃત પુસ્તક માગી લે. અહીં તો માત્ર પ્રત્યેક અંથકારને પોતાના પુસ્તક છપાવવાને અંગે પુસ્તકના છાપકામ તથા ચિત્રકામને લગતા જોડલા મુદ્દા જાણી લેવા જરૂરના છે તેટલા જ વિચારીશું.

અંથના મુખ્ય અંગની હાથપ્રત તૈયાર કરવા વિષેની વિગતવાર માહિતી ગયા વર્ષના લેખમાં આવી ગઈ છે. હવે તેનાં આગળપાછળનાં બીજાં અંગની યોજના કરીને સમગ્ર પુસ્તકનું છાપકામ કેમ કરાવવું તે જોઈએ.

પુસ્તકનો અવેશભાગ

સામાન્યરીતે કોઈપણ અંથમાં આટલાં—અથવા આમાંનાં ધણીખરાં અંગ હોય છે; અને તે નીચેના ક્રમમાં હોવાં જોઈએ : (૧) હાફ-ટાઇટલ—નામપૃષ્ઠ; (૨) ટાઈટલ—અગ્રપૃષ્ઠ; (૩) પ્રિમિન્ટ—અંથનિર્વચન; (૪) પ્રકાશકની નોંધ કે નિવેદન; (૫) મંપાદકની નોંધ; (૬) અર્પણપત્રિકા; (૭) અનુક્રમણિકા અને ચિત્રોનો અનુક્રમ; (૮) લેખકે અથવા કોઈ બીજા વિદ્વાને પુસ્તક સંબંધે વિસ્તૃત ઉપોદ્દાત કે પ્રસ્તાવના લખી હોય તે; (૯) લેખકનું નિવેદન અથવા પુસ્તકપ્રવેશ કરાવતી નોંધ હોય તે; (૧૦) શુદ્ધિપત્ર; (૧૧) પુસ્તકનું મુખ્ય લખાણ; (૧૨) પરિચિત્ર; (૧૩) વિષયસૂચિ.

આ અંથયોજનામાં એક વસ્તુ પર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. પુસ્તકમાં એકી નંબરનું—એટલે કે જમણી બાજુનું પાનું જ હમેશાં વાચકનું દષ્ટિકેન્દ્ર બને છે. વાંચનારની નજર પુસ્તક ઊઘડતાં સ્વાભાવિક રીતે એ જમણી બાજુના જ પૃષ્ઠ ઉપર પડેલી પડે છે, એટલે પુસ્તકનાં બધાં અગત્યનાં અંગ તથા વિભાગો એ જ પૃષ્ઠ પરથી શરૂ થવાં જોઈએ. માત્ર અંથનિર્વચન નોંધ—પ્રિમિન્ટ જેવી ઓછા અગત્યની વસ્તુઓ જ એકી પાના પર આવે. ‘આ જ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો’, ‘હવે પછી પ્રગટ થનારાં પુસ્તકો’, ‘એજંટોનાં નામ’, ચિત્રોનો નાનકડો અનુક્રમ, નાંતુંસરંખું

શુદ્ધિપત્ર કે કેટલીક વાર પ્રકાશકની નોંધ—ટુંકી હોય તો—એ બધું કાપી, બાલુના જેવી પૃષ્ઠ ઉપર લેવાય તો દરકત નથી. પરંતુ તે પણ મૂકતાં રચિત્તં ન થાય તે પર ખાસ લક્ષ આપવું. પ્રસ્તાવના કે ઉપોદ્ધાત, નિવેદન, અનુક્રમણિકા, અર્પણપત્ર, પરિચિત, વિવિધસૂચિ વગેરે ગ્રંથનાં મુખ્ય અંગો તો જમણી તરફના પૃષ્ઠથી જ શરૂ થાય. સંલોગવચાત્ તેની પહેલાંના વિષય એકી સંખ્યા પર પૂરો થયો હોય તો તે પાછળનું એકી પૃષ્ઠ કોઈ રાખીને નવો વિષય એકી સંખ્યાથી જ શરૂ કરવો જોઈએ. પાનાનો લોભ કરીને ગ્રંથનું રૂપ દરમીઠ ન બગાડવું.

હાફ-ટાઇટલ એટલે પુસ્તકનો માત્ર નામનિર્દેશ જ કરેલો હોય તેવું એક પાનું. આપણે ત્યાં એની પ્રથા ખાસ જળવાતી નથી, પણ પ્રત્યેક અંગ્રેજી પુસ્તકમાં તે હોય છે. ગ્રંથના રક્ષક અને નિર્દેશક તરીકે એનું અસ્તિત્વ છે. પાનાને મધ્યે પોણા કે એક ઈંચ જગ્યા છોટીને કોઈ વાર પૃષ્ઠના કે બાજે, તો કોઈ વાર મધ્ય રેખાથી સહેજ ઊંચે એ મૂકાય છે. તેમાં લેખક કે કર્તા વગેરેનું નામજામ કર્યું જ નહિ; કેવળ પુસ્તકનું નામ. હાખલા તરીકે ‘ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર-૧૯૩૧’ એટલું જ. તેના ટાઇપ ટાઇટલ પરના પુસ્તકના નામના ટાઇપ કરના સહેજ નાના હોય. હાફ-ટાઇટલની પાછળનું પૃષ્ઠ તદ્દન કોઈ મૂકવું જોઈએ.

તે પછી આવે ટાઇટલ—અગ્રપૃષ્ઠ. પુસ્તકનું એ નાક ગણાય. એ અત્યંત રચિત, સુવ્યક્ત, સપ્રમાણ અને ઉકાવદાર હોવું જોઈએ. સામાન્યરીતે તેમાં પુસ્તકનું પૂર્વ નામ, કર્તાનું નામ, અનુવાદ હોય તો મૂળ લેખકના નામ સાથે તેવો નિર્દેશ, પુસ્તકને લગતું કોઈ ઉદ્દેશક વાક્ય કે અવતરણ હોય તો તે, પ્રકાશક વ્યક્તિ અથવા સંસ્થાનું નામ, પ્રકાશનનું સ્થળ, સાલ તથા મૂલ્ય, આટલું અનુક્રમે આવે છે. પુસ્તક કોઈ ગ્રંથમાળામાં આવતું હોય તો મધ્યે તે માળાના નામની નિર્દેશક લીટી આવે. આ બધું, યોગ્ય ઘટનાં તથા જેમાં જેવાં જાણે તેવા ચરિત્ર પ્રમાણનાં ખીખાંમાં, વચ્ચે પ્રમાણસર જગ્યાનું ચૂકાણું કરીને અને ખીચડો ન થઈ જાય તેમ સૂચિ-પૂર્વક ગોઠવાવું જોઈએ. નહિતર કેટલીક વાર ટાઇટલ પેઠાને તો એવા શંભુ-મેળાનાં ધામ જની જાય છે કે તેની સામે જેતાં ચૂક ચડે. પુસ્તક અંગ્રેજીમાં હોય તો તેમાં જુદાજુદા પ્રકારનાં ખીખાંનો ખીચડો ન કરતાં આખા ટાઇટલમાં સર્ગત એક જ જાતના ફોન્ટના ચરિત્ર ‘ટાઇપ. વાપરવા.’

તેમાં પણ અમુક લીટીઓ કપિટલ ટાઇપમાં અને અમુક ચાલુમાં, એમ બેભાંડુ ન રાખતા સળંગ એકધારી જ યોજના રખાવવી.

અગ્રપૃષ્ઠમા એક ખીજ બૂલ થાય છે તે પૂર્ણવિરામ મૂકવાની. ધણા લેખકો તો તેને માટે આગ્રહ ધરાવતા પણ જોયા છે ! દાખલા તરીકે,

કવિતા અને સાહિત્ય.

બાલ્યુમ ચોથું.

કર્તા -

૨૫. સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

વગેરે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ લીટીઓને છેડે મૂકાએલા પૂર્ણવિરામ વગેરે ચિહ્નો અધોગ્ધ અને બેફદા છે. પૂર્ણવિરામ સંપૂર્ણ વાક્યને જ છેડે આવે, શબ્દો કે શબ્દસમૂહને છેડે નહિ. વળી પ્રમાણશુદ્ધિ અને રચિતી દૃષ્ટિએ પણ છેડે આવતો પૂર્ણવિરામનો એ કાઢ, કારી જગ્યા વચ્ચે ગોઠવાઈ રહેલા શબ્દસમૂહને એક પકળે ભાર વધારે કરે છે અને રચનામાં પ્રમાણભંગ કરે છે. જો કંઈક મૂકવું જ હોય તો રચનાની દૃષ્ટિએ તે બંને બાજુએ આવવું જોઈએ. આ રીતે :

કવિતા અને સાહિત્ય.

આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ॥ શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥ વગેરે વાક્યો છુટાં લખાતાં ત્યારે પણ એ જ રચનાથી બંને બાજુએ ચિહ્નો સાથે લખાતા. પણ આ યુગમાં એ બધું રૂએ તેમ નથી : એટલે એકલા શબ્દો કે વાક્યખંડ જ રાખવા ઉચિત છે. પૂર્ણવિરામના કાળા કાઢાનો રાહુ તો અવશ્ય દૂર થવો જોઈએ. સામયિક પત્રોનાં મથાળાંને પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે. ‘ગુજરાતી.’ કે ‘સાહિત્ય.’ એવાં પૂર્ણવિરામ વાળાં મથાળાં અગ્રપૃષ્ઠ ને પૂઠાં હિપર મૂકવાં એ પણ અપદિત ને અરચિકર છે.

ધરને જેમ મુખ્ય ગૃહદાર તેમ ટાઈટલ પેઈજ એ પુસ્તકનું પ્રવેશદ્વાર છે. આપણાં ધરનાં મુખ્ય દ્વાર જેમ સુંદર બારસાખો વાળાં, તોરણોની શોભા વાળાં કે રંગોળીથી મંડિત રાખીએ છીએ તેમ પુસ્તકોનાં આ પ્રવેશદ્વાર—અગ્રપૃષ્ઠ પણ શોભાસુક્ત અને સ્વાગતકારી હોવાં જોઈએ. કેટલીક વાર ગ્રંથકારો પોતાનાં પ્રકાશનોનાં અગ્રપૃષ્ઠ રચિકર રચના સાથે બે રંગમાં છપાવે છે. અગ્રપૃષ્ઠનું આટલું અમત્ય સમજીને તેને માટે આગ્રહ રાખનારા

ગ્રંથકારો આપણે ત્યાં પણ છે એમ શ્રી બ. ક. ઠાકોરનાં ભેરંગી ટાઈટલો-વાળાં પુસ્તકો જોનારા જાણના હશે.

ગ્રંથનિર્વચન નોંધ—ઇમ્પ્રિન્ટ—પુસ્તકને છેડે ન મૂકવી હોય તો સામાન્ય રીતે તેનું સ્થાન અગ્રપૃષ્ઠની પાછળના બેટી પાનાને છેડે નિર્ણયિત હોય છે. તેમાં કાપદાની રૂએ આપવાં પડતાં મુદ્રક-પ્રકાશકનાં પૂરાં નામકામ અને ઉપરના ભાગમાં એવું અંતર તથા રચનામાં ગ્રંથસ્વામિત્વના દકની—કાપી રાખેલી નોંધ, પહેલી આવૃત્તિ હોય તો તેની નોંધ તથા સાદ, પહેલી સિવાયની આવૃત્તિ હોય તો જેટલામી આવૃત્તિ હોય તેની વિગત સાથે સાદ તથા તેની અગાઉની બધી આવૃત્તિઓની સાલવાર યાદી, એટલું આવે.

કેટલીક વાર ‘આ જ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો’ અથવા ‘હવે પછી પ્રગટ થનારાં પુસ્તકો’ની યાદીઓ આ પાના પર મૂકવામાં આવે છે. ગ્રંથગૌરવ સમજનારા આને અશ્ચિકર તથા અધર્મિત ગણે છે. પુસ્તકના મુખ્યાંગને જાહેર ખર્ચે વડે આમ હીણું ન પાડતા, એવી નોંધો—મૂકવી જ હોય તો—ગ્રંથને તદ્દન છેડે મૂકવી જોઈએ.

આ પછી પ્રકાશક તથા સંપાદકની નોંધો (ટૂંકી હોય તો) ઘણી વાર લખી શકાય છે. પ્રકાશકની નોંધમાં તો, સામાન્યતઃ પુસ્તક જે સંજોગોમાં પ્રગટ થયું હોય તેની જાહેર નોંધ જેવું જ હોય. સંપાદક કે અનુવાદકની નોંધ ટૂંકી હોય તો, જગ્યાનો ખચાવ કરવા ઘણી વાર તેની પાછળના પાના પર લખી શકાય. આવી નોંધ ગ્રંથમાળાઓ કે કોઈ અનુવાદિત પુસ્તકમાં જ હોય છે. લાંબાં નિવેદનો તો, અલગત, એકી પૃષ્ઠસંખ્યાથી જ શરૂ થવાં જોઈએ.

અર્પણપત્રિકા, ઉપર કહ્યું તેમ, એકી પૃષ્ઠ પર જ, અને તેને ઘટતા સાદા, સાત્ત્વિક ગૌરવ સાથે આવવી જોઈએ. કેટલાક ગ્રંથોમાં તેને જાડી ખીઓખીય બોર્ડરના ચણગારના ભારથી લાદવામાં આવે છે. કેટલીક વાર જોતે તે અર્પણ થઈ હોય તેના ફોટોગ્રાફની પાછળ જ છાપી મારવામાં આવે છે, તો કોઈ વાર પાનાં ખચાવવાના લોકથી અગ્રપૃષ્ઠની પાછળ ગ્રંથનિર્વચનની નોંધ જોડે, કે અનુક્રમની પાછળ, જ્યાં લાગે હોય ત્યાં ઘણેની મૂકવામાં આવે છે. આમાં, ગણીએ તો, અર્પણ પામનાર વ્યક્તિનું પણ અપમાન ગણાય. પાનાંનો લોભ કરવો હોય તો બહેતર છે કે અર્પણપત્રિકા ન છાપવી; અને છાપવી જ હોય તો તેને ઘટતા મોલા સાથે છાપવી જોઈએ. ઘણી વાર જો તેમ, અર્પણપત્રો લાંબાં માનપત્રો

જેવાં ન હોવાં જોઈએ. અત્યંત ટૂંકા, સારગર્ભને સૂચક વાક્યો (અને તો એક જ વાક્ય)માં તે હોય, અને મુડોળ ખીખાંમાં સપ્રમાણ ધાટીલી રચનાથી તે ગોઠવાવાં જોઈએ.

અનુક્રમણિકાનું સ્થાન પુસ્તકમાં શરૂઆતમાં જ હોવું જોઈએ. ઘણું-ખરે ઠેકાણે લાખીલય પ્રસ્તાવનાઓ, ઉપોદ્ધાનો, નિવેદનો વગેરે પછી છેક પુસ્તક શરૂ થતાં પહેલાં અનુક્રમ મૂકાય છે તે ખોટું છે, અને ઘણી વાર તેને શોધતાં માયાદુટ પડે છે તેથી તે અગવડભર્યું પણ છે. અગ્રપૃષ્ઠ અને અપર્ણ પછી તરત જ અનુક્રમ આવી જવો જોઈએ, અને પ્રસ્તાવના તથા નિવેદન વગેરેનાં પૃષ્ઠાંકનો પણ તેમાં સમાવેશ હોવો જોઈએ. ચિત્રોનો અનુક્રમ મુખ્ય અનુક્રમ પછી, તેને છેડે ફીક જગ્યા વધી હોય તો ત્યાં, અથવા તેની પાછળના બેકી પાન પર આવે તો ચાલે. અનુક્રમનો જ તે એક લાગ ગણાય.

પ્રસ્તાવના, સામાન્ય રીતે, પુસ્તકમાં વપરાયા હોય તેના કરતાં સહેજ નાના કદનાં ખીખાંમાં અને અને તો જુદી જ રચનાથી (માર્નિંગ વગેરેનો ફેરફાર રાખીને) ગોઠવવી. તેનો પૃષ્ઠાંક પણ જુદો ગણાય છે. અંગ્રેજીમાં તો કોઈ વાર પુસ્તકનાં પૃષ્ઠાંક માટે ચાલુ (એરેબિક) અંકસંખ્યા ને પ્રસ્તાવના માટે રોમન અંક મૂકાય છે. ગુજરાતીમાં એવા બે પ્રકારના અંક ન હોવાથી પ્રસ્તાવનાના અંક મૂકવામાં સ્થાનફેર કે ભૂતફેર કરવામાં આવે છે. એટલે કે પુસ્તકના અંક મથાળે મૂક્યા હોય તો પ્રસ્તાવનામાં જરા ઝીણા ટાઈપમાં અને છેડે મૂકવામાં આવે છે. આવો સ્થાનફેર ન કરવો હોય તો ઝીણાં ખીખાંના દેવનાગરી લિપિના પૃષ્ઠાંક પણ મૂકી શકાય.

શુદ્ધિપત્ર તો અંથમાં ન જ મૂકવું પડે તેની પૂરતી કાળજી પહેલેથી રાખવી; કેમકે એ અંથકાર કે મુદ્રકની (અથવા બંનેની) જૂસોનો દસ્તાવેજ છે. સારો મુદ્રક તો પોતાના કામમાં હરગીઝ જૂસો આવવા ન દે; અને અંગેગવશાત્ રહી જાય તો બનતાં સુધી પોતાની મેળે જ સુધારી લે. છતાં શુદ્ધિપત્ર અનિવાર્ય જ હોય તો તે પ્રસ્તાવનાઓ અને નિવેદનો વગેરેને છેડે, પુસ્તક શરૂ થતાં જ આવે. તેમ મૂકવું જોઈએ, જેથી વાચક પુસ્તક વાંચતું શરૂ કરતાં પહેલાં એ જૂસોના સુધારા કરી લે. પુસ્તકને છેડે શુદ્ધિપત્ર મૂકવાનો કોઈ અર્થ જ નથી. ખરો માર્ગ તો એ છે કે કોઈ રંગીન કામળ પર કે ધ્યાન જેવાય તેવી કોઈ રીતે છાપીને તે છુદું જ પુસ્તકમાં મૂકવું

અને સાથે સૂચના છાપવી કે વાચકે પુસ્તક વાંચતાં પહેલાં તે મુજબના સુધારા કરી લઈને એ શુદ્ધિપત્રને રખસદ આપી દેવી કે જેથી ભૂલોની એવી મંદેર ખખર પુસ્તકની સાથે આજીવન સંકળાઈ ન રહે.

અંચનું મુખ્ય અંગ

હવે પુસ્તકના મુખ્ય અંગની વાત. તેમાં આટલી વસ્તુઓ નક્કી કરવાની હોય છે: ચારે તરફના ચોખ્ખા માર્ગિન (કોરી જગ્યાના હાંશિયા કે માળા) દસવીનેને છપાવાના પાનાની લંબાઈ પહોળાઈનું કદ; પૃષ્ઠાંક અને મથાળાની લીટી; પ્રકરણોનાં મથાળાંની દગ તથા પ્રથમાક્ષરો; બીજાંનો પ્રકાર; શબ્દો અને પેરિઝાફો વચ્ચેની કોરી જગ્યા; વચ્ચે આવતાં પેટામથાળાં, અવતરણો, ડ્રુટનોટો વગેરે; પરિશિષ્ટ અને વિષયસૂચિ.

પુસ્તકમાં સપ્રમાણ અને મોટાં માર્ગિન મૂકવાની સમજણ આપણે ત્યાં છેલ્લાં બેપાંચ વર્ષથી જ આવવા લાગી છે, અને તે પણ વિચારપૂર્વક તથા પદ્ધતિસર તો જૂજ જ ફિરસાઓમાં મૂકાય છે. ઘણુંખરું તો છપાતા પૃષ્ઠની ચારે તરફ સરખી જગ્યા મારૂમ પડે છે. આ પદ્ધતિ જુલમરેલી તથા વિરૂપ છે. ખરી રીતે તો, છપાએલા પાનાની અંદરની—સીવણ તરફની કોરે સૌથી ઓછી જગ્યા, મથાળાની કોરે તેથી સહેજ વધારે, તથા બદારના પડખા અને છેડાની બાજુએ ખૂબ પહોળી જગ્યા કોરી રાખવી જોઈએ. આનાં કારણોમાં પહેલું તો એ કે કાગળ છપાઈને ફોર્મ રૂપે વળાયા પછી તેને બાંધતી વખતે સીવણ સિવાયની એ ફોર્મની ત્રણે કોરો સપાટ કાપવી પડે છે તે વખતે, મથાળાને ભાગે તો ધડ આવતી હોઈ તે એકસરખી હોવાથી ત્યાં ઓછો કાપ મૂકાય છે, પણ બદારના તથા નીચેના છેડા વાળતી વખતે અણસરખા રહી જતા હોવાથી ત્યાં વધારે કાપ લેવો પડે છે, અને તેથી એ છેડાઓ તરફ વધુ જગ્યા કોરી મૂકવી જોઈએ. બીજું કારણ પુસ્તકના સુપ્રમાણ દેખાવનું છે. આપણે કોઈ ચિત્રને ફેમ કરવું હોય છે ત્યારે તેને માઉન્ટ ઉપર મૂકતી વખતે વધારે સુંદર ને ઉઠાવદાર લાગવા માટે તેના મથાળા કરતાં બે પડએ વધારે અને છેડે તો તેથી પણ વધારે કોરી જગ્યા રાખીએ છીએ. જો ચિત્રની ચોમેર સરખી જ જગ્યા રાખીશું તો તે એટલું સુંદર નહિ લાગે; કારણકે દષ્ટિશાસ્ત્રનો એવો નિયમ છે કે આપણી આંખ કોઈ પણ વસ્તુના મધ્યગિદ્ધ કરતાં સહેજ ઉપરના બાગ પર ઠરે છે. આ જ દષ્ટિએ પુસ્તકના માર્ગિનની—કોરી જગ્યાની

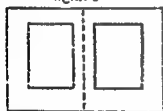
રચના થતી જોઈએ. પુસ્તકને સપાટ ઉઘાડીને, તેની વચ્ચેની સીવણ તરફની ઠેરી જગ્યા પણ ભરેલી છે એમ કદખી લઇ, તેના એકી તથા બેકી બંને પૃષ્ઠને સમગ્ર રૂપે સમજી તેને એક જ અખંડ આકૃતિ કે ચિત્ર માનો. હવે સમગ્રશે કે ચોમેર સરખી જગ્યા રાખવા કરતા મયાળાની ઓછી ને પડખા તથા છેડાની પ્રમાણમાં વધારે જગ્યા રાખવાથી જ વધારે મુંદર ઉઠાવ લાગે છે. પુસ્તકમાં વચ્ચેનો સીવણવાળો ગાળો પણ બંને તેડસો સાકડો રાખવાનું એ જ કારણ છે કે દૃષ્ટિને એ બંને પૃષ્ઠનો સમગ્ર દેખાવ આવતા તે બહુ અડચણકર્તા ન થઈ પડે. નીચેની આકૃતિઓ આ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરશે.

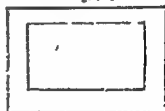
આકૃતિ ૧

આકૃતિ ૨

આકૃતિ ૩

આકૃતિ ૪

ચોમેર સરખી જગ્યા રાખેલાં બે પાનાં વાળું ખુદ્દું પુસ્તક આકૃતિ પહેલીમાં બનાવ્યું છે. એ પાનાઓને એક અખંડ રૂપે-ચિત્ર તરીકે કદખનાં, ચોમેરની ઠેરી જગ્યા ફેમિમતી હમે કેવી લાગે તે આકૃતિ બીજીમાં બનાવ્યું છે. એ જ રીતે આકૃતિ ત્રીજીમાં યથોચિત મોટા ને સપ્રમાણ માર્જિનવાળા પાનાનો ખ્યાલ આપીને, તે જ પાનાનું સમગ્ર સ્વરૂપ ચિત્રની દૃષ્ટિએ ફેમમા કેનું જણાય તે આકૃતિ ચોથીમાં દર્શાવ્યું છે. બંનેની સરખામણી પરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે નીચેની યોગ્યતા વાળા પાનાનો દેખાવ વધારે ઉત્તમદાર ને મુંદર લાગે છે.

વળી, હજાએલાં પાનાનો ઘાટકેવો ટોચો જોઈએ તેના લગભગ પદોગાઈનાં ૪૮ પણ હાજગના સમગ્ર દેરા પાનાનાં આકાર તથા માપને અનુકૂળ દેવાં

લેખકો. ચોરસ ઘાટના પુસ્તકમાં લંબચોરસ આકારનું પાનું છપાય એ બેડાળ જ લાગે. એટલે માર્ગિનોનાં માપ દરાવતી વખતે આ પણ ખ્યાલમાં રાખવું આવશ્યક છે. માર્ગિનો માટે એક સામાન્ય નિયમ એવો છે કે પ્રત્યેક પાનાની મીલણ તરફની કોર કરતાં મથાળે દોઢી જગ્યા, પડખે બમણી અને છેડા તરફ અઢી ગણી જગ્યા કોરી રહે. ઉદાહરણથી સમજવું હોય તો કાઉન ૧૬ પેજ ('તણખા'ના) કદના પુસ્તકના પાનામાં છપાએલી જગ્યાનું માપ ૫ ઈંચ લાંબું અને ત્રણ ઈંચ પહોળું રાખ્યું હોય, અને સીવણ તરફની કોરે ૦.૫ ઈંચ, મથાળે ૦.૫ ઈંચ, પડખે ૧ ઈંચ અને છેડે ૧.૫ ઈંચ જગ્યા કપાયા પછી કોરી રહે એ રીતે તે છપાય તો ઠીક ઊઠાવ લાગે. પણ આ માપ તો માત્ર માર્ગદર્શક તરીકે આપ્યાં છે. તે કાયમી આદર્શ તરીકે ન સમજવાં. પુસ્તકના પાનાના ઘાટ તથા કદને અનુરૂપ તેમજ પોતાની આંખ અને રસવૃત્તિને રચીકર લાગે તે અનુસાર આમાં ફેરફાર થઈ શકે. જગ્યા જેમ વધારે રહેશે તેમ વધારે સારું લાગશે. આ બધું કામ લે કે મુદ્રકનું છે, પણ છાપખાનદારો આપણે ત્યાં આ વસ્તુઓમાં ઝાઝો રસ નથી લેતા તેથી સારા કામના આગ્રહી ગ્રંથકારે આવી બાબતોમાં ખાસ ચોક્કસાઈ રાખવી.

પાનાંઓનાં મથાળાની લીટીઓ—પૃથ્વકિતિઓ તથા પૃથ્થાંકની ટખ કેવી રાખવી તે ઉપર પણ ગ્રંથકારે જ ધ્યાન આપવું જરૂરનું છે, કેમકે પૃથ્થના ઉઠાવ તથા ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ એ જરૂરનો મુદ્દો છે. તેમાં પુસ્તકનું નામ, પ્રકરણ કે વિષયનું નામ અને પૃથ્થાંક એટલું ખસુસ આવવું જોઈએ. ધણા ગ્રંથોમાં એકલું પુસ્તકનું જ નામ જાને પાનાંઓ પર આવ્યા કરે છે તે યોગ્ય નથી; કેમકે એ લીટીઓ મૂકવાનો મુદ્દો તો પુસ્તકમાંથી જોઈતી વસ્તુ શોધી કાઢવામાં મદદરૂપ થવાનો છે. પહેલાં તો ધણાક મોટા ગ્રંથોમાં, જ્યારે આજની ટણે પ્રકરણોને નામ ન આપતાં માત્ર ક્રમ જ અપાતા ત્યારે, દરેક પાનાના મથાળે તે તે પાનામાં આવતી મુખ્ય હકીકતનો નિર્દેશ પ્રત્યેક પાને છુદોછુદો આપવામાં આવતો. તેથી જોઈતી હકીકત શોધી કાઢવી અત્યંત સરળ પડતી. આજ પણ મોટા ગ્રંથોમાં પ્રકરણોનાં નામ સાથે એ પદ્ધતિ રાખવામાં આવે તો સારું. નહિતર સામાન્ય નિયમ મુજબ કાપી તરફના પાનાને મથાળે પુસ્તકનું નામ અને જમણી તરફનાને મથાળે પ્રકરણનું નામ તો આવડું જ જોઈએ.

પૃથક સામાન્યતા પાનાના મથાળે, પૃથકિતના બદારની તરફના ખૂણે મૂકાય છે પણ કોઈ વાર પાનાને છેડે વચ્ચેવચ્ચ, કે અંદરના અથવા બદારના ખૂણાઓ પણ, મૌમીની સ્વતંત્રતા રસરસિત પ્રમાણે મૂકાય છે. પૃથકનો ટાઈપ પુસ્તકના ટાઈપ કરતા જરા મોટો, ઘાટો ને ઉઠાવદાર હોવો જોઈએ. ધણુખડ તો જે જાતના ટાઈપ પુસ્તકમાં વપરાયા હોય તેનો જ બ્લૅક ટાઈપ પૃથક તરીકે રખાય છે. પુસ્તક ઠીક કદનું હોય તો પાઈકાના પુસ્તકમાં સર્વે પાઈકાના પૃથક રૂપાળા લાગશે નાના કદના પુસ્તકમાં સ્પેશિયલ બ્લૅકના પૃથક ઠીક લાગશે પૃથકની આનુમાલુ ઘણીવાર બે કૌસ, તે છેડે આવેલો હોય તો એક બ્લૅકટ, તો કોઈ વાર પાનાની વચ્ચે પૃથક હોય તો બંને બાજુ હાઈફિન વગેરે મૂકાય છે. આ બધી ગ્યના પુસ્તકના કદ, પ્રકાર, ગૌરવ અને ગુણધર્મ પ્રમાણે ચોખ્ખી જોઈએ અંથકાર પોતે સમજાવવાનાં એનો ખ્યાલ મુદ્દકને આપે અને બેચાર નમૂનાઓ પરથી નક્કી કરે એ ઇચ્છે છે.

પ્રકરણોના મથાળા બાધવાની પદ્ધતિનો એક નમૂનો આ વાર્ષિકના ગયા અંકમાં બતાવ્યો હતો. ધણુખડ એવો રિનાજ છે કે નવું પ્રકરણ શરૂ થતા પહેલાં મથાળે ઘોઢી જગ્યા કોરી મૂકાય. એ જગ્યા પાનાના કદના પ્રમાણમાં જે કે જે ભાગ જેટલી નક્કી કરાય છે. પણ આ નિયમ બંધનકર્તા નથી. કોઈ વાર માત્ર પૃથકિત પુસ્તક એક લીટી જેટલી જગ્યા પણ કોરી મૂકાય છે. સચિત્ર પુસ્તકોમાં અત્યેક પ્રકરણ કે વિષયને મથાળે, તેમાં આવતા વિષયના ભાવને અનુરૂપ શોભનચિત્રની પટ્ટી પણ મૂકાય. આ બધામાં મુખ્ય મુદ્દો જે પુસ્તકના ગૌરવને અનુરૂપ તેનું વાતાવરણ સાચવવાનો તથા પાનાની રચનાનું પ્રમાણ જાળવવાનો છે તે લક્ષમાં લેવાવો જોઈએ.

પુસ્તકમાં વાપરવાના બીજાના કદ વિશે તો અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે કે આપણે ત્યાં સર્વસામાન્ય ઉપયોગ માટે એકલો પાઈકા ટાઈપ જ છે. કોઈ વાર પુસ્તક નાનું હોય ને મોટા કદનું બનાવવું હોય, અથવા ખાસ રૂપઆવૃત્તિ—*edition-de-luxe*—કાઢવી હોય ત્યારે છુટી લીટીઓમાં સર્વે પાઈકા ટાઈપ લેવો સારો છે. એ ટાઈપનો સરખો ગોળાકૃતિવાળો મરોડ ધાટીસો તથા રૂપાળો છે અને પ્રમાણગુદિથી વાપર્યો હોય તો તે વડે બહુ સુંદર પરિણામ લાવી શકાય.

લખાણની વચ્ચે આવતાં અવતરણો, ચાંપુ કરતાં નાના કદનાં ખીખાંમાં અને એછી પહોળાઈના આપમાં લેવાય તો તે જુદાં તરી આવશે. (આનો નમૂનો પણ ગયા અંકમાં આલેખન વડે કરી બતાવ્યો છે.) અવતરણો બે આવી રીતે જુદાં પડતાં લેવામાં આવે તો પછી તેને દરેક લીટીએ અવતરણચિહ્નો મૂકીને રેખી નાખવાની જરૂર નથી. આમ પણ એ પદ્ધતિ તો બેડોળ જ છે.

ધણાં પુસ્તકોમાં કેરી જગ્યાના ધોધ વહેતા આપણને જણાય છે. શબ્દો વચ્ચે, લીટીઓ વચ્ચે અને પેરેગ્રાફો વચ્ચે જરા પણ વધારાની કેરી જગ્યા ન રહે એની ખાસ કાળજી મુદ્રક પાસે લેવડાવવી. છાપખાનાની ભાષામાં જેને ત્રણ તથા ચાર પોઇન્ટ સ્પેસ કહે ■ તેટલી (૧ ઈંચના ૭૨ પોઇન્ટ થાય) જગ્યા સામાન્ય રીતે શબ્દો વચ્ચે બસ થઈ કહેવાય. યુરોપ અમેરિકામાં સારાં કામોમાં આજે એથી પણ એછી જગ્યા રખાય છે. આપણા જૂના દસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં પણ આ જ પદ્ધતિ હતી. એની કમોટી એ છે કે છપાએકું પાનું નજરથી સહેજ દૂર રાખીને જોતાં તે સમગ્ર સપાટ કાળા સમુદ્ર જેવું લાગવું જોઈએ. ધોળા જગ્યાનાં વહેણ તેમાં દેખાય એટલી કંપોઝની ખામી મળાય.

કુટનોટ—ટીપ અથવા પાદનોંધ આપણામાં સામાન્યરીતે વચ્ચે ઝીણી રક્ષાકાઈન મૂકીને શરૂ કરવાની પદ્ધતિ છે. પણ તે વિરુદ્ધ અને હવે તો જૂનવાણી ગણાય છે. મુખ્ય લખાણનાં ખીખાંથી ઝીણાં પડતાં ખીખાંમાં અને મુખ્ય લખાણ પછી એક લીટી જેટલી જગ્યા કેરી છોડીને પાદનોંધ શરૂ કરવામાં આવે તો બસ છે. પાનાની પહોળાઈ વધારે હોય તો ટીપને બે કોલમમાં પણ લઈ શકાય. એ રીતે તે મુખ્ય લખાણથી આપમેળે જુદી તરી આવશે.

પાદનોંધની નિશાનીઓ પણ જૂની પદ્ધતિમાં * † ‡ વગેરે વપરાતી તેને બદલે ૧ ૨ ૩ એ મુજબ ક્રમથી રાખવી તે સરળ અને સુંદર છે; કેમકે પેલી નિશાનીઓ ચિત્રવિચિત્ર દેખાવની હોવાથી બેડોળ લાગે છે અને તેની જાન કરતાં ટીપના મુદ્દા વધારે હોય છે ત્યારે મુશ્કેલી થાય છે.

પરિશિષ્ટોનાં ખીખાંનો પ્રકાર તેના લખાણના પ્રકાર પર અવલંબે છે. વિષય બે ઝીણું હોય તો પુસ્તકના કરતાં નાનાં ખીખાંમાં પરિશિષ્ટ લઈ શકાય. પણ તેનો પૃથાંક તો પ્રસ્તાવનાની પેઠે જુદો ન કરતાં પુસ્તકને

અનુમંદાને સજાંગ જ ચાલુ રાખવો, અને પરિશિષ્ટ પછી વિષયસૂચિ હોય તો તેમા પણ તે ચાલુ જ રહે. કેટલાક ચોક્કસાઈવાળા અંથવિધાયકો તો પુસ્તકનું છાપેલું પાનું—એટલે હાફ-ટાઇટલ શરૂ થાય ત્યાંથી ક્રમાંક ગણવો શરૂ કરીને છેક વિષયસૂચિને અંતે પુસ્તકનું છેલ્લું છપાએલું પાનું (પછી તે જાહેરખખર હોય તો તેનો પણ સમાવેશ કરીને) આવે ત્યાં સુધી એક જ સજાંગ ક્રમાંક રાખે છે. બહુ પ્રમાણભૂત ગણાતા ઉત્તમ પ્રકાશનમંદિરો પણ આ પદ્ધતિ માન્ય રાખે છે અને અવધાસનીય તથા કિંમતી પ્રકાશનોમા તે અખત્યાર કરવામા આવે છે.

વિષયસૂચિ આપણે ત્યાંના અંથોમા તો જવલ્લે જ જોવામા આવે છે. પશ્ચિમના દેશોમા તો અવધાસ તથા અધ્યયનને ચોખ્ખા એકેએક અગત્યના અંથને છેડે વિષયસૂચિ હોય જ છે. તેમા પુસ્તકમા આવતા નાનામા નાની અગત્યના પ્રત્યેક વિષય, સ્થળ, વ્યક્તિ વગેરેનું સૂચન આખા પુસ્તકમા કયા કયા પૃષ્ઠો પર આવે છે તેની દરેક શબ્દ દીઠ અક્ષરાનુક્રમે વિસ્તૃત યાદી હોય છે. આમા માત્ર શબ્દ અને સાથે તેનો પૃષ્ઠાક એટલું જ હોવાથી તે બે કાલમમા ગોઠવાય છે અને તે ઝીણામા ઝીણા—ગુજરાતીમા બને તો લાગપ્રાઈમર—ટાઈપમા જ.

હવે છેલ્લો મુદ્દો—જેને આધુનિક પ્રકાશનોમાથી ખરતરશી ફરમાવવામા આવી છે તે—પુસ્તકનો અંત જાણે ‘ઇન્ડેક્સ’ અથવા ‘સમાપ્ત’ લખવાનો. આજે તો માત્ર એ જૂના જ પ્રકાશનોમા જોવામા આવે છે. પરિશિષ્ટ, અંથસૂચિ વગેરે આવી ગયા પછી આપમેળે સમજાઈ જાય છે કે હવે અંથ પૂરો થયો. પરંતુ ઝીણામા ઝીણી પ્રત્યેક વિગત માટે ચોક્કસાઈ ધરાવનાર અંથકારો તે આગ્રહપૂર્વક મૂકાવે છે, અને અંથવિધાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે મૂકવું જરૂરી પણ ગણાય છે. ખાસ કરીને અંથમાળાઓની બાબતમા તો તે મૂકવાનું આગ્રહપૂર્વક પાલન કરવું જોઈએ. અંથમાળાનો જેટલામો અંથ હોય તેનો આક મૂકીને ‘અંથ...મો સમાપ્ત’ અને છેલ્લા અંથને અંતે ‘અંથમાળા સમાપ્ત’ એમ જણાવવું જોઈએ કે જેથી માળા અધૂરી લેખવાની બૂલ ઓઈ ન કરે.

કેટલાક અંથોમાં છેવટે જાહેર ખખરો મૂકાય છે. અંથ એ પવિત્ર અને અધ્યયનની વસ્તુ છે એટલું જોના હૃદયને સ્પીકાર્પ છે તેઓનો જીવ તો, અંથને છેડે જાહેર ખખરના ચોક્કસ મૂકીને તેની એ શચિતા તથા ગૌરવને

ખંડિત કરતાં આવતો નથી. અને આવી માન્યતા વાળા કેટલાક ગ્રંથકારો તથા પ્રકાશનસંસ્થાઓ તો ખુદ પોતાનાં પ્રકાશનોની યાદી પણ તેમાં મૂકવાનાં નથી. એમને મન ગ્રંથ એ જ્ઞાન ઉપાજનનું પવિત્ર સાધન છે, સરસ્વતીની વિશ્વતિ છે; જાહેરાત ફૂંકવાનો રાંખ નથી.

આપણે ત્યાં કદિ જ જોવામાં નથી આવતી એવી એક નવી પદ્ધતિ આપણાં પ્રકાશનોમાં દાખલ કરવા જોવી છે. પ્રત્યેક પુસ્તકને છેડે તેના વાચકની નોંધને માટે થોડાં પાનાં કેરાં બંધાવવાં; જેમાં વાચક પુસ્તકના અધ્યયન દરમ્યાન ઉદ્ભવેલા પોતાના વિચારો, ટીકાઓ, પ્રશંસા તથા ચર્ચાનાં મુદ્દા, નવાં સુરસો, સુધારાવધારા વગેરે નોંધી શકે. આ નોંધથી પુસ્તક તેના વાચકના અભ્યાસ-અધ્યયન અને માનસિક વિકાસના સાક્ષી તથા દક્ષતર રૂપ રહેશે. ગ્રંથને છેડે એવાં પણ કેટલાંક પાનાં કેરાં મૂકવાં કે ત્યાં એ ગ્રંથ વિષેનાં અવલોકનો વગેરે પણ કાપીને ચોડી શકાય કે છિતારી લેવાય; કેમકે ધણી વાર વિદ્વાનોએ કરેલાં અવલોકનો આપણને ગ્રંથો વિષે નવી જ દૃષ્ટિ આપે છે, એટલે ગ્રંથમાં જ એ અવલોકનો ચોડેલાં હોય તો આપણને-અથવા હરકોઈ ખીજ વાચકને-તેના વાચન વખતે તે નવા મુદ્દા તથા દૃષ્ટિબિંદુઓ સૂઝાડી માર્ગસૂચક તથા ઉપકારક થઈ પડે.

કાગળ

છાપવાના કાગળ જે જુદાં જુદાં માપમાં આવે છે તેની ઓળખ તો ગયા વર્ષના લેખમાં પુસ્તકના કદની ઓળખ આવતા જણાવાઈ ગઈ છે કેમકે પુસ્તકોનાં કદનાં નામ કાગળનાં એ વિવિધ માપ પ્રમાણે જ અપાયાં છે. અહીં તેનાં માપ, સંખ્યાની ગણતરી તથા જન વિષે થોડું કહેવું જરૂરી છે. જે પ્રકાર પ્રચલિત છે તેનાં માપ (ઈંચમાં) નીચે મુજબ છે: કેમી ૧૭ $\frac{1}{2}$ × ૨૨ $\frac{1}{2}$; રોયલ ૨૦ × ૨૭; ફર્સ્ટ ૧૭ $\frac{1}{2}$ × ૨૭; કોલિન ૧૫ × ૨૦. આ માપ દિલ્હીમાં છાપાતાં પુસ્તકો માટે આવના કાગળોનાં છે. ઇંગ્લેન્ડ, યૂરોપ તથા અમેરિકામાં એ જ પ્રકારોનાં માપમાં એકાદ બે ઈંચના વધારા ઘટાડા પણ આવે છે.

પણ ઉપરના આ માપમાં તો માત્ર લખવાના ઉપયોગમાં આવતા તથા ઊંચી જાતના કાગળો જ આવે છે; બાકીના બધા સામાન્ય પ્રિન્ટિંગ પેપર તો, છાપવાના સાંચાઓના મોટા કદને અનુરૂપ તથા આખો ફોર્મ એકસાથે છાપી શકાય તે માટે તેનાથી બેવડા કદમાં આવે છે. તે આ

પ્રમાણે : ડબલ ડેમી ૨૨૩x૩૫; ડબલ રૉયલ ૨૭x૪૦; ડબલ કાઉન ૨૦x૩૦; ડબલ ફુલ્સર્કેપ ૧૭x૨૭. 'સૌરાષ્ટ્ર' જેવાં મોટી સંખ્યામાં નીકળતાં છાપાંઓ માટે ચોવડા માપમાં પણ કાગળો આવે છે: ક્વૉર્ટ ફુલ્સર્કેપ ૨૭x૩૪, તેથી પણ વધારે મોટી સંખ્યામાં નીકળતા અને મોટા કદનાં 'ટાઈમ્સ', 'કૉનિકલ', 'હિંદુસ્તાન', 'યુબઈસમાચાર' વગેરે જેવાં છાપાંઓ માટે હજારો વાર લાંબા અને ટનના વજનથી મપાતા કાગળના મોટા પહોળા રોલ—વીટા હોય છે.

સામાન્યરીતે બધા કાગળો રીમ રૂપે બંધાઈને આવે છે અને વજનથી વેચાય છે. જેમકે આ પુસ્તક ડબલડેમી ૪૦ રતલી ગ્રેન્ડ કાગળ ઉપર છપાયું છે. કાગળનું દળ વધતું જાય તેમ વજન પણ સ્વાભાવિક રીતે વધારે આવે છે: ૪૫-૫૦-૫૪-૬૦ રતલી, વગેરે. લખવાના કાગળો, પૂઠાં માટેના કવર પેપર તથા કેટલાક જિંમી જાતના પ્રિન્ટિંગ પેપર અને આર્ટ પેપરનાં રીમમાં ૪૮૦ કાગળ હોય છે; પણ છાપવા માટેના ચાલુ કાગળોના રીમમાં ૫૦૪ (અને કાર્ડિયાર ૫૧૬) કાગળો હોય છે. આ સંખ્યા, છાપવામાં ગણતરીની અનુકૂળતાને સારૂ રાખેલી હોય છે. ડબલ કાઉનના એક કાગળ પર એક બાજુએ આમો ફોર્મ છાપી કાઢી તેની પાછળ તેનાં તે પાનાં ખીંચી વાર છાપવાથી એ એક કાગળમાંથી કાઉન સામગ્રીની બે નકલ ઉતરે. આ હિસાબે ૫૦૦ કાગળના એક રીમમાંથી ૧૦૦૦ નકલ નીકળી રહે. (ઉપરના ૪ કે ૧૬ કાગળ વધારાના રાખેલાં હોય છે તે છાપતી વખતના બગાડ વગેરેમાં ખૂટે તેની પૂર્તિ માટે હોય છે.) એટલે સામાન્યરીતે સૌને ગણતરી કરવી ફાવે છે કે ૧૦૦૦ નકલના પુસ્તકનો એક ફોર્મ છાપવામાં એક રીમ કાગળ જોઈએ. આ હિસાબે જેટલાં ફોર્મનું પુસ્તક થવાનું હોય તેટલાં રીમ કાગળ જોઈએ એમ હરકોઈ માણસ ગણતરી કરી શકે છે.

જુદા જુદા પ્રકારના કામ માટે જુદી જુદી જાત અને બનાવટના કાગળો વાપરવામાં આવે છે. જે કાગળની બનાવટમાં બિની કે સુતરાઉ કાપડનાં ચીંચરાં વપરાયાં હોય છે તે જિંયામાં જિંયો ને ટકાઉ રેખાય છે; પણ તે અતિચય ગોંધો હોય છે અને માત્ર કિંમતી પુસ્તકો, દસ્તાવેજો, માનપત્રો વગેરે છાપવામાં જ વપરાય છે. સામાન્ય છાપકામના ઉપયોગના બધા કાગળો કાચા રૂ કે રેચમના રૂચા, વાંસ અને તેવા ખીંજાં છેવા, પરાળ, એસ્પાટોં ઘાસ તથા લાકડાના ગર્જના માવામાંથી બનાવવામાં આવે છે. વર્તમાનપત્રો વગેરે જેવાં હલકાં અને દાણિક ઉપયોગનાં કામ માટે

વપરાતો કાગળ બધો લાકડાના ગર્ભના માવાની બનાવટનો હોય છે.

સાધારણ ચાલુ વપરાશમાં આટલી જાતના કાગળો આપણે ત્યાં પ્રચલિત છે : રફ, ન્યુસ ગ્રેજુડ, ગ્રેજુડ, સુપર ફેર્લેન્ડ, આર્ટ અને ઍન્ટિક. રફ કાગળ સૌથી દલકો ને સોધો. તે રંગમાં ઝાખો અને શીસો તથા વજનમાં દલકો હોય છે અને સામાન્ય હેંડગ્રિયો તથા છાપાંઓમાં તે વપરાય છે. ફેટો-ચિત્રો છાપનારા 'ટાઈમ્સ' વગેરે છાપાંમાં લીસી સપાટીનો જે દલકો કાગળ વપરાય છે તે ન્યુસ ગ્રેજુડ. રફ કરતાં તે સહેજ ચડિયાતો;—કહો કે લીસી સપાટીવાળો રફ. આ પુસ્તક છપાધું છે તે ગ્રેજુડ-ધૂટેસો-કાગળ છે, જે લગભગ બધાં પુસ્તકો તથા માસિકોમાં વપરાય છે. દેખાવે જિજ્ઞો, સપાટીમાં સારો, માવામા પણ ઠીક અને કિંમતમાં સમધારણ હોવાથી બધા સામાન્ય ઉપયોગ માટે તે ફાવે છે. સુપર ફેર્લેન્ડ એ સ્ટીલના રેક્સ વચ્ચેથી પસાર કરીને ગ્રેજુડના કરતાં પણ વધારે ધૂટેસો, વધારે લીસો અને જીંચી બનાવટનો કાગળ છે. લખાણની સાધોસાથ ચિત્રોના ખેંચકો છાપવા હોય ત્યારે સચિત્ર પુસ્તકો, માસિકો, ફેટલગો વગેરેમાં તે ખાસ અપનો. ઍન્ટિક કાગળ પેચો, જડા દળનો અને ઝીણી દાણાદાર ખરબચડી સપાટીનો હોય છે. ગ્રેજુડના કરતાં તે ઠીક જીંચો મળાય છે અને ચિત્રો વિનાના બધા સારા પ્રકાશનોમાં તે વપરાય છે. તેમા પણ ઘણી જાતો આવે છે. 'પ્રસ્થાન' માસિક તથા તેના પ્રકાશનોમાં સામાન્યતઃ જે વપરાતો આવ્યો છે તે ચાલુ સોંધી જાત છે. સૌ હંસાબહેન કૃત 'બાળવર્તાવલિ'માં જીંચો ઍન્ટિક વપરાયો છે. છેલ્લો રલ્લો આર્ટ પેપર. તેની બંને બાજુએ એક પ્રકારનું રાસાયનિક એવું મિશ્રણ ચડાવીને ધૂટેસો હોય છે કે જેને લીધે તેની સપાટી અતિશય લીસી, ઓપરાળા અને ચમકતી હોય છે. રંગીન ચિત્રો તથા ફેટાગ્રાફોના ખેંચકો વગેરે માટે તે જ ઉપયોગમાં લેવા જોઈએ. આ લેખ સાથે જોડેલાં ચિત્રો બધાં આર્ટ પેપર ઉપર છાપેલાં છે;—જોકે તે તો સામાન્ય કોટિનો આર્ટ પેપર છે. એનાં કરતાં જડા દળના, વધારે ચેફાઈ તથા ઓપરાળા લેખો જીંચા આર્ટ પેપર પણ આવે છે.

પૂંદાને માટે જુદી જુદી બનાવટ અને જાતના, વિવિધ રંગના, તથા તરેહ તરેહની ભાત વાળા જડા કવર પેપર આવે છે. આ પુસ્તકના પૂંદા માટે વાપર્યો છે તે જીંચી જાતનો અને ચામડા જેવી ભાતનાં લહેરિયાંવાળો

રંગીન કવર પેપર છે. માસિકો તથા નાની પુસ્તિકાઓના ચિત્રો વાળા પૃષ્ઠો છાપવા માટે રંગીન ઇમીટેશન આર્ટ પેપર આવે છે;—‘પ્રસ્થાન’ માસિક અને તેની અંથમાળાઓના પૃષ્ઠો માટે વપરાય છે તેવો.

કાગળની પર્મદગી પોતાના કામના પ્રકાર અને અગત્ય પ્રમાણે કરવી જોઈએ આપણે ત્યાં ઘણું છાપકામ થોડું કાગળ અને શાહીની પર્મદગીની અનાવડતને લીધે જ વધુસી જાય છે. પુસ્તકો વગેરે જેવા બંને બાજુ થનારા છાપકામોમા કાગળનો દળ પહેલો તપાસી જોવો કે બીજી બાજુથી શાહી પુટી તો નહિ નીકળે ? જોછા પાનાના નાના પુસ્તકોનું દળ વધારે બતાવવા માટે પોચો, જડો અને ભારે વજનનો ઍન્ટિક કાગળ વાપરી શકાય. પરંતુ ફોટો કે હાઈફોન બ્લૉક ચાલુ પુસ્તકમા છાપવા હોય તો એ બીલકુલ ન આવે, પણ સુપરફેલ્ડ-ડર્ફ કાગળ વાપરવો જોઈએ. તેથી જ રીતે રંગીન ચિત્ર અને બ્લૉક પ્રાઇન સાઈ જેવું ‘પ્રથમ ક્લાસ’ પછી માત્ર કાગળનો જ સોજ કરીને તે સુપર ફેલ્ડ-ડર્ફ જેવા હલકા કાગળ પર ન છપાવતા. તેને માટે તો સારો, અને તો જાંચી જાતનો જ આર્ટ પેપર વાપરવો.

બાંધણી

પુસ્તક છપાઈ રહ્યા પછી તે બંધાવવાની વ્યવસ્થા કરવાની હોય છે. કેટલાંક મોટાં છાપખાનાંઓમાં તેમના પોતાના જ બાંધણીખાતાં હોય છે; જેમને નથી હોતા તેઓ પોતાની વગના બાઈન્ડરો પાસે તે કરાવી આપે છે. આથી અંથકારને તેની તકલિફ બહુ રહેતી નથી. માત્ર પોતે ને કયા પ્રકારની બાંધણી જોઈએ છે તે પસંદ કરી આપવાનું રહે છે.

છપાએલા કાગળ પર પાનાં એવી રીતે ગોઠવેલા હોય છે કે એ મોટા કાગળને, આપણા કદ પ્રમાણે બેવડો, ચોવડો કે આઠવડો વાળો એટલે બરાબર કમમા સામસામા તે આવી રહે છે. કાઢિન સોળપેંછ પુસ્તક માટે બંને બાજુ છપાએલા ડબલ કાઢિનના આખા કાગળમાથી એ નકલ ઉતરે એ આપણે જાણી ગયા. એટલે કાગળના એ કટકા કરી લઈ એક ફૂડને એક પછી એક ત્રણ સરખી ઘડ પાડે એટલે આઠવડું વળાંકને સોળે પાનાં કમસર આવી રહે. આ વળાંકેલો એક લાગ તે એક ફોર્મ, અથવા બાઈન્ડિંગની લાપામા એક સેકશન થયો.

ચોપડી નાની—એટલે એકબે સેકશન (ફોર્મ)ની હોય તો તેને નોટની પેઠે વચ્ચે દોરની સિલ્કાઈ કરાવવી સારી. તેને માટે તેના બંને ફોર્મનાં પાનાંની

ગોઠવણ છાપટી વેળા જ એવી કરી હોય છે કે એક ફોર્મમા બીજે ફોર્મ વચ્ચે મૂકવાથી પૃષ્ઠક્રમ મળી રહે પછી ઉપર તેનું પૂરું ભેરવી દોરા વડે મીની લેવાય છે, અથવા સિટચિંગ મશિન પર વાળાના ટાકા મારી લેવાય છે. દોરા કરતા વાળાના ટાકાનું કામ ઝડપી અને સસ્તું પણ ખરું, પરંતુ જતે દંડાડે તે કટાઈને પુસ્તક ખરાબ ચલાવે જાય રહે છે.

ફોર્મ ને વધારે હોય તો પછી તેમને એક પછી એક ક્રમવાર ગોઠવી એક લાના દોરાની સળંગ તિનાઈ વડે ગંઢી લેવામા આવે છે. આને સેક્શન સિવાઈ અથવા ઓપન સિવાઈ કહે છે આ પ્રકારની હાથસિવાઈ ધીમી અને પરિણામે થોડી મોઢી હોવાથી તે પુસ્તકોમા જ કરાવાય છે. બાકી માસિકો, ફેસ્ટલગો, રીપોર્ટો, ઓછી અમત્યના નાના પુસ્તકો વગેરે સોધા કામોમા બધા ફોર્મને ક્રમવાર ભેગા કરી, તેની પીઠ તરફની કેરના પડખામા જ સોસરા વેલ પાડી દોરાના ટાકા વડે બાધી લેવાય છે. આમા પણ વાળાના ટાકા ચાલે, પણ તે બહુ તો અરધા ઇંચની જડાઈના પુસ્તક સુધી જ મશિન ટાકી શકે છે. આને રેટચિંગ અથવા સિટચ (ટાકા) સિવાઈ કહે છે. પરંતુ પા ઇંચથી વધુ જડાઈના પુસ્તકને આ બાધણી કરાવવી એ સવાહબરું નથી. કેમકે આમા પુસ્તકની પીઠ વચ્ચેથી મીલવાને બદલે પડખામાથી જકડાતી હોવાથી સેક્શન સિવાઈની પેઠે તે આખું સંપૂર્ણ પહોળું ચક્રને ઉઘડી શકતું નથી. સારા ચિદ્ર પુસ્તકોમા તો આ સિવાઈ કરાવવી ઉચિત નથી જ.

આમ સિવાઈ ચર્ચ ગ્લા પછી કાપવાના સાચા પૃ પુસ્તકની પીઠ સિવાઈની ત્રણે કોરો સપાટ ને સફાઈદાર રીતે છાટી લેવામા આવે છે. રીપોર્ટો અને માસિકો જેવા પાતળા પુસ્તકો જેને માત્ર કામળના પૂંદા હોય છે તેને આ છાટ લેતા પહેલા જ પૂંદા લાદીથી ચોટાટી દેવાય છે, જેથી તે પણ પુસ્તકની સાથેસાથ સપાટ કપાઈ જાય છે.

બાધણીના આટલા પ્રકાર આપણે ત્યા પ્રચલિત છે ઉપર જણાવ્યા મુજબ માત્ર સળંગ કામળ, એ પડએ જડાઈ બોર્ડ (જેને બાઈન્ડરો ક્લેટિન કહે છે તે) મૂકીને તે પર મળંગ કામળ, પીઠ પર કાપડની પની મૂકીને પડખાના પૂંદાઓ પર કામળ; સળંગ છોટ; અને પીઠ પર ચામડાની પડી રાખીને પડએ છોટ. સળંગ ચામડાની બાધણી આપણે ત્યા વિરલ છે.

તાતકાલિક અમત્યના, ઓછા ધસારાના, નાના, સોધા ને હલકા પુસ્તકોને કેવળ કામળના સાદા પૂંદા (માસિકોની પેઠે) ચોડાવવા એ

સલાહભર્યું છે. બીજી બધી બાધણીનું ખર્ચ સામાન્ય રીતે વધારે આવે છે. યુરોપમાં—ખાસ કરીને ફ્રાન્સમાં તો બાધણીના આવા ખર્ચ બહુ આવવાથી પુસ્તકો લોકોને સોધા આપી શકાય તે માટે સારા શિષ્ટ પુસ્તકોને પણ સાદા કાગળના જ પૂઠામાં આપવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ છે. (પત્રી ખાનગી લાયબ્રેરી ધરાવતા શ્રીમંતો, અમીરો વગેરે પોતાની રૂચિપૂર્વકની પાકી બાધણી કરાવવી હોય તે કરાવી લે.) પૂઠા માટેના કાગળો વિધિવિધ રૂપાળા રંગ, ભાત, પ્રકાર અને મજબૂતીના આવતા હોવાથી કાગળના પૂઠામાં પણ અત્યંત રૂચિ રચના અને આકર્ષક રૂપરંગ કરી શકાય છે. બસો અહીંસો પાના સુધીના પુસ્તક પર કાગળનું કાચું પૂઠું સારો ઉઠાવ અને ટકાવ આપી રહે છે. છતાં પૂઠાનો કાગળ બહુ પાતળો પડે તો તેના અંદરના ભાગમાં એક જાડો ફલકો (આઉન પેપર જેવો) કાગળ ચોડાવી પુસ્તકના જ કાગળનું અસ્તર તે પર ચોડાવવું, એટલે એને જોષ્ટી જાડાઈ અને મજબૂતી મળી રહેશે આવા કિરસાઓમાં પૂઠાને બે પડખેથી દોઢબે છંચ લાણું રાખીને તે પત્રીઓ અંદરની બાજુએ વાળવાની પદ્ધતિ સ્વીકારવા જેવી છે, જેથી અસ્તર તથા અંદર ચોડેયો કાગળ ઉખડી જઈને બેડોળ ન લાગે.

કેટલીકવાર મજબૂતીને માટે આવા કાગળના પૂઠાની પેઠે સળંગ છોટ અસ્તર સાથે ચોડવામાં આવે છે, પણ તેમાં છોટને અછકડ રાખનાર ખોડ ન હોવાથી થોડી જ વપરાશથી તથા છોટના રાસાયનિક આર ઉપર ઝડપની અસર થવાને લીધે તે ડોકડું વળી જાય છે, એટલે તે બહુ સ્વીકાર્ય નથી.

પત્રી જાડા પુસ્તકો માટે તો ઉપર દલી તેમની પૂઠા સાથેના સળંગ કાગળની, છોટ પટોની કે સળંગ છોટની બાધણી છે જ, એમાંથી કંઈ પસંદ કરવી તેનો આધાર અચની ઉપયોગિતા, મદતા, વપરાશ તથા અંચકારની શુંજાશ પર રહે છે.

અસ્તર માટે આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે પુસ્તકની જ જાતનો કાગળ વપરાય છે; પણ પાકા પુસ્તકોમાં તો પૂઠાને પુસ્તક સાથે જકડી રાખવામાં તેનો સારો જેવો દિરસો હોવાથી, તેને માટે જાડો, ચીકણો મજબૂત કાગળ વાપરવો સારો. વિવાદના ઘણા પ્રકારનોમાં આવા અસ્તરના ખાસ કાગળો (જેને end papers કહે છે) વપરાયેલા હોય છે. કેટલાક શિષ્ટ ને જાંચા પ્રકારના પ્રકારનોમાં અસ્તર પર પુસ્તકના ભાવને અનુરૂપ તેનું વાતાવરણ રચે તેવું ખાસ યોજન—આયોજન પણ હાવવામાં આવે છે.

પૂઠું કાચું—કાગળનું જ હોય તો તેના પર પુસ્તકનું, અંચકારનું તથા પ્રકાશકનું નામ વગેરે છપાય તે જરૂરનું છે. પરંતુ તેમાં બને તેટલી ઓછી અને ખાસ અગત્યની જ હકીકતો લેવાય તે ખ્યાલમાં રાખવું. ઘણાં પૃષ્ઠો પર મુદ્રક, પ્રકાશક, પ્રકાશનની માત્ર, સ્થળ, કિંમત વગેરે પ્રિન્ટની હકીકતોનો પણ ખીચડો લાગવામાં આવે છે તે અસિદ્ધ, ગ્રામ્ય અને બેડોગ લાગે છે. આપણે ઘરની બધી સામગ્રીનો ઢગલો કાંઈ આંગણુમાં કરતા નથી તેમ જ પુસ્તકનું આંગણું (પૂઠું) આમ ખીનજરૂરી વસ્તુઓથી ખકકી ન મૂકતાં બને તેટલું સાદું, સિદ્ધ ને આકર્ષક રાખવું જોઈએ. આંગણુને જેમ રંગોળીથી શોભાવીએ છીએ તેમ કેટલીક વાર પુસ્તકના પ્રધાન ભાવને નિર્દેશનું કે પુસ્તકનો મુખ્ય સંદેશ બોલવું કોઈ અર્થવાહી ચિત્ર આવાં પૃષ્ઠોપર મૂકવું હોય તો સાદું લાગે છે.

પણ પાકાં છોટનાં પૃષ્ઠો પર આ બધું છાપવું જરૂરી નથી; ઉદાહરણ તરીકે અસિદ્ધ મનાય છે. માત્ર પુસ્તકની પીઠપર તેનું નામ (યોગ્ય હોય તો કેટલાક સોનેરીમાં દર્શાવે છે તેમ) મૂકાવવું હોય તો બસ છે. કોઈ વાર પૃષ્ઠો પર પણ નામ—અને કદિક લેખક—ની લીટી મૂકાય છે; કેટલીક વાર પુસ્તકનો ઉદ્દેશ નિર્દેશનું કોઈ નાતું અર્થઝર્મ પ્રતીક કે સંતાચિત્ર નામની લીટી સાથે અથવા એકલું મૂકાય છે; તો કોઈ વાર કાગળની પટ્ટી પર પુસ્તક તથા લેખકનું નામ સુંદર રીતે છાપી તે પૃષ્ઠો પર ચોંટાડાય છે. દુકાનાં છોટના પૃષ્ઠોમાં બને તેટલું સાદાઈનું ગૌરવ રાખવું જોઈએ.

આવી છોટની બાંધણીનાં સારા કદવાળાં પુસ્તકો પર કાગળનું છુટું જૅકેટ (પુસ્તકનું અંગ-રખું) વીંટવામાં આવે છે. તે સારા આદર્શોપર અથવા ભલકાદાર કાગળ પર, આંજી નાખે તેવા રંગોમાં અને ઉદાવદાર ચિત્રો સાથે છપાય છે. યુરોપ—અમેરિકામાં આવાં જુકેટ—અંગરખાં—(જેને ડરટ કવર પણ કહે છે) ની રચનાની ખાસ કળા ખીલેલી છે. એ રાખવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અંદરના મોંઘા છોટના પૃષ્ઠોને રક્ષણ આપવા સાથે પુસ્તકનું આકર્ષણ વધારવાનો હોય છે.

ચિત્રો

પુસ્તકની રચનામાં ચિત્રોનું સ્થાન તેના લખાણ કરતાં લેશમાન ઓછા ગતવ્યનું નથી; પરંતુ તેની જરૂરનું—અર્થકે કોઈ વાર ચડિયાતું હોય—છે. આ દૃષ્ટિએ બેતાં તો ચિત્રો, તેના વિવિધ પ્રકાર તથા તેના

બલ્લોઠા અને છપાઈ વિશે ઘણું મોટું અજ્ઞાન આપણામાં પ્રવર્તે છે. તેનું એક કારણ એ પણ છે કે જ્ઞાનપ્રચારમાં ચિત્રોનું જે સ્થાન અને મહત્ત્વ છે તે આપણે સમજ્યા નથી અને તે પ્રત્યે ઉદાસીન રહ્યા છીએ. પશ્ચિમના દેશોએ તેનું ખરૂં રહસ્ય પિછાની લધને તેમાં એટલી બધી પ્રગતિ કરી છે કે આપણે તેમના કરતાં એક સૈકા જેટલા પાછળ લાગીએ. એક રીતે મુદ્રણકલાનું તે એક અંગ હોવા છતાં તેનું વિજ્ઞાન અને તેનું શાસ્ત્ર એટલાં વિશાળ તથા ખેડાએલાં છે કે તેને લગતી વિસ્તૃત માહિતી આપવા જતાં મુદ્રણકલાના પુસ્તક જેટલું જ મોટું તેનું પણ પુસ્તક થઈ જાય. આપણે તો અહીં છાપકામની પેઢે તેના પણ માત્ર મુખ્ય મુદ્દા જ વિચારીશું.

પહેલાં તો બલ્લોઠા એટલે શું તે સમજીએ. જે ચિત્ર છાપવાનું હોય તેને ધાતુના પતરા પર અવળું કેરી કાઢી, એ પતરૂં ટાઇપની જિઆઇના સપાટ લાકડા પર જડીને જે બીણું તૈયાર કરવામાં આવે તે બલ્લોઠા. અગાઉ આવાં ચિત્રો લાકડા પર કલાકારો જાતે જ કેતારતા. (એ કલાને અંગ્રેજીમાં 'વૂડકટ'—કાબકેતારકલા—કહે છે. છાપખાનાવાળાઓ કેટલીક વાર બલ્લોઠાને બદલે 'કટ' શબ્દ વાપરે છે તે આ 'વૂડકટ' ઉપરથી અમેરિકનોએ ઉપજાવી કાઢેલું ટૂંકું રૂપ.) પણ ફોટોગ્રાફીની શોધ થયા પછી હવે ચિત્રોને ફોટોગ્રાફિક પદ્ધતિથી ધાતુના પતરા પર ઉતારીને તેમાંથી બીનજરૂરી ભાગ તેજાબ વડે કેરી કાઢી તે લાકડા પર જડીને ઉપયોગમાં લેવાય છે.

બલ્લોઠા બે પ્રકારના બની શકે; અને તે તમારૂં ચિત્ર કેવા પ્રકારનું છે તેના પર આધાર રાખે છે. પહેલો પ્રકાર લાઇન બલ્લોઠા; બીજો રફીન અથવા હાફટોન અથવા ફોટો બલ્લોઠા. લાઇન બલ્લોઠા એટલે જેમાં માત્ર રેખાઓ જ કેરેલી હોય તેવો બલ્લોઠા. જે ચિત્ર કેવળ જાડીપાતળા રેખાઓ વડે જ આલેખેલું હોય, અને જેમાં કાળા રેખાઓ તથા ઘોળા કેરી જગ્યા એ બે સિવાય બીજો કોઈ આછાઘેરા રંગનો પટ કે પદ્ધતો પીછી વડે આલેખેલો ન હોય તેના ઉપરથી જ લાઇન બલ્લોઠા બની શકે. આ પુસ્તકના પૃષ્ઠા ઉપર જે ચિત્ર છે તે લાઇન બલ્લોઠા વડે છાપેલું છે. એમાં માત્ર ચડકિતર પ્રમાણની જાડીપાતળા રેખાઓ સિવાય બીજા કોઈ પદ્ધતો નથી. છાયાપ્રકાશના આછા કે ઘેરા પદ્ધતો ન્યાં બનાવવા પડ્યા છે ત્યાં તે પણ રેખાઓને જ પ્રમાણમાં ઘેરી કે નજીકનજીક આલેખીને બતાવ્યા છે. આ પરથી સમજાશે કે ફોટોગ્રાફિક રંગાલેખનો અથવા પીછી વડે છાયાપ્રકાશના આછા-

ધેરા પક્ષટા બતાવેલાં આલેખનો ઉપરથી પરભાષે લાઘન બ્લૉક ન બની શકે. જે બનાવવો જ હોય તો એ ફોટોગ્રાફ કે આલેખનમાંના બધા ઇયા-પ્રકાશના પક્ષટાઓને ઝીણીઝી રેખાઓ વડે બતાવવું કેવળ રેખાઓમાં જ એક નવું આલેખન તૈયાર કરવું જોઈએ, અને તેના પરથી જ લાઘન બ્લૉક થાય.

હાફ્ટોન અથવા ફોટો બ્લૉક દરકાંઈ પ્રકારનાં ચિત્રો, ફોટોગ્રાફો, આલેખનો વગેરે ઉપરથી બની શકે. તેમાં ઇયાપ્રકાશના નાણુકમાં નાણુક પક્ષટાઓ, આછાધેરા ઉઠાવ વગેરે આબેહૂબ ફોટોગ્રાફીની માફક ઉતારી શકાય. આથી જ તેને ફોટો બ્લૉક કહે છે. હાફ્ટોન એટલે તદ્દન કાળી લીટી તથા તદ્દન ધોળા જગ્યા એ બંનેની અધવચ્ચેના ટોન—એટલે પક્ષટા—આછા કે ઘેરા જે બ્લૉકમાં બતાવી શકાય તે. આ લેખ સાથે જોડેલી ચિત્ર. પ્લેટમાં હાફ્ટોન અને લાઘન બ્લૉક સાથેસાથે ઇપી બતાવ્યા છે તે જોઈને એ બંને વચ્ચેના તફાવત હવે સમજી શકાશે.

ખરી રીતે જોતાં તો આ હાફ્ટોન કે ફોટો બ્લૉક પણ એક પ્રકારનો લાઘન બ્લૉક જ છે. જિંથી શક્તિવાળા અતિદર્શી કાચ magnifying glass વડે તમે કોઈ હાફ્ટોન બ્લૉકથી ઇપેલું ચિત્ર જોશો તો તે આખું જે ચિત્ર અતિશય ખારીક એવાં અર્થગ્ન નાનાંમોટાં ટપકાંઓનું જ બનેલું જણાશે; કારણકે એમાં પણ ફોટોગ્રાફ કે આલેખનના ઇયાપ્રકાશના પક્ષટાને તેમના અમાણ્યમાં આછાધેરા ટપકાંમાં જ ઉતારી લેવામાં આવ્યાં હોય છે; પણ તે અતિશય—નરી આખે ન જોઈ શકાય તેટલાં—ખારીક ટપકાંઓમાં. સિદ્ધાંત તો બંને પ્રકારમાં એક જ છે;—ઇયાપ્રકાશના આછાધેરા પક્ષટાઓને રેખા કે ખિંદુના સ્વરૂપમાં કામળપર ઉતારવાં. ચિત્રકાર હાથેથી કરી શકે તેટલું લાઘન બ્લૉક રૂપે ઉતરે; પણ ફોટો બ્લૉકથી ઇપાતા ચિત્ર જેવું ખારીક ખિંદુઓવાળું આલેખન કલાકારના માનવ હાથની શક્તિની મર્યાદાની બહાર છે. તે કંગેરાની મંદદૃષ્ટી ફોટોગ્રાફિક પદ્ધતિએ કાચની એક અતિશય ખારીક સ્ક્રીન (જાળી) વડે કરવામાં આવે છે.

આ સ્ક્રીન અથવા જાળી એ કાચની બનેલી હોય છે. દરેક કાચ ઉપર ખૂબ ઝીલી અને અતિશય નજીક એવી સમાંતર લીટીઓ હીરાકળીથી આંકીને તેને કાળા પદાર્થથી ભરી દઈ કાચમ કરેલી હોય છે. પછી એ બંને કાચ એકબીજા સામે એવી રીતે ચોંટાડી દેવામાં આવે છે કે પરસ્પર-

ની લીટીઓ એકબીજાને બરોબર કાટખૂણે છેદાઇને તે વડે એકસરખા માપના અતિ અતિ ઝીણા સમયોરસની જાળી બનાવી દે. આ જાળી તે સ્ક્રીન.

કેઠપિણુ આલેખન કે ફોટોગ્રાફ ઉપરથી ખેંઠાક બનાવવો હોય ત્યારે કેમેરામા આ સ્ક્રીન દાખવ કરીને તેની સોસરી એ આલેખન કે ફોટોગ્રાફની સવળા નેગેટિવ (કાચ) ઉતારવામા આવે છે. આથી તે આખો ફોટોગ્રાફ પેલી સ્ક્રીન વડે છેદાઇ જઇને ઝીણાઝીણા બિંદુઓ રૂપે નેગેટિવ પર ઊતરે છે;—પ્રકાશવાળો ભાગ મોટા બિંદુઓ રૂપે અને ઊંચાઓ વાળો ભાગ ઝીણા બિંદુઓમા. આ નેગેટિવની છાપ જસત અથવા ત્રાખાના પતરા પર ઉતારવામા આવતા સ્વાભાવિક રીતે તે ઊંડી જ પડે છે, અને તે પતરાને તેજબથી ફેરી કાઢીને તે વડે પાછો કાગળ છાપના સવળા છાપ મળી રહે છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે ચિત્ર સ્ક્રીનમાથી છેદાઇને ઝીણાઝીણા બિંદુઓ રૂપે પડવાથી મૂળમા જેટલું ઘેર ને છાંવદાર હોય તેટલું ખેંઠાકમા ન રહેતા સ્વાભાવિકરીતે સહેજ ઝાખું પડે. એટલે ખેંઠાક માટે પસંદ કરવાના ફોટોગ્રાફ ખૂબ તેજ તથા ઊંચાપ્રકાશના સ્પષ્ટ ઉકાવવાળા હોવા જોઈએ. ફોટોગ્રાફ જેટલો ઝાખો હોય તે કરતા વધારે ઝાખો તે ખેંઠાકમા ઉતરવાનો છે એ સમજી લેવું. તેમા જો ડાઘા પડી ગયા હશે કે કેઈ ઠેકાણેથી રંગ ઊડી ગયો હશે અથવા વચ્ચેના ભાગમા ઘડ પડીને કચચલી બેસી ગઈ હશે તો એ બધા નુકસાન ખેંઠાકમા પણ આપમેળે અને આખા ઉતરવાના જ. કેમકે ઉપર બતાવ્યું તેમ હાફટોન ખેંઠાક એ બીજી કાઈ નહિ પણ સ્ક્રીનની મદદ વડે છેદેતો એ ફોટોગ્રાફનો ફોટોગ્રાફ જ છે. એટલે સામાન્ય ફોટોગ્રાફની પેઠે તેમા પણ મૂળમા જેટલું હશે તેટલું રજેરજ ઊતરવાનું હાથ વડે એમા કશું જ થતું નથી. ઘણા જણ અજાનથી ખેંઠાક બનાવનારને જે એની સૂચનાઓ કરે છે કે ‘ફોટોગ્રાફમા આટલું નથી તે ખેંઠાક બનાવની વખતે જરા સુધારી લેજો,’ એ કેટલું હાસ્યાસ્પદ છે તે હવે સમજાશે. ફોટોગ્રાફ જૂનો હોય, જંતુઓએ ફેરી ખાધેલો, ડાઘ પડેલો કે કચચલીનાજો હોય તો તે હોશિયાર ફોટોગ્રાફર પાસે રીટય કરાવી, આખા ભાગેને જરા છાંવ અપાવી, સંપૂર્ણ રીતે સમરાવીને પગી જ ખેંઠાક માટે મોકલવો. ઘણા ખેંઠાક બનાવનારા ખાતા પણ આવું કામ વધારાનો જૂજ દર લઇને કરી આપે છે.

કેટલાકને ખેંઠાકમા ફોટોગ્રાફની નીચે લખાણ લેખતું હોય છે અને ખેંઠાક બનાવનારને સૂચના કો છે કે ખેંઠાકમા એટલા ટાઈપ નાખી દેજો!

આ પણ એટલું જ દારવારપદ છે. બ્લૉકમાં જ લખાણ જોઈતું હોય તો તે મુજબના અક્ષરો મૂળ ફોટોગ્રાફમાં ઘાટી કાળા ચાહીથી દાઘ વડે લખીને અથવા કોઈ ચિત્રકાર પાસે લખાવીને પછી જ તે બ્લૉક માટે આપવો.

વળી બ્લૉકને માટે રંગ કરેલા ફોટોગ્રાફે પણ યોગ્ય ન ગણાય. સ્પષ્ટ અને જોઈતી ઉદાવવાળો સાદો ફોટોગ્રાફ જ સારામાં સારું કામ આપશે. કોઈનો સાદો ફોટોગ્રાફ ન મળતો હોય અને મોટો રંગ કરેલો ફોટોગ્રાફ કે આકર્ષક પેન્ટિંગ જ હોય તો તેના ઉપરથી કોઈ ફોટોગ્રાફર પાસે પેક્ટોટિક કાચ વડે નાનો સાદો ફોટો લેવડાવીને તે બ્લૉક માટે મોકલવો. મોટી તોર્તીંગ છબી કે જંગી પેન્ટિંગ બ્લૉક મેકરને ત્યાં મોકલાય નહિ. ફોટોગ્રાફ પણ ફેમમાં મટેલો હોય તો ફેમમાંથી કાઢીને જ મોકલવો.

એક વખત છપાએલી કોઈ બ્લૉકની છાપ ઉપરથી પણ સારો બ્લૉક ન બની શકે; કારણકે ઉપર બતાવ્યું તેમ હાફટોન બ્લૉક એટલે બિંદુઓમાં વહેંચાયેલો ફોટોગ્રાફ. એવા બિંદુઓની છાપને પાછી ફરીથી બ્લૉક માટે રફીન વડે છેદીને છાપ લઈએ એટલે તે બમણાં બિંદુઓમાં વહેંચાય અને વધારે ઝાંખો બને. ઉપરાંત બ્લૉક મેકરને પણ તેમાં વધુ તકલિફ પડે છે. માટે બ્લૉકને સારૂ તો અસલ ફોટોગ્રાફ જ મેળવવાનો આગ્રહ રાખવો.

ઉપર જે સૂચનાઓ ફોટોગ્રાફને માટે જણાવી છે તે જ આલેખનોને માટે પણ સમજાવી. વાર્તાઓ કે લેખો માટેનાં ચિત્રો, કાર્ટૂનો તથા એવાં જ બીજાં આલેખનો વગેરે જે કોઈ ચિત્ર રેખાઓમાં (line drawing) ન હોતાં પીછી વડે છાપાપ્રકાશના પદ્ધતિઓમાં (wash drawing રૂપે) કરેલાં હોય તે બધાં સારી કાળા ચાહીથી અને સ્વચ્છ સફેદ કાગળ પર આલેખેલાં હોય તો બ્લૉકને માટે સંપૂર્ણ યોગ્ય ગણાય. એવા કામમાં ક્યાંય રાખા, ગંદાપણું, ઉઝરડા રેખાઓથી કે ડુટી નીકળેલી શાહી કે કરચલી વગેરે ન આવવાં જોઈએ. આ કામમાં કસાએલા ચિત્રકારો તો આ બધું સમજે છે, પણ બીનઅનુભવી સિખાઉ ચિત્રકારો પાસેથી કામ લેતી વખતે આ બાબતો વિશે કાળજી રાખવી.

લાઈન બ્લૉકને માટે નો, ચરઆતમાં કહ્યું તેમ, ઘાટી, કાળા, સ્પષ્ટ ઉદાવવાળા ઉપરી આવરી રેખાઓ વડે જ અને લીસા કાગળ પર ચિત્ર કરેલું હોવું જોઈએ. એમાં વચ્ચેના ગાળામાં ક્યાંયે રંગ કે આછાધેરા પટ કે પસટા પીછીથી પૂરેલા ન હોવા જોઈએ. આવા રેખાંકનની શાહી જો ઝાંખી

હોય કે દોઢીએ ચિત્રમાં આછીધેરી અથવા ખચકાખચકાવાળી હોય તો
બ્લૉકમાં તે જવી તુટક અને બેડોળ આવવાની. ખસુસ કાળજી રાખવી કે
લાઈન બ્લૉક મારેનું ચિત્ર ઘેરી, ઘાટી, અખંડ અને એકધારી સ્વચ્છ
તેજ રેખાઓમાંજ આવેખેલું હોય. ખાસ કરીને માસિકો અને પુસ્તકોના
શોભાચિત્રો, નકશાઓ, આકૃતિઓ, કાર્ટૂનો, અને કેટલીકવાર વાર્તાઓ
તથા લેખોનાં કથાચિત્રો (illustrations) પણ, લાઈન બ્લૉક અને
તેવાં રેખાંશોમાં આવેખવામાં આવે છે.

લાઈન બ્લૉકની એક ખાસ સુલભતા એ છે કે તે બીજાંની પેઠે ગમે
તે મોતના અને ગમે તેવા-રફ કે જાડા-કાગળ પર પણ છાપી શકાય છે,
કેમકે તેમાં છાપવાની રેખાઓ સ્પષ્ટ અને ઠીક અંતરે હોય છે તથા એ
રેખાઓ સિવાયનો બાકીનો ભાગ જોડો કોરી નાખવામાં આવેયો હોય છે.
ન્યારે હાફટોન બ્લૉકમાં તો અતિશય ઝીણાઝીણાં બિંદુઓ, અને તે
પણ અતિ નજીકનજીક હોવાને લીધે તેને છાપવા માટે એકસરખી અરીસા
જેવા ઓપવાળી ને લીસી સપાટીનો જ કામળ જોઈએ છે. કાગળ જો જાડા
કે ખરબચડા હોય તો હાફટોન બ્લૉકનાં બારીક બિંદુઓની છાપ તેના પર
સ્વચ્છ ન આવતાં તેના બધા મુલાયમ પડતાવાળા ભાગો ધાખાં જેવા જ
પડે. આટલા માટે પુસ્તકમાં ફોટોગ્રાફો, રંગીન મુખચિત્રો, કથાચિત્રો વગેરે
સામાન્ય રીતે જુદા આર્ટ પેપર પર છાપીને ચોંટાડવા પડે છે.

પરંતુ ચાલુ રફ કાગળ ઉપર પણ હાફટોન બ્લૉક જ છાપવો હોય
તો શું ? આ મુશ્કેલીનું નિરાકરણ પણ બ્લૉકમેકિંગની કળામાં છે. રફ કાગળ
પર સ્ક્રીન બ્લૉક ન છપાઈ શકવાનો મૂળ વાઘો એ હોય છે કે તેનાં બિંદુઓ
અતિશય ઝીણાં તથા નજીકનજીક હોય છે. એટલે જ્યારે જ્યારે તેને મોટાં-
બિંદુઓવાળો બ્લૉક બનાવ્યો હોય તો તે સામાન્ય રીતે જોડાઈ જાય છે.
કાગળ પર પણ છાપી શકાય. દૈનિક પત્રોમાં તો અકવાઈકે

નહેરખખરામાં ચાલુ કાગળો પર મોટા મશિનો પણ છાપી શકે તેવા પહેાળાં ત્રિદુઓવાળા બ્લૉકો બનાવવા માટે ૬૦, ૭૫ કે ૮૦ લાઈનના આંકની રકીનો વપરાય છે. ૮૦ લાઈનની રકીન એટલે તેના દરેક કાચમાં એક ઈંચ જેટલા ગાળામાં ૮૦ લીટીઓ આંકેલી હોય, એ તો હવે સમજાયું હશે.

આમ મોટી રકીન વડે બ્લૉક બનાવતાં ચિત્ર કે ફોટોના ઉઠાવમાં એક અડચણ એ આવે છે કે, છાપાપ્રકાશના તેના બધા પક્ષદા પહેાળાં-પહેાળાં ત્રિદુઓમાં વિખેરાઈ જવાથી કેટલાક આછા અને મુશ્કેલ પક્ષદાઓની કુમાર્ય તેમાં જિતરતી નથી, અને પરિણામે ચિત્રની છાપ ઝાંખી તથા અસ્પષ્ટ આવે છે. જેમાં મૂળ ફોટો પરથી બનેલો બ્લૉક રકીનમાં ચળાવાથી અસર કરતાં ઓછો તેજ ને સ્પષ્ટ બને છે તે જ રીતે આ જાળા મોટી હોવાથી એ અસ્પષ્ટતા વધે છે. આ લેખ સાથે જોડેલી ચિત્ર-પ્લેટ ઉપર જુદાજુદા ત્રણ આંકની રકીનો વડે બનેલા બ્લૉકોના નમૂના છાપ્યા છે. તે જોતાં જણાશે કે જેમજેમ રકીનની બારીકાઈ, તેમાં વધતી ગઈ છે તેમતેમ તેમાંનાં છાપાપ્રકાશ વધુ સ્પષ્ટ થતા જઈને તેનો ઉઠાવ ઓખો થતો ગયો છે.

એ ચિત્રપ્લેટમાં ૮૦ પછી વધતા આંકની રકીન ૧૧૦ની બતાવી છે. રફને બદલે સારા ગ્રેજ—એટલે આ પુસ્તકમાં વપરાયા છે તેવા—અથવા મુપર ફેલ્ડ-ડૅ કાગળો પરે માસિકો, કેટલો વગેરે છાપવા માટે એ રકીનના બ્લૉકો વ્યાપી શકે. તે પછીના બારીક રકીન બ્લૉકો આટલે પેપર પર જ છાપી શકાય છે. તેમાં આપણે ત્યાં ૧૩૩ અને ૧૫૦ ના આંકની રકીન પ્રચલિત છે. તેથી ઉપરની ૨૦૦, ૨૫૦ કે વધારે આંકની રકીનવાળા બ્લૉકો છાપી શકે તેવા જિંઝા સાંઝા તથા તેટલા સફાઈવાળા ઓપદાર કાગળો આપણે ત્યાં પરવડે તેમ ન હોવાથી તેનો વપરાશ આ દેશમાં અતિશય જૂજ છે.

બ્લૉકના સ્પષ્ટ ઉઠવાનો ખરો આધાર તો પછી તેને છાપનારાં મશિનો તથા કાગળની સપાટી ઉપર જ રહે છે. રફ કાગળમાં લીસી સપાટીવાળા ન્યુસ ગ્રેજ કાગળો આવે છે તેના પર છપાતા બ્લૉકો રફ કરતાં વધારે સ્પષ્ટ બેઠે છે. આપણું દૈનિક 'હિંદુસ્તાન' પત્ર તથા 'ટાઇમ્સ' ન્યુસ ગ્રેજ પર છપાય છે એટલે તે બંનેના બ્લૉકોની છાપ રફ પર છપાતાં 'મુંબાઈ સમાચાર', 'ક્રાનિકલ' તથા 'સૌરાષ્ટ્ર' કરતાં વધારે ઓખી આવે છે. કાગળની

સમજણ આપતી વખતે આ બધી હકીકત સ્પષ્ટ કરીને ક્યાં કામમાં કેવા કાગળો વાપરવા તે બતાવ્યું છે.

બ્લૉકો બનાવવામાં મહેનત અને વખત લાઈન બ્લૉકમાં વધારે લાગે છે, પણ ખરી કારીગરી અને કલા હાક્ટોન બ્લૉક બનાવવામાં છે. મૂળ ફોટોગ્રાફના આઠાથેરા બધા પલટાઓની કુમાર બરોબર સચવાય, બ્લૉક વધારે ખરબચડો કે અતિશય સપાટ ન બનતા તેના રફીનનું બિંદુએ બિંદુ સ્પષ્ટ ને છુદું કેરાઈ રહે વગેરે કાળજીપૂર્વક તપાસતા રહીને બ્લૉક બનાવવામાં કારીગરની દક્ષતા અને કલાકારની દૃષ્ટિ બંને જોઈએ છે.

લાઈન બ્લૉકમાં જેમ આંતરખાંચેલી રેખાઓ સિવાય બાકીની બધી બોંય સાફ સફેદ રહે એમ કોરી કાઢેલી હોય છે તે મુજબ જ હાક્ટોન બ્લૉકમાં પણ, ચિત્રમાંના અમુક ભાગની પાછળની બધી બોંય કાઢી નાખીને ત્યાં તફા સફેદ કોરો કાગળ જ રહે એવા પ્રકારનું કામ ઘણી વાર ગ્રાહકો માગે છે. આના દાખલા તરીકે બ્લૉકોના નમૂના છાપેલી આ સાથેની ચિત્રપેટમાં સિદ્ધાઓના બે પ્રકારના બ્લૉકો આપ્યા છે. ઉપરના સિદ્ધાઓમાં મૂળ ફોટોગ્રાફ પરથી ચાલુ હાક્ટોન બ્લૉક જ બનાવ્યો છે, એટલે તેમાં સિદ્ધાની છાપ સાથે ફોટોગ્રાફના કાગળની સફેદ બોંય પણ રફીનવાળી બનીને છાપાઈ છે. પણ તેની નીચે છાપેલા બ્લૉકમાંથી એ બોંય કોરી નાખીને એકલા સિદ્ધાઓ જ રાખ્યા છે. આમ કરવા માટે પહેલો હાક્ટોન બ્લૉક બનાવીને પછી, તેમાંથી જેટલો ભાગ રહેવા દેવો હોય તેટલા પર તેજાબ અસર ન કરે એવાં મિશ્રણ ચોંપડી બાકીનો ભાગ લાઈન બ્લૉકની માફક કોરી કાઢવો પડે છે. આમાં હાક્ટોન તથા લાઈન બ્લૉક બંને પ્રકારના બ્લૉકોની ક્રિયાઓ કરવી પડે છે, અને તેથી એ બેવડી મહેનતના વધારે દામ બ્લૉક બેકર માગે છે. આવા બ્લૉકોને આઉટલાઈન હાક્ટોન બ્લૉકો કહે છે અને કંટલગો વગેરે માટે તેની માગણી ખાસ હોય છે.

બ્લૉકો જસત અને ત્રાણું એ બે પ્રકારની ધાતુનાં પતરાં પર બનાવાય છે અને તેના બનાવવાના ભાવ તેના ક્ષેત્રફળ ઉપર પ્રત્યેક ચોરસ ઈંચ દીઠ ગણાય છે. દાખલા તરીકે તમારે ૩"x૪" ના માપનો બ્લૉક બનાવવો હોય તો તેનું ક્ષેત્રફળ બાર ચોરસ ઈંચ થયું. સામાન્યતઃ જસતના બ્લૉકોનો ભાવ દર ચોરસ ઈંચે પાંચ આના પ્રમાણે અને ત્રાંખાનાનો આઠ

૭૫ લાઈનના રફીનનો હાફટોન બ્લૉક દેનિક સાપ્તાહિક પત્રો, નાહોર ખજારો વગેરેમાં રફ કાગળ ઉપર આવા મોટા રફીન પડે જ છાપી રાખાય.

લાઈન બ્લૉકનો નમૂનો

એ જ ફોટો કપારથી કહેલો, ઉપરના કરતા વધારે ખારીક, ૧૧૦ લાઈન રફીનનો બ્લૉક ગ્રયા બ્લેઝ તથા સુપરફાઈનર્ડ કાગળો ઉપર સચિત્ર ગાસિકો, ફેટલો વગેરે છાપવામાં એ જરૂરનો.

૧૫૦ લાઈન રફીનના આવા હાફટોન બ્લૉકો માત્ર સારા ગ્રાફ્ટ વેપર ઉપર જ છાપી રાખાય.

લાઈન બ્લૉકમાં જેમ કાળી રેખાઓ સિવાય બાકીની ભોંય બધી ધોળી પડે છે, તેનું રફીન બ્લૉકમાં નથી; કેમકે તેમાં તો આખા કાગળનો જ ફોટોમાફિક બ્લૉક બને, બેઠેલે છાપા પ્રકાશના બધા પલટાઓ સાથે કાગળની સફેદ ભોંય જણુ રફીન પડે ગ્રીણું જિંદુઓમાં રચાઈને આવે, અને તે પર શાહી લાગતાં તે છપાય. મથાળે જતાવેલા પહેલા જે સિક્કાઓના બ્લૉક માં તે ભોંય જણુસે. બ્લૉકમાંથી એની ભોંય દૂર કરીને નીચે જણુવેલા જે સિક્કાઓ પેઠે માત્ર એકલું ચિત્ર જ છાપું હોય તે: બ્લૉક-મેકરને તેટલો ભાગ ટાંકી દીધે બાકીની ભોંય તેમજથી ફરી વારકારી નાખવી પડે છે; ને આ વધારાના કામગીરી વધારે દામ તે માગે છે. આવા બ્લૉકને આક્ટરલાઈન હાફટોન કહે છે.

આના લેખે હોય છે. એટલે ઉપલા માપનો બ્લૉક જસતનો કરાવતાં પોણા ચાર રૂપિયા અને ત્રાજાનો બનાવતાં છ રૂપિયા થાય.

પણ બહુ નાના બ્લૉકોની બાબતમાં ઉપલોક્ત ક્ષેત્રફળનો દિસાજ લાગુ પડતો નથી, કેમકે પ્રત્યેક બ્લૉકની બનાવટ પાછગ ચોક્કસ પ્રકારની પ્રાથમિક મહેનત તથા ખર્ચ તો સરખાં જ વેઠવાં પડે છે. આથી બ્લૉકના ભાવોમા નાના બ્લૉકને માટે એક લઘુતમ (minimum) ક્ષેત્રફળ તથા તેનો દર કરાવેલા હોય છે, જેની અંદરના ગમે તે માપના બ્લૉકને માટે તે જ દર પડે છે. સામાન્યતઃ આ લઘુતમ ક્ષેત્રફળ દસ ચોરસ ઇંચનું અને તેનો દર (જસતના બ્લૉકને માટે) ત્રણ રૂપિયા હોય છે. તમે ૫"×૨" (એટલે દસ ચોરસ ઇંચ) ના માપનો બ્લૉક બનાવડાવો કે ૧"×૩" (એટલે અરધા ચોરસ ઇંચ) ના માપનો બ્લૉક કરાવો, પણ તમને તે બંનેની કીમત તો એકસરખી ત્રણ જ રૂપિયા પડવાની.

ઉપરના દર બધા સમચોરસ બ્લૉકોના છે. કેાઇ બ્લૉકને લંબગોળ કે ગોળ કપાવવો હોય, કેાઇ લેખસના કે એવા બ્લૉકમાં વચ્ચે વચ દાઘપ મંદર છાપવા માટે કોરિા ગાલો સોસરા કરાવવો હોય, કે ઉપર વર્ણુઓ તેવો ભોમ કાઢેલો આઉટલાઇન હાઇડ્રોન બ્લૉક બનાવવો હોય તો એવા વધારાના કામવાળા બ્લૉકો માટે મહેનતના પ્રમાણુમા અમુક ટકા વધારે દર આપવો પડે છે.

કેટલીક વાર આપણને એક જ પ્રકારના બ્લૉકની ઘણીનંકસોની જરૂર પડે છે. કાપકા, તરીકે તમારા પુસ્તકની બહોરખખર માટે એક બ્લૉક બનાવ્યો છે; એ, બહોરખખર તમારે જુદાજુદા દસ પત્રોમા આપવી હોય તો દસ બ્લૉક જોઇએ. આ બ્લૉકો બધા જ જો તમે બ્લૉક મેકર પામે બનાવડાવો તો તેનો ખર્ચ ખારે પડી જાય. આને માટે પહેલાં એક જ બ્લૉક તૈયાર કરાવીને પછી તે પરથી બીજા દાળા બનાવડાવી લેવાય છે. આ દાળાને સ્ટીરિયો કહે છે અને તે બીજા બનાવવાની ધાતુમાંથી બને છે. કેાઇકેાઇ બ્લૉકખાતાઓ આવા સ્ટીરિયો દાળવાની સામગ્રી રાખે છે. નહિતર બીજા દાળનારી દાઘપ ફાઉન્ડીઓમા તે દળાવી શકાય પણ સ્ટીરિયો બ્લૉક દમેશો અતુલ્ય તથા હોશિયાર કારીગર પાસે બનાવડાવવાની કાળજી રાખવી, નહિતર રેખાઓ અસ્પષ્ટ તથા છુટકે રહી જશે અને કામ જગડશે.

બ્લૉકની નકલનો એક બીજો પ્રકાર તે ઇલેક્ટ્રો-સ્ટીરિયો. તેમાં બ્લૉકની મીઠુમા લીધેલી છાપ ઉપર વિજળીની ખંટરીની મદદ વડે ત્રાંબાનાં

બારીક રજકણો જમાવી તેની સપાટીની છાપવાળું ત્રાંખાનું આણું ૫૩ પહેલાં તૈયાર કરવામાં આવે છે, અને પછી તે પડના પાછળના બાકીના ભાગમાં સ્ટીરિયોની ધાતુ ઢાળી માપ પૂરતું જાડું બનાવી લઈ તેને લાકડા પર જરી આપે છે. આ ઇલેક્ટ્રો-સ્ટીરિયો. તેમા બ્લૉકની સપાટી ત્રાંખાની બનતી હોવાથી સાદા સ્ટીરિયો કરતા તે વધારે મજબૂત અને ટકાઉ ગણાય છે.

એ તો સમજી શકાય એવું છે કે આ ઇલેક્ટ્રો તથા સ્ટીરિયોના ઢાળા લાકડા બ્લૉક ઉપરથી સારા બની શકે. હાઈટોન બ્લૉકમાં તો બારીક બિંદુઓ હોવાને કારણે તેના ઢાળા બનવા આપણે ત્યાં તો લગભગ અશક્યવત છે. પણ યુરોપ-અમેરિકાના કાબેલ કારીગરો સંપૂર્ણ સાધનસામગ્રી વડે મને તેવા સ્કીનના ચોખ્ખા હાઈટોન પરથી ઇલેક્ટ્રો ઉતારી શકે છે.

ચિત્રોની છાપ

બ્લૉક છાપાવતી વેળા રંગની પસંદગીમાં પણ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. આપણા મુદ્રકોમાં માટે ભાગે રંગદ્રવિ ખાસ હોતી નથી. ધણાખરા તો ચાલુ ધરેડની ઍન્ક બ્લેક કે એવી બેચાર શાહીઓ હાથ પર રાખે છે; કેટલાક વિવિધતા રાખે છે તો તે વાપરવાની વિવેકશુદ્ધિ રાખતા નથી. એટલે ચિત્ર છાપવા આપતી વખતે શાહીના રંગ વિષેની સૂચના પણ મેંટરની સાથે અંધકારે જ આપવી હિતાવહ છે. ગુલાબી, જાંબલી, નારંગી, કેસરી, પોપટીઆ, કસુંબલ, બદામી વગેરે જેવા ખુશતા તેજવાળા અને ભલકભર્યા રંગો ફોટોગ્રાફ છાપવા માટે કદિ પસંદ કરવા નહિ. ફોટોગ્રાફમાંનાં છાયાપ્રકાશના પસંદા એકબીજાને પડછે જેમાં રપજ ખુલી આવે તેવા ઘેરા તથા બેઠી મીઠી અસરવાળા રંગોમાંજ ફોટોગ્રાફો છાપવા શોભે. બ્લેકબ્લૉક, સેપીઆ, ગ્રીન બ્લૉક, ડાર્ક બ્લાઈન વગેરે રંગોમાંથી પોતાની પસંદગી મુજબના મળી શકે તે વપરાવવા. શાહી બનાવનારાઓ ફોટોગ્રાફો છાપવા માટે આવી ખાસ શાહીઓ બનાવે જ છે. બહુ સૂઝ ન પડે તો સારા મુદ્રક પાસે શાહીના રંગનાં કેટલગો હોય છે તેમાંથી નમૂના જોઈને પસંદગી કરી લેવી.

ઉપર દેહલા રંગો ફોટોગ્રાફો માટે છે. કયાચિત્રો અથવા કોઈ દસ્ખ-ચિત્રોના બ્લૉકો છાપવા માટે ચિત્રમાંના વાનાવરણને અનુરૂપ વિવિધ રંગની શાહી પસંદ કરી શકાય ખરી; પરંતુ તેમાં પણ મુખ્ય લક્ષ બ્લૉકના બધા પલટા રપજ આવે તેવી ઘેરી શાહી પસંદ કરવા તરફ રાખવું.

વળી હાઈટોન બ્લૉક છાપવા માટે ખાસ બારીકાઈથી લસોટાએલી મુદ્રાયમ શાહીઓ આવે છે. ચાલુ છાપકામની શાહીથી બ્લૉકો છપાતાં એ

જાડી હોઈ બ્લૉકનાં બિંદુઓમાં ભરાઈ અસ્પષ્ટ છાપ આપે છે. એટલે, પાંચદસ રૂપિયા જેટલું બ્લૉકનું ખર્ચ કર્યા પછી તેને છપાવવાની બાબતમાં એકબે રૂપિયા સાર લેખ ન કરતા. ઊંચી શાહીઓ વાપરીને ઉંચી 'નતના સાંચાઓ પર સારી છાપ આપનારા અનુભવી મુદ્રકને જ એવું કામ સોંપજો.

આ, એક રંગના ફોટોગ્રાફો તથા ચિત્રો છાપવાની વાત થઈ. પણ કોઈ સારાં દ્રશ્યચિત્રો કે કથાચિત્રોની પાછળ તેના વાતાવરણને અત્યુક્ત બીજા એક આજી રંગની ભોંય છાપીને પછી તે પર કાળી કે એવી ધેરી કોઈ શાહીથી ચિત્ર છપાય તો ઘણું અસરકારક પરિણામ લાવી શકાય છે, અને એાછે ખર્ચે ચિત્રમાં વાતાવરણનો રંગ ઉતારી શકાય છે. ફોટોગ્રાફો પાછળ પણ આવી આછી ભોંય જરા બહાર પડતી કેાર રાખીને છાપવાથી ફેમ જેવી બેઠક ચિત્રને મળવાથી તે એાર દીપી નીકળે છે. આ ભોંયનો રંગ છાપવા માટે તમારે વધારાના બ્લૉકનું ખર્ચ કરવાનું હોતું નથી. માત્ર એક વખતની વધારાની છપામણીના દામ લઈને મુદ્રક પોતાના સાધનો વડે તે કરી આપે છે. દરિયાકિનારાના કે વિશાળ આકાશના દ્રશ્યવાળા ચિત્ર પાછળ બ્લ્યુ, વન કે જંગલના ચિત્ર પાછળ લીલી, સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્તવાળા ચિત્ર પાછળ નારંગી, બદામી કે કેસરી, મકાનની અંદરનાં દ્રશ્યોની પાછળ આછો જાંબલી કે બદામી, તડકાના દેખાવો પાછળ પીળો કે બફ વગેરે જરૂર પ્રમાણેના રંગોની ભોંય છાપીને મન ફાવતું વાતાવરણ ચિત્ર પાછળ ઉપભવી શકાય છે. કોઈ વાર એાછી રેખાઓવાળો માત્ર-લાર્ન બ્લૉક જ હોય છતાં તેની પાછળ આ મુજબની રંગીન ભોંય (જેને ટિન્ટ આઉન્ડ કહે છે) નાખવાથી ચિત્રને લલક તથા ઉડાવ મળી જાય છે.

પણ મુદ્રક જે આ રીતની ટિન્ટ આઉન્ડ નાખી આપે તેમાં એક મર્યાદા એ હોય છે કે એ આખા ચિત્રની પાછળ સર્ગ જ છાપી શકાય. તમે તેમાંથી અમુક ભાગના ગાળા કેારા મૂકી દેવા ઇચ્છતા હો, અથવા ચિત્રના થોડાથોડા ભાગો પાછળ જ રંગની ભોંય મળે તેમ ઇચ્છતા હો તો તેનાથી તે ન બની શકે. દાખલા તરીકે ચાંદનીના કોઈ દ્રશ્યમાં ચંદ્રને સફેદ રાખી તથા બીજાં વાદળાંઓમાં પણ સફેદ રેખાઓના ગાળા રાખી બાકીના ભાગમાં છુટાછુટો બ્લ્યુ રંગ છાપવો હોય તો તેને માટે તો તમારે એવો એક જુદો બ્લૉક જ બનાવડાવવો પડે. આ બેરંગી બ્લૉક થયો. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનું 'ધ્રુવસ્વામિની દેવી', સૌરાષ્ટ્ર કાર્યોદયનાં 'સોરઠી બહારવટિયા', 'એશિયાનું કલંક', 'કુરુજાનીની કથાઓ' વગેરે પુસ્તકોનાં

પૂઠાં આવા જોરંગી બ્લૉકો વડે છાપેલાં છે. એવા બ્લૉકો બનાવવા માટે ચિત્રકારને બે રંગમાં ચિત્ર તૈયાર કરવું જ પડે એવું નથી. કેટલીક વાર આ કામના અનુભવી ચિત્રકારો એક જ રંગમાં ડ્રૉઇંગ કરીને પછી તેમાં બીજો રંગ ક્યાંકમાં નાખવો તેની સૂચનાનું ડાળિયું બ્લૉકમેકર માટે બનાવી આપે છે. આવા બ્લૉકોનો બાવ (જસતના પતરા પર) એકથી સવા રૂપિયે ચોરસ ઇંચ લેખે હોય છે.

ત્રિરંગી બ્લૉકો

ત્રિરંગી બ્લૉકોમાં આ બધા કરતા વધારે કારીગરી, મહેનત તથા ખર્ચ રહેલાં છે. ઘણાને નવાઈ લાગે છે કે અનેકવિધ રંગમાં કરેલું ચિત્ર માત્ર ત્રણ જ રંગના ત્રણ બ્લૉક વડે કેવી રીતે સંપૂર્ણ રંગોમાં છાપી શકાતું હશે! પણ ત્રણ મૂળ રંગોનો સિદ્ધાંત ખ્યાલમાં હોય તો આમાં કશું કૌતક જેવું નથી. લાલ, પીળો અને વાદળી એ ત્રણ મૂળ મૌલિક રંગો છે, અને બીજા બધા રંગો તથા તેમનાં છાયાપ્રકારના આછાઘેરા પદાર્થો આ ત્રણ મૂળ રંગોના જ ઓછાવધતા મિશ્રણથી થાય છે એ કુદરતી સિદ્ધાંત પર આ ત્રિરંગી બ્લૉકો બનાવવાની કળા યોગ્ય છે. તેનું ખર્ચ રહસ્ય એ ત્રણે રંગને મૂળ ચિત્રમાંથી છુટા પાડીને ચાળા લેવામાં રહેલું છે. આને માટે ત્રણ પ્રકારનાં ફિલ્ટર—રંગ ગાળનારા કાચ—બનાવવામાં આવ્યા છે. આ કાચ ક્રમવાર કંબેરામાં લેન્સની આડે મૂકીને તેના સોસરી મૂળ ચિત્રની છબી લેતાં એક પછી એક મૂળ રંગ ગાળા લઇને તેની બ્લૉક—નેગેટિવ ઉતારી શકાય છે. ઘખલા તરીકે લીલા રંગનું ફિલ્ટર મૂકીને તેના સોસરી મૂળ ચિત્રની નેગેટિવ લેવાથી આખા ચિત્રમાં જ્યાંજ્યાં પીળો તથા વાદળી એ બે રંગો (મૂળ કે મિશ્ર રંગ રૂપે પણ) હોય છે ત્યાં ત્યાં તે દબાઈ જઇને તેમાંથી માત્ર એકસો લાલ રંગ જ બચેથી ચળાઈ આવીને કંબેરાની આંખ (લેન્સ) સન્મુખ ગમે રહે છે, અને એ રીતે લેવાએથી નેગેટિવમાં, આખા ચિત્રમાંથી, આપણાથી નરી આંખે ન વ્હેઈ શકાય તેવો લાલ રંગનો એકેએક ઘેરો કે મુલાયમ પડોટો, મૂળ કે મિશ્ર જે રૂપે હોય ત્યાંથી ગળાઈ આવીને બેઠે છે. આ સાથે નમૂના રૂપે છાપી બતાવેલા સંપૂર્ણ રંગી ચિત્રમાં કન્યાની ઓઢણીમાં તો લાલ સ્પષ્ટ દેખાય છે; પણ આકાશમાં પીળાની સાથે મળીને કેસરી થયો છે ત્યાંથી, ઘડાના તપખીન્ધિયામાંથી, ચણિયાના વાદળીની બેડે મળીને સંતાઇ રહ્યો છે તેમાંથી, કાળા જાણતા વાગ અને દાયમાંની ફલડાળીના લીલા પછવાડે ગૂઢ રૂપે

ପ୍ରଥମ ଅଭିନୟ
 ବିନୟନ ବିନୟନ

રહેલો છે ત્યાંથી તથા ખીટી જીજ્ઞામાં જીતી રેખાઓ તથા નરી આંખે નથી દેખાતા એવા અતિ નાણુક મિત્ર રંગના પલટાઓમાંથી પણ તેને એ ફિલ્ટરે પકડી લાવીને કંમેરા સન્મુખ ખડો કર્યો છે અને તેને કાચમાં ઉતારી લેવામાં આવ્યો છે. એ નેગેટિવ પરથી બનેલો બ્લૉક તે લાલ રંગનો બ્લૉક થયો. સાથેના નમૂનાઓમાં મૂળ ચિત્રનો એ લાલ રંગનો બ્લૉક છુટો છાપી બનાવ્યો છે તે જોતાં અગ્નયશ્રી યશો કે ફિલ્ટરે મૂળ ચિત્રમાંથી કેવેકેવે ગૂઢ ટેકાણેથી એને સારવી કાઢીને ઉતારી લીધો છે ! આ જ રીતે લુદાલુદાં ફિલ્ટરોની મદદથી અનુક્રમે પીળા અને આસમાની રંગો પણ સારવી લઇને તેના લુદાલુદા બ્લૉકો બનાવાય છે. નમૂનાઓમાં તે પણ છુટાછુટા છાપી બનાવ્યા છે.

તે પછી, પહેલાં પીળા, તે પછી લાલ અને છેલ્લો વાદળી એ ક્રમમાં એ બ્લૉકોને, નીચેના રંગ સુકાતો જાય તેમનેમ, એકબીજા પર છાપવામાં આવે છે. પીળા પર લાલ છાપાય છે એટલે અસદ્ય ચિત્રમાં જ્યાંજ્યાં પીળા તથા લાલ રંગનાં મિત્રણુ હોય છે ત્યાંત્યાં તે સંપૂર્ણતઃ બની રહે છે; અને તે પર વાદળી છપાતા નીચેના બંને રંગોમાં તે મળીને મૂળ ચિત્રમાંના બધા રંગો પ્રમાણસર ખીલી આવી આપું સંપૂર્ણરંગી ચિત્ર આપમેળે પ્રગટી નીકળે છે. પહેલી નજરે નવાઈ જેવી લાગતી આ વાત આમ રંગોનો સિદ્ધાંત સમજાયા પછી દીવા જેવી સ્પષ્ટ બની જાય છે. આ સાથેના નમૂનાઓમાં પીળા, લાલ અને વાદળી રંગના બ્લૉકો અનુક્રમે વિવરણ સાથે છાપીને, તેઓ એકબીજા પર છપાતાં કેવું સંપૂર્ણરંગી ચિત્ર બની રહે છે તે છેલ્લે બતાવ્યું છે. એ જોવાથી આ પદ્ધતિ સ્પષ્ટ સમજાઈ જશે. આવા બ્લૉકો બનાવવાની મહેનત અને ખર્ચ વારંવારે પરવડે નહિ તેથી તે ટકાવે ગણ્યાતા ત્રાણાના પનરા પર જ બનાવવામાં આવે છે અને તેનો લાવ દર ચોરસ ઇંચે સામાન્ય રીતે બે રૂપિયા પ્રમાણે પડે છે.

બ્લૉકોનાં માપ

દરે રહી બ્લૉકોનાં માપ નક્કી કરવાની વાત. એ ઠરાવતી વખતે ખ્યાલમાં રાખવું કે જે કદના પુસ્તકમાં બ્લૉક મૂકવાનો હોય તેના પાનાના માપને અનુરૂપ બંધબેસતા આકારનો બ્લૉક બનવો જોઈએ. લંબચોરસ ઘાટના પુસ્તક માટે ચોરસ બ્લૉક બને તો બેહદો લાગે. (અને તે અનિવાર્ય હોય તો બ્લૉકની પાછળ ટિન્ટ ગ્રાઉન્ડ અથવા ચોમેર રૂઢ લાઈન ગોઠવીને તેનો આકાર પાનાના ઘાટને અનુરૂપ રચી લેવો.) વળી, પાનામાં

બ્લૉક છપાતાં તેની ચોમેર જગ્યાનું સપ્રમાણ મૂકાણુ રહે, તથા ફેમમાં જેમ ચિત્ર સુરચિતપણે શોભી રહે તેમ પાનામાં બ્લૉકની છાપ આવી રહે એ પ્રમાણમાં તેની લંબાઈ પહોળાઈ ઠરાવવી જોઈએ.

નાના કદના પુસ્તક માટે મોટા બ્લૉક બનાવ્યો હશે તો તે ઠાંસી દીધેલા જેવો લાગશે; તેમજ ખૂબ મોટા કદના પાનામાં નાનો જેવો બ્લૉક વિશાળ અરણ્યમાં બૂલો પડ્યા જેવો જણાશે. એક પાનામાં એક કરતા વધારે બ્લૉકો મૂકવાના હોય તો દરેકને બાગે કેટલી જગ્યા આવશે તેનો ધ્યાન કરીને પ્રત્યેકનું કદ ઠરાવવું, તથા એ બધાની સમૂહયોજના પણ પાનામાં તેઓ પ્રમાણસર ગોઠવાઈ રહે તે મુજબ કરવી.

ધણાખરા જણતા હશે કે ચિત્ર મોટું હોય તોપણ તે પરથી જોઈતા ગમે તેવડા નાના માપનો બ્લૉક બનાવી શકાય છે, કેમકે બ્લૉકની નેગેટિવો પણ ફોટોગ્રાફિક પદ્ધતિએ જ લેવાય છે. હવે ફોટોગ્રાફીનો એવો નિયમ છે કે કોઈ પણ ચીજનો ફોટોગ્રાફ તેના મૂળ કદ કરતાં નાનો લેવાય (એટલે કે reduction થાય) તો તે વધારે સ્પષ્ટ, તીક્ષ્ણ અને તેજ આવે; એથી ઉલટું, મૂળના કરતાં મોટી છબી ઉતારવામાં આવે (enlarge થાય) તો તે ઝાંખા બને. એટલે બ્લૉક બનાવવા માટે ચિત્ર કે ફોટો હમેશાં સહેજ મોટા માપનાં પસંદ કરીને તે પરથી જોઈતા માપમાં (reduce) નાનું કદ કરવાથી મૂળમાં કોઈ ખરબચડા કે ઝાંખા લાગ રહી ગયા હશે તે બધા તીક્ષ્ણ બની જઈને સ્પષ્ટ આવશે. જોઈતા માપ કરતાં સવા કે દોઢ ગણું મૂળ ચિત્ર હોય તો બસ થયું. પછી ધણા મોટા કદના ચિત્ર પરથી અતિશય નાનું કદ કરાવવા જતાં મૂળમાંની કેટલીક ખારીક વિગતો, રેખાઓ કે છાયાપ્રકાશના પલટા ભડી જાય છે એ પહોં ખ્યાલમાં રાખવું.

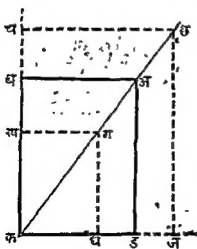
અને ઉપર જણાવેલા ફોટોગ્રાફીના નિયમથી એ સમજાય એવું છે કે નાના કદના ચિત્ર પરથી મોટા કદનો (enlarge) બ્લૉક તો કદિ ન કરાવવો, કેમકે એથી ચિત્ર બે રીતે ઝાંખું આવશે: એક તો ફોટોગ્રાફીના નિયમ પ્રમાણે મોટું (enlarge) થવાને કારણે; અને બીજું, બ્લૉકમાં રહી ન લીધે ખારીક બિંદુઓ રૂપે વિખરાઈ જવાને કારણે. અનિવાર્ય સંજોગોમાં તેમ કરવું પડે ત્યારે, મૂળ ચિત્ર ખૂબ સ્પષ્ટ ને તીક્ષ્ણ હોય તથા વિસ્તાર (enlargement) સવા કે દોઢ ગણાથી વધારે ન કરવાનો હોય તો જ સંતોષકારક પરિણામ બ્લૉકમાં લાવી શકાશે.

બ્લૉક કયા માપમાં સંકેતવો કે વિસ્તારવો છે તે દર્શાવવા માટે માત્ર લંબાઈ અથવા પહોળાઈ બેમાંથી એક જ બાબતનું માપ આપવું; બીજું

માપ તો પ્રમાણુસર એની મેળે આવી રહેશે. સમજો કે તમારી પાસે કંપિ-
નેટ સાધન (૬"×૪")નો ફોટોગ્રાફ છે અને તેનો ત્રણ ઇંચ ઊંચાઈનો
બ્લૉક તમારે જોઈએ છે. તો તમારે ફોટોગ્રાફની પાછળ માત્ર ઊંચાઈ ત્રણ
ઇંચ એટલું જ દર્શાવવું. પછી પહોળાઈ તો તેના પ્રમાણમાં આપમેળે જે
ઇંચ આવી રહેશે. આ દાખલામાં તો દિસાવ્ય સહેલો છે, કેમકે ઊંચાઈ
આપણે ૭ ઇંચની અરધી ત્રણ ઇંચ માગી છે એટલે પહોળાઈ પણ ચારની
અરધી જે મળી રહે. પણ ઘણી વાર આપણી પાસે ક્યોરા માપનાં—એટલેકે
અપૂર્ણાક સંખ્યાવાળી લંબાઈ પહોળાઈનાં ચિત્રો આવે છે. એવે વખતે
આવા ત્રિરાશીના દિસાવ્ય ગણવા લાંબા અને મુશ્કેલ થઈ પડે છે, અને
તેમ છતાં યે તેનું આવેલું માપ આપણી દષ્ટિ સન્મુખ કંપી શકાતું નથી.
આને માટે એક સહેલી પદ્ધતિ છે.

મૂળ ચિત્રની લંબાઈ પહોળાઈના માપની જ એક આકૃતિ દોરી તેના
ગમે તે જે સામસામે ખૂણે એક લાંબી પડતી કથુંરેપા દોરો. પછી, પહોળાઈ
કે લંબાઈ જે તરફનું માપ નક્કી કર્યું હોય તે બાજુ પરથી જોઈતું માપ
કથુંરેપા પર બરોબર કયે ઠેકાણે આવી રહે છે તે બિંદુ લીટી દોરી શોધી
કાઢો, અને ત્યાંથી બાકીની તરફની બીજી રેપા દોરો. એ બીજી રેપા તે
બાકીનું તમને જોઈતું માપ, અને એ બંને રેપાઓ મળાને બનેલી આકૃતિ
તે તમારું ચિત્ર બ્લૉકમાં કેવડું દેખાશે તેનું માપ. નીચેની આકૃતિ પરથી આ
૨૫૯ સમજાશે.

અ ઘ ક ઢ એ મૂળ ચિત્રના માપ પ્રમાણે દોરેલી આકૃતિ છે. હવે

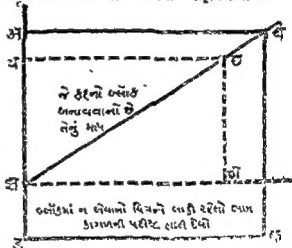

સમજો કે તમારે બ્લૉકની પહોળાઈ
૨૫ ગજોટલી રાખવી છે; તો ઘ ક
લીટીને બરોબર કાટખૂણે એ માપ
મૂકીને શોધતાં ગ બિંદુએ તે કથું
રેપાને બરોબર અડીરણું. એ બિંદુમાંથી
બરોબર કાટખૂણે બીજી તરફ કઢ રેપા
પર દોરાએલી લીટી તે બાકીનું
લંબાઈનું માપ, અને ક જ ગ ઘ
એ તમારો બ્લૉક નાનો થયા પછી
જેવડો બનશે તે દર્શાવતી આકૃતિ.
આ જ રીતે મૂળ ચિત્ર કરતાં મોટી
ઘ હ પહોળાઈ જોઈતી હોય તો

કણુરેપાને, ક વ ને તથા ક હ લીટીઓને લંબાવીને જોઈતા માપનું બિંદુ એ લંબાવેલી કણુરેપા પર જ્યાં (છ આગળ) મળ્યા આવે ત્યાંથી દોરેલી (છ જ) લીટી તે બાકીની લંબાઈ, અને નવી બનેલી (કચછજ) આકૃતિ એ જોઈતા ખલોકનું માપ.

કોઈ વખત એવું પણ બને કે આપણને કોઈ એક આખા ચિત્રમાંથી અમુક જ ભાગ, અને તે પણ અમુક જ માપમાં જોઈતો હોય છે, અથવા તો મૂળ ચિત્રના આકાર કરતા જુદા જ આકારનો ખલોક બનાવવાનો હોય છે. સમજો કે ચોરસ જેવા ચિત્રમાંથી માત્ર અમુક જોઈતા ભાગનો લંબ-ચોરસ આકૃતિનો ખલોક બનાવવો છે અને બાકીનો ભાગ કમી કરવો છે; તો તે કેટલો ને કયાથી કમી કરવો તેની રીત નીચેની આકૃતિમાંથી સમ-

જાશે. તેમાં ઘાટી ઠાળા લીટીથી બતાવેલા જ ક ક હ ચિત્રમાંથી ક છ જ જ માપનો ખલોક બનાવવો છે, એમ સમજો. આને માટે પહેલાં તો જોઈતા માપ (એટલે કે ક છ જ જ) ની એક જુદી આકૃતિ કણુ-

રેપા સાથે દોરી, તેની બે પડખાની તથા ત્રીજી કણુરેપાની એમ ત્રણે લીટીઓ આગળપકટી લંબાવો. હવે એ લંબાવેલી રેપાઓ પર મૂળ ચિત્રની લંબાઈ અથવા પહોળાઈ બેમાંથી ગમે તે એકના માપનું બિંદુ જ્યાં આવે છે તે ઠરાવી, તેમાંથી બંને બાજુનાં માપ પ્રમાણે કાટખૂણે રેપાઓ દોરીને મૂળ ચિત્ર જેવડી આકૃતિ આલેખો. એમ દોરતાં એ નવી આકૃતિના નીચેના ભાગની જે ક હ જ જ પટ્ટી વધી તેટલા માપનો ભાગ એ મૂળ ચિત્રમાંથી કમી કરવાનો હોય. તે ભાગ એ ચિત્રને મથાળેથી, છેડેથી કે અરધો અરધો બંને ઠેકાણેથી, પોતાને યોગ્ય જણાય તેમ ઝોઝો કરવાનું દર્શાવીને ખલોક મેકરને ચિત્ર સોંપવું. ખલોક મેકર એ પ્રમાણે તેટલા ભાગ ઉપર કાગળની પટ્ટી ચોડીને તે ઠાંકી ઈર્ષ બાકીના ભાગનો ખલોક બનાવશે અને બરાબર જોઈતા માપનો ખલોક બની આવશે.

માપ વગેરે બ્લૉકને લગતી હકીકતો સૂચવવા માટે કદિ ચિત્રની આગળની બાજુએ કશું લખવું નહિ. બધી સૂચનાઓ ચિત્રની પીઠે લખવી. માપ જણાવવા માટે એક ટૂંકી પદ્ધતિ છે. તમારે બ્લૉકની પહોળાઈ તથા ઇંચ બોધતી હોય તો ફોટો કે ચિત્રની પીઠ પર આ ગ્રમાણે :

←————— ૩ ઇંચ —————→

લખી જણાવો એટલે થયું. બિંચાઈનું માપ દર્શાવવું હોય ત્યારે આ જ રીતે ઉપરનીચેના છેડા તરફ દર્શાવતી બીબી લીટી માપના આંકડા સાથે દોરવી.

બ્લૉકો જસત અને ત્રાંખું એમ બે ધાતુના બને છે તે તો અગાઉ જણાવ્યા ગયું. ત્રાંખાના બ્લૉકો વધારે ટકાઉ હોય છે, પણ તેનાં પતરાં મોંઘાં હોવાથી તેમજ તેની બનાવટમાં પણ વધારે મહેનત તથા ખર્ચ થતાં હોઈને જસત કરતાં તેના લાવ મોંઘાં હોય છે. સામાન્ય ઉપયોગ માટે તો જસતના જ બ્લૉકો બનાવડાવવા. તેના પરથી સહેજે એક લાખ સુધી નકલો સરસ રીતે છાપી શકાય છે, અને ઉપર વેસેલાઈન ચોપડીને કાળજીથી સાચવી રાખ્યા હોય તો ગમે તે વખતે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. સામયિક પત્રોના મચાળાના નામાક્ષરો, અથવા તેના પૃષ્ઠા કે અગ્રપૃષ્ઠ પર મૂકવાનાં નામાલેખન તથા ચિત્રો વગેરેના બ્લૉકો સનત વપરાશમાં આવતા હોવાથી તે ત્રાંખાના બનાવડાવ્યા હોય તો સારું. ત્રિરંગી જેવાં મોંઘાં ચિત્રો અથવા કોઈ દુષ્પ્રાપ્ય ફોટોગ્રાફો, કે જેને માટે ફરીથી મોંઘું ખર્ચ કરવું ન પરવડે એવું હોય અથવા બનાવવાની બીજી તક ન મળે તેવું હોય, તેના બ્લૉકો પણ ત્રાંખાના બનાવડાવી લેવા એ સલાહભર્યું છે; કેમકે જસતના બ્લૉકોની સાચવણીમાં સહેજ ગફલત થઈ તો તે ખર્વાઈ જાય છે અથવા ખરાબ થઈ જાય છે.

બ્લૉકની સંભાળ માટે સારો ને સસ્તો ઇલાજ તેના પર વેસેલાઈન ચોપડી રાખવાનો છે. છાપવા માટે બ્લૉક મુદ્રકને સોંપતી વખતે તે સોડા કે ખારાથી ન ધોતાં કેરોસીનથી જ સાફ કરે તેવી સૂચના ખાસ કરવી. કાળજીવાળા મુદ્રકો તો એ જ રીતે સાફ કરી, ઉપર વેસેલાઈન ચોપડીને ખરાબર સંભાળપૂર્વક પેક કરીને જ ધરાકને સોંપે છે; પણ આપણે હમેશાં સાવચેત રહેવું સાઈ છે. મુદ્રકને ત્યાંથી બ્લૉક મળ્યા પછી જરા પણ રાંકા જેવું જણાય તો તેને ચોખ્ખા કપડાના કેરોસીનના પોતા વડે સારી પેટે ધસીને સાફ કરી નાખવો અને તેના પર વેસેલાઈનનો બડો ચર ચોપડવો. (વેસેલાઈન ઘટ્ટરો મધ્યમ માટે વાપરે છે તેવું અથવા તેથી હલકું દરો

તોપણ ચાલશે.) તેના પર બટર પેપર કે તેલિયો કાગળ (સાદો કાગળ વેસેલાઇનને ચૂસી જાય છે તેથી) અને બહુ પૂઠું મૂકીને મજબૂત કાગળ-માં સંભાળપૂર્વક બાંધી રાખવાથી તે સુરક્ષિત રહેશે. એ પડીકાને ધૂળ ન લાગે તેવે સ્થળે સાચવી રાખવું અને વરસ જેટલી મુદતને ગાળે આ મુજબ સંભાળ લેતા રહેવી.

બ્લૉકો બનાવવાની જે પદ્ધતિ ઉપર વર્ણવી તે તો ચિત્રો છાપવાના એક જ પ્રકાર વિષે છે. એને 'ફોટો એન્ડ્રેવિંગ પ્રોસેસ' કહે છે. પુસ્તકો અને સામયિકોનાં ચિત્રોનાં સામાન્ય કામો માટે તે જ પદ્ધતિ યોગ્ય છે. પણ દીવાસળીની ડબ્બી, સોડાવોટર અથવા મોટી સંખ્યામાં ખપતી દવાઓની શીશીઓનાં લેબલો, કાપડના તાકાની છાપો, પ્રચાર માટેનાં જંગી ભીંત-ચિત્રો વગેરેને માટે જ્યારે ઘણી જ મોટી (લાખોની) સંખ્યામાં અથવા મોટા કદની નકલો જોઈતી હોય ત્યારે આ પદ્ધતિ બહુ ખર્ચાળ અને મુશ્કેલ પડે છે. એવાં કામોને માટે લીથોગ્રાફી—શિલાછાપની પદ્ધતિ—ની છાપો સસ્તી અને અનુકૂળ પડશે. ઍટલાસના નકશાઓ, ઊંચી પ્રતિનાં ભીંત-ચિત્રો કે કોષ કલાકારનાં ચિત્રોની મોટા કદની પ્રતિકૃતિઓ માટે 'ઍક્સેટ' નામની શિલાછાપના જેવા જ પ્રકારની પદ્ધતિ છે. એ ઉપરાંત એના જ જેવી એક 'કોલોટાઇપ પ્રોસેસ' પણ છે. વળી, લંડન ન્યુસ વગેરે જેવાં યુરોપ-અમેરિકાનાં સચિત્ર સામયિકો છપાય છે તે ફોટોગ્રેવર (અથવા રોટોગ્રેવર) પદ્ધતિ આજે બહુ સર્વમાન્ય થઈને પશ્ચિમમાં તો સામયિક પત્રોમાં તે ઝપાટાખંધ ટાઇપ અને બ્લૉકોતું રચાન લેતી જાય છે. એ પણ સમજવા જેવી છે. એમાં સ્ક્રીન વાપરીને ચિત્રને જિંદુઓમાં છેલ્લા વિના મૂળ ફોટો-ગ્રાફ જેવી જ આભેદ્વ્ય છાપ કાગળ પર ઉતારી શકાય છે. પણ આપણે ત્યાં એ હજી પ્રવેશ પણ પામી નથી, અને અહીં તો માત્ર આપણે પુસ્તક-પ્રકાશનના અંગનો જ વિચાર કરવા હોવાથી એ બધાંનું વર્ણન અપ્રસ્તુત છે.

બચુભાઈ રાવત